

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE
ERZURUM
(Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**

Yakup KARATAŞ

**Doktora tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
2010
Her hakkı saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yakup KARATAŞ

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE ERZURUM
(Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Besim ÖZCAN**

ERZURUM-2010

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

22.10.2010

Yakup

KARATAŞ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Besim ÖZCAN danışmanlığında, Yakup KARATAŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 22/10/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nın Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Besim ÖZCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selçuk GÜNAY

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. /...../.....

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI.....	X
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLÂYETİ'NİN İDARÎ YAPISI

1.1. OSMANLI VİLÂYET DÜZENLEMELERİ.....	5
1.2. İDARÎ BİRİMLERİN KURULUŞ VE İŞLEYİŞLERİ İLE İLGİLİ TEMEL PRENSİPLER.....	7
1.2.1. Vilayet Yönetimi.....	8
1.2.1.1. Vali.....	8
1.2.1.2. Diğer Görevliler.....	16
1.2.1.3. Vilayet Yönetiminde Meclisler.....	18
1.2.2. Sancak (Livâ) Yönetimi.....	21
1.2.3. Kazâ Yönetimi.....	22
1.2.4. Nahiye Yönetimi.....	23
1.2.5. Köy/Karye Yönetimi.....	26
1.3. OSMANLI YÖNETİMİNDE ERZURUM VİLÂYETİ.....	27
1.4. ERZURUM BELEDİYESİ.....	33
1.4.1. Osmanlı Devleti'nde Belediyeciliğin Başlaması.....	33
1.4.2. Erzurum Belediyesi'nin Kuruluşu.....	36
1.4.3. Belediyenin Mali Durumu.....	37
1.4.4. Belediyenin Faaliyetleri.....	41
1.5. ERZURUM VİLÂYETİ'NİN GÜVENLİĞİ.....	47
1.5.1. II. Abdülhamid Dönemi'nde Ordu'nun Genel Durumu.....	47
1.5.2. Dördüncü Ordu.....	49
1.5.3. Hamidiye Hafif Süvari Alayları.....	50
1.5.4. Erzurum Şehri'nin Güvenliği.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞME VE NÜFUS

2.1. VİLAYETİN KONUMU VE ERZURUM ŞEHİRİNİN FİZİKİ YAPISI.....	59
2.2. XIX. YÜZYIL'DA ERZURUM DEPREMLERİ VE ŞEHİR YERLEŞMESİNE ETKİLERİ.....	67
2.2.1. II. Abdülhamid Dönemi'ne Kadar Olan Depremler	67
2.2.2. II. Abdülhamid Dönemi'nde Meydana Gelen Depremler.....	69
2.3. AŞİRETLERİN İSKÂNİ.....	71
2.4. MUHACİRLERİN İSKÂNİ.....	81
2.5. NÜFUS.....	88
2.5.1. XIX. yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin Nüfusu.....	88
2.5.2. XIX. Yüzyılda Erzurum Vilayetinin Nüfusu.....	93
2.5.2.1. Salnâmelerde Erzurum'un Nüfusu.....	103
2.5.2.2 Nüfusun Yapısı.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK DURUM

3.1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI EKONOMİSİ.....	109
3.2. VERGİ TAHSİLİ MESELESİ VE YASAL DÜZENLEMELER.....	113
3.3. ERZURUM VİLAYETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ.....	116
3.3.1. Erzurum Vilayeti'nin Gelir Kaynakları ve Mali Durumu.....	117
3.3.2. 1906–1907 Olayları	134
3.3.3. Ulaşım ve Yol Yapım Faaliyetleri.....	140
3.3.4. Haberleşme	151
3.3.5. Tarım ve Hayvancılık	155
3.3.6. Sanayi ve Ticaret.....	164
3.3.7. Madenler	169

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ SORUNU VE VİLÂYÂT-I SİTTE İSLAHÂTI

4.1. ERMENİ SORUNU VE ERZURUM OLAYLARI.....	172
4.1.1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Sebepleri	174
4.1.1.1. 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Etkisi.....	174

4.1.1.2. Büyük Devletlerin Etkisi.....	175
4.1.1.3. Ermeni Kilisesi ve Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri.....	180
4.1.1.4. Asayiş ve Güvenlik Sorunu.....	183
4.1.1.5. İhtilalcı Ermeni Cemiyetlerinin Çalışmaları.....	186
4.1.2. Erzurum Ermeni olayları.....	187
4.1.2.1. 20 Haziran 1890 Olayı.....	188
4.1.2.2. 30 Ekim 1895 Olayı.....	195
4.2. VİLÂYÂT-I SİTTE ISLAHÂTI.....	202
4.2.1. Birinci Dönem (1878-1882).....	203
4.2.2. İkinci Dönem (1894-1899)	210
4.2.2.1. Ahmed Şakir Paşa ve Vilâyât-ı Sitte Islahâtı.....	212
4.2.2.2. Islahât Lâyihası'nın Erzurum'da Tatbiki.....	216

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

5.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAYATI.....	224
5.1.1. Osmanlı'da Eğitim Politikaları.....	224
5.1.2. Erzurum Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim.....	226
5.1.2.1. İbtidâî Mektepler.....	230
5.1.2.2. Rüşdiye Mektepleri.....	231
5.1.2.3. İdâdî Mektepleri.....	231
5.1.2.4. Gayrimüslim Mektepleri.	234
5.2. VAKIFLAR.....	237
5.3. ERZURUM EVLERİ VE ŞEHİR HAYATI.....	245
5.4. SAĞLIK.....	255
SONUÇ.....	260
BİBLİYOGRAFYA.....	265
EKLER LİSTESİ.....	282
Ek-1. Vesikalar	286
Ek-2. Çizelgeler.....	296
Ek-3. Haritalar.....	307
Ek-4. Resimler.....	311
ÖZGEÇMİŞ.....	320

ÖZET**DOKTORA TEZİ
SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE ERZURUM****(Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)****Yakup KARATAŞ****2010 - Sayfa: 319+XIII****Danışman: Prof.Dr. Besim ÖZCAN****Jüri: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Prof. Dr. Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI****Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK****Yrd. Doç.Dr. Hasan ŞAHİN**

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Erzurum Vilayeti'nin sosyal, ekonomik, idari ve demografik yapısı ele alınmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Erzurum Vilayeti'ndeki idarî birimlerin kuruluş ve işleyişleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, vilayetin, Müslim ve gayrimüslim nüfusları ve nüfus özellikleri; nüfus yoklama defterleri, salnâmeler, nüfus sayımları ve resmî istatistikler doğrultusunda incelenmiş, şehir yerleşimleri ve gerçekleştirilen iskân faaliyetleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Osmanlı Devleti'nin ve Erzurum Vilayeti'nin, ekonomik durumu incelenmiştir. Malî etkinlikler, istatistikler, seyyahların eserleri ve arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir.

Dördüncü bölümde, Ermeni Meselesi ve Vilâyât-ı Sitte Islahâtı incelenerek, Erzurum'da icra edilen ıslahât çalışmaları, arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Beşinci bölümde ise, yine seyyahların eserleri ile arşiv belgelerinden yararlanarak sosyal hayatın temel dinamikleri olan, eğitim, vakıflar, şehir hayatı ve sağlık konuları işlenmiştir.

Bu çalışmanın sonucunda, Erzurum Vilayeti'nin, II. Abdülhamid dönemindeki yapısı ortaya konularak; vilayetin, önemli bir jeopolitiğe sahip, mali sıkıntılar yaşayan, Müslümanların çoğunlukta olduğu ve kendine has şehir dokusu olan bir vilayet olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Erzurum, Erzurum, Bayezid, Vakıf, Sosyal ve Ekonomik Yapı, Ermeni Meselesi, Islahât, Meşrutiyet, Vilâyât-ı Sitte.

ABSTRACT**Ph.D. DISSERTATION****ERZURUM IN THE PERIOD OF SULTAN ABDULHAMID II
(Social, Economic, Governmental and Demographic Structure)****Yakup KARATAŞ****2010 – Page: 319+XIII****Advisor: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Jury: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Prof. Dr. Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI****Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK****Assist. Prof. Dr. Hasan ŞAHİN**

In this study, social, economic, governmental and demographic structure of Erzurum Province in the period of Sultan Abdulhamit II (1876-1909) was taken into account.

The study consists of five parts. In the first part, Erzurum Province, the establishment and functioning of the governmental units were mentioned.

In the second part, the province's Muslim and non-Muslim populations and population characteristics were analyzed in the light of population survey books, yearbooks, population censuses and official statistics. City settlements and performed settlement activities were discussed.

In the third part, economic situation of Ottoman Government and Erzurum Province was investigated. Financial activities were studied in the light of statistics, itinerants' works and archive files.

In the fourth part, reform actions performed in Erzurum were taken into account in the light of archive files by analyzing Vilâyât-ı Sitte Reform and Armenian Affair.

In the fifth part, education, endowments, city life and health issues which are the basic dynamics of social life were examined by benefiting from the itinerants' works and archive files.

In the conclusion of the study, it was determined that Erzurum is the province which has prominent geopolitics, financial burdens, Muslim predominance and its own, peculiar characteristics by pointing out the structure of Erzurum Province in the period of Sultan Abdulhamit II.

Key Words: Abdulhamit II, Erzurum, Erzincan, Bayezid, Endowment, Social and Economic Structure, Armenian Affair, Reform, Constitutionalism, Vilâyât-ı Sitte.

KISALTMALAR

A. DVN. MHM. d.	: Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayûn Mühimme Defterleri
A. DVNS. AHK. ER. d.	: Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayûn Erzurum Ahkâm Defteri
Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT. MHM.	: Bâb-1 Âsafî Mektûbî Mühimme
A.MKT. NZD.	: Bâb-1 Âsafî Mektûbî Nezâret ve Devâir Kalemi
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	: Bâb-1 Âli Evrak Odası Belgeleri
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. İD.	: Dâhiliye İdarî Kısım
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH. MUİ.	: Dâhiliye Muhaberât-ı Umumîye İdâresi
DH. SAİD.	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâresi Defterleri
DH. TMİK. S.	: Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahât Komisyonu
DH. UMVM.	: Dâhiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİE.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DUİT.	: Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi
EV.	: Evkaf Defterleri
HR. SYS.	: Hariciye Siyasi Kısım
HRT.	: Haritalar Katalogu
HR. TO.	: Hariciye Tercüme Odası
İ.A.	: Mili Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ. DH.	: İrâde Dâhiliye
İ. HUS.	: İrâde Hususî
İ. MF.	: İrâde Maarif Nezâreti
İ. MMS.	: İrâde Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ

İ. OM.	: İrâde Orman ve Maadin Nezâreti
İ. PT.	: İrâde Posta ve Telgraf Nezâreti
İ. RSM.	: İrâde Rûsumât Nezâreti
İ. ŞD.	: İrâde Şûra-yı Devlet
İ.TNF.	: İrâde, Ticaret ve Nafia Nezâreti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
LOC.	: Library of Congress
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	: Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi
ML.	: Maliye Nezâreti Defterleri
ML. CRD.	: Maliye Nezâreti Ceride Odası Defterleri
ML. VRD	: Maliye Nezâreti Varidât Defterleri
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
No.	: Numara
s.	: Sayfa
SE.	: Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadâret Hususi Marûzât
Y. A. RES.	: Yıldız Sadâret Resmi Marûzât
Y. EE. d.	: Yıldız Defterleri
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrak
Y. EE. KP.	: Yıldız, Esas Evrak, Kâmil Paşa Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzât
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Sadâret Evrakı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzât
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Arzuhâl ve Journaller
Y. PRK. AZN.	: Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı
Y. PRK. DH	: Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Evrakı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı

VIII

Y. PRK. HR.	: Yıldız Perakende Hariciye
Y. PRK. KOM.	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı
Y. PRK. MF.	: Yıldız Perakende Maarif Nezâreti
Y. PRK. ML.	: Yıldız Perakende Maliye Nezâreti
Y. PRK. MŞ.	: Yıldız Perakende Meşihat Dairesi
Y. PRK. MYD.	: Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK. OMZ.	:Yıldız Perakende Orman, Meadin ve Ziraat Nezâreti Marûzâtı
Y. PRK. PT.	: Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezâreti
Y. PRK. SH.	: Yıldız Perakende Sıhhiye Nezâreti
Y. PRK. TKM.	: Yıldız Perakende Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahrirâtı
Y. PRK. ZB.	: Yıldız Perakende Zabtiye Nezâreti
Yay.	: Yayınları
Yy.	: Yüzyıl
M.	: Muharrem
S.	: Safer
Ra.	: Rebûlevvel
R.	: Rebûlahir
Ca.	: Cemaziyelevvel
C.	: Cemaziyelahir
B.	: Receb
Ş.	: Şaban
N.	: Ramazan
L.	: Şevval
Za.	: Zilkade
Z.	: Zilhicce

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1.	1877-78 Osmanlı Rus Harbi Öncesinde Erzurum.....	30
Tablo 1.2.	1908 Tarihinde Erzurum Vilayeti	32
Tablo 2.1.	1820-1890 arasında Osmanlı Devleti'nin Nüfusu.....	89
Tablo 2.2.	Erzurum'da dini grupların hane sayıları.....	98
Tablo 2.3.	Vilayet genelinde meskûn milletlerin nüfusu.....	99
Tablo 2.4.	1893 yılında Erzurum Vilayeti'nin Erkek Nüfusu.....	100
Tablo 2.5.	Shaw'ın verdiği bilgilere göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu.....	102
Tablo 2.6.	1877/1293 Salnâmesi'ne göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu.....	104
Tablo 2.7.	1887 Salnâmesi'ne göre Erzurum'da yerleşim birimleri ve nüfus.....	105
Tablo 2.8.	Erzurum Vilayeti Nüfusunun ülke genelindeki yeri.....	106
Tablo 2.9.	Vilayet Nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı.....	106
Tablo 3.1.	Erzurum Vilayeti'nin 1894 yılı bütçesi.....	119
Tablo 3.2.	Erzurum Vilayeti'nin 1900 yılı bütçesi.....	119
Tablo 3.3.	Vilayete bağlı sancakların gelir durumu.....	121
Tablo 3.4.	Vilayete bağlı sancakların 1896 yılı giderleri.....	123
Tablo 3.5.	Vilayetin 1897 yılı Mart'ına devrolunan geçmiş yıllar bakayası.....	125
Tablo 3.6.	Vilayet ve Devlet genelinde yol yapımı.....	151
Tablo 4.1.	Erzurum Vilayeti'nde 1895 Ermeni olaylarında ölen ve yaralananların sayısı.....	199
Tablo 4.2.	Vilayet merkezindeki adliye dairesinin oluşumu.....	219
Tablo 4.3.	Sancak ve kazâ merkezlerindeki adliye dairelerinin oluşumu.....	220
Tablo 5.1.	1897 tarihinde Erzurum'da Eğitim ve Öğretim.....	233
Tablo 5.2.	1905/1321 Yılında Erzurum'da Ermeni Mektepleri.....	235
Tablo 5.3.	Yıllara göre Erzurum ve Erzincan Hastanelerine giren, sağlığına kavuşan ve vefat edenlerin durumu.....	259

ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Bu araştırmanın alanı, Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum Vilayeti ve bu vilayetin merkez sancağı olan Erzurum Sancağı'nı kapsamaktadır. Osmanlı egemenliğine girdiğinden itibaren, Anadolu'nun en önemli eyaletlerinden biri olagelen Erzurum, XIX. yüzyılın sonları itibariyle de bu öneminden hiçbir şey kaybetmeyen bir sınır vilayeti olma özelliğini korumuştur. İlk başlarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamını içine alan Erzurum vilayetinin sınırları, zaman içerisinde farklılaşan şartlara bağlı olarak değişikliklere uğramıştır.

Bölgenin, daha ilk başlardan itibaren Osmanlı'nın ve Avrupalıların İran'a açılan bir kapısı konumunda olması, vilayetin jeopolitik önemini artırmanın yanı sıra, uzun yıllar süren canlı ticari etkinlikler, şehrin sosyal ve ekonomik yapısına da etki etmiştir. Diğer taraftan, batı istikametinde ilerleyen Rus ordularının hedefi olan Erzurum, çeşitli tarihlerde meydana gelen savaşlarda yıkıma uğramaktan da kurtulamamıştır. Bu yıkımlara, depremler, kuraklıklar ve seller gibi doğal afetler de ilave edilince Erzurum'un şehir dokusunun zaman içerisinde farklılaşmış olabileceği durumu ortaya çıkmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarında vukua gelen bir takım iç ve dış olaylar Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin dikkatlerini Erzurum'a çekmiş ve vilayet, çeşitli yönleriyle, diplomatik mülahazalarda ehemmiyet arz eden bir konu haline gelmiştir. Örneğin, Ermeni hadiselerinin başladığı 1890'lı yılların başlarından itibaren çok sayıda yabancı gazeteci ve seyyahın, Anadolu'daki en önemli uğrak yerlerinden birisi Erzurum olmuştur.

Erzurum'un bunun gibi coğrafi, stratejik ve tarihî özelliklere sahip olması, araştırma konusu olarak seçilmesinde etkili olan hususlardır. Erzurum tarihi, akademik anlamda veya farklı boyutlarda araştırma konusu edilmiştir. Şehirle ilgili çalışmalar Enver Konukçu, Dündar Aydın ve Bilgehan Pamuk gibi akademisyenler tarafından akademik anlamda ortaya konulurken, A. Şerif Beygu, Mehmet Nusret, İbrahim Hakkı Konyalı gibi araştırmacı ve yazarlar tarafından da Erzurum tarihi ile ilgili, akademik ölçülerde başvuru kaynakları meydana getirilmiştir. Ancak özellikle XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Erzurum'un, idari, sosyal, ekonomik ve demografik tarihini ortaya koyan bağımsız bir eser bulunmamakla birlikte, şehrin, ayrı ayrı olarak değerlendirilen, idari yapısını, tabyalarını, evlerini, sızlıklarını, belediyesini, Ermeni

olaylarını, nüfusunu ve ekonomik durumunu bir arada değerlendiren bir çalışmanın eksikliği hissedilmektedir. Bu çalışma, bu anlamdaki açığı kapatmaya yönelik bir çabanın ürünüdür.

Her ne kadar konunun sınırları Sultan II. Abdülhamid Han'ın görev süresi ile mukayyed gibi görünse de bu döneme gelinceye kadar geçirilen önceki ve bu dönemin etkisinde kalan sonraki tarihi süreç de konu tamamıyeti içerisinde kısmen de olsa yer yer değerlendirilmiştir.

Çalışmanın temel kaynağını arşiv belgeleri oluşturmakla beraber, bu döneme ilişkin olarak, sosyal hayatla ilgili veriler ihtiva eden Mühimme Defterleri, Temettüat Defterleri, Şer'iyye Sicilleri, Muhallefat Defterleri veya Nüfus Yoklama Defterleri bulunmadığı için, bu konudaki açığı giderebilmek adına, mümkün olduğu kadar çok arşiv belgesine ulaşılmaya çalışılmıştır. 1879 tarihine kadar gelen Erzurum Ahkâm Defterleri'nden de bu anlamda yararlanılmaya gayret gösterilmiş ve elde edilen hükümler konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilmiştir.

Yıldız (Perakende, Esas, Sadâret vs.), İrâdeler (Dâhiliye, Husûsi, Şûra-yı Devlet, Dosya Usûlü, vs.), Mâliye Nezâreti Vâridât ve Cerîde Defterleri, Haritalar, Evkaf Defterleri, Dâhiliye ve Hâriciye Nezâreti evrakı gibi pek çok tasniften yararlanılmıştır. Arşiv malzemesi üzerindeki Hicrî ve Rûmî tarihler, Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından yayınlanan Tarih Çevirme Kılavuzu yardımıyla Miladî Tarihe çevrilmiştir.

Vilayetin nüfus özellikleri de yine farklı tasniflerdeki arşiv belgeleri ile XIX. yüzyılın sonlarında tutulan resmi devlet istatistiklerinden çıkarılmaya gayret edilmiştir. Vilayet yönetimi ve vergi usulleri gibi kanuni mülâhazalar, Meclis-i Tanzîmât Defterleri, Düstûrlar ile çeşitli arşiv belgelerine melfûf nizâm-nâmeler marifetiyle açıklanmıştır. Çeşitli dairelere ilişkin (askeriye, maliye, nafia, posta vs.) istatistikî bilgiler, yine aynı daireler tarafından hazırlanan istatistik cetvellerinden istihraç edilmiştir. Sayısal verilerin düzenlenmesinde vilayet, devlet ve nezâret (maarif) salnâmeleri de önemli ölçüde yön gösterici olmuştur. Vilayette ortaya konulan bayındırlık faaliyetlerinin yazımında, valilik raporlarından istifade edilmiştir.

Metin içerisinde geçen arşiv belgelerinde fon numarası olarak verilen numaralardan ilki belgenin Osmanlı Arşivi'ndeki yeri ile ilgili olarak, Dosya Numarasını, ikincisi ise Gömlek Numarasını karşılamaktadır. Bazı İrâdelerde Dosya Numarası yerine, İrâdenin tarihinin numara işlevi gördüğü tespit edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu dönemde batılıların ilgisinin yoğunlaştığı bu bölgeye gelen, seyyah veya gazetecilerin eserleri ve gözlemleri de dikkate alınmıştır. Bunlardan, Sydney Whitman¹, H. F. Tozer², H. F. B. Lynch³, George Hepworth⁴ ve özellikle Vital Cuinet'in⁵ muteber eserleri dikkatle incelenerek sosyal hayata ilişkin olarak, arşiv belgesi sıkıntısının olduğu bölümler tamamlanmağa çalışılmıştır.

Hatırat bırakan tek sultan olan II. Abdülhamid'in hatıratı ile Erzurum doğumlu bir devlet adamı olan ve birkaç defa Sadrazamlık makamında bulunmuş olan Mehmed Said Paşa'nın hatıraları da iç ve dış politikanın aydınlatılması ve vilayet yönetimine etkilerinin ortaya konulması açılarından açıklayıcı bulunarak, konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilmiştir. Mehmed Arif Bey'in *Başımıza Gelenler* adlı eseri ile Nedim Ulusalkul'un *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum İhtilali* adlı eseri, hatırat türünde ele alınan diğer kaynaklardır. Bu dönemde yayımlanan ve Erzurum'un o dönemdeki tek yerel gazetesi olan Envâr-ı Şarkîye'nin mevcut nüshalarına da ulaşılmışa çalışılmıştır.

Vakıfların ekonomik durumları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti Defterleri vasıtasıyla ortaya konmağa çalışılırken, bu dönemde kurulan vakıflar ile çeşitli vakıfname örnekleri de Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı'ndaki vakıf kayıtlarından çıkarılmağa çalışılmıştır.

Araştırmada arşiv vesikaları ve diğer birinci elden kaynakların dışında, şehir tarihi, sosyo-ekonomik hayat ve demografik yapı gibi pek çok konuyla alakalı olarak yazılmış araştırma eserlerden ve çeşitli kütüphanelerdeki kataloglardan da yararlanılmıştır.

¹ Sydney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914.

² Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans, Green and Co, London 1881.

³ H. F. B Lynch, *Armenia; Travels and Studies*, Khayat Oriental Reprints, Beyrut 1965.

⁴ George. H. Hepworth, *Through Armania on Horseback*, London 1898.

⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Paris 1892, c.I.

ÖNSÖZ

İlk şehir yerleşimi Roma Dönemi'ne dayanan Erzurum, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Türk yerleşimlerine sahne olmuş, Osmanlı fethini müteakiben de eyalet olarak idari bütünlükteki yerini almıştır. 1840 yılından itibaren Tanzimat reformlarının uygulanmaya başladığı Erzurum Vilayeti, XIX. yüzyıl boyunca idari anlamda değişiklikler geçirmiş ise de devletin doğudaki önemli bir sınır taşı rolünü her dönemde üstlenmiş, İran ve Rusya gibi büyük devletlerle olan ilişkilerde her zaman önceliğini korumuştur.

Çeşitli dönemlerde meydana gelen depremlerde ve 1828-29 ve 1877-78 Osmanlı Rus Savaşları'nda önemli yıkımlara uğrayan Erzurum Vilayeti, Sultan II. Abdülhamid döneminde, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alan coğrafyası ile hem iç hem de dış politikanın önemli bir unsuru olma özelliğine haiz olmuştur. Erzurum'un sosyal ve ekonomik yapısına etki eden nüfus ve yerleşme olguları, iç ve dış politika, kurumsallaşma eğilimleri, devletçe gerçekleştirilen yatırımlar, şehir hayatı ve buna etki eden amiller, ayrıntıları ile incelenmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, sınırları önemli ölçüde değişen ve Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları'ndan oluşan Erzurum Vilayeti, 19 kazâ, 70 nahiye ve 2.762 köyle, önemli bir nüfusu da bünyesinde barındırmıştır. Bu çalışmada, Erzurum Vilayeti'nin, XIX. yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın başlarında içerisinde bulunduğu sosyal ve ekonomik yapılanma, çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, başta arşiv belgelerinin kullanımı ve analizleri de dâhil olmak üzere konunun tespitinden itibaren bütün safhalarda, ilgi ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Besim ÖZCAN'a, etkili teşvikleri ve yönlendirmeleri ile beni her zaman cesaretlendiren hocalarım sayın Prof. Dr. Selçuk GÜNAY ve Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI'ya, bilimsel tenkitlerinden çok istifade ettiğim sayın Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK'e, belgelerin ve kaynakların temini konusunda destek olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Kütüphanesi Personeline, İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM), Milli Kütüphane ve Bayezid Kütüphanesi yetkilileri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür-Tescil Daire Başkanlığı personeline teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

M.S. 415-422 yılları arasında Romalı komutan Anatolius, Erzen'in güneybatısında, doğudan gelen İran saldırılarına karşı müstahkem bir şehir tesis etmiş ve o dönemki Roma İmparatorunun (Teodosius II.) ismine izafetle, bu şehre Teodosiopolis ismini vermiştir⁶. İlk olarak böylece kurulan Erzurum şehri, Osmanlılara kadar sırasıyla şu devletlerin egemenliği altında bulunmuştur; Bizanslılar, İranlılar, Ermeni Beyleri, Hz. Osman'dan itibaren Raşid Halifeler, Emeviler, Abbasiler, Hamedan Oğulları, Büyük Selçuklular, Saltuklular, Erzurum Selçukluları, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Çobanoğulları, Eretna Oğulları, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Gürcü Beyleri ve Osmanlılar⁷. Farklı kültürlerin mümessili olan bu devletlerin egemenliği altına girmesi, Erzurum'da farklı kimlikler ve farklı kültürel birikimlerin de oluşmasına hizmet etmiştir. Ayrıca şehrin coğrafi konum itibariyle sürekli istilalara uğradığı, yakılıp yıkıldığı veya yeniden imar edildiği gerçeklerini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Erzurum'da şehir kültürünün ve dokusunun oluşmasında yukarıdaki tüm amillerin etkisi hesaba katılmalıdır.

Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısıdır. İlk ve ortaçağlarda doğudan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu savunmasının mukadderatını tayin eden kale olmak bakımından büyük bir önem kazanmış, önce Roma-İran, daha sonra Bizans-Selçuklu İmparatorluklarının rekabeti burada başlamıştır. Erzurum'un bir yol şehri olması, onun rolünü sadece askeri sahaya inhisar ettirmemiş; şehir daha eski çağlarda ve bilhassa Ortaçağ'da İran, Hind ve Orta Asya mallarının Akdeniz âlemine indirildiği güzergâh üzerinde çok ehemmiyetli bir konak yeri ve ve faal bir mübadele merkezi olmuştur⁸.

Osmanlı padişahı I. Selim zamanında Osmanlı topraklarına katılan Erzurum'da bu padişah zamanında fazla bir değişiklik görülme de Kanuni döneminde ilk eyalet teşkilatlanması ve hukuki altyapısı oluşturulmuştur (1535-Erzurum Beylerbeyliği ve 1540-Erzurum Kanunnâmesi). XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda, İran ile ilişkilerde ve

⁶ Mükrimin Halil Yımanç, "Erzurum", *Mili Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, Eskişehir 2001, c. 4, s. 345. Erzen denilen yer ise, bugün Aziziye (Ilıca)'ye bağlı Karaz (Kara-arz) köyüdür. Kenan Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, ss. 7-8.

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 25.

⁸ A. Zeki Memioğlu, *Galip Paşa ve Erzurum Valiliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s. 95.

yapılan savaşlarda çoğu kez zarar gören Erzurum şehri, ilk tabyalarına bu dönemlerde ulaşmış ve Erzurum Kalesi ile tophanesi de bu vesilelerle güçlendirilmiştir⁹.

Yoğun ve yıkıcı gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyıl'a gelindiğinde doğudaki rekabette değişiklikler meydana gelmiş ve İran'ın yerini, batıya doğru genişleme eğiliminde olan Rusya almıştır. XIX. yüzyıl boyunca Erzurum'u yakından ilgilendiren iç ve dış gelişmeler yaşanmıştır. Yüzyılın ilk olayı Vali Gürcü Osman Paşa'nın 1803'teki isyanıdır. Padişahın eyaletler hakkındaki kararına karşı çıkan bu isyan, kısa sürede bastırılmıştır¹⁰.

1821 yılında İran, sınırla ilgili bazı taleplerde bulunarak Erzurum'a saldırmış ve ordusunda çıkan salgın hastalık nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu hareketten sonra, İran ile 1823'te ticari bir anlaşma (Erzurum Antlaşması) imzalanarak transit ticarete, bu devlete bazı gümrük kolaylıkları tanınmıştır¹¹.

Galip Paşa'nın valiliği sırasında (1824-1828) -Vak'a-i Hayriye (1826) münasebetiyle- Yeniçeri Ocağı'nın Erzurum'daki şubeleri başarılı bir şekilde ortadan kaldırılmıştır. 1828-29'daki Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Erzurum, büyük yıkıma uğramış ve 3 ay Rus işgalinde kalmıştır. Edirne Antlaşması (1829) hükümlerine göre şehri boşaltan Ruslar, pek çok Ermeni sanatkâr ve ticaret erbabını da beraberlerinde götürmüşler ve şehrin sosyal ve ekonomik dengesini alt üst etmişlerdir¹².

1853-56 Kırım Savaşı sırasında Kars'ın Rusların eline düşmesi üzerine Erzurum da aynı tehlike ile karşılaşmış ise de o sıralarda imzalanan Paris Antlaşması, şehri, feci akıbetten kurtarmıştır. Bundan sonra Erzurum'u doğudan gelecek saldırılara karşı korumak için yeni usullerle tabyalar inşa edilmeye başlanmış, bu inşaat ve tahkim çalışmaları XIX. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür¹³.

1859 yılında meydana gelen büyük bir deprem ise Erzurum'a, tarihinin en büyük yıkımlarından birini yaşatmıştır. Bu depremden sonra yapılan imar faaliyetlerinin bir sonucu olarak, Erzurum'da konut mimarisi gelişme göstermeğe başlamıştır.

Modernleşme ve teşkilatlanma alanlarında 1864'ten sonra büyük değişimler geçiren Erzurum'da ilk telgraf hatları yapılmış ve Trabzon-Erzurum-Tebriz karayolu

⁹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, ss. 225-297.

¹⁰ Cevdet Küçük, "Erzurum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, c. XI, s. 323.

¹¹ Halil İnalçık, "Erzurum", *İA*, c. IV, s. 355.

¹² Küçük, *Agm*, s. 324.

¹³ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 132.

meydana getirilmiştir. Bundan sonra Erzurum'un mukadderatını etkileyen en önemli olay ise 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'dır. Sultan II. Abdülhamid¹⁴ saltanatının (1876-1909) ilk yıllarında meydana gelen bu savaş, Erzurum'un sınırlarını daraltmakla kalmamış, vilayetin demografik, ekonomik ve sosyal yapısının da baştan sona değişmesine neden olmuştur. Savaştan sonraki altı aylık Rus işgali, Erzurum'da şehir dokusunu da bozmuştur¹⁵.

Savaş sonunda Osmanlı Devleti, doğuda ve batıda yaklaşık 210.000 km² genişliğinde bir toprak ile birlikte beş buçuk milyonluk bir nüfusu da kaybetmiştir¹⁶. Erzurum Vilayeti'nden Kars ve Çıldır Sancakları Rusya'ya terk edilmiş ve Rus sınırı, Erzurum'un merkezine 100 km kadar yaklaşmıştır. Toprak kayıpları ile birlikte nüfus yoğunlukları ve nüfus oranlarında değişmeler yaşanırken, kaybedilen topraklardan da ülkeye göçler meydana gelmiştir. Savaştan çıkmış olmanın verdiği asayişsizlik sonucu olarak da iç güvenlik tehlikeye girmiş, bu da ilk olarak ticareti olumsuz yönde etkilemiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum Vilayeti'nin sosyal, kültürel, idari ve demografik durumları izah edilirken bu hususlar dikkate alınmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet rejimi, Osmanlı toplumunun gündelik yaşamına daha fazla nüfuz etmeye çalışmıştır. Amcası Sultan Abdülaziz'in, tahttan indiriliş şekliyle etkilenen Abdülhamid, devlet bürokrasisini adeta Yıldız Sarayı'na taşımıştır. Bu durum da O'nun "pasif bir halife" olduğu yönünde eleştirilmesine yol açmıştır. Bu imajdan kurtulmak isteyen padişah ise dış dünya ile olan iletişimini, tümüyle İslami motiflere dayandırılan bir simgeler dünyası ile gerçekleştirmek zorunda kalmıştır¹⁷. Sultan II. Abdülhamid, kendisi hakkında çıkan söylentilere kulak asmadan, merkezîyetçi tavrını, ülkenin hemen her bölgesine ulaştırmaya çalışmıştır.

1875'te iflasını ilan etmiş olan bir maliyeyi teslim alan Sultan II. Abdülhamid¹⁸, mali disiplini sağlama, dış borçlardaki ödemeler dengesini düzenleme, devletin gelir ve

¹⁴ Sultan II. Abdülhamid, 21 Eylül 1842 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası, Sultan Abdülmecid, annesi, Tirimüjgân Kadın Efendi'dir. 31 Ağustos 1876 günü tahta çıkmış, yaklaşık 33 yıl süren saltanat döneminin ardından 31 Mart Hadisesi (13 Nisan 1909) sonrasında tahttan indirilmiştir (26 Nisan 1909). 10 Şubat 1918 günü vefat eden Sultan, Sultan Reşad'ın İrâdesiyle ölümünün ertesi günü padişahlara mahsus muazzam bir törenle Divanyolu'ndaki II. Mahmud türbesine defnedilmiştir. C. Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, İstanbul 1988, c. 1 s. 217, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1999, c. IX, s. 106.

¹⁵ Küçük, "Erzurum", s. 324.

¹⁶ Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı*, İstanbul 2008, s. 378. Bu kayıpların yaklaşık 36.000 km² si Erzurum ve Trabzon Vilayetleri'nden yaşanmıştır.

¹⁷ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul 2002, s. 29.

¹⁸ C. Küçük, Tevfik Ertüzün; "Duyûn-ı Umûmîye", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 59.

giderlerini kontrol etmenin yanında, bir de bütçe açıkları ile mücadele etme ve tüm bu olumsuzlukların yanı sıra bayındırlık ve imar faaliyetlerini de devam ettirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Devletin bu mali buhranı, vilayetleri de yakından etkilemiştir. Özellikle, Erzurum gibi sınırda bulunan ve temel ekonomik faaliyetlerini bile tam anlamıyla icra edemeyen bir vilayette, savaşın olumsuz etkilerinin yanında bir de ekonomik sıkıntılar, halkın refah ve kalkınmasını olumsuz etkilemiştir.

Savaşın olumsuz etkilerinden bazıları da, savaştan sonra imzalanan antlaşmalarda, devletin gayrimüslim azınlıklarına vermeyi taahhüt ettiği ayrıcalıklar, bu ayrıcalıkların büyük devletler tarafından kullanılarak iç işlere müdahale aracı haline getirilmesi ve neticesinde memnuniyetsiz, dış destekli grupların çıkardığı ayaklanmalardır. Erzurum Vilayeti'nde genel asayiş durumlarını ihlal eden Ermeni olayları, bu kapsamda incelenmiştir. Yine bu mevzu ile ilişkili olarak, batılı devletlerin Osmanlı'dan istedikleri reformlar, savaşın hemen sonrasında ciddiyetle ele alınmış, en kapsamlı ve kurumsal reformlar ise Erzurum'dan başlamak suretiyle Ahmed Şakir Paşa'nın müfettişliğinde sürdürülmüştür.

Ele alınan dönemde Erzurum tarihinin Osmanlı tarihinden bağımsız olamayacağı açık olduğu ve bu çalışmanın konusu da Sultan II. Abdülhamid dönemi'nde Erzurum Vilayeti'nin sosyal ve ekonomik durumu olması hasebiyle, bu dönemde devlet katında meydana gelen siyasi, idari, hukuki ve kurumsal değişiklikler izah edilmiş ve bu değişikliklerin vilayete olan tesirleri üzerinde durulmuştur. Örneğin II. Abdülhamid döneminde, siyasetin, muhalefet kanadını temsil eden Jön Türkler'in muhalif faaliyetleri, Erzurum'da özellikle 1906-1907 yıllarındaki olaylarda kendini göstermiştir¹⁹. Devlet rejimi konusunda katı bir merkezîyetçiliğin²⁰ uygulanmağa çalışıldığı bu dönemde, bu politikanın da vilayetteki tezahürleri de dikkate alınmıştır.

¹⁹ Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, İstanbul 2009, s. 60.

²⁰ Bu politikanın izah edildiği bir arşiv belgesinde, Abdülhamid döneminde Osmanlı ülkesinin idari, askeri, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel panoraması açıklanmıştır. Bunların yanı sıra "...*Hükümetin Bâb-ı Âli'de olan kuvve-i merkezîyesi cânib-i hümayûna geçti. Sadrazam, memur bir ser-memur sırasına geçti. Ve Hükümet-i Âliye'nin mes'uliyet-i azîmesinden kurtuldu. Hakiki vezir, hakikî hamal-ı umûr-ı hükümet ve hükümdar oldu. On beş seneden beri yek başına olarak her umûra dair jurnaller ahz ederek, cümlesi hakkında irâde-i şahanelerini diriğ etmeyerek, hiçbir şeyi de ahaliye göstermeyip, günde on, on iki saat layunkatı' idare-i hükümetle meşgul olan Müslüman prensin (Sultan II. Abdülhamid) manzara ve ahvali kemâl-i taaccüble müşahade olunmaktadır. Meselâ bir ecnebi, Dersââdet mekânını ziyaret etmek arzusunda bulunacak olsa bile yine gerek iziname ve gerek rednameyi itâ eden padişah-ı âli-penahtır...*" denilmek suretiyle Sultan'ın ortaya koyduğu merkezîyetçi tavır izah edilmeye çalışılmıştır. BOA. Y. PRK. TKM.(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Marûzâtı) 28/62, 1894/1310.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLÂYETİ'NİN İDARÎ YAPISI

1.1. OSMANLI VİLÂYET DÜZENLEMELERİ

Vilayet kelimesi, “bir şey üzerindeki hâkimiyet” anlamına gelmekte olup, yönetim birimini ifade maksadıyla, ilk defa Memlûkler devrinde kullanılmıştır. Osmanlı’da ise XVI. yüzyıl’dan itibaren, beylerbeyinin idaresindeki en büyük idari bölgeler ve daha sonra valilerin idaresindeki yerler için kullanılmıştır²¹. Klasik Osmanlı yönetim biçiminde imparatorluk, geniş bir takım eyaletlere bölünmüştür. Birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulan eyaletlerin başında Beylerbeyi, sancakların başında da Sancak Beyi bulunmuştur²². Osmanlı idari sisteminde Beylerbeyilik, Eyalet ve Vilayet kavramları birbiri yerine ve aynı anlama gelen yönetim birimlerini ifade etmek için kullanılmışlardır. “Vilayet” terimi, resmi idare lügatinde “Eyalet” teriminin yerini 8 Ekim 1864’te **Tuna Vilayet Nizâmnamesi** ilan edilince almıştır²³.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’la birlikte başlayan köklü bir değişim ve dönüşüm süreci hayatın hemen her alanında etkisini göstermiştir. Ancak Tanzimat Fermanı’nın getirdiği yenilikler, tüm Osmanlı coğrafyasında aynı anda gerçekleşmiş başarılar zinciri olmaktan da uzaktır. Gerek hukuki düzenlemelerde gayrimüslimlere tanınan hakların Müslüman çoğunluğu rahatsız edecek unsurlar içermesi gerekse taşra idaresinde girişilen yeni hamleler, ülke çapında merkezîyetçilikten kaynaklanan yeni sıkıntıları da beraberinde getirmiş ve Tanzimat-ı Hayriye, örneğin Erzurum Vilayeti’nde, ancak 1845’ten sonra uygulanabilmiştir²⁴.

Yapılacak idari reformlar konusunda Fransız etkisinin derinden hissedildiği²⁵ Tanzimat döneminde Osmanlı vilayet sistemi yeni baştan formüle edilerek, büyükten küçüğe; vilayet (vali), sancak/livâ (mutasarrıf), kazâ (kaymakam), nahiye (müdür) ve karye (muhtar) olmak üzere beş katlı idare sisteminde karar kılınmıştır²⁶.

1858 tarihinde çıkarılan ve **Vali, Mutasarrıf ve Kaymakamların Vazife ve Salâhiyetlerini Şâmil Talimât** adını taşıyan talimatname ile memleketin idarecilerinin

²¹ Heffening, “Vilayet”, *İA*, c. XIII, s. 317.

²² Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s.10

²³ Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, İstanbul 2004, c. 1 s. 95, Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul 2007, s. 26.

²⁴ Çadırcı, *Age*, s. 192.

²⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2001 s. 140, Ayrıca bkz. Çadırcı, *Tanzimat Dönemi’nde*, s. 251, Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 185, Kırmızı, *Age*, s. 32.

²⁶ Kırmızı, *Age*, s. 32.

görev ve yetkileri tespit edilmiştir. Buna göre; ülke eyaletlere, livâlara, kazâ ve köylere ayrılmış, eyaletlerin idaresi valilere, livâların idaresi kaymakamlara, kazâların idaresi müdürlere ve köylerin idaresi de muhtarlar bırakılmıştır. Bu yeni düzen, 1864 ilk vilayet teşkilatına kadar devam etmiştir²⁷.

1860'lı yıllarda İmparatorluğun Orta-Doğu ve Balkanlarda, iç sorunlar ve dış baskılarla çalkalanan eyaletleri yeniden teşkilâtlandırılmıştır. 9 Haziran 1861 tarihli **Lübnan Nizâmnâmesi** ve 7 Kasım 1864 tarihli **Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi**, bu bölgelerin ıslahına ve iç ve dış sorunlarının çözülmesine yönelik olarak, yeni bir idarî yapılanma getirmek amacıyla çıkarılmışlardır. Bu yönetmeliklerle getirilen yeni düzenin fonksiyonel olması ve özellikle, 1864 yılında Tuna Vilâyeti'nin yeniden teşkilâtlandırılmasıyla elde edilen olumlu sonuçlar üzerine, 1867 yılından itibaren yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Böylelikle, yeni vilâyet yönetimi 1867 yılında çıkarılan **Vilâyet-i Umûmiye Nizâmnâmesi** ile bütün İmparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu nizâmnâme aslında, 1864 yılında hazırlanmış olan nizâmnâmenin, bütün ülke eyaletlerini içerisine alacak şekilde genişletilmiş bir kopyası niteliğindedir. Bir değişiklik getirmemektedir. Böylece, 1871 tarihine kadar yürürlükte kalacak vilâyet idaresi oluşturulmuştur²⁸.

22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan **İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi** ile Osmanlı İmparatorluğu'nda vilâyet yönetiminde, 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir döneme girilmiştir²⁹. Bu nizâmnâmeye göre valilerin vazifeleri; mülkî, malî, eğitim, bayındırlık, zaptiye, cezaî ve hukukî icraattan ibaret olup, valinin yokluğunda vali muavini ve onun yokluğu durumunda da vilayet merkez memurlarından valinin uygun göreceği biri valiye vekâlet edecektir³⁰. Ancak valilerin cezaî ve hukukî icraatlarla ilgili vazifeleri sonradan değiştirilerek, bazı adli yetkileri ellerinden alınmıştır³¹.

²⁷ Yunus Özger, *XIX. yüzyılda Bayburt*, İstanbul 2008, s. 75.

²⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "1871 Vilayet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri7.htm>.

²⁹ Seyitdanlıoğlu, Agm.

³⁰ "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi" *Düstûr*, I. Tertib, c. 1, İstanbul 1873/1289, s. 625.

³¹ "...Deavi-i hukûkîyenin icraâtı, kavânîn-i adlîyeye tevfikân mahkemelere ve ahkâm-ı cezâîye icraâtı müdde-i umûmilere aid olup, vali, umûr-ı adlîyeye müdâhaleden ve mehâkimde rü'yet olunacak davâlar hakkında i'mâl-i nüfûz etmekten memnûdur..." *BOA. Y. EE.* (Yıldız Esas Evrakı) 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade '98).

1895–1899 yılları arasında Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişliği görevini yürüten Ahmed Şakir Paşa'ya verilen **Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası**'nda, söz konusu vilayetlerdeki vali muavinliklerinde gayrimüslim tebaanın da görevlendirilebileceği belirtilmiş, buna dayanak olarak da **Tanzimat ve Islahât Fermanları** ile 1871 tarihli **İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi** gösterilmiştir³². Aynı lâyihanın ikinci maddesinde de mutasarrıf ve kaymakamların muavinliklerine de gayrimüslimlerin tayin edilebileceği ifade edilmiştir.

1.2. İDARÎ BİRİMLERİN KURULUŞ VE İŞLEYİŞLERİ İLE İLGİLİ TEMEL PRENSİPLER

Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın sonlarında ortaya konulan idari yapılanma, çeşitli tarihlerde yürürlüğe giren nizâmnâmeler doğrultusunda icra edilmiştir. Bu nizâmnâmelerden; 22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan **İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi**³³, bu nizâmnâmeyi tamamlayıcı nitelikte olan 11 Ekim 1881 (17 Zilkade 1298) tarihli **Mevâdd-ı Nizâmiye Lâyihası**³⁴, 6 Nisan 1876 (11 Rebiülevvel 1293) tarihli **İdâre-i Nevâhi Nizâmnâmesi**³⁵, Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişliği görevini yürüten Ahmed Şakir Paşa'ya verilen **Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası**³⁶ ve 5 Ekim 1877 (27 Ramazan 1294) tarihli **Vilâyât Belediye Kanunu**³⁷ dikkate alınarak, ilgili dairelerdeki yönetim birimlerinin kuruluş, işleyiş ve çalışma prensipleri ile ilgili mevzuat hükümleri incelenmiştir. Bu nizâmnâme ve layihalar, birbirini tamamlayan unsurlar olarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya konulan idari yapılanmanın niteliklerini ve bu yapılanmanın uzun bir süreçte meydana gelen bir bütün olduğunu göstermektedir. Düzenlemeler, devletin dâhili ihtiyaçlarından kaynaklandığı gibi dış devletlerin bu konudaki tesirleri de önemli ölçüdedir. İdarî yapının, sosyal ve ekonomik hayat ile yakından ilgili olduğu da tarihi ve sosyal bir gerçekliktir.

³² BOA. Y. PRK. BŞK. (Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti) 43/58, 17 Ekim 1895 (1313.R.28).

³³ *Düstûr*, I. Tertib, c. 1, İstanbul 1873/1289, ss. 608–651.

³⁴ BOA. Y.EE. 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade S.1298).

³⁵ *Düstûr*, I. Tertib, c. 3, İstanbul 1873/1289, s. 32.

³⁶ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58 17 Ekim 1895 (1313.R.28). Adı geçen Islahât lâyihasının pek çok yerinde geçen, "...öteden beri Hıristiyandan memurîn-i idâre ve maliye ve saire istihdam oluna gelerek yeni bir usûl vaz' olunmuş değildir..." şeklindeki ifadeler, devletin bazı konularda, gelmesi muhtemel itirazları dikkate aldığı ve doğacak hoşnutsuzlukları önceden kestirmeye çalıştığını göstermektedir.

³⁷ BOA. Meclis-i Tanzimat Defteri No. 5, ss. 39–51

1.2.1. Vilayet Yönetimi

Vilayetin genel idaresi valiye aittir. Vilayetin erkânı da denilen en üst düzey yöneticileri, Validen sonra, Defterdar, Mektupçu ve Alaybeyi'dir. Valiler, defterdar, mutasarrıf ve mektupçunun dışında kalan tüm mülkî memurların seçim ve tayinlerini uhdelere almışlardır. Kaymakamların görevlerinin onaylanması (asalet-i memuriyet), padişah İrâdesine bağlıdır. Mutasarrıf, mektupçu ve alaybeylerinin tayini konusunda valiler görüş bildireceklerdir³⁸.

1.2.1.1. Vali

Vali'nin, başlıca olarak mülkî, malî, eğitim, bayındırlık ve zabıta ile ilgili geniş bir görev alanı bulunmaktadır. Bu görevler aşağıda kısaca belirtilmiştir.

Valinin mülki görevleri; kanunların işlenmesine nezâret etmek, devlet merkezinden gelen emirleri icra etmek, memurların hareket ve muamelelerini teftiş etmek, nahiye meclislerinin toplanma tarihlerini belirlemek, vilayeti senede bir veya iki defa devir ve teftiş etmektir³⁹. Valiler, mutasarrıflardan kanuna aykırı hareket edenler olursa o gibileri muhakeme altına alıp devlet tarafından yerine başkası tayin edilene kadar uygun birini vekâleten atar⁴⁰.

Valinin mali görevleri; gelirlerin toplanması, tahsil edilen gelirlerin idaresi, gelirlerin toplanması veya idare edilmesinden kaynaklanan ihtilafların izalesi, tahsil memurlarının muamelelerine nezâret etmektir. Valinin eğitim ve bayındırlık görevleri; talim, terbiye, ticaret, ziraat ve sanayinin gelişmesinin sağlanması, yolların inşa ve tamir edilmesi, nehir ve göllerin temizlenmesi, liman ve rıhtım yapılması, toplum sağlığının korunması, boş arazilerin imar edilmesi, istatistikler hazırlanması, hastane, şirket ve fabrikalar açılması, maden ve ormanlardan gelecek faydaların çoğaltılmasıdır⁴¹.

Valinin zabıta ile ilgili görevleri; Zaptiye gücünün idaresi, yol ve köprü güvenliğinin sağlanması, toplumun huzur ve asayişinin korunması, kanuna muhalif hareket edenlerin ele geçirilmesi, şehrin ve vilayetin emniyeti için gereken teftiş ve tahkikatın yapılması, düzeni bozan durumlarda başkente bilgi verilmesi ve zaptiye

³⁸ "Mevadd-ı Nizâmiye Lâyihası", *BOA. Y. EE.* 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade 1298), ss. 3-4.

³⁹ Bu teftiş gezileri sayesinde kasaba ve köylerin kamusal ihtiyaçları doğrudan tespit edilebilmektedir. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 155-160.

⁴⁰ "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmname", *Düstûr, I. Tertib*, c. I, s. 626.

⁴¹ "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmname", *Age*, s. 628.

gücünü aşan hadiselerde kumandana verilecek resmi senet karşılığında asker sevk edilmesidir⁴².

Görüldüğü üzere valinin oldukça geniş bir görev alanı ve sorumluluğu bulunmaktadır. Vilayetlerde kanunların uygulanmasından birinci derecede sorumlu olan valiler, padişah irâdesi ile atanmakta, azil veya tayinleri yine padişah irâdesi ile gerçekleşmektedir. Vilayetteki hemen tüm birimlerin düzgün bir şekilde işlemesinden mesul olan valiler, vilayette ortaya çıkacak uygunsuzluklar veya karışıklıklarda da merkezi yönetimin ilk muhatabı durumundadırlar. 1878 Berlin antlaşmasına istinaden Avrupa devletleri, Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya çalıştıkça Sultan da valiler üzerindeki doğrudan kontrolünü arttırmıştır. Dış güçlerin müdahalesini⁴³ gerektirecek her konuyu erkenden haber alması gerektiğini düşünen padişah, Dâhiliye Nezâreti'ni aradan çıkaracak şekilde, valilerle doğrudan iletişim kanalları kurmuştur. Padişahın Mabeyn sekreteryası adeta Dâhiliye Nezâreti gibi iş görmeye başlamıştır⁴⁴.

II. Abdülhamid döneminde Erzurum'da görev yapan valilerin, işlerini çok rahat bir şekilde icra ettiklerini söylemek zordur. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere bir taraftan soğuk iklim şartlarıyla mücadele eden valiler diğer taraftan da IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa ile yetki karmaşasının içinde kendilerini bulacaklardır. Bunların yanı sıra Erzurum valileri, kimi zaman Erzurum halkı tarafından payitahta şikâyet edilmekten de kurtulamayacaklardır.

Aşağıda bazı Erzurum valileri ile ilgili verilen örnekler, Sultan II. Abdülhamid döneminde görev yapan bazı valilerin çalışma şartları ve valilik dönemlerinde öne çıkan bazı hususiyetleri hakkında ipuçları içermektedir.

Arşiv belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında ve öncesinde, olağanüstü durumdan dolayı IV. Ordu Müşirliği ile Erzurum Valiliği aynı kişi tarafından idare edilmektedir. Savaştan sonra adı geçen ordu komutanlığı ile Erzurum Valiliğinin görev ve meşguliyet alanları önem kazandığından, aynı kişi tarafından idare edilmesi uygun görülmemiş ve Erzurum Valiliğine, mülki işlere ve bölgenin ahvaline vakıf olduğu belirtilen ve 3. Ordu Müşiri ve Manastır vali

⁴² “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Düstür*, I. Tertib, c. I, s. 628-629. Yukarıda da belirtildiği üzere, valilerin adliye müteallik bazı görevleri; adli kanunlara uygun bir şekilde tadil edilmiştir. “Mevadd-ı Nizâmîye Lâyihası”, *BOA. Y. EE.* 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade 1298).

⁴³ *BOA. Y. PRK. HR.* (Yıldız Perakende Hariciye Nezâreti Marûzâtı) 25/3 29 Kasım 1897 (1315.B.5). İngiltere Sefareti'nin Osmanlı dış işlerine verdiği bir muhtıra olup, İngilizlerin, Erzurum Vilayetinin iç işlerine müdahaleye çalışmasına bir örnektir.

⁴⁴ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 39

kaymakamlığı görevinde bulunan İsmail (Hakkı) Paşa getirilmiştir. IV. Ordu müşiriyeti görevinde bulunan Samih Paşa'nın müşirlik makamında görev süresi uzatılmıştır⁴⁵. Salnâmelerden edinilen bilgilere göre Müşir Samih Paşa Erzurum'da ilk valiliğini 1871 (1288) yılında yapmış olup 1876-77 (1292-93)'teki valiliğinden sonra, 1306 yılında tekrar Erzurum vilayeti valiliğine getirilmiştir⁴⁶. Vali Samih Paşa, kaleme aldığı faaliyet raporunda; vilayet dâhilinde aldığı polisiye önlemlerin neticesi olarak, Erzurum'u Rus sınırı da dâhil olmak üzere Ermeni saldırıları ve diğer eşkıya hareketlerden kurtardığını ifade etmiş ve Erzurum'daki her sınıf ahalinin emniyetini sağladığını söylemiş, Erzurum'daki askerin her tür ihtiyacının giderilmesi ve sayısının artırılması için yapılan çalışmaları da dile getirmiştir⁴⁷.

Samih Paşa'nın 7 aylık bu valiliğinden sonra yerine, 1877 yılında Müşir İsmail Hakkı Paşa getirilmiştir. İsmail Hakkı Paşa'nın görevi iki buçuk yıl sürmüştür. İsmail Hakkı Paşa'dan sonra yerine 1880'de Mustafa Paşa getirilmiş olup, bu, Mustafa Paşa'nın Erzurum'da 1873'ten sonraki ikinci valiliğidir. Bu defa 11 yıl valilik yapan Mustafa Paşa (Fosfor), Erzurum istihkâmlarının yapım ve tahkiminde çok emek harcamış bir şahsiyettir⁴⁸. Mustafa Paşa'nın valiliğe getirilmesinin konu edildiği bir arşiv belgesinde, bu tayinde ecnebilerin müdahalesinin söz konusu olmadığı vurgulanmıştır⁴⁹. Bir valinin birden çok defalar aynı vilayetin valiliğine getirilmesi o valinin, bölgenin hassasiyetine veya mevkiinin ehemmiyetine olan vukûfundan kaynaklanıyor denilebilir. XIX. yüzyıl'da Avrupalı tüccarların menfaatlerini korumak üzere, batı mallarıyla beraber konsolosların da Osmanlı taşrasına sızdığı, konsoloslarla

⁴⁵ BOA. İ. DH. (İrade Dahiliye), 60351, 16 Mart 1876 (20 Safer 1293). Samih Paşa ayrılmadan önce Erzurum Valiliği'ne Kurt İsmail Paşa tayin edilmiştir. Savaş sırasında Samih Paşa Girit Valiliği'ne tayin edilmiş ve Dördüncü Ordu Komutanlığı ile Umum Anadolu Başkumandanlığına Ahmed Muhtar Paşa tayin olunmuştur. Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, İstanbul 2006, s. 35. Muhtar Paşa 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan iki yıl önce hem Anadolu Ordusu'nun başkumandanı hem de Erzurum valisidir. Mehmed Arif, *Age*, s. 91. Yine savaş sırasında Kurt İsmail Paşa'nın Bayezid cihetindeki orduya komuta etmek üzere vilayetten ayrılması üzerine Erzurum Vali vekilliğine sırasıyla Hacı Akif Efendi ile Sivas Valisi İzzet Paşa gibi isimler getirilmiştir. Mehmed Arif, *Age*, ss. 467-468.

⁴⁶ SE (Salnâme-i Erzurum), 1896/1312, s. 15.

⁴⁷ BOA. Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Marûzâtı) 40/31, 5 Ekim 1889 (1307.S.10).

⁴⁸ SE, 1897/1313, s. 114.

⁴⁹ BOA. Y. PRK. DH. (Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı) 1/66, 20 Aralık 1883 (1301.S.20) Aynı belgede ecnebi müdahalesinin söz konusu olmamasının yanı sıra "Beyoğlu mehâfil-i siyasiyesi" nin dedikodularına da yer verilmiştir. Belgedeki ifadeler, bunların, yapılan mülki veya idari kadro değişikliklerinin altında farklı sebepler arayan, magazinci bir grup oldukları kanaatini güçlendirmektedir.

birlikte yabancı gazetelerin de vali tayin ve azillerine müdahil olma gayreti içinde oldukları anlaşılmaktadır⁵⁰.

1889 yılında Erzurum valiliğine atanan Ferik Hasan Hayri Paşa da, Hamidiye Süvari alaylarına karşı soğuk davranması, alayların teşkili hususunda gereken özeni göstermemesi, alayların teşkilatını tehlikeye uğratma ihtimalinin doğması ve bu gaflet durumundan Ermeni fesedesinin istifade ederek gaileler çıkarma ihtimalinin ortaya çıkması gibi zararlardan dolayı başkent tarafından ikaz edilmiştir⁵¹. Esasen vali, alayların ve reislerinin bazı hareketlerinden duyduğu rahatsızlığı başkente şikâyet etmiş ancak "...Hamidiye Süvari Alayları'nın emr-i teşkilâtınca teshilât-ı lâzîmenin irae edilmesi..." konusunda uyarılmıştır⁵².

Hasan Hayri Paşa'nın yerine, 1892 yılında, İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu azasından Haydar Paşa atanmıştır⁵³. Haydar Paşa'nın çok parlak bir valilik dönemi geçirdiğini söylemek zordur. Zira Erzurum ahalisinden yaklaşık yetmiş kişilik bir grubun (Müslüman ve gayrimüslimler) başkente gönderdiği ve vali hakkındaki şikâyetlerin dile getirildiği bir telgraf⁵⁴, bir taraftan valinin kötü yönetimini dile getirirken diğer taraftan ahalinin, vilayetin idaresiyle ne derece alakadar olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. Daha önce de benzer mealde bir telgrafla durumu arz ettiklerini bildiren ahali, bu sefer başlıca şu noktalara temas etmektedir; valinin güçsüzlüğü ve vilayete uğramadığı, asayiş muhafaza edememesinden dolayı 2000 hane halkının başka yerlere hicret ettiği ve çok evlerin dağılmakta bulunduğu, ilk telgraftan haberdar olan valinin halkı yalanlamak istediği, vilayette köylerin cebir ve zor ile talan edildiği, yollarda soygun ve cinayetlerin işlendiği, valinin sağlığının bozuk olmasının memuriyetine engel teşkil ettiği, valinin, kıtlıktan kaynaklanan krizi iyi yönetemediği, hayvan tüccarının güvenliğinin sağlanamadığı, ekonomik faaliyetlerin güven içinde yapılamamasından dolayı hazinenin zarar gördüğü gibi sıkıntılardır. Bu şikâyetlerin, şahsi garazlarından kaynaklanmadığını belirten ahali, valiliğin daha güçlü bir ele tevdiini ve padişaha olan sadakatlerini arz ile dilekçelerine nihayet vermişlerdir.

⁵⁰ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, ss. 63–64

⁵¹ BOA. İ. DH. 1283/101035, 1891/1309.

⁵² BOA. Y. PRK. ASK. (Yıldız Perakende Askeri Marûzât), 83/39, 9 Temmuz 1892 (1309.Z.14).

⁵³ BOA. İ. DH. 1296/1310.M.13 (6Ağustos 1892)

⁵⁴ BOA. Y. PRK. DH. 7/28, 4 Ocak 1894 (1311.C.26).

Haydar Paşa'dan sonra göreve getirilen İsmail Hakkı Paşa'nın valiliği (1894-1895) hakkında, O'nun döneminde bir memur tarafından kaleme alınmış bir rapor⁵⁵ konuya ışık tutacaktır. Belgede ismi geçmeyen ve yerinin değiştirilmesi istirhamında bulunan memur, valinin sırf "...gölgeden ibaret kaldığını, vilayet işlerini "cahil ve ahmak defterdara" tevdi ederek idarenin zarar görmesine sebep olduğu..."nu belirtmiştir. İsmail Hakkı Paşa görevinin ikinci yılında, hastalığından bahisle, havası mutedil olan Suriye veya Beyrut valiliklerinden birine tayin edilmesi veyahut mazuliyet maaşı verilerek Bursa'da hava değişimi yapması istid'asında bulunmuş ve Şakir Paşa ile yapılan muhaberattan sonra uygun birinin atanacağı ve yeni vali gelinceye kadar Hakkı Paşa'nın vilayeti terk etmemesi bildirilmiştir⁵⁶.

Bu dönem Erzurum valilerinden en dikkate değerlerinden birisi hiç şüphesiz Mehmed Şerif Rauf Paşa'dır (1895-1901). İngiliz gazeteci ve seyyah Sidney Whitman'ın⁵⁷ Erzurum'a geldiği zaman valilik makamında bulunan Rauf Paşa, Whitman'a göre hem dost canlısı hem de işini çok iyi yapan bir görevlidir. Erzurum'un birinci sınıf⁵⁸ bir vilayet olduğunu belirten seyyah, valinin çok ağır ve sorumluluk isteyen bir dönemde (1895 Ermeni İsyanı sıralarında) valiliğe atandığını belirtir. Whitman ayrıca; "...Olaylar sakinleştikten sonra Rauf Paşa Jandarma ve Polis güçlerini yeniden organize ederek etkili bir hale getirmiş, valinin teyakkuzu sayesinde Pasin ve Sitavuk'ta çok sayıda saklı silahlar ele geçirilmiştir. Adli sistem çok iyi çalışır bir duruma getirilmiştir. Hatta İngilizlerin Mavi Kitabı'ndaki geçen şu cümle önemlidir: 'Erzurum Vilayeti yönetim açısından Anadolu'daki diğer vilayetlere bir modeldir'. Valinin sakin duruşu ve kibarlığı ile bir o kadar da enerjik oluşu, düşmanlarını bile dost yapabilir..." gibi ifadelerle Rauf paşa ile ilgili izlenimlerini de nakletmektedir⁵⁹. Gayrimüslim birisinin, Osmanlı Devleti'nin Müslüman bir valisi ile ilgili bu görüşleri dikkate değer bulunmuştur.

Whitman'ın bu ifadelerine karşın Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa ile sorunlar yaşayan Rauf Paşa, adı geçen müşiri başkente şikâyetinde "...müşîr-i müşarileyhânın mücerred, çâkerlerini tahkîr için îka-ı müşkülât ve irâe-i asâr-ı ihtilâftan el'ân hâli

⁵⁵ BOA. Y. PRK. DH. 6/39 19 Temmuz 1893 (1311.M.5).

⁵⁶ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/1 1 Eylül 1895 (1313.Ra.11).

⁵⁷ Whitman, *Turkish Memories*, ss. 93-98.

⁵⁸ 1880'de yürürlüğe giren yeni maaş sistemi vilayetleri temel alarak valileri üç kategoriye ayırmıştır. Erzurum Vilayeti de birinci kategoriye girmektedir. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 209.

⁵⁹ Whitman, *Age*, s. 96.

kalmadığı...” ifadelerini kullanmıştır⁶⁰. Aynı belgede Rauf Paşa, Zeki Paşa’nın, Bayezid’e kendi adamının mutasarrıf olarak atanması için uğraştığından da yakınmaktadır. Bu duruma atıf yapan İngiltere Sefareti, Zeki Paşa’ya karşı Rauf Paşa’dan yana bir tavır sergileyerek Erzincan ve Bayezid’i idare etmeye çalışan Zeki Paşa’nın, Rauf Paşa’yı adeta bir mutasarrıf menzilesinde tuttuğunu belirtmiştir⁶¹. Buna karşı Rauf Paşa da Erzincan Mutasarrıfı Asaf Paşa’nın yaptığı kötü işlerden bahisle halk içinde rezil bir durumda olduğunu belirtmiştir⁶². Vali Rauf Paşa’nın bu hareketi, Erzincan’da bulunan Zeki Paşa’ya karşı bir misilleme olarak değerlendirilebilir. Rauf Paşa’nın, yabancı konsoloslar gözünde de sağlam bir itibar bıraktığı, başka bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Belgede, İngiliz Konsolosunun Rauf Paşa için “...*İncil’de âyât nasılsa, Rauf Paşa’nın sözleri de öylece doğrudur...*” şeklinde bir ifade kullandığı ve Paşa’nın, hal ve hareketleriyle tüm yabancı konsolosların itimadını kazandığı belirtilmiştir⁶³. Rauf Paşa, daha sonra, Erzurum’un şiddetli soğuklarının beş yıldan beri vücudunu ıstırap içinde bıraktığını belirterek yerinin değiştirilmesi ıstırhamında bulunacaktır⁶⁴.

Erzurum halkının şikâyetlerine hedef olan bir başka vali, Nazım Paşa’dır (1901-1906)⁶⁵. 1906-1907 yıllarında meydana gelen Erzurum Hadisesi⁶⁶ esnasında gönderildiği anlaşılan mektup, Erzurum ahalisinden *Fevzi, Mustafa, Ziya, Refik, Ali Rıza, Hakkı, Faruk, Sabri ve 428 arkadaşları* adına gönderilmiş olup halkın, validen şikâyet etikleri hususlar şunlardır; vali, göreve geldiğinden beri kendi rahatını, vilayetin önemli işlerine ve kulların hukukuna tercih etmekte, yaz mevsimini mesirelerde geçirmekte, diğer zamanlarda haftada üç gün ikişer saat hükümette bulunmakta, vilayette bulunduğu zamanlarda da sadece iltimasçıların işlerine dikkat ve özen göstermekte, eşkıya tarafından gasp edilen malların geri alınması hakkında vuku bulan müracaatları dikkate almamakta, çoluk çocuk herkes valinin zulüm ve istibdadı karşısında gözyaşı

⁶⁰ BOA. Y. PRK. UM. (Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı) 39/89 2 Eylül 1897 (1315.R.5).

⁶¹ BOA. Y. PRK. HR. 25/3, 29.11.1897 (1315.B.5).

⁶² BOA. Y. MTV. 196/116, 1900 (1317)

⁶³ BOA. Y. PRK. MYD. (Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi) 20/87, 31 Ocak 1898 (1315.N.9).

⁶⁴ BOA. Y. PRK. UM. 51/68, 7Eylül 1900 (1318.Ca.12).

⁶⁵ BOA. Y. PRK. AZJ. (Arzuhal ve Journaller) 51/80, 28 Mart 1906 (1324.S.3).

⁶⁶ **Hayvanat-ı ehliye Rüsûmu ve vergi-yi şahsi’ye** itiraz eden Erzurum halkının itirazları dikkate alınmayınca, ahalinin 1906 senesinde valiliği basarak çıkardıkları olaylar. Ağnam vergisi, Hayvanat-ı ehliye Rüsûmuna dönüştürülerek bütün evcil hayvanlara teşmil edilmiş ve köylüden alınan temettü vergisi de vergi-yi şahsi adıyla şehirlilerden de alınmaya başlamıştır. Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri*, s.172.

dökmektedir. Durumu öğrenen padişah 5 Nisan 1906'da vali Nazım Paşa'yı görevden alarak Kastamonu Valiliği'ne; Diyarbakir Valisi Ata Bey'i de Erzurum valiliğine de atar. Ata Bey gelinceye kadar yirmi gün boyunca Erzurum vali vekâletine Erzincan'dan gelen Dördüncü Ordu Topçu Müşiri Şevket Paşa bakmıştır. Olağanüstü bir dönemde Erzurum'a vali olarak atanan Ata Bey, göreve ilk geldiği günlerde umutları yeşertmişse de ilerleyen dönemde şehri mevcut kriz durumundan (Erzurum Hadisesi) çıkaramayınca⁶⁷ Bâb-ı Alî, Ata Bey'i azledip yerine Zeki Paşa'yı vali olarak atamış ise de IV. Ordu Komutanı bu görevi üstlenmeyi reddetmiştir. Bunun üzerine Mamuretülaziz Valisi Nuri Bey Erzurum'a transfer edilmiştir⁶⁸.

Yukarıda verilen örnekler, valilerin genel durumları ile ilgili yeterli bilgiler vermekten uzaktır. Sadece bu dönem valilerinin bazı sıkıntılarında bahisle valilerin içinde buldukları sosyo-psikolojik ortama dikkat çekilmiştir. Görüldüğü üzere, valilerin en çok yakındıkları husus, Erzurum'un soğuk iklimidir. Ayrıca, şehir ahalisinin, toplu olarak, beğenmediği bir idareciyi İstanbul'a şikâyet edebilmesi, vilayet yönetimi ile ne kadar ilgilendiğini göstermek açısından düşündürücüdür. Ermeni olaylarının patlak verdiği bir dönemde valilikte bulunan Rauf Paşa da olaylar sırasında takınmış olduğu tavır ile yerli ve yabancı pek çok kimsenin takdirini toplamıştır.

XIX. yüzyıl'ın sonları ile XX. yüzyıl'ın başlarında Erzurum valiliğinde bulunmuş olan şahsiyetler aşağıda verilmiştir⁶⁹.

1. 1283-1866 ----- Mehmed Reşit Paşa (I. Defa)- 1 yıl 3 ay
2. 1284-1867 ----- Yemen Valisi Vezir Hacı Ahmed Paşa- 1 yıl
3. 1285-1868 ----- Trabzonlu Müşir İsmail Hakkı Paşa- 1 yıl
4. 1286-1869 ----- Müşir Mustafa Paşa (Fosfor) (I.Defa) – 1 yıl 9 ay
5. 1288-1871 ----- Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa- 2 ay
6. 1288-1871 ----- Müşir Abdi Paşa- 2 ay
7. 1288-1872 ----- Müşir Samih Paşa (I. Defa)- 1 yıl 3 ay
8. 1288-1872 ----- Abdülkerim Nadir Paşa-
9. 1290-1873 ----- Müşir Mustafa Paşa (Fosfor) (II. Defa)- 1 yıl

⁶⁷ Mehmet Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 2005, s. 83–85

⁶⁸ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 176.

⁶⁹ Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1975, s. 579 Söz konusu tezde verilen Rumi ve Miladi tarihlerdeki farklılıklar, salnâmeler ve Sicill-i Osmanî adlı eser dikkate alınarak düzeltilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, İstanbul 1995, c. 1, 2 ve 3.

10. 1291-1874 ----- Dördüncü Ordu Müşiri Ahmed Muhtar Paşa- 1 yıl 1 ay
11. 1292-1875 ----- Mehmet Reşit Paşa (II. Defa)- 3 ay
12. 1292-1875 ----- Müşir Samih Paşa (II. Defa)- 7 ay
13. 1293-1876 ----- Müşir İsmail Hakkı Paşa- 2 yıl 6 ay
14. 1296-1878 ----- Müşir Mustafa Paşa (Fosfor) (III. Defa)- 11 yıl
15. 1306-1888 ----- Müşir Samih Paşa (III. Defa)- 1 yıl 6 ay
16. 1307-1889 ----- Ferik Hasan Hayri Paşa- 2 yıl 1 ay
17. 1310-1892 ----- Rumeli Beylerbeyi Mehmed Haydar Paşa- 1 yıl 6 ay
18. 1311-1894 ----- Ali Yaver Paşazade Vezir Hacı İsmail Hakkı Paşa- 1 yıl 7 ay
19. 1314-1895 ----- Şerif Mehmed Rauf Paşa- 6 yıl
20. 1317-1901 ----- Mustafa Nazım Bey- 4 yıl
21. 1322-1906 ----- Ata Bey- 1 yıl
22. 1323-1907 ----- Nuri Bey- 1 yıl
23. 1324-1908 ----- Abdülvehhab Paşa- 1 yıl
24. 23 Mayıs 1325 (6 Haziran 1909) Celal Bey- 2 yıl 2 ay
25. 18 Ağustos 1327 (31 Ağustos 1911) Mehmed Emin (Yurdakul) - 1 yıl.

Erzurum valileri ile ilgili verilen bilgiler incelendiğinde, 1866-1911 yılları arasında, Erzurum'da ortalama her iki yılda bir vali değişikliğinin yaşandığı görülmektedir. Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa ve Müşir Abdi Paşa gibi valilerin Erzurum'daki görev süresi iki ay olmasına karşın, Fosfor Mustafa Paşa'nın 11 yıl ve Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın ise 6 yıl valilik yapmış olmaları, dönemin şartlarından ziyade, valilerin ferdî ve idarî hususiyetleri ile yakından ilişkili bulunmuştur. Çünkü Mustafa Paşa 1878 yılından sonra, savaşın etkilerinin sürdüğü Erzurum'da uzun denilebilecek bir valilik dönemi geçirmiş ve kendi döneminde, aşiretlerin yol açtığı bazı asayiş bozucu faaliyetler dışında ciddi idari sıkıntılar yaşanmamıştır. Nitekim Ermeni olaylarının en çok yaşandığı bir dönemde valiliğe getirilen Rauf Paşa da kendi döneminde idarenin sorunsuz bir şekilde yürütmesine gayret sarfetmiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bu örnekler, bazı valilerin, iklimi soğuk olan Erzurum Vilayeti'nde sebat etmiş olmalarının, valilerin bireysel fedakârlıkları ile yakından ilişkili olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

1.2.1.2. Diğer Görevliler

Vilayetin en önemli idarecileri (erkânı), validen sonra, defterdar, mektubcu ve alaybeyidir. Bu dört memurun görev alanları ise aşağıdaki gibidir.

Defterdarların görevleri, **Umûr-ı Mâliyye-i Vilâyât Nizâmnâmesi**'nin belirlediği hükümlerin yerine getirilmesinden ibarettir. Vilayetin bütün memurlarından, maliye ile ilgili iş ve kanunlara uygun hareket etmeyenler olduğunda o gibi, düzen ve usule aykırı görünen durumun derecesiyle, düzeltilmesi işinde fikrini ve muhasebeci ve mal müdürlerinin seçim ve görevden alınmaları hakkında olan fikirlerini valiye bildirir⁷⁰. 12 Ocak 1880 tarihinde Van Vilayeti Defterdarı (İzzetlû) Esad Efendi, Erzurum Defterdarlığı'na atanmıştır⁷¹. 1895 tarihinde Erzurum defterdarı olan Emiri Efendi, Maliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta, Vilâyât-ı Sitte Islahât Layihası'nın maliye ilgili maddelerinin, Erzurum'daki Ermeni olaylarından dolayı yürütülemediğini ifade etmiş (30 Ekim 1895 Olayı), olayların son bulduğunda gerekli önlemlerin alıncağını belirtmiştir⁷². 1897 tarihinde Erzurum Defterdarı, Emin Efendi'dir⁷³.

Mektupçunun görevleri, Vilâyetin bütün yazışmalarının idaresi ve kayıtlarının toplanıp korunması maddeleri olup yazı işlerini maiyetinde bulunan **mektûbî kalemi** ve kayıt işlerini **vilâyet evrak müdürü** ismiyle atanmış olan özel memur vasıtasıyla yerine getirir. Vilâyet matbaasının idaresi ve hükümet tarafından vilâyet gazetelerine resmi ve gayri resmi olarak bir madde yazılması gerektiğinde müsveddelerinin düzenlenip incelenmesi de Mektupçu'nun görevidir⁷⁴. 1897 tarihinde Erzurum Mektupçuluğu'nda, Mütamayız rütbesindeki Ali Rıza Efendi görülmektedir⁷⁵.

Vilâyetin zaptiye heyetinin bütün sorumluluğu **Alaybeyi**'ne ait olup, görevleri, **Zaptiye Nizâmnâmesi**'ne ve özel talimatına bağlıdır⁷⁶. Erzurum alaybeylerine örnek vermek gerekirse; 31 Mayıs 1877 tarihinde, şehir içindeki kötü hal ve hareketlerinden dolayı Ahmed Muhtar Paşa tarafından değiştirilmesi talebinde bulunulan Hacı Muhammed Bey'in yerine Alaybeyi olarak yine Ahmed Muhtar Paşa'nın teklifi ile o

⁷⁰ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Düstûr*, I. Tertib, c. I, s. 630.

⁷¹ *BOA. İ. DH.* 64692, 12 Ocak 1880 (29.M.1297).

⁷² *BOA, A. MKT. MHM.* (Bâb-ı Âsafî Mektubî Mühimme) 675/13, 2 Şubat 1896 (1313.Ş.18).

⁷³ *SE*, 1897/1313, s. 116.

⁷⁴ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Age*, s. 630. 1864 vilâyet düzenlemesine göre her vilayette bir vilâyet matbaası bulunacak ve vilâyet gazetesi çıkarılacaktır. Çadircı, *Tanzimat Dönemi'nde*, s. 291-292. Erzurum'un vilâyet gazetesi olan *Envâr-ı Şarkîye*, 1867 tarihinde çıkarılmaya başlanmıştır.

⁷⁵ *SE*, 1897/1313, s. 116.

⁷⁶ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Age*, s. 634.

sıralarda Erzurum'da bulunan Bolu Tabur Ağası Reşid Ağa atanmıştır⁷⁷. Vilayetlerin Zabtiye kuvvetlerini gösteren tarihsiz bir defterde gösterildiği üzere, yeni vilayet teşkilatına göre Erzurum'da zabtiye neferleri 2.365 kişi olması gerekirken teşkilattan önce vilayette 1.150 nefer bulunmaktadır⁷⁸.

Bu görevlilerden başka Erzurum'da, vilayet yönetiminde görev alan diğer memurlar da şöyle sıralanabilir; Vali Yardımcısı, Umûr-ı Ecnebiye Müdürü, Ziraat ve Ticaret Müdürü, Maarif Müdürü, Tarîk Emîni, Vilâyet Defter-i Hâkanî Müdürü, Evkaf Müdürü, Emlâk ve Nüfus Memuru, İstinaf Mahkemesi Hukuk Reisi, Müftü, İstinaf Mahkemesi Ceza Reisi, İstinaf Mahkemesi Müddeî-i Umûmisi, Bidâyet Mahkemesi Hukuk Reisi, Bidâyet Mahkemesi Ceza Reisi, Müddeî-i Umûmi Muavini, Ticaret Mahkemesi Reisi, Rûsumât Nâzırı, Telgraf ve Posta Baş Müdürü, Duyûn-ı Umûmiye Nâzırı, Tahrir ve Vergi Müdürü, Evkaf Muhasebecisi, Sıhhiye Müfettişi, Mektûbi Kalemî Mümeyyizi, Muhasebe Mümeyyizi, Nüfus Nazırı, Defter-i Hakanî Memuru, Meclis-i İdâre Başkâtibi, Evrak Müdürü, Ziraat Bank Şubesi Müdürü, Telgraf ve Posta Müfettişi Muavini, Telgraf Merkez Müdürü, Posta Merkez Müdürü, Nafia Sermühendisi, Vilayet Tercümanı, Orman Müfettişi, Numune Çiftliği Müdürü, Matbaa Müdürü, Rûsumat Nezâreti Muhasebe Başkâtibi, Rûsumat Nezâreti Tahrirat Başkâtibi, Vilayet Maiyet Memuru⁷⁹.

Görüleceği üzere kalabalık bir vilayet bürokrasisi söz konusudur. Tüm bu bürokrasinin, görevlerini sorunsuz bir şekilde yürütmesinin de valinin nezâretine bağlı olduğu düşünülürse, valilik makamının iş yükü ve görev alanı hakkında biraz daha bilgi edinilebilir. Aşağıda vilayetin konumu konusunda da ifade edildiği üzere 58 odadan ibaret ve 2 katlı olan Hükümet Konağı, vilayet işlerinin görülmesine ancak kifayet etmektedir.

Doğrudan vilayet yönetimi ile ilgili olmasa da vilayette bulunan azınlıkların ve yabancıların iş ve işlemlerinin yürütüldüğü yabancı misyon şeflikleri de bulunmaktadır. Örnek oluşturması açısından bunlardan bazıları verilmiştir. 1899 Tarihinde Erzurum'da bulunan Yabancı Devlet Konsolosları ve Maiyet Memurları şöyledir; İran Devleti Başkonsolosluğu (Serkârperdazhanesi) bünyesinde, Serkârperdaz, Tercüman, Bayezid

⁷⁷ BOA. İ. DH. 62077, 31 Mayıs 1877.

⁷⁸ BOA. Y. EE. 33/87 (Tarihsiz). Zabtiye teşkilatlarının ülke genelinde gösterdikleri pek çok türlü uygunsuzluk ve düzensizlikler, Erzurum Zabtiye teşkilatında da görülmüştür. BOA. Y. EE. 35/56. 4 Mayıs 1885 (1302.B.19).

⁷⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye 1907 (1325)*, s. 854-862.

Kârperdazı, Tercüman (Bayezid) görev yapmaktadır. Rusya Devleti Ceneral Konsoloshanesi bünyesinde, Ceneral Konsolosu, Kaçılar, İkinci Kaçılar, Birinci Tercüman, İkinci Tercüman, Üçüncü Tercüman ve Katib bulunmaktadır. Kuzey Amerika Birleşik Hükümeti Konsoloshanesi çalışanları ise Konsolos ve Tercümandan ibarettir. İngiltere Devleti Konsolosluğu bünyesinde olarak, bir konsoslos ve iki tercüman görev almaktadır. Fransa Cumhuriyeti Konsolosluğu'nda ise Viskonsolos, Viskonsolosluk Vekili ve Konsoloshanenin Tercümanı görev yapmaktadır⁸⁰. 1895 tarihinde İtalya, Erzurum'da konsolosluk açma talebinde bulunmuş ise de bu devletin, 1894'teki Sason olaylarına karşı müdahaleci tavrı dikkate alınarak burada konsolosluk açmasına müsaade edilmemiştir⁸¹.

1877/1293 tarihli Erzurum Salnâmesi'nde, Erzurum merkezinde ve Erzurum'a bağlı kazâlarda bulunan gayrimüslimlerin ruhani liderleri hakkında da bilgiler mevcuttur. Bunların önemlileri: Erzurum ve mülhakatı Rum milleti metropoliti, Erzurum ve mülhakatı Ermeni milleti murahhasası, Erzurum ve mülhakatı Katolik milleti murahhasasıdır. Bu murahhasların, Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı kazâlarında ise vekilleri bulunmaktadır⁸².

1.2.1.3. Vilayet Yönetiminde Meclisler

Vilayet yönetimine doğrudan müdahil olan iki adet meclis bulunmakta olup bunlardan biri Meclis-i Umûmiye, diğeri de Vilayet İdâre Meclisi'dir⁸³. Ayrıca, her kazâ, sancak ve vilayet merkezlerinde bulunan Cemaat Meclisleri de gayrimüslimlerin mezhep konuları, miraslarının taksimi gibi hususların idaresinden sorumludur⁸⁴.

Meclis-i Umûmiye, bağlı sancaklardan seçilip gönderilecek ikisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim dörder üyeden oluşmakta ve meclisin başkanlığını vali yapmaktadır. Meclis-i Umûmiye'nin görevleri; yol, köprü ve geçitlerin düzeltilmesi, bir sene zarfında vilâyetçe yapılması lâzım görünen yolların mesafe ve inşaat derecesi ve masrafları hakkında özel kanunlar gereğince yapılacak cetvellerin içerik hükümlerini hazırlamak,

⁸⁰ *SE*, 1899/1316, ss. 258–259.

⁸¹ *BOA, Y. PRK. A.* (Yıldız Perakende Bâb-ı Âsafî Evrakı) 9/74, 12 Ocak 1895 (1312.B.6).

⁸² *SE*, 1876-77/1293, s. 309.

⁸³ 1876'da ilk Osmanlı Mebuslar Meclisi toplandığında, vilayetlerden giden mebusların çoğunun, Vilayet İdare veya Umûmi Meclislerinde görevli olduğu dikkate alınmalıdır. Bu meclislerin idare ve işleyiş tarzı, mebusan meclisini de etkilemiştir. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 94.

⁸⁴ “Mevadd-ı Nizâmiye Lâyihası”, *BOA, Y. EE*, 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade S.1298).

ticaret ve sanayinin kolaylaştırılmasını ve gelişmesini, eğitim öğretimin yaygınlaşmasını, verginin genel toplamına zarar vermemek üzere taksim ve düzeltilmesini, yeniden vergi konulmasını, her tür tahıl tohumunun ve hayvan cinsinin ıslahını, meydan, çayır ve mesire gibi herkesin faydalandığı kamu mallarının alım, satım ve el değiştirme işlemlerini yürütmek, hastane ve ıslahane gibi kamu binalarının değiştirilmesini veya yenilenmesini sağlayarak, bunların idari durumlarını ve kamu yararına dair imzalanan anlaşma ve sözleşmeler ve onların giderlerine ilişkin yardımları ve olağanüstü işlemlerle yapılacak faydalı tesislerin çalışma şekillerini müzakere eder. Her vilayetin Meclis-i Umûmiyesi, yılın uygun bir zamanında toplanır. Çalışmaları kırk günü geçmez. Meclis üyelerinin üçte biri bulunmadıkça müzakereler başlayamaz⁸⁵.

Vilayet İdare Meclisi'nin ise yönetim ve yargı olmak üzere iki işlev alanı vardır. Bu mecliste alınan kararlar vali tarafından Bâb-ı Âli'ye bildirilmedikçe ve Padişah İrâdesi alınmadıkça yürürlüğe konamamaktadır. Vilayet İdare Meclisi'nin yönetimle ilgili görevleri, her tür satın alımlarla mukavelelerin yapılması, öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, ormanların çoğaltılması, kamuya ait binaların korunması, güvenliğin sağlanarak zaptiye ve askeriyenin yönetilmesi, gelir ve giderlerin denetimi, devletin menkul ve gayrimenkul gelir kaynaklarının korunması, belediye meclislerinin kararlarının incelenmesi, sancaklar arasında yol yapımı, ziraat, ticaret ve herkesin faydalandığı işlerin geliştirilmesi, kazâ ve köylerin bağlantılarının sağlanması, halk sağlığının korunması, ıslahane, hastane, pazar ve gezi yerlerinin düzenlenmesi ve sahihsiz arazilerin kamu yararına değerlendirilmesidir.

Vilayet İdare Meclisi'nin yargı ile ilgili görevlerine gelince; Meclis'in, şahsi hukuk ve şer'i muhakemelere bakması yasaktır. Vilayet memurlarının memuriyetlerince vuku bulacak töhmetlerine bağlı olarak, sorgulama ve muhakemeleri, özel kanunu hükümlerine uygun olarak görmek ve yürütmek, vilayetteki her tür memurun yetki bakımından meydana gelebilecek anlaşmazlıkları, ahalinin hükümet memurları aleyhinde vaki olacak şikâyetleriyle, kendi aralarında vergilerin dağıtım şekliinden dolayı meydana gelecek anlaşmazlıkları, hükümetle kişiler arasında devlet malları iltizamı ve diğer sözleşmelere dair olan davaları görmek hususlarından ibarettir⁸⁶. 1897

⁸⁵ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, ss. 639-641.

⁸⁶ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Age*, ss. 641-644. Bu meclis üyelerinin seçimle belirlenmesi, yerel halkın idareye iştirak ettirilme projesine bir kanıt olsa da, üyelerin seçim usulleri ve seçme ve seçilme için belli bir servete sahip olma şartı gibi durumlar, meclislere katılma hakkını belli bir zümre için sınırlandırmıştır. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 73.

tarihi itibariyle Erzurum Vilayet İdâre Meclisi'nde; Naib, Defterdar, Mektubcu, Müftü, Ermeni Milleti Murahassası, Katolik Milleti Murahassası doğal üye iken, Mehmed Derviş Efendi, Tevfik Efendi, Felbos Efendi ve Artin Efendi de seçilmiş üyelerdir⁸⁷.

Cemaat Meclisleri'ne gelince, her kazâ, sancak ve vilayet merkezlerinde birer cemaat meclisi bulunacaktır. Her cemaatin ihtiyar meclisleri, kendi kazâlarının cemaat meclisi üyelerini oy birliği ve oy çokluğu ile seçerler. İçlerinden birini oy çokluğuyla başkan seçerler. Bu meclis üyeleri 4–8 kişi olup iki yıl için seçilirler. Cemaat Meclisi'nin görevleri, şehir, kasaba ve nahiyelerde cemaate ait gayrimenkul, ekilip biçilen arazi ve mevkuf nakit ve avarız akçesi hâsılatının, usulüne uygun olarak, yararlanması gerekenlerin lehine ve hayrat olarak sarf edilmek üzere vasiyet edilen malların, vasiyetnamelerde yazılı olduğu şekilde vasileri lehine sarfı, yetimlerin korunması ve idare edilmesine çalışmak, cemaatin ibadethane, okul ve kabristanlarının bakım ve korumasını yapmak, kendilerine yapılan para vs yardımları mahalline uygun bir şekilde sarf etmek gibi işlerdir. Mezhep konuları dışındaki konularda mahalli idare meclisine, il genel meclisine ve eğitimle ilgili işlerde vilayetin maarif meclisine müracaat edeceklerdir⁸⁸.

Vilayet yönetiminde merkezîyetçi anlayışın hâkim olduğu Osmanlı sisteminde valiler, padişah tarafından atanırken vilayet nizamnamelerinin bir gereği olarak halkın da idare meclislerine üye olmak suretiyle yönetime iştirak ettikleri görülmektedir. Bu uygulama o dönem için demokratik teamüllerin işlediği anlamına geliyor olsa da, idare meclislerine üye olmak isteyen kimselerin belli bir ekonomik seviyede olması gerekliliği, bu demokrasi anlayışının aristokrasi ile yakından ilişkili olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Cemaatlerin kendi hususi işlemlerini yürüten meclislerinin olması, Osmanlı'da mevcut müsamaha anlayışının XIX. yüzyılın sonlarında da devam ettiğini göstermektedir. Yönetim, yargı ve bayındırlık alanlarında yetkilendirilen Vilâyet İdâre Meclisleri ve Meclis-i Umûmi, oldukça geniş bir görev alanı bulunan valilerin yardımına yetişen heyetler olarak dikkat çekmektedir. Bu meclislerde gayrimüslimlerden temsilci bulunması ise Tanzimat ve Islahât Fermanları ile başlayan geleneğin bir devamı niteliğinde görülmüştür.

⁸⁷ *SE*, 1897/1315, s. 117.

⁸⁸ "Mevadd-ı Nizâmiye Lâyihası", *BOA*, Y. *EE*, 112/2, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade S.1298).

1.2.2. Sancak (Livâ) Yönetimi

Vilayet yönetiminde ikinci sırayı alan sancakların yönetim şekilleri ile sancakta görev alan memurların görevleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir.

Sancağın genel idaresinden sorumlu olan Mutasarrıfların görevleri, mülkiye, maliye ve zaptiye işlerinin idaresi, cezai ve hukuki hükümlerin kanunlara uygun şekilde yerine getirilmesi, nahiye meclislerinin validen izin almadan toplanma zamanlarının belirlenmesi, bu meclislerde alınan kararların sancakla ilgili olanlarının icrası, validen alacakları emirlerin infazı, kanunların uygulanması, sancak memurlarının hareketlerine nezâret, uygunsuz davranışlar ve davranışları hakkında valiyi ilgilendiren durumların valiye bildirilmesi ve yaptıkları tetkikat ve teftişler hakkında valiye bilgi verilmesidir. Mutasarrıf ve kaymakamların cezai ve hukuki hükümlerin uygulanmasına müdahaleleri yasaktır. Hıristiyan ahalinin nüfuslarının çok olduğu sancak ve kazâlarda Müslüman olan mutasarrıf ve kaymakamlar emrine, birer gayrimüslim muavin verilecektir. Vilayetin merkezi olan sancak, diğer sancaklar gibi bir mutasarrıf tarafından idare olunur⁸⁹.

Sancakta, mutasarrıftan sonra öne çıkan diğer görevlilerden, **Muhasebeci**'nin görevleri, **Umûr-ı Mâliye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi**'nin tayin ettiği hükümlerin sancak idaresiyle ilgili kısmının icrasıyla hesapların idaresini vilayet defterdarının, vali vasıtasıyla mutasarrıfa tebliğ ettiği tarifnamelere uygun hale getirmektir. **Tahrirat Müdürü**'nün görevleri, sancağın bütün yazışmalarının idaresi, kayıtlarının toplanması ve korunması maddeleri olup yazı işlerini, maiyetinde bulunan tahrirat kalemi ve kayıt işlerini bu kalem heyetinde seçilmiş özel memur vasıtasıyla idare eder. **Defter-i Hâkani Memuru**'nun görevleri, arazi ve emlâkin idaresi, nüfus hakkında ve emlak ve arazinin muamelât ve tasarruf ve temlik konularında geçerli olan kanun, nizâmât ve talimatın yürütülmesini sağlamak ve vilayetten gelen emirlere uygun hareket etmektir. **Emlâk ve Nüfus Memurları**'nın görevleri, nüfus ve emlâk genel idaresine dair vazifelerin sancakta idaresi, sancağa bağlı olan kazanın mürur tezkereleri ve pasaport işlemlerinin genel usullerine uygun olarak doğrudan doğruya idaresidir. **Zaptiye Heyeti**'nin genel sorumluluğu, sancakta bulunan en büyük zaptiye zabıtine havale edilmiştir⁹⁰.

Mutasarrıf başkanlığında toplanan Sancak İdare Meclislerinde, sancağın merkez hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim din önderleri doğal

⁸⁹ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, s. 634.

⁹⁰ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Age*, s. 635.

üeydirler. Sancak İdare Meclisi'nin görevleri; özel talimatına uygun olarak sancağın gelir ve giderlerinin incelenmesi, menafî sandıkları hesaplarının teftişi, hükümetin tüm taşınır ve taşınmazlarının bakım ve korunması, memurların muhakemelerinin görülmesi, kazâlar arasında olan hususi yolların inşaatı, açık artırma ve satın alma, sözleşmelerinin, mutasarrıfın yetkileri dairesinde olanlarının doğrudan doğruya halledilmesi, yetkisi dışında bulunanlar hakkında, vilayet idare meclisine ilk tahkikatı hazırlamak, sancakta ticaret ve ziraatı kolaylamak, kamu yararının gözetilmesi, devletçe bir resmi karar üzerine vilayet idare meclisinden sancağa konulan vergilerin kazâlarca dağıtım ve tahsiline ait maddelerin müzakeresi ve bu işlere dair kazâlardan gelen evrakın incelenmesi hususlarından ibarettir⁹¹.

1.2.3. Kazâ Yönetimi

Kazâ idaresinin başında kaymakam bulunmakta olup, başlıca erkânı, mal müdürü, kazâ idare kâtibi, emlak ve nüfus memurları ve zaptiye heyetidir.

Kaymakamlar, mülkiye, maliye ve zaptiye işlerinin idaresine ve ilâmâtın, kanuni izinleri dairesinde icraatına memur olup, mutasarrıflar hakkında belirlenmiş olan vazifelerin kazâ idaresi ile ilgili kısmı, kaymakamlara aittir. Nahiye müdürlerinin seçimi ve nahiye meclislerinin mutasarrıftan izin alarak belirli günlerde çağrılıp toplanmasına izin vermek, adı geçen meclislerin kararlarından kendisine ihbar ve ifade olunan maddelerin Kazâ İdare Meclisi'nde görüşüldükten sonra ve gerektiğinde livâ merkezinden istizan ile icrası ve nahiye dairelerinin teftişi kaymakamların görevlerindedir. Kazâ kaymakamları, Dâhiliye Nezâreti tarafından din ve mezhebe bakılmaksızın Mekteb-i Mülkiye mezunları arasından, Padişah İrâdesiyle tayin edilecektir. Mekteb-i Mülkiye mezunu olmasalar bile ehliyet, liyakat ve geçmiş tecrübelerine göre, bir kişinin kaymakam olması mümkündür⁹².

Kazâ yönetiminde görev alan diğer memurlardan, **Kazâ Mal Müdürün**'ün görevleri, Umûr-ı Maliye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin tayin ettiği hükümlerin kazâ idaresini ilgilendiren kısmının icraatından ibaret olup hesapların idaresi, sancak muhasebecisinin mutasarrıf vasıtasıyla kaymakama tebliğ edeceği tarifnamelere bağlıdır. **Kazâ İdare Kâtipleri**'nin görevleri, Kaymakamlığın bütün yazışmalarının idaresi ve kayıtlarının toplanıp korunması olup kazâ idare kâtipleri kaç kişi olur ise

⁹¹ "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi", *Düstûr, I. Tertib*, c. I, s. 644.

⁹² "Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası", *BOA. Y. PRK. BŞK.* 43/58, 1313.R.28.

olsun yazı ve kayıt işlerinde ortak sorumluluk ile yükümlü ve gerektiğinde kazâ idare ve dava meclisinin ve diğer dairelerin her tür kalem işlerine dahi kaymakamın emriyle yardım etmeğe mecburdurlar. **Kazâ Emlâk ve Nüfus Memurları**'nın görevleri, genel kayıt defterlerinin korunması, emlâk ve nüfus vukuatını bildiren cetveller tanzim etmek ve kazânın mürur tezkereleri ve pasaport işlemlerini özel usulüne uyararak idare etmektir. Kazâ Zaptiye heyetinin genel sorumluluğu, kazâda bulunan zaptiye heyetinin en büyük zabıtine havale edilmiştir⁹³.

Kazâ İdare Meclisleri, Kaymakamın başkanlığında, kazâ mal müdürü, kazâ hâkimi, müftü ve gayrimüslim din önderlerinin dışında, iki Müslüman ve iki gayrimüslimin seçilip meclise katılmasıyla oluşmaktadır. Kazâ İdare Meclisi'nin görevleri; kazânın gelir ve giderlerinin incelenmesi, menafî sandıkları hesaplarının görülmesi, hükümetin tüm taşınır ve taşınmaz mallarının idare ve muhafazası, sancak idare meclisi kararıyla konulan vergilerin mahalleler ve köylere taksimi, kamu sağlığına ilişkin tedbirlerin alınması, devlet memurlarının muhakemelerinde yetkilerinin el verdiği ölçüde icabına bakılması, karyeler ile özel idare altında olan nahiyeler arasında özel yolların bakımı, hükümetin açık artırma ve satın alma sözleşmelerinin kaymakamın yetkileri dairesinde olanlarının doğrudan doğruya halledilmesi ve yetkisi dışında bulunanları hakkında sancak idare meclisine ilk tahkikatı hazırlamak hususlarıdır. Kazâ idare meclisleri kararlarını, mazbata ile kaymakama tebliğ eder⁹⁴. Kazâ İdare Meclisleri, taşra yönetim hiyerarşisi içinde hareket ve karar yeteneği en az olan organlardır. Pratikte bu meclisler, en ufak sorunları bile üst kademelerle yazışma konusu haline getirmişler ve vilayet yönetiminde kırtasiyeciliği artırmışlardır⁹⁵.

1.2.4. Nahiye Yönetimi

1876 tarihinde yürürlüğe giren **İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi**, Balkanlarla yakından ilgilenen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rusya'nın baskıları sonucu ilan edilmiştir. Bu devletler, Hıristiyan nüfusun yönetime katılmasını ve nahiyelerin özerk statüye kavuşmasını istemişlerdir. Osmanlı Devleti ise nahiyelere bu statüyü vermekten kaçınmıştır⁹⁶.

⁹³ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, ss. 635-636.

⁹⁴ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 645.

⁹⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 82.

⁹⁶ Ortaylı, *Age*, s. 102. Erzurum'un aşiretlerle meskûn olan doğu bölgesinde, nahiye teşkilatı oluşturulurken, konargöçer aşiretler birer nahiye olarak telakki edilmiş ve aşiretlerin reisleri de nahiye

İdâre-i Nevâhi Nizâmnâmesi'ne göre; her kazânın yönetim dairesine giren köy ve çiftlikler, yakınlık ve ilişkilerine göre bir yahut daha fazla daireye bölünecek ve bu dairelere nahiye denilecektir. Her nahiyenin bir idare merkezi olup, idareye oradan bakılacaktır. İşbu merkezlerin kendisine bağlı köylere en ziyade uygun ve ulaşılır olan noktada bulunması şarttır. İdare merkezi içerisinde olacak köy ve çiftliklerde en az 500 erkek bulunmayan yerler, nahiye olarak kabul edilemez. Karyelerden oluşacak nahiyeler, belediye dairesi hükmünde olup, oluşum ve görevleri belediyelerin oluşum şekil ve görevlerine uygun olacaktır⁹⁷.

Her nahiyenin bir müdürü olup bu müdüre bağlı **Nahiye İdare Meclisi** isimli bir danışma kurulu bulunacaktır. Nahiye müdürlüğüne tayin olunanların, bir cinayetle mahkûm veya medeni hukuktan kanunen mahrum olmaması, okur-yazar olması, kötü şöhretle anılmaması ve yirmi beş yaşını geçmiş bulunması gerekir ve memuriyetleri Dâhiliye Nezâreti tarafından onaylanır⁹⁸.

Her nahiye, bir müdür ile ahali arasından seçilmiş 4 azadan oluşan bir meclis tarafından yönetilecektir. Meclis, kendi azası arasından bir müdür ile bir muavin seçecektir. İmamlar, ruhban sınıfından olanlar, mektep muallimleri ve devlet hizmetinde olanların hiçbiri müdür olamazlar. Müdürün, ahalinin nüfus çoğunluğunu teşkil eden sınıfına; muavinin ise diğer sınıfa mensup olması gerekir. Meclisin bir de kâtibi bulunacaktır. Nahiye meclisleri, mektep ve yolların, ibadethane ve kabristanların tanzimi, ziraatın kolaylanması gibi görevlerinin yanında, tohum ve hayvan cinsinin ıslahı için senede bir kere, vergilerden %1 kuruş oranında, ahaliye hisse-i iane tarhına mezundur. Meclis azalarının yarısı her sene yenilenecektir⁹⁹.

Nahiye Müdürü, devletin, kanun, nizam ve emirlerinin neşir ve ilânı, doğum ve ölümlere ve varisleri küçük yaşta olan veya kaybolanlara dair muhtarların yaptıkları tahkikatın, kaydedilen arazi konusunda meydana gelecek ihbarların, muhtarlarla ihtiyar meclisleri seçimlerinin ve bunların hareket tarzlarının teftiş ve kazâya bildirilmesi, muhtarlarla ihtiyar meclisleri ve vergi toplama işlerinin hazırlanması işlemleri aleyhinde

müdürü olarak atanmıştır. Bu statünün tanınmasındaki amaçlar; vergi toplayabilme, göçebelerin köylere verdiği zararı azaltabilme, ayaklanmayı önleyebilme gibi kontrol mekanizmaları kurabilmedir. Böylece var olan feodal aşiret yapılanması, yasallığa kavuşturulmuş ve modern bir nizâmnâmeye tabi tutularak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ortaylı, *Age*, s. 105.

⁹⁷ “İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. 3, s. 32.

⁹⁸ “İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 33.

⁹⁹ “İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 33. *BOA. Y. EE. 112/2*, 11 Ekim 1881 (17 Zilkade S.1298), s. 5; “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, ss. 636-637.

ahali tarafından meydana gelebilecek şikâyetlerin tahkik ve kaynakları ve gerçek şekliyle kaymakama ihtarı, yol işçiliğiyle yükümlü olanların çağrılması ve toplanması, genel kanunlardan köyü ilgilendiren maddelere bakılması, seküstro ve protestoların mahallerine tebliğ ettirilmesi, nahiye meclisinin düzenli toplantılarında başkanlık ederek verilen kararların kazâ kaymakamına tebliği, verilecek izin derecesinde icraatın köylere beyanıyla iyi bir şekilde uygulanmasını gözetmek maddeleridir¹⁰⁰.

Nahiye Müdürlerinin zaptiye görevleri ise, cinayet olaylarında ilk tahkikatı icra ederek kazâya ihbar ve kazâ kaymakamlığı tarafından nahiye güvenliğinin korunması ile ilgili vaki olacak tembihleri yerine getirmektir. Müdürlerin mali görevleri, tahsildar ve mültezimlerin hareketlerine, vergi dağıtım pusulalarını köy muhtarlarına dağıtılmasına ve dolaylı dolaysız alınan vergilerin toplanmasına nezâret etmektir. Nahiye müdürlerinin, her tür kanuni cezayı icrası ve adam hapis etme veya tutuklaması, dava görmesi ve ihtiyar meclislerine ait görevlere müdahalesi yasak olup belirlenen görevleri haricinde, büyük küçük icraattan kanunen sorumlu olacaktır¹⁰¹.

Nahiye Meclisi ise, nahiye müdürünün başkanlığında bağlı köylerin ihtiyar heyetleri üyelerinden en çok dörder kişinin katılımıyla oluşmaktadır. Nahiye Meclisi'nin görevleri; yasa ve yönetmeliklerin, emir ve fermanların bölge halkına duyurulması, ölüm, doğum, arazi anlaşmazlıkları ve ilgili olarak muhtarlar tarafından kendisine ulaştırılan bilgi ve şikâyetleri kazâ kaymakamına ileterek, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlamak ve muhtar ve ihtiyar heyetleri ile ilgili şikâyetleri kaymakama bildirmekten ibarettir¹⁰². 1895 tarihinden itibaren ortaya konulan yeni düzenlemeye göre, Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı Ilıca, Aşkale ve Stavuk Nahiyeleri oluşturulmuştur¹⁰³.

¹⁰⁰ “İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 36

¹⁰¹ “İdare-i Nevahi Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. 3, s. 37.

¹⁰² “İdare-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, ss. 645-647.

¹⁰³ Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 163. Bu nahiyelere bağlı köyler ve nüfus durumları için bkz. Ekler/Çizelge 4 (a, b, c, d).

1.2.5. Köy/Karye Yönetimi

Nahiye dairelerinde ve nahiye merkezi olan her karyenin gerektiği kadar muhtarları ve ihtiyar meclisi olup bunların seçimi ve görev süreleri ve detaylı halleri vilayet teşkilatı nizâmnâmesi hükümlerine bağlıdır. Birden fazla mahalle bulunur ve ahali farklı sınıflardan olursa her bir sınıf ahali için birer muhtar bulunacaktır. Hiçbir karye iki nahiyeye birden bağlı bulunamaz¹⁰⁴.

Muhtarlar, Nahiye müdürü tarafından kendilerine tebliğ olunan kanun ve hükümet emirlerinin, bağlı oldukları köylerde ilânı, köy sakinlerine konulan vergilerin ihtiyar meclisleri kararı ve nahiye müdürünün göndereceği tevzi pusulaları (kime ne kadar vergi konulduğuna dair belge) gereğince toplanması, hükümet marifetiyle celp ve ihzar olunacak kimseler hakkında gönderilen celb pusulalarının tebliğ ve hangi gün hükümete gidecekleri, götüren her kim ise ifadesi, hükümet tarafından emrolunan kişilerin kefile bağlanması, protestoların tebliği, mürur tezkeresi alacak olanlara usulüne göre ilmühaber verilmesi, karye ve çiftliklerde meydana gelen doğum ve ölümlerin belirli vakitlerde nahiye müdürlüğüne ihbarı, varisleri küçük veya kayıp halde vefat edenler hakkında nahiye müdürüne bilgi verilmesi, yaralama ve öldürme olaylarını nahiye müdürlüğüne acilen bildirim, yaralayan ve öldürenlerin hükümete teslimine imkânı mertebede yardım, boşalmış ve terk edilmiş tarım toprakları ve intikal muameleleri görülmeyen mülkler ve nizama aykırı olan inşaat için nahiyeye bilgi verilmesi, bekçi ve korucu ve başka isimlerle karye zabıtasında bulunmak üzere ihtiyar meclisleri tarafından seçilecek adamlara nezâretle kendilerine havale olunan işler ve diğer meselelerin icrası maddeleridir¹⁰⁵.

Köy/karye yönetiminde görevli olan İhtiyar Meclislerinin görevleri iki tür olup; birincisi karyenin ahali arasında meydana gelen özel davaları sulh yoluyla görmektir ki, bu vazifenin yerine getirilme şekli, dereceleri ve sınırları, vilayet teşkilat kanunu ile **Mehâkîm Nizâmâtı**'nda beyan olunmuştur. İkincisi, karyenin özel ihtiyaçlarıyla ilgili hususların müzakeresidir¹⁰⁶.

Her karyenin ihtiyar meclisi, o karyede, temizlikle ilgili şeyleri mütalaa etmek, bekçi ve korucu gibi karyenin zabıta işinde bulunacak şahısları seçmek, karyenin ziraat ve ticaretini kolaylaştıracak önlemleri almak, karyeye mahsus olan her tür verginin iyi

¹⁰⁴ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Düstûr, I. Tertib*, c. I, s. 638.

¹⁰⁵ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 638.

¹⁰⁶ “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi”, *Age*, s. 637.

bir şekilde dağıtılmasına karar vererek yerine getirilme şekillerine nezâret etmek, karyece vasiyet edilen teberruâtı kabul ile meşrut-ı lehinde kullandırmak, yetim mallarını ve vereseşi bilinmeden vefat edenlerin mal ve mülkünü korumaya almak, tarıma elverişli boş topraklardan dolayı muhtarlar vasıtasıyla nahiye müdürüne bilgi vermek, karyede bulunan hayratın imarına ve mekteplerin idaresine nezâret etmek ve amele-i mükellefeden karyenin hissesine isabet iden nüfusu ayırmak, hükümete teslimi gereken suçluların harekât ve fiilleri hakkında ilk tahkikatı yapmak, muhtarların kötü hareket ve kabahati görüldüğünde nahiye müdürlüğü vasıtasıyla kaymakama haber vermek vazifeleriyle mükelleftir¹⁰⁷.

Yukarıdaki nizâmnâme ve kanunlardan görüleceği üzere, merkeziyetçi politikanın denetimsel mekanizmaları, özenle muhafaza edilmiş ve devletin kontrolü, hemen her idari birimde, canlı bir şekilde hayatiyetini sürdürmüştür. Nizâmnâmelerin hükümlerine bakıldığında, keyfiliğin önüne geçmeyi amaçlayan ve her alanda kanunîlik ve adalet ilkelerini oturtmaya çalışan bir yönetim anlayışı görülür. İdari birimlerde görev alacak halk temsilcilerinin seçimle belirlenmesi ve her iki yılda bir bu katılımcıların yarısının değişmesi, yeni nüfuz odaklarının doğmasını engelleyecek önlemlerden olarak düşünülmüş ve benimsenen uygulamalar, seçim usulünün yaygınlaşmasına ve memlekette demokratik teamüllerin yerleşmesine hizmet etmiştir. Ayrıca hemen her idari birimde, nüfus oranına göre gayrimüslimlerden de katılımcı bulunması, Tanzimat'ta oluşan geleneğin bir devamı olması açısından da dikkat çekici bulunmuştur.

1.3. OSMANLI YÖNETİMİNDE ERZURUM VİLAYETİ

Erzurum Vilayeti, yaklaşık 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetinde, devletin doğusunda bulunan geniş bir sınır vilayeti olarak, hem Rusya ve İran ile ilişkilerde hem de dış ticari dengelerin kurulmasında önemini korumuştur. Vilayetin sınırları, iç ve dış nedenlere bağlı olarak zaman içerisinde değişmiştir. Aşağıda da görüleceği üzere ilk beylerbeyilik teşkilatında oluşturulan Erzurum Vilayeti ile XIX. yüzyılın sonlarındaki Erzurum Vilayetinin sınırları arasında pek çok farklılıklar meydana gelmiştir.

Yavuz Sultan Selim zamanında (1514) Osmanlı egemenliğine giren Erzurum Vilayeti'nde, 1520 yılında gerçekleştirilen ilk Osmanlı tahririnde Erzurum, Nefs-i

¹⁰⁷ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Düstûr, I. Tertib*, c. I, ss.647-648.

Erzurum Nahiyesi ismiyle Bayburt Sancağı'nın Aşkale (Şogayn) kazâsına bağlıdır¹⁰⁸. Bu tahrirde Erzurum, boş ve harap olan on iki mahalle olarak gösterilmiştir. Bunlar; Erzincan Kapı, Tebriz Kapı, Gez Kapı, Melik Saltuk, Haydarhane, Ethem Şeyh, Hasan-ı Basri, Ahi Pir Mahmut, Ziyadoğlu, Hasan Şeyh, Babakulu ve Kılıçoğlu mahalleleridir¹⁰⁹.

Erzurum'da ilk Beylerbeyliği teşkilatı 1535 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilmiştir. 1535–1566 yıllarında Erzurum Beylerbeyliği; Paşa (Merkez) Sancağı, Şarki-Karahisar, Trabzon, Kiğı, Çemişkezek, Mazgird, Pertek, Sağman, İspir, Erzurum, Pasin, Hınıs, Namervan, Akçakale, Oltu, Batum, Tortum, Pertekrek, Kemhis, Tavuskâr, Peneskird, Ardanuç, Livâne, Ardahan, Kars (Bardız), Tekman, Yeni Kale ve Kurtkale, Şavşat, Malazgird, Küçük Ardahan, Acara, Maçehil, Faş ve Micingird Sancakları'ndan oluşmaktadır¹¹⁰.

1577-1590 yılları arsında İran ile girişilen mücadelelerde Osmanlı ordusu için önemli bir karakol vazifesini gören Erzurum Vilayeti'nin bu seferler sonrasında sınırları genişlemiştir. Lala Mustafa Paşa'nın serdar olduğu bu İran seferleri sonucunda, Çıldır, Kars, Keşivan, Mağazpert ve Van Kaleleri ile Arpaçay Irmağı'na kadar uzanan bölge Erzurum'a bağlanmıştır¹¹¹.

XVII. yüzyıl boyunca Vilayetin sınırları biraz daralmış olarak görülmektedir. Yüzyılın başlarında Erzurum, Hınıs, İspir, Karahisar-ı Şarki, Kuzıcan, Kiğı, Malazgirt, Namervan, Micingirt, Pasin, Tekman ve Tortum Sancakları'ndan müteşekkildir. Zaman içerisinde Bayburt, Tekman, Şevle, Bayezid Kalesi ve Köy gibi sancaklar, kimi zaman Erzurum'a bağlı iken kimi zaman da ayrı olarak kayıtlara geçmiştir¹¹². 1640 yılında Erzurum'da bulunmuş olan Evliya Çelebi, eyaletin idari taksimatında, yukarıdaki oniki sancağı ifade etmiştir¹¹³. 1695 yılında da Erzurum Eyaleti'nin merkezi olan Paşa (Erzurum) Sancağı; Erzurum, Kara-Arz, Geçik, Hınıs, Karaş-kulu, Çermelü, Serçeme, Şogayn, Ovacık, Güney Erzincan ve Kuzey Erzincan kazâlarından oluşmaktadır¹¹⁴.

¹⁰⁸ M. Halil Yımaç, "Erzurum", s. 352.

¹⁰⁹ Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1970, c. 1, sayı. 1, s. 104.

¹¹⁰ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, ss. 225–297.

¹¹¹ Tahsin Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", *50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1973, c. I, s. 86.

¹¹² Bilgehan Pamuk, *17. yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s. 57.

¹¹³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2008, c. II, s. 235.

¹¹⁴ Pamuk, *17. yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 58.

XVIII. yüzyıl'ın ilk yarısında 15 sancaktan oluşan Erzurum Vilayeti'nin sancakları şunlardır; Paşa, Karahisar-ı Şarkî, Pasin, Hınıs, Malazgirt, Tortum, Micingird, Kuzıcan, Bayburt, Kiğı, İspir, Bayezid Kalesi, Eleşkirt, Tekman, Köy ve Revan'a bağlı Selova (Şevle) Sancaklarıdır¹¹⁵. XVII. yüzyılda İran savaşlarında bir askeri üs haline gelen Erzurum'un, idari yapısında önemli bir değişiklik olmamıştır.

Erzurum'da Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte idari taksimat da yeniden düzenlenmiş ve eyalet, Erzurum, Kars, Çıldır, Bayezid, Muş ve Van sancaklarından oluşmuştur. Tanzimat'a karşı çıkan yerel muhalefet hareketleri üzerine Van ve Muş sancakları Erzurum'dan ayrılarak 1848 tarihinde Diyarbakir Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1849-50 tarihlerinde Trabzon Vilayetine bağlı olan Ordu ve Gümüşhane Sancakları Erzurum'a bağlanmış ise de bu iki sancak 1851'de tekrar Trabzon'a bağlanmıştır. 1852'de Hakkâri Eyaleti kurulunca buraya bağlanan Van Sancağı, 1855'te eyalet haline getirilmiş ve Hakkâri sancağı ona bağlanmıştır. Muş Sancağı'nın da tekrar Erzurum'a ilhak edilmesiyle Erzurum Eyaleti, 1865'e kadar devam eden süreçte Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid ve Muş sancaklarından oluşmakla birlikte toplam 48 kazâyâ sahiptir. 1864 tarihli vilayet kanununa göre yeniden düzenlenen Erzurum Eyaleti; Erzurum, Çıldır, Muş, Kars, Şarkikarahisar, Bayezid, Erzincan ve Van-Hakkâri sancaklarından oluşmaktadır. Şarkikarahisar Sancağı, 1869'da Sivas'a bağlanmıştır¹¹⁶.

1877/1293 tarihli Devlet Salnâmesinde Erzurum Vilayeti'ne bağlı Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Muş, Erzincan ve Van Sancakları'nın isimleri geçmektedir¹¹⁷. Daha teferruatlı olan aynı tarihli Vilayet Salnâmesi'nde ise vilayetin oluşumu şu şekildedir:¹¹⁸

¹¹⁵ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, Ankara 1997, s. 21.

¹¹⁶ Küçük, "Erzurum", s. 328-329.

¹¹⁷ *Salnâme-i Devlet-i Osmaniye 1877/1293*, s. 182.

¹¹⁸ *SE*, 1877/1293, s. 65.

Tablo-1.1. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi Öncesinde Erzurum

Erzurum Sancağı	Bayburt, İspir, Tercan, Kiğı, Pasin ve Hıms Kazâları,
Muş Sancağı	Bitlis, Ahlât, Varto, Bulanık ve Mutki Kazâları
Bayezid Sancağı	Eleşkirt, Diyadin, İntab ve Karakilise Kazâları,
Çıldır Sancağı	Ardahan ve Ardanuç Kazâları
Kars Sancağı	Zaruşad, Şürekil ve Kağızman Kazâları
Van Sancağı	Elbak, Çölemerik, Küvar, Erciş, Mahmudî, Gevaş, Adilceviz, Müküs ve Çıtak Kazâları
Erzincan Sancağı	Kemah, Kuruçay, Kız-uçan, Ocak ve Mazgirt Kazâları'dır.

Yukarıdaki taksimat, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesine aittir. Görüldüğü üzere Erzurum, vilayet olarak bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamına yakın bir bölgeyi ihata etmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda sınırları daralan Erzurum'da idari taksimat yeniden düzenlenmiş ve vilayet, Erzurum, Bayezid, Erzincan ve Bayburt sancaklarından kurulmuştur. Aşağıda görüleceği üzere Bayburt Sancağı'nın sancak statüsü kaldırılınca Erzurum Vilayeti'nin sancak sayısı üçe düşmüştür.

Bayburt'un, sancak olduğu dönemlerdeki kayıtlara göre, Bayburt sancağı, Tortum, İspir, Şiran ve Kelkit Kazâları'ndan oluşmaktadır¹¹⁹. 1878 ile 1888 yılları arasında, Erzurum Vilayeti'nin bir sancağı olan Bayburt'un idari yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. Önce Tortum Kazâsı Erzurum Sancağı'na, sonra Kelkit ve Şiran kazâları da Trabzon Vilayeti'ne bağlı Gümüşhane Sancağı'na bağlanmıştır. Sadece İspir ve Bayburt kazâlarından ibaret kalan Bayburt Sancağı ise Erzurum¹²⁰ Sancağı'na bağlı bir kazâ durumuna getirilmiş ve on yıl süren (1878–1888/1293–1303) sancak statüsü sona ermiştir¹²¹.

¹¹⁹ Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lam*, İstanbul 1890/1307, c. 2, s. 831

¹²⁰ Devlet tarafından Bayburt ve İspir, Erzincan Sancağına bağlanmak istenmişse de buraların irtibatları öteden beri Erzurum Sancağı ile gerçekleşmekte olduğundan, buraların ileri gelenleri Erzincan'a bağlanmayı kabul etmemişler ve 1888/1304 mali yılının başından itibaren Bayburt ve İspir Erzurum Sancağı'na bağlanmıştır. *BOA. DH. MKT.* (Dâhiliye Mektubü) 1507/108, 10 Mayıs 1888 (1305.Ş.29) ve *DH. MKT.* 1554/57 15 Ekim 1888 (1306.S.9).

¹²¹ Yunus Özger, *XIX. yüzyılda Bayburt*, s. 153-160. Bayburt'un Erzurum Sancağı'na bağlandığı haberi *Envâr-ı Şarkıye Gazetesi* ile de duyurulmuştur. *Envâr-ı Şarkıye*, 2 Ağustos 1888 (24 Zilkade 1305), s. 1–2

Sultan II. Abdülhamid döneminde, daha önce nahiye statüsünde olduğu anlaşılan Keskim Kazâsı'nın idari yapısı ile de ilgili bir değişiklik söz konusudur. 21 Şubat 1885 (6 Cemazilevvel 1302) tarihli Şurâ-yı Devlet kararıyla, Trabzon Vilayeti'nin Lazistan Sancağı'na bağlı Maa-ulya Vakıf Nâhiyesi, münâsebet-i mevkiîyesinden dolayı Keskim ile birleştirilmiş ve bu şekilde Keskim¹²² Kazâsı oluşturularak Erzurum Sancağı'na bağlanmıştır¹²³.

Tortum ve Namervan nahiyeleri, hududa yakın olmaları, ahaliilerinin, şahsi hukukla ilgili işlerinin görülmesinin zor olması ve vergilerinin tahsil ve tesliminin gecikmesi gibi nedenlerden dolayı 1 Mart 1881 (30 Rebiyülevvel 1298) tarihli Şurâ-yı Devlet kararıyla Tortum Kazâsı namıyla birleştirilmişlerdir¹²⁴.

Yukarıda, Bayburt, Keskim ve İspir örneklerinden de görüleceği üzere, ortaya konulan idari değişiklikler, idarede kolaylık sağlanması yanında, ahalinin resmî ve gündelik işlemlerinin rahat bir şekilde yürütülebilmesi gibi amaçlara da yöneliktir.

Ahmed Şakir Paşa'nın Vilâyât-ı Sitte'de gerçekleştirdiği ıslahât programı çerçevesinde **İdâre-i Nevahî Nizâm-nâmesi** esas alınarak Erzurum Vilayeti'nin sancak, kazâ ve nahiye teşkilatı bütün olarak yeniden düzenlenmiştir. İlgili defter ve haritalardan çıkarılan bilgiler ışığında 1896 yılı itibariyle Erzurum Vilayetinin genel panoramasının şöyle olduğu tespit edilmiştir¹²⁵:

1- Erzurum Sancağı: Erzurum Mülhakatı ve Kiğı Kazâsı, Ilıca ve Ovacık Kazâları, İspir, Hınıs, Bayburt, Tercan, Keskim, Pasinler, Tortum Kazâları,

2- Erzincan Sancağı: Refahiye, Kemah, Pülümür, Kuruçay Kazâları,

3- Bayezid Sancağı: Bayezid, İntab, Karakilise, Eleşkirt Kazâları'dır.

1908/1325 tarihli devlet salnâmesindeki kayıtlara göre Erzurum Vilayeti'nin mülhakatı ile idari taksimatı şu şekildedir¹²⁶:

¹²² 27 Mayıs 1914 (2 Receb 1332) tarihli bir İrâde'den anlaşıldığına göre Keskim Kazâsı ile Arsis Kasabası birleştirilerek isimleri Yusufeli olarak değiştirilmiştir. Böylece Anakara Vilayetindeki Keskin Kazâsı ile olan isim benzerliğinden kaynaklanan posta vs sıkıntıları giderilmiştir. (Yusufeli denilmesinin sebebi kazânın isminin, veliahd-ı saltanat Yusuf İzzeddin Efendi'ye iz'af edilmiş olmasıdır.) *BOA. İ. DH.* 27 Mayıs 1914 (1332.B-2).

¹²³ *BOA. İ. ŞD.* (İrâde Şûra-yı Devlet) 73/4326, 23 Mart 1885 (1302.C.6)

¹²⁴ *BOA. İ. ŞD.* 53/2979, 25 Şubat 1881 (1298.Ra.26).

¹²⁵ *BOA. İ. DH.* 1 Ağustos 1896 (1314.S.21/54)

¹²⁶ *Salnâme-i Devlet-i Osmanîye*, 1908/1325, s. 265.

Tablo 1.2. 1908 Tarihinde Erzurum Vilayeti

Erzurum Sancağı	Bayburt, Pasinler, Kiğı, Tercan, Keskim, İspir, Namervan Kazâları
Erzincan Sancağı	Kemah, Refahiye, Kuruçay, Pülümür (Kız-uçan) Kazâları
Bayezid Sancağı	Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Tutak (nam-ı kadim İntab) Kazâları
Hınıs Sancağı ¹²⁷	

1908 tarihine gelindiğinde Erzurum'un, Erzurum, Erzincan, Bayezid ve Hınıs olmak üzere toplam 4 sancağı, bu sancaklara bağlı 15 kazâ, 70 nahiye ve 2762 köyü olduğu görülmektedir¹²⁸.

1914'te Erzincan, Erzurum'dan ayrıldığı gibi 1925'te de Bayezid'in ayrılmasıyla vilayetin sınırları yeniden değişmiştir¹²⁹.

Erzurum Vilayeti, ilk önce Beylerbeyilik olarak teşkilatlandırılmış ise de zaman içerisinde sınırları daralmış ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki kayıplardan sonra Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları'ndan kurulu, büyük bir vilayet olmayı sürdürmüştür. Ara dönemde Bayburt, sancak statüsünü elde etmiş ise de bu statüyü 10 yıl muhafaza edebilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarında Hınıs'ın sancak olduğu görülmekle birlikte bu statünün de uzun sürmediği anlaşılmıştır. Vilayetin en önemli Sancağı'nın, doğal olarak, merkez sancak olan Erzurum olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en önemli göstergesi, Bayburt'un sancak statüsü kaldırıldıktan sonra, Bayburt ve İspir Kazâları ahalisinin Erzincan'a değil de Erzurum'a bağlanmak istemeleridir. Ahalinin Erzurum'a bağlanmak istemesi, resmi iş ve işlemlerini buradan daha kolay yürütebilmeleri ile yakından ilişkili bulunmuştur.

¹²⁷ Hınıs Kazâsı 1904/1322'den biraz önce sancak durumuna getirilmiştir. 1904 yılında bu sancağın başında, mutasarrıf olarak, Bitlis Vilayeti Mektubculuğu'ndan gelen Tahir Bey bulunmaktadır. *BOA. DH. MKT*, 850/41, 12 Mayıs 1904 (26.S.1322). 1909 yılı başlarında sancak durumundan kazâya düşürülmesi için yazışmalar gerçekleşmiştir. *BOA. DH. MKT*, 2729/55, 4 Şubat 1909 (12.M.1327). 1898 tarihli vilayet salnâmesinde kazâ olarak belirtilmiş olması hasebiyle, Hınıs'ın, 1900'lerin hemen başında sancağa dönüştürüldüğü ifade edilebilir. *ES*, 1898/1313, s. 289.

¹²⁸ *Salnâme-i Devlet-i Osmanîye*, 1908/1325, s. 267.

¹²⁹ Küçük, "Erzurum", s. 328.

1.4. ERZURUM BELEDİYESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern anlamda, 1864 yılından itibaren kurulmaya başlayan belediyeler, en az 40.000 nüfusu olan yerleşim birimlerinde beledî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik önemli hizmetler görmüşlerdir. Aynı tarihlerde kurulan Erzurum Belediyesi ise, mali problemler yüzünden kuruluş ve gelişmesini yavaş bir şekilde gerçekleştirmiş ise de XIX. yüzyılın sonlarında ortaya koyduğu icraatlar ile bugüne de örnek olabilecek hizmetler gerçekleştirmiştir. Osmanlı'da devlet yönetiminden bağımsız bir şehir yönetimi anlayışı bulunmadığından dolayı, idari ve mali özerkliğe sahip olamayan belediye, valiliğe ve İstanbul'a sıkı bir şekilde bağımlı haldedir.

1.4.1. Osmanlı Devleti'nde Belediyeciliğin Başlaması

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden itibaren, Müslüman İslam dünyasından bir miras olarak alıp uyguladığı **İhtisab**, özellikle esnaf teşekküllerine karşı sahip olduğu geniş yetki ve yaptırım gücüyle, devletin ekonomik dinamiklerinin çok önemli bir unsuru olma özelliğini korumuştur. Şer'î mahkemelerin başkanları olan kadılar, aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleri, vekâletnameler ve alım-satım işlemlerinin düzenlenmesini de yüklenmişlerdir¹³⁰. Kadı'nın beledî ve ticarî sorumluluklarını yürüten muhtesipler, Osmanlı şehir hayatında belediye ile ilgili mevzuatı uygulayan bir görevli olup, otorite ve yetkisini ya doğrudan doğruya veya bilvasıta kadıdan almışlardır¹³¹. II. Mahmut reformları ile birlikte, Kadı'nın, güvenlik ve beledi hizmetler alanlarındaki yetkileri elinden alınmıştır. Kadılar, Tanzimat'ın ilan edildiği sıralarda, sadece Şer'î hâkim derecesindedirler¹³².

1836 yılında teşkil olunan Evkaf Nezâreti, 1930'a kadar belediye işlerini intizam altına almış fakat esnaf işlerine bakan ve 1826 yılında teşkil olunan İhtisap Nezâreti zaman geçtikçe adeta bir maliye nezâreti halini alarak esnaf işlerini ihmal etmeye başlamıştır. Ekmekten başka şeylerden narh kaldırılmış olduğu için kadılık da diğer belediye işleriyle ilgisini kesmiştir. Böylece temizlik, aydınlatma, kaldırım ve lağım işleri adeta sahipsiz kalmıştır. Batı tarzında belediye usulünün kabul ve tatbik edilmesine de bu dört esaslı belediye işinin yokluğu ve ihmal edilişi sebep olmuştur¹³³.

¹³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 83.

¹³¹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, İstanbul 2006, s. 42-46.

¹³² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 107.

¹³³ Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İstanbul 1936, s. 122

Osmanlı'da modern anlamda ilk belediyeçilik faaliyetleri İstanbul'da 16 Ağustos 1854'te "Şehremaneti" idaresinin kurulmasıyla başlamıştır¹³⁴. XIX. yüzyıl'da Osmanlı şehirleri önemli yapısal değişiklikler geçirmiştir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve idari yapısına bağlı olarak geleneksel şehir yönetimi ve belediye örgütleri de sarsıntı geçirmiştir. Kırım Savaşı ile girilen yoğun diplomatik münasebetler sonucu, İstanbul'da bulunan yabancı güçler, devletten yeni hizmetler istemişlerdir¹³⁵. Bu isteklerin başında, yukarıda belirtildiği üzere uygun yollar ve kaldırımlar, sokakların temizlenmesi ve ışıklandırılması, lağım kanalı ve su boruları gibi konular gelmektedir¹³⁶. Belediyenin kurumsallaşması noktasında pilot bölge olarak, başkent seçilmiştir.

1871 tarihli **İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi** bazı gelişmelerin başlangıcı olma niteliğini taşır. Anadolu'da şehirlerde ve kasabalarda belediye kurulması bu tarihten sonra gelişmiş, İstanbul dışındaki yerleşim merkezlerinde, Batı'daki anlamda belediye örgütü kurulmasının yasal temelini, 1871'deki bu düzenleme oluşturmuştur¹³⁷.

1876'da açılan ilk Meclis-i Mebusan'ın çıkardığı kanunların en önemlilerinden birisi, İstanbul ve vilayetlerin belediye daireleri için başka başka tanzim olunan iki parça kanundur (Dersaadet ve Vilâyât Belediye Kanunu)¹³⁸.

1871 tarihli **Vilayet Nizâmnâmesi** ile 5 Ekim 1877 tarihli **Vilayet Belediye Kanunu**'na göre belediyelerin kuruluşu ile belediye başkanları ve belediye meclisleri ile ilgili hükümler şöyledir; Vali, mutasarrıf ve kaymakam merkezi olan ve her bir şehir ve kasabada, belediye işleri için belediye meclisi ismiyle bir meclis vardır. Büyük şehirler mevkiin icap ve genişliğine göre ve mümkün mertebe her daire için 40.000 nüfus esası gözetilerek idare meclisi tarafından birden fazla belediye dairesine bölünerek her birinde ayrı ayrı bir belediye meclisi bulunacaktır. Belediye idare meclisi, bir başkan ve bir yardımcı ile altı azadan oluşmakta, mühendis ile memleket tabibi ise danışma üyeleri olarak görev yapmaktadırlar. Bu mecliste bir kâtip ile bir sandık emini ve gereği kadar hademe de bulunacaktır. Yaşı yirmi beşten aşağı olanlar belediye meclisi üyeliğine seçilemezler. Bir kişi, iki belediye meclisine aynı anda üye olamaz.

¹³⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, s. 273

¹³⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 166

¹³⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 2000, s. 392

¹³⁷ İ. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 293.

¹³⁸ Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, c. 2, s. 193.

Belediye meclisinin, kâtip ve sandık emini muvazzaf olup, diğer üyeler fahrî hizmet ederler. Belediye meclisi haftada iki defa toplanır. Belediye meclisleri, vilayet ve kazâ idare meclisleri tarafından denetlenir¹³⁹.

Belediye başkanına gelince, Belediye Meclisi azalarından biri devletçe başkan olarak seçilir ve maaşı, belediye gelirlerinden ödenir. Belediye başkanının görevleri; haftada en az iki defa toplanacak olan Belediye Meclisine Başkanlık etmek veya gerektiğinde meclisi olağanüstü toplantıya çağırarak, istihdam edilecek memur veya çavuşları meclise onaylattıktan sonra tayin etmek, Belediye Meclisi'nden çıkan kararları icra etmek ve bu kararlardan gerekenler hakkında idare meclislerinden fikir almak, belediyeye dair ilan ve uyarıları yayınlamak, bütçe cetvellerini zamanında düzenleyerek meclise vermek, gelirleri toplayarak meclisin karar ve oluru doğrultusunda harcamak, belediye adına düzenlenmiş her tür mukavele ve saireyi meclisle birlikte mühürlemek, her ay gelir-gider özetlerini ve her yılsonunda da yıl bütçesini **Belediye Cemiyeti**'ne¹⁴⁰ vererek bunları vilayet gazetesi ile neşretmek, suçlu ve kabahatli olan memurları meclis huzurunda yargılamak, meclisin toplanmadığı günlerde de belediye kâtibi ve mühendisi ile oluşturulacak bir heyet ile bu yargılama işini gerçekleştirmek maddelerinden ibarettir¹⁴¹.

Bölgenin genişliğine nüfusun çokluğuna göre altı veya on iki kişiden oluşacak Belediye Meclisi üyeleri, görevlerini fahrî olarak sürdürürler. Ahali tarafından 4 yıllığına seçilirler, her iki yılda bir meclisin yarısı, yapılacak seçimlerle yenilenir. Üyelerin Osmanlı vatandaşı ve mülk sahibi kimselerden seçilmesine dikkat edilir. Meclisin görevleri, bütün bina inşaatlarına, vakıf işlemleri vakıflar kanununa bağlı olmak üzere bütün sulara dair iş ve işlemlere, harap olan veya inşaatında noksan bulunan binaların yıkılmasıyla tehlikelerinin giderilmesine, nakliyat ve gidiş gelişlerin kolaylaşması için gereken tedbirlere, memleketin temiz ve güzel olmasına, zaptiye işleri zabıtaya ait olmak üzere halkın toplandığı yerler olan her bir mahalle, nakliye araçlarının kolay ulaşımının sağlanmasına, ücretlerinin düzen ve uygunluğuna, ölçü ve tartıların doğruluğuna, fiyatlara ve yangın tulumlarına nezâret, iskele ve meydanlar ve

¹³⁹ “Vilâyât Belediye Kanunu”, *BOA. Meclis-i Tanzimat Defteri* No. 5, ss. 40-42; “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnamesi”, *Düstür, I. Tertib*, c. I, s. 649.

¹⁴⁰ Vilayet veya sancaklarda, o yerin belediye meclisi ile idare meclisinin bir araya gelerek oluşturduğu karma bir meclistir. Belediye Cemiyeti'nin bu yapısı merkezi yönetimin belediyeler üzerindeki denetimine imkân sağlamaktadır. Tarkan Oktay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 397.

¹⁴¹ “Vilâyât Belediye Kanunu”, *BOA. Meclis-i Tanzimat Defteri* No. 5, s. 44.

mesireler yapımını ve yolların aydınlatma giderlerini müzakere, şehir ve kasabadaki bütün yol, sokak, köprü ve suyollarının düzenlenme işleri ve belediye idaresine ait gelir, gider ve kira kontratosu işlemlerini idare etmek görevleri ile mükelleftir¹⁴².

Belediye teşkilatlarının oluşturulması ile ilgili en önemli kaynak, hiç kuşkusuz 1876'da ilan edilen **Kanun-i Esasi**'dir. Nitekim bu ilk anayasanın 112. maddesinde belediyelerle ilgili olarak "...umûr-ı belediye Dersââdet ve taşralarda bi'l-intihap teşkil olunacak Devâir-i Belediye Meclisleri ile idare olunacak ve bu dairelerin sûret-i teşkili ve vezâifi ve azâsının sûret-i intihabı kânun-ı mahsus ile tayin kılınacaktır..." hükmü yer almaktadır¹⁴³.

Bu kanun 3 Nisan 1930'da çıkarılan belediye kanununa kadar uygulanmış olup, merkezîyetçi bir politikayı takip etmektedir¹⁴⁴. Zaman içinde bu kanunla belediyelere verilen görevler, merkezi yönetimce yerine getirilirken belediye gelirleri ve muhasebesi de büyük ölçüde merkezi yönetimce denetlenmiştir¹⁴⁵. II. Meşrutiyet döneminde belediyeler, örgüt olarak geliştirilip tüzel kişilik kazandıkları halde önceki devirden daha güçlü merkezîyetçi politik baskıyla yönetilmişler ve her yerde merkezi hükümete daha bağımlı hale getirilmişlerdir¹⁴⁶.

1.4.2. Erzurum Belediyesi'nin Kuruluşu

1864 tarihli Vilayet Nizâm-nâmesine dayanılarak Erzurum'da vilayet teşkilatı kurulması, Mehmed Emin Muhlis Paşa'nın valiliği döneminde, Eylül 1866'da gerçekleşmiştir. İlk kez bu nizâm-nâmede belediye teşkilatlarının kurulmasından bahsedildiğine göre, Erzurum Belediye teşkilatı da bu tarihlerde tesis edilmiş olmalıdır. Nitekim Erzurum'un resmi vilayet gazetesi olan Envâr-ı Şarkiye'nin 11 Şubat 1870 tarihli nüshasındaki şu ifadeler, Erzurum'da belediye idaresinin 1870 ve önceki yıllarında mevcut olduğunu göstermektedir: "...Erzurum Belediye Meclisi riyaseti, Rumeli Beylerbeyliği payelülerinden Saadetli Resul Paşa Hazretlerine; İspir Kazâsı Kaymakamlığı, meclis-i mezkûr reis-i sabıkı (belediye meclisi eski başkanı) Timur Ağa'ya ihale kılınmıştır..."¹⁴⁷. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, belediyenin içerisinde

¹⁴²"İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi", *Düstûr*, I. Tertib, c. I, s. 649.

¹⁴³ *Düstûr*, I. Tertip, c. 4, s. 20

¹⁴⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim*, s. 40

¹⁴⁵ İ. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 174.

¹⁴⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 169

¹⁴⁷ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, ss. 33-34

bulunduğu mali sıkıntılar, Sultan II. Abdülhamid döneminden sonra da devam etmiştir. Bu mali sıkıntılar, beledi faaliyet ve icraatların tam anlamıyla yapılmasını engellemekte, bunun neticesi olarak da şehrin temizliğine dikkat edilememekte ve halk sağlığı olumsuz etkilenmektedir. Valilik, mali sorunları aşabilmek için ek vergiler koymak gibi çeşitli çözüm önerileri getirmekte ise de bu önerilerin hayata geçirilmesi Bâb-ı Ali'nin onayına mütevakıf bulunmuştur.

1864 Vilâyet Nizâmnamesi ile 1877 Belediye Kanunu'nun kabulü arasında geçen dönem, taşra belediyeleri için bir deneme ve geçiş süreci olmuştur. Erzurum Belediyesi, Meşrutiyet'in ilanından ve Belediye Kanunu'nun kabulünden sonra teşkilatlanmadaki bir takım eksikliklerini gidermiş olsa da Meşrutiyetin ilk yıllarında belediyenin istenilen seviyeye getirildiğini söylemek zordur. Zaten 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, kurumsallaşma bakımından uygun bir zemin yakalamış olan Erzurum Belediyesi'nde yıkıcı bir etki yapmaya yetmiştir. Diğer taraftan savaş sırasında salgın hastalıkların başlaması ve şehirdeki birçok binanın askeri ihtiyaçları karşılamak adına yıkılması, şehirleşme sürecini baltalamıştır¹⁴⁸.

Belediye'nin kadrolarına örnek vermek gerekirse; 1881/1299 tarihli Erzurum Salnâmesine göre Belediye Meclisi Başkanı Osman Bey olup, Hafız Hasan Efendi, Hacı Numan Bey, Esad Bey, Müderris Hacı Muhyiddin Efendi, Hüseyin Haki Efendi, Necib Efendi ve Boğos Ağa, Belediye meclis üyeleridir. Dede Nafiz Efendi, Muhasebe Başkâtibi, Osman Efendi, Mukayyid, Selim Sırrı Efendi İlamat Kâtibi ve Avanis Efendi de mühendis olarak görev yapmaktadırlar¹⁴⁹.

1.4.3. Belediyenin Mali Durumu

Belediyenin hizmet ve icraatları tamamen mali durumla ilgili olduğundan, belediyenin gelir-gider durumlarının açıklanması gerekmektedir.

Vilâyât belediye kanununa göre belediyenin gelirleri¹⁵⁰, devletçe tahsis olunan vergiler, padişah İrâdesiyle tahsis ve tevzi olunacak adi ve fevkalade belediye vergileri, kantar, kile, çeki, kontrato ve zebhiye vergileri, alınmasına izin verilen nakdi cezalar, hayvan alım satımından alınan ihtisabiye vergisi, belediyeye yapılacak yardım ve hibelerden ibarettir. Belediye meclislerini yönetim ve maliye işlerinden ötürü

¹⁴⁸ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, ss. 47-49.

¹⁴⁹ *SE*, 1881/1299, s. 100.

¹⁵⁰ *BOA. Meclis-i Tanzimat Defteri*, No: 5 s. 42.

denetleyen organın vilayet ve livâ idare meclisleri olduğunu belirtmek gerekir. Belediye meclisi, üç ayda bir kayıt ve hesaplarını livâ idare meclisine göndermekle yükümlü tutulmuştur. Belediye yönetimlerinin vilayet sistemi içinde bağımsızlığı veya özerkliği bu yüzden söz konusu değildir¹⁵¹.

Erzurum Belediyesi'nin en büyük sıkıntılarında birini maddi imkânsızlıkların teşkil ettiği açıktır. Mali sorunların aşılmasına yönelik olarak, Erzurum'da belediye tarafından, eğerci, boyacı, bezzaz ve çulhacı esnafından, temettü vergisinin yanı sıra nizama aykırı olarak boyahane vergisi de almakta olduğu tespit edilmiştir. Vergiyi ödemek istemeyen esnafın dükkânını kapatmakta olduğu anlaşılmış ve belediye, Şurâ-yı Devlet tarafından bu uygulamaya son vermesi için uyarılmıştır¹⁵². Yine Şurâ-yı Devlet, daha önce belediyelere terk edilmiş olan **Rüsûm-ı Erbaa**'nin¹⁵³ (zebhiye, kantariye, kile ve hayvan vergileri) hazineye devredilmesine karar vermiş¹⁵⁴ ve belediyenin içerisinde bulunduğu mali müzayaka bir kat daha şiddetlenmiştir.

Belediye'nin gelir durumunu düzeltmek için Erzurum'dan yapılan bir teklifte **Tanzifât Vergisi**'nin¹⁵⁵ kaldırılarak yerine **Duhûliye Vergisi**'nin¹⁵⁶ konulması gündeme getirilmiştir. Nitekim yıllık 60.000 kuruş Tanzifât Vergisi'nin 8.000 kuruşu zorlukla toplanmakta, bu miktar da bu işle uğraşanların maaşlarına bile yetmemektedir. Bu durum da temizlik işlerinin aksamasını sonuç vermektedir¹⁵⁷. Uzun ısrarlar sonunda 1899'de Tanzifât Vergisi kaldırılmış ve şehre giren ve yolcu ve yük taşıyan arabaların her birinden duhuliye vergisi alınmaya başlanmıştır. Ancak Tanzifât Vergisi'nin kaldırılmış olması sonraki dönemde temizlikle ilgili sıkıntıların baş göstermesine yol açacaktır¹⁵⁸.

¹⁵¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde*, s. 277.

¹⁵² *BOA. İ. ŞD.* 2580/47 14 Temmuz 1879 (2 Temmuz 1295).

¹⁵³ Rüsûm-ı Erbaa gelirleri, aslında ciddi bir yekûn teşkil etmektedir. "...*Erzurum Vilâyeti'nin evvelce Zebhiye (hayvan kesim ücreti olarak alınan vergi) ve kantar (gümrüklere gelip tartılan mallardan alınan vergi) ve kile (pazar ve meydanlardaki alışverişlerde alınan tartı ve ölçü vergisi) ve hayvan rüsûmunun miktar-ı mecmû-ı senevîsi 370.855 kuruş raddesinde olarak...*" cümlesi, bir fikir vermektedir. Bu miktar, devlet hazinesinin iştahını daha çok kabartmaktadır. Öyle ki merkezî hazine, Erzurum'da selden harap olan yerlerin yapımı için bu miktarın yarısından bile feragat etmemektedir. *BOA. İ. ŞD.* 114/6825, 17 Ocak 1892 (1309.C.17).

¹⁵⁴ *BOA. İ. ŞD.* 1516/9, 10 Ağustos 1896 (29 Temmuz 1312).

¹⁵⁵ **Tanzifât Resmi:** Yolların temizlik masrafına karşılık olarak halktan alınan vergidir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993. c. 3, s. 395.

¹⁵⁶ **Duhuliye Vergisi:** Şehir ve kasabalara ticaret kastyıla getirilen eşyadan alınan vergidir. Pakalın, *Age*, c. 1, s. 480.

¹⁵⁷ *BOA. İ. DH.* 27 Ağustos 1899 (1317.R-20).

¹⁵⁸ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, ss. 99-102.

Vilayet İdare Meclisi'nden Şurâ-yı Devlet'e gönderilen bir raporda Erzurum Belediyesinin gelirlerinin, yıllık temizlik vergisi tahsilâtı dâhil olduğu halde 196.500 kuruş olduğu, istihdamı zorunlu olan memur ve hademenin maaşlarıyla şehir içindeki bir takım ufak tefek kaldırım ve yolların düzeltilmesi faaliyetlerinin yıllık 271.569 kuruş tuttuğu ve yaklaşık 75.000 kuruşluk bütçe açığının geçmiş yıllar bakayasından karşılandığı belirtilmiştir¹⁵⁹.

Erzurum halkının himmetleriyle 6.000 lira masrafla yapılmış olan Gureba Hastanesi'nin eksiklerinin giderilmesi kapsamında, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen, Vali Mehmet Emin imzalı bir raporda¹⁶⁰: Erzurum Belediyesi'nin “...51 mahalle ile 50.000 nüfusa ve beş kışla ve bir merkez kalasıyla müteaddid mevâki-i müstahkemeye ve binlerce askere câ-yı arâm olmuş olan Erzurum şehrine karşı mühim vezaiif-i ümrâniye ve tanzîfiye ve hidemât-ı sıhhiye ve hayâtiyenin ifâsıyla mükellef olduğu halde maalesef ki bu zavallı daire 4–5.000 lira arasında bulunan ve mesârifina nisbetle bugün beş altı yüz lira açığı olan bir bütçe ile şu saatte bu vezaiif ve hidemâtın hiç birini matlûb derecede yapamamak ıstırabıyla çırpınmakta olduğu...” belirtilmiştir. Bu ifadelerden de görüldüğü üzere, belediyenin ekonomik sıkıntıları ve içerisinde bulunduğu mali yetersizlik en önemli beledî hizmetlerin ortaya konmasını ve şehrin ihtiyaçlarının giderilmesini de engellemektedir.

Erzurum Belediyesinin, bütçesini istikrarlı bir şekilde gerçekleştirme ve gelirlerini dilediği şekilde kullanabilme konusunda yaşadığı sıkıntıların en önemlilerinden biri, vilayet mal sandığının belediye bütçesinden borçlar alması ve bu borçları zamanında ödememesidir. Buna somut bir örnek vermek gerekirse; valilik 1896 yılında hükümet konağını tamir ettirmiş ve bu iş için gereken 104.000 kuruşu belediyenin mal sandığından almıştır. Öyle ki, vilayet mal sandığı, 1902 başlarına kadar belediye mal sandığından toplam 704.500 kuruş borç almış olup bu durumda, belediyenin, kendi bütçesini oluşturma gayretlerinin bir fayda vermeyeceği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır¹⁶¹. II. Abdülhamid döneminin sonlarında Belediye'nin bütçesi, 459.749 Kuruş olarak tahakkuk etmiştir¹⁶².

¹⁵⁹ BOA. İ. ŞD. 1516/9, 9Ağustos 1896 (29 Temmuz 1312).

¹⁶⁰ BOA. DH. İD. (Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri), 53/31, 6 Mart 1912 (22 Şubat 1327).

¹⁶¹ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, ss. 112-113.

¹⁶² BOA. DH. TMIK. S. (Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahât Komisyonu) 73/16, 14 Nisan 1908 (1326.Ra.13). Yakın tarihlerde kaleme alınmış olan bir başka belgede de Erzurum ve Erzincan merkez

1910 yılına gelindiğinde belediyenin mali durumu şöyle bir tablo ile karşı karşıyadır:¹⁶³ “...Belediye geliri ise, neredeyse sıfıra yakın bir dereceye gelmiştir. Kantar ve kile resimleri, ihtiyara bırakıldığı için, bir şey tahsil edilememektedir. 3.000 lira raddesinde gelir temin edecek ihtisap resmi, panayırlara hasr edildiğinden 300 lira alınmaktadır. Tanzifât resminin cibayeti hakkındaki isteğe Hükümet tarafından henüz olumlu cevap verilmediği için bu resim de tahsil olunamamaktadır. Oktruva¹⁶⁴ resmi konulması hakkındaki istek de kabul edilmediğinden, bu resim de tahsil olunamamaktadır. Bu durumda belediyenin bütün geliri, yılda ancak 3.000 liraya çıkabilmektedir. Buna karşın valiliğin istekleri de şu şekilde gerçekleşmiştir; Lağımlarla suyollarının inşası, 30.000 liraya çıkmaktadır. Pisliklerin ortadan kaldırılması için en az 5.000 liralık tahsisat gerekmektedir. Belediyenin geliri ise bu masrafların ellide birini bile karşılayacak derecede değildir. Bu durumda Erzurum’dan her yıl 3.000 kişiyi tifo ve benzeri bulaşıcı hastalıklara kurban vermek adeta normal bir hal almıştır. Vefat etmekte olan bu kişiler özellikle askeriyeye mensup olup, İran ve Rusya hudutlarında her türlü tecavüzata mukavemet edecek bir kuvvettir. Bunları ve Erzurum’u bulaşıcı hastalıklar mikroplarından korumak gerekmektedir. Bunun için bir defaya mahsus olmak üzere 20.000 lira kadar bir tahsisat verilmesiyle birlikte, kantar ve kile resminin ve yaylalarda satılan hayvanlardan ihtisap resminin mecburi hale getirilmesi ve her vilayetin oktruva resminin konulması konusunda serbest bırakılması ve kanunen tahsili lazım gelen Tanzifât resminin alınması için bir yıldan beri cereyan eden muhaberatın sonuçlandırılması ve bu konuda Erzurum Belediyesi’ne izin verilmesi gerekmektedir...”¹⁶⁵. Bu ifadelerde, hem belediyenin yaşadığı mali sıkıntılara vurgu yapılmakta hem de belediye gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan bazı vergi kalemlerini toplayamamanın yol açtığı mali istikrarsızlığa işaret edilmektedir. Bu durum karşısında, mali problemlerini aşamayan belediyenin, kendinden beklenen hizmetleri yerine getirememesi tabii bulunmuştur.

Belediyeleri’nin toplam gelirlerinin 674.543 kuruş olup toplam giderleri de 674.643 kuruş olarak gösterilmiştir. *DH. TMIK. S. 57/17, 03.04.1905 (1323.M.27).*

¹⁶³ *BOA. DH. İD. 77-11.*

¹⁶⁴ **Oktruva Resmi**; şehir ve kasabalara ticaret maksadıyla getirilen eşyadan alınan vergi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 2, s. 724.

¹⁶⁵ *BOA. DH. İD. 77-11.* Şehir merkezindeki lağım yollarının krokisi için bkz. Ek/Harita-6.

1.4.4. Belediyenin Faaliyetleri

İşaret edilen mali imkânsızlıklara rağmen Erzurum Belediyesi'nin kurulduğu tarihten itibaren pek çok önemli hizmeti yerine getirmiş olduğu görülmektedir. Erzurum Belediyesi, özellikle 1877'deki Vilayet Belediye Kanunu'ndan sonra kurumsallaşmasını tamamlama yönünde büyük aşama kaydetmiş ve sağlık, alt yapı, temizlik, şehrin süslendirilmesi gibi pek çok alanda yoğun bir mesai içine girmiştir. Belediye, tüm maddi sıkıntılara rağmen şehrin bayındırlık ve imar işlerinde dikkate değer hizmetlerde bulunmuştur. Belediye hizmetlerinin belirlenmesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vilayet raporları yön gösterici olmuştur. Aşağıda, belediyenin çalışmaları sıralanırken kronolojik bir usul benimsenmiştir. Bu hizmetlerden önemlileri şöyledir:

1882 yılında Erzurum şehrindeki İç kale'de bulunan Tepsi Minare'ye Avrupa'dan getirilen büyük çanlı saat konulmuştur. Nakliye masrafları ile beraber 310 altına mal olan bu saatin yerine yerleştirilmesi konusunda 11.000 kuruşa daha ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve bu masrafın karşılanması için belediye bütçesine müracaat edilmiştir¹⁶⁶. Bu minare sonraki dönemlerde Saat Kulesi ismini almıştır.

1886 yılında Erzurum belediyesi adına şehrin pek çok bölgesinde 7.693 m² yeni kaldırım, 4.845 m² sökülerek yeniden inşa edilen kaldırım, 4.823 m² yeni şose yol, 6.562 m² şose yol tamirâtı, 4.940 arşın şose ve hendek duvarı, 10.736 m² yol tesviyesi, 620 m² şoselerin kenarlarında yaya kaldırımı, 224 arşın kaynatma kerhiz, 200 arşın büyük taş ile inşa olunan kerhiz, 13 adet küçük köprü, 7 adet plak ve 5 adet menfez yapılmıştır¹⁶⁷.

3 Ağustos 1887 tarihli Envâr-ı Şarkiye Gazetesi'nde yer alan bir haberde, şu bilgi bulunmaktadır; Pasinler Kazâsı'nda Çiçek hastalığına tutulmuş olan çocukları aşılama üzere Erzurum Belediyesi'nden gönderilen Sebhal Ağa dört ay zarfında 363 çocuğu aşılamıştır¹⁶⁸.

1889'da Lala Paşa Mahallesi Sarayönü mevkiinde Erzurum Belediyesi'nin parasıyla hükümet konağı inşa edilmiştir. Konağın yapıldığı arsa, Erzurum Vilayeti Hükümet Konağı dâhilinde olup 3.000 kuruş bedel ile belediyeye terk edilmiş¹⁶⁹ ve konak, bu arsa üzerinde 152.394,5 kuruşla, 28 m. 60 cm. uzunluğunda, 16,5 m

¹⁶⁶ BOA. İ. ŞD. 62/3563, 3 Aralık 1882 (22 Teşrinisani 1298).

¹⁶⁷ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, s. 55

¹⁶⁸ *Envâr-ı Şarkiye*, 1 Ağustos 1888 (24 Zilkade 1305). s. 2

¹⁶⁹ Küçükuşurlu, *Age*, s. 55.

genişliğinde 471 m 90 cm sathında 8 m irtifaında olarak yapılmıştır. Konağın inşaatında kullanılacak odunlar da Borhaç, Tortum, Soğanlı ve Bayburt ormanlarından getirilmiştir¹⁷⁰. Başlangıçta valilerin ikametgâhı olarak düşünülen bu bina cumhuriyetin ilanından bir müddet sonra Cumhuriyet Oteli olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁷¹.

1890 yılında Belediye Eczanesi açılmış ve bu eczanenin başına Erzurum Vilayeti Seyyar Eczacısı Hacı Ziyaeddin Efendi getirilmiştir¹⁷².

Erzurum halkının yakacak ihtiyacının giderilmesi konusunda belediyenin bir girişimi söz konusudur ki bir Şurâ-yı Devlet kararında geçen¹⁷³; “...*bu sene inşası mukarrer Kiğı tarikinin itmamıyla oradan Erzurum şehrine bir hayli mahrukata gelmesi ve Namervan’ın Heneke, İspir’in Karahan mevkilerinde bulunub belediye tarafından işletilmekte olan kömür madenlerinden maada daha sair linyit madenlerinin küşadı mukarrer olması suretiyle de ahalinin mahrukata olan ihtiyaçları tehvin ve temin edileceğinden...*” ifadesi, belediyenin yakacak temini konusundaki faaliyetlerine ışık tutmaktadır.

1 Eylül 1904’de **Gureba Hastanesi** açılmıştır. Erzurum halkının katkıları ve dönemin belediye başkanı Şerif Efendi’nin önyak olmasıyla 6.000 lira¹⁷⁴ sarf edilerek açılan hastanenin açılış günü olarak da padişahın tahta çıkış yıldönümüne rastlayan gün (19 ağustos 1320) seçilmiştir. Daha sonra hastanenin bakımı ve daimi masrafları belediye tarafından karşılanmış ise de belediyenin içinde bulunduğu mali durum, bu halin devamını mümkün kılamayınca, hastanenin ayakta kalabilmesi için devlet yardımına müracaat edilmiştir. Beklenen yardım uzun süre tahsil edilemeyince, 1913 yılında, atıl durumda bekleyen hastanenin masraflarının özel idareden karşılanmasına karar verilerek yatak sayısı 100’e çıkarılmış ve hastane yok olmaktan kurtarılmıştır¹⁷⁵.

Resmi açılışı, Gureba Hastanesi ile aynı güne denk getirilen **Sanayi Mektebi** bugünkü Ticaret Lisesi’nin yerinde faaliyete girmiştir. Okulun yapıldığı bina Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte Cumhuriyet İlk Mektebi olarak hizmet vermiş daha sonra 1945’te okulun yerinde, bugünkü Ticaret Lisesi yapılmıştır. Bu okulun açılışında da başta Belediye Başkanı Şerif Efendi olmak üzere, Erzurum halkının, belediyenin ve

¹⁷⁰ BOA. İ. ŞD. 1509/8, 5 Haziran 1889 (24 Mayıs 1305).

¹⁷¹ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1* s. 58.

¹⁷² Küçükuşurlu, *Age*, s. 60.

¹⁷³ BOA. İ. ŞD. 1523-2, 8 Mart 1902 (23 Şubat 1317).

¹⁷⁴ BOA. DH. İD. 53/31.

¹⁷⁵ Küçükuşurlu, *Age*, s. 187.

esnaf odalarının büyük katkıları olmuştur¹⁷⁶. Hatta bundan sekiz yıl önce Anadolu İslahâtı Umum Müfettişi Şakir Paşa, kıtlıktan dolayı padişah tarafından yapılan yardımın harcanmayan kısmından 6.160 kuruşun okul inşaatına harcanmasını Mabeyn-i Hümayûn'a teklif etmiştir¹⁷⁷.

Şerif Efendi döneminde gerçekleştirilen diğer önemli hizmetler şöyle sıralanabilir;¹⁷⁸

- Şehrin kuzeyinde köşklü ve havuzlu Millet Bahçesi yapılmıştır (1910).

- Tebriz Kapısı ile Gürcü Kapısı arasında, halkın, “**Murdar Su**” diye bildiği ve halk sağlığını olumsuz etkileyen pis suyun üzeri kapatılarak üzerine 10–15 mağaza inşa edilmiş ve bu mağazalar, Sanayi Mektebi akareti olarak şehrin ticaretine kazandırılmıştır.

- Şehrin kuzey kısmındaki odun meydanında 20 kadar dükkân yaptırılarak burada güzel bir çeşme inşa edilmiştir.

- Yeni Kapı Mahallesi'nde yeni bir hapisane yaptırılarak faaliyete geçirilmiştir (1906).

- Türbe Deresinden gelerek şehri sık sık sular altında bırakan sel sularının önünü kesmek için, şehrin güneyinde bir set inşa edilmiştir.

- Şehre kamış ve tezek getirerek satan arabaların boş olarak şehri terk etmeleri üzerine civar köylerin ileri gelenleri ile görüşülerek bu arabaların şehirdeki pislikleri köylere götürüp bunların gübre olarak kullanılması temin edilmiştir.

Vali Mustafa Nazım'ın 1903 tarihli vilayet raporunun Belediye ile ilgili kısmında faaliyetler olarak şunlar sıralanmıştır¹⁷⁹:

- Fukara ve acezenin hastalarına bakılmak üzere açılmasına İrâde buyrulan Belediye Hastanesinin inşaatı için gerekli hazırlıklar yapılmıştır.

¹⁷⁶ Sanayi Mektebi inşaatında yardımları ve inşaat için gerekli olan paranın toplanmasında hizmetleri görülen Hüseyin Dergâhı Şeyhi Eşref, Atarlar Şeyhi Şakir, Tüccar Şeyhi Hacı Mehmet ve Kasımpaşa Camii Mütevellisi Arif Efendiler Mecidi Nişanı ile ödüllendirilirken Belediye Meclisi Başkâtibi Nazım Efendi de Salise Rütbesiyle ödüllendirilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 893/20, 28 Eylül 1904 (1322.B.18). Şehirde düzenlenecek at yarışlarından elde edilecek gelirin bir kısmı da bu mektebin inşasına hasredilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 731/21 30 Haziran 1903 (1321.R.4) ve *İ. DH.* 15 Ekim 1903 (1321.B-23).

¹⁷⁷ *BOA. Y. MTV.* 140/28, 24 Nisan 1896 (1313 Za. 11).

¹⁷⁸ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-İs.* 194–196.

¹⁷⁹ *BOA. Y. MTV.* 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

- Kavak ve Ali Ağa mahallelerinde iki adet selhhane inşa edilerek hayvanların kesiminde yaşanan uygunsuzlukların, kötü kokuların ve zararlı maddelerin önü alınmıştır.

- Şehir halkı süprüntü ve çöpleri sokak ortalarına atmağa alışık olduğu için şehir 20 daireye taksim edilmiş ve her dairenin uygun bir yerinde etrafı duvar ile çevrili çöplükler ihdas edilerek halk, çöplerini buralara atmak mecburiyeti altına alınmış ve her gün belediye arabaları bu çöpleri kaldırarak şehrin temiz tutulmasına çalışılmıştır.

- Kavak caddesi genişletilerek düzenlenmiştir.

- Lala Paşa Cami-i Şerifi'nin bahçe duvarı üzerine demir parmaklık konularak süslendirilmiş ve caminin önündeki caddenin bazı yerleri genişletilerek düzenlenmiştir.

- Şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan dere, hem pis koku yayması hem de halk sağlığını tehdit etmeye başlaması gibi nedenlerden dolayı tedricen sene-be-sene kapattırılması kararlaştırılmıştır. İlk önce de belediye dairesi önünden etrafını moloz, taş ve halis harçlı duvar ve üzeri kapak taşı ile kemerli olarak 4 m açıklığında ve 2 m derinliğinde ve 30 m uzunluğunda bir tonoz inşasına başlanacaktır.

- Lağımlarla ilgili olarak da; Kavak Mahallesiindeki Karakolhane önünden başlayarak Yeğenağa Sokağı sonuna kadar 60 cm genişlik, 70 cm derinlik ve 496 m uzunluğunda ve Dere Mahallesiinden Köşk Caddesine kadar 70 cm genişliğinde, 80 cm derinliğinde ve 112 m uzunluğunda halis harçla iki lağım ile Dere Mahallesiinin sonuna da 44 m uzunluğunda bir kârgir tonoz inşası kararlaştırılmıştır. Bu faaliyetlerden görüldüğü üzere bir taraftan alt yapı çalışmalarına hız verilirken diğer taraftan da şehrin daha güzel görünmesi için çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Alt yapı çalışmaları, daha ziyade, halk sağlığını tehdit eden unsurların ortadan kaldırılması amacına yöneliktir.

Mustafa Nazım Bey'in 1904 tarihli bir başka raporunda ise beledi faaliyetler olarak şunlar sıralanmıştır¹⁸⁰,

- Erzurum vilayet merkezinde ve aşı memuru bulunan sancak ve kazâlarında 4.967 çocuğun, bulaşıcı hastalıklara karşı aşılanmış ve Pasinler Belediyesi'nde çalıştırılmak üzere 800 kuruş aylıkla bir belediye tabibi görevlendirilmiştir.

- Etlerin düzensiz kesilmemesi için şehir dışında Subaşı Kurbu denilen yerde 36 m 60 cm uzunluk ve 6 m genişliğinde bir selhhane ve buna bitişik 3 kirişhane yapılmıştır.

¹⁸⁰ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904 (1321.Z.25).

- Bu selhhanenin önünden başlayarak Boyahane Hamamında son bulan ve açıktan akan 250 metrelik lağımın duvarlarının halis harçla ve üzeri kapak taşıyla kapatılmıştır.

- Sanayi mektebi imalathanesine ayrılacak boş bir arsan temizlettirilerek etrafına duvar ve parmaklık inşa ettirilmiş ve böylece güzel bir bahçe haline getirilmiştir.

- Bu bahçeye bitişik olarak da ibtidai mektep olmak üzere 14 m 70 santim uzunluk ve 12 metre genişliğinde bir bina inşa ettirilmiştir.

- Yine zamanla çöplük haline gelen Kuyumcular başında bulunan boş bir arsa temizlettirilerek kullanıma uygun, etrafı parmaklıklarla çevrili bir bahçe haline getirilmiştir.

- Bu bahçe önünden İç Meydan Çeşmesine uzanan ve 108 m 40 santim uzunluk ve 5 m genişliğindeki sokağa çeki düzen verilerek kaldırımları tamir ettirilmiştir.

- Dere mahallesinden geçerek, Nüzhetü'l-Hazra Köşkü ve bahçesinde son bulan büyük yolun dere halinde bulunan 120 m uzunluğundaki kısmında 80 santim derinlik ve 70 santim genişliğinde ve aynı yolun 40 metre uzunluğundaki diğer kısmında 1 m 30 cm derinlik ve 1 m açıklığında çift taraflı ve moloz taş ve halis harçla duvar inşa ettirilmiş ve üzeri kapak taşıyla örtülerek mecra haline getirilerek adı geçen yolun arıza veren kısımları düzeltilmiştir.

- Düzeni bozulmamak kaydıyla Hacı Haşılzade hanesi önünde 30 m uzunluğunda bir set inşa edilmiştir.

- Çifte köprülerden başlayarak Kilise Kapısı önünde son bulan 140 m uzunluğundaki şose yol düzeltilerek tamir edilmiştir.

- Altı ay zarfında şehir içinde 600 m uzunluğunda yeniden mecra inşa edilmiş ve bu suretle 2 sene zarfında mecra inşası işi 2.200 metreye iblağ edilerek hem şehrin temizliğine çalışılmış hem de halk sağlığı güvence altına alınmıştır.

Nazım Paşa 1902 tarihli bir raporunda da¹⁸¹ Erzurum'da halk sağlığını tehdit eden en önemli unsurların; şehrin temizliğine bakılmaması, suyollarının düzgün olmaması ve gerekli lağım sisteminin yeterli olmaması gibi durumlardan kaynaklandığını belirtmiştir. Bir sene zarfında bir taraftan sokaklar genişletilmekle beraber diğer taraftan 3006 m şose 2092 m.lik lağımın yeniden yaptırıldığını ifade etmekle birlikte, suyollarının bir dereceye kadar tamir ettirildiğini, su mecralarının

¹⁸¹ BOA. Y. MTV. 237/99, 28 Aralık 1902 (1320.N.28).

demir borular döşenerek emniyete alınmadıkça yapılan çalışmaların geçici çözümler üretmekten başka bir şeye yaramayacağını ilave etmiştir. Depremden zarar gören halkın ihtiyaç sahibi fakir kısmına, şehirde toplanan 230.000 kuruş dağıtılarak, bu parayla 1.100 evin tamiri gerçekleştirilmiştir¹⁸².

Erzurum Valisi Celal Bey, vilayetin genel durumu ile ilgili olarak kaleme aldığı 1909 tarihli raporda¹⁸³, şehirde karaborsanın çok yaygınlaştığından ve buğday ve arpa karaborsası yüzünden ekmeğin fiyatının çok arttığından bahsetmektedir. Buna bir tedbir olmak üzere askerın ihtiyacı için alınmış olan aynıyattan gerekli miktarı belediye marifetiyle alınarak fırıncılara dağıtılmış ve kıyyesi 2 kuruş 70 para olan ekmeğ, sadece 60 paraya satılır olmuştur. Böylece fakir halk rahatça ekmeğ tedarik edebilmiştir.

Yukarıda kronolojik olarak sıralanan faaliyetlere rağmen beledi hizmetlerin şehirdeki ihtiyacı tam anlamıyla giderdiği söylenemez. Zira 1910 tarihli bir belgede¹⁸⁴ geçen şu ifadeler şehirdeki sağlık koşullarını izah etmesi bakımından önemli olmakla birlikte, belediyenin yapacak daha çok işi olduğunu da ortaya koymaktadır: *“...Erzurum, deniz seviyesinden 2.000 metre yüksekte olup, iklimi son derece sert olmakla birlikte, yine fevkalade sağlam havaya sahip olduğu, burada fennen bulaşıcı hastalıklar mikroplarının yaşamaması lazım geldiği düşünülebilir. Fakat Erzurum’da lağım yoktur. Pislikler açıktan akmaktadır. Suyolları tamamen bozuktur. Pis sular, içme sularını pisletmektedir. Ahali yakacak yerine hayvan gübresi kullanmaktadır. Bunu hazırlamak için bütün yaz boyunca gübre toplamakla meşgul olmaktadır. Tanzifât resmi alınmadığı için süprüntüler kaldırılamamaktadır. Yüz otuz yedi yerde mezbeleler bulunmakta ve çöpler buralara atılmaktadır. Bu mezbelelerin her birinde en az bin araba ile kaldırılamayacak derece fazla pislik ve çöp yığılmıştır. Evlerde abdesthane bulunmamaktadır. İnsanlar sokaklarda bu ihtiyacını gidermektedir...”*¹⁸⁵.

1897/1313 tarihli Vilayet Salnâmesi’ne göre Erzurum Belediyesi’nde görevli memurlar şunlardır: Belediye Reisi; Şükrü Bey, Belediye Tabibi; Şerif Yusuf Efendi, Azalar; Abdülhamid Bey, Tevfik Efendi, Vefik Efendi, Abdi Bey, Hacı Mededağazade

¹⁸² Mustafa Nazım Paşa’nın valiliği esnasında, Belediye başkanlığı makamında Şerif Bey bulunmaktadır. Yukarıdaki faaliyetler her ne kadar vilayetin faaliyet raporunda yer bulmuş olsa da, belediye ile ilgili kısımlar olduğundan Şerif Bey’in hakkını teslim etmek gerekir.

¹⁸³ BOA. DH. MUI. (Dâhiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi) 3-3/7, 14 Temmuz 1909 (1 Temmuz 1325).

¹⁸⁴ BOA. DH. İD. 77-11.

¹⁸⁵ Bu durumu izah eden bir başka belgede, bazı yerlerde çeşmelerin hemen yanında umûmi helâlâların yapıldığı belirtilmektedir. Ancak bu helâlâlardan sızan sular da çeşme sularını pisletmektedir. BOA. DH. İD. 77-11.

Ali Bey ve Karabet Efendi, Kâtip; Ziya Efendi, Mukayyid; Mehmed Efendi ve Akif Efendi, Sandık Emîni Fehim Efendi, Mühendis, Yüzbaşı Rıza Efendi, Eczacı; Ohannes Efendi ve Serteftiş; Ahmed Efendi'dir¹⁸⁶.

Görüldüğü üzere, 1864 Vilâyet Nizâmnamesi'nden hemen sonra kurulan Erzurum Belediyesi, bir takım eksiklikleri olması, devletin belediyecilik konusunda deneyimsiz olması ve mali istikrarsızlık gibi olumsuzlukların yanında, belediyecilik adına çok önemli hizmetleri yerine getirmiştir. Şehrin alt yapı ihtiyacının önemli bir bölümünü gideren belediye, şehrin güzelleştirilmesi ve öz kaynakların kullanılması konusunda da örnek çabalar sarfetmiştir. Tüm bunların yanı sıra vilayet raporlarında, belediyenin yaptığı faaliyetlerin, valiliğin icraatları gibi gösterilmesi ve raporlarda, belediye başkanının isminin geçmemesi de henüz belediyenin ve belediye başkanının tam olarak kurumsallaşmadığını ortaya koymakta, belediyenin, valiliğe bağlı bir birim gibi anlaşıldığını göstermektedir. Ön ayak olarak şehre kazandırdığı, Gureba Hastanesi ve Sanayi Mektebi, Belediyenin şehir hayatındaki yerini göstermesi açısından önemli bulunmuştur. Halk sağlığı için yapılan altyapı çalışmaları da sosyal devlet anlayışı ile ilişkili bulunmuştur.

1.5. ERZURUM VİLAYETİ'NİN GÜVENLİĞİ

1828-29 Osmanlı Rus Savaşı, 1853-Kırım Harbi ve 1877-78 Osmanlı Rus Savaşları, Erzurum Vilayeti'nin güvenliğini önemli bir gündem maddesi haline getirmiş ve devletin, bu bölgenin güvenliği ile özel olarak ilgilenmesini mecbur kılmıştır. Doğudan gelen Rus ve İran tehlikelerini ilk karşılayan Erzurum Vilayeti, Sultan II. Abdülhamid döneminde iç güvenlik ve savunma alanlarında dönüşüm geçirmiştir denilebilir. Düzenli ordunun yanında kurulan aşiret alayları ve yapım ve tamirine hız verilen tabyalar, devletin, Erzurum'un güvenliğini önemseydiğini göstermektedir.

1.5.1. II. Abdülhamid Dönemi'nde Ordu'nun Genel Durumu

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı'da merkezdeki askeri teşkilatı; Bab-ı Seraskeri, Dar-ı Şurâ-yı Askeri, Erkan-ı Harbiye, Tophane-i Amire Nezâreti bölümlerinden oluşmaktadır¹⁸⁷.

¹⁸⁶ SE. 1898/1313, s. 146. Erzurum'da belediye teşkilatı kurulmasından başlayarak I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar geçen sürede belediye başkanlığı yapmış olan şahsiyetler için bkz. Ek/Çizelge-2.

Ordunun çekirdeğini oluşturan Nizâmiye Kuvvetleri ise 7 ordudan müteşekkil olarak teşkilatlandırılmıştır. Bunlar;

Birinci Ordu: Merkezi İstanbul (Hassa Ordusu)

İkinci Ordu: Merkezi Şumnu (Tuna Ordusu)

Üçüncü Ordu: Merkezi Manastır (Rumeli Ordusu)

Dördüncü Ordu: Merkezi Erzincan (Anadolu Ordusu)

Beşinci Ordu: Merkezi Şam (Suriye Ordusu)

Altıncı Ordu: Merkezi Bağdat (Arabistan Ordusu)

Yedinci Ordu: Merkezi San'a (Yemen Ordusu)

Bu yedi ordunun bütün asker mevcudu 206.541, hayvan mevcudu 38.197, top sayısı da 3.660'tır.

Dördüncü Ordu, 24 Piyade Taburu, 4 Süvari Alayı, 5 Seyyar Topçu Alayı ve 12 Kaleler Topçu Bölükleri ile kurulmuştur. Asker mevcudu, 28.596, hayvan mevcudu 768, top sayısı 670'tir.

Redif kuvvetleri ise yukarıda gösterilen yedi ordunun her birinde, ordu bölgelerinde olmak üzere kurulmuştur. Kuruluş ünitesi alayıdır. Her ordunun 5 veya 6 redif alayı vardır. Bu alayların merkezleri de bölgenin büyük şehirlerinde bulunmaktadır. Orduların redif kuvvetleri, 70.000 ile 100.000 arasında değişmektedir¹⁸⁸.

1869 yılında yapılan bir düzenleme ile erkeklere 20 yıllık askerlik mükellefiyeti getirilmektedir. Bunun 6 yılı Nizâmiye, 6 yılı Redif ve 8 yılı da Mustahfiz devresi olarak yerine getirilecektir. 6 yıllık Nizâmiye devresinin 4 yılı orduda, kalan iki yılı da ihtiyatta geçecektir. Bu sistemde eksiklikler ve aksaklıklar baş gösterince 1886 yılında Ahz-ı Asker Kanunnamesi çıkarılmış ve böylece, Kura Usulüne geçilerek askere alınma işlemleri belli kurallara dayandırılmıştır¹⁸⁹. Erzurum Vilayeti'nin gelir durumu konusunda belirtildiği üzere yine bu kanunname ile isteyenlerin 50 lira bedel-i nakdî ödemek şartıyla 3 ay müddetle en yakın şubede askerlik görevlerini yerine getirmeleri mümkün olmuştur.

¹⁸⁷ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 2000, c. VIII, s. 352.

¹⁸⁸ Karal, *Age*, ss. 352-357

¹⁸⁹ Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde*, s. 316.

1.5.2. Dördüncü Ordu

Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamı ile Güneydoğu Anadolu'nun tamamına yakınına içine alan bölgede (Vilâyât-ı Sitte) konuşlanmış olan IV. Ordu, bir taraftan Tiflis merkezli Rus Kafkas Ordusu'na, diğer taraftan İran'a karşı oluşturulmuştur. Merkezi, 1869–1881 yılları arasında Erzurum ve 1881–1910 yılları arasında da Erzincan olan bu ordunun başında, en dikkate değer isim olarak, 20 yıl süreyle (Haziran 1888-Ağustos 1908) görev yapmış olan Mehmed Zeki Paşa bulunmaktadır¹⁹⁰.

1896 tarihli bir askeri istatistik defterine göre Dördüncü Ordu'ya mensup redif yedinci kolordunun şu alaylardan oluştuğu ifade edilmiştir; 49. Bayburt Alayı, 50. Erzurum Alayı, 51. Erzincan Alayı, 52. Harput Alayı, 53. Trabzon Alayı, 54. Rize Alayı, 55. Samsun Alayı, 56. Giresun Alayı olarak gösterilmiştir¹⁹¹.

Dördüncü Ordu'ya mensup kale komutanlıkları da; Erzurum Kala ve İstihkamat Topçu Alayı, Trabzon Kalası, Van Kalası, Erzincan Kalası, Samsun Kalası'ndan ibaret olarak gösterilmiştir. Bunlardan Erzurum Kale Komutanlığı bünyesinde, 73 Ümera ve Zabitan, 535 Silahendaz, 178 gayri mevcut, 9 silâh altında ihtiyat olmak üzere toplam 795 nefer ile 16 hayvan ve 296 adet de top mevcuttur¹⁹².

Dördüncü Ordu'nun mürettebatı incelendiğinde, bu ordunun önemli bir kısmının Erzurum'da konuşlandığı görülmektedir. Asker sayısının yaklaşık 10.000'i bulunduğu¹⁹³ Erzurum'da mevcut askeri kuvvetler ve sınıfları şöyledir;

- **7. Nişancı Taburu**'nda; 21 Ümera ve Zabitan, 400 Silahendaz, 15 silâh altında ihtiyat olmak üzere gayri mevcutlarla birlikte toplam 532 nefer ve 4 adet de hayvan bulunmaktadır. Bu taburun kumandanı, Binbaşı Mehmet Efendi'dir¹⁹⁴.

- **8. Nişancı Taburu** bünyesindeki 30. Alay'a bağlı 2. ve 4. Taburlar ile 32. Alay'a bağlı 3. Tabur'da toplam, 1387 nefer bulunmakta olup, bunların, 79'u ümera ve zabitanıdır¹⁹⁵.

- **4. Süvari Fırkası** olup, bu fırka bünyesinde de 20. ve 22. alaylar ve bu alaylarda da 176 nefer ve 118 hayvan bulunmaktadır¹⁹⁶.

¹⁹⁰ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, ss. 31-32 Ayrıca Zeki Paşa ile Erzurum Valileri arasındaki ilişkiler için bkz. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 186-189. 1896 yılı itibarıyla Dördüncü Ordunun mürettebatı için bkz. Ek/Çizelge-3.

¹⁹¹ BOA. Y. EE. d. (Yıldız Esas Evrakı-Defter) 214, 21 Ocak 1895 (1312.B.25), s. 30.

¹⁹² BOA. Y. EE. d. 212, s. 25.

¹⁹³ BOA. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10).

¹⁹⁴ BOA. Y. EE. d. 212, s. 21.

¹⁹⁵ BOA. Y. EE. d. 212, s. 22.

- **1. Seyyar Topçu Alayı**'na mensup Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü taburlarda, toplam 739 nefer (bunun 83'ü ümera ve zabitanıdır), 812 hayvan, 90 top ve 76 adet de kund top bulunmaktadır¹⁹⁷.

- **4. İstihkâm Taburu**'ndaki 1. ve 2. Kazmacı Bölükleri'nde, 12'si subay olmak üzere toplam 148 nefer ve 2 hayvan, 3. Köprücü Bölüğü'nde 6 subayla birlikte 73 nefer ve 1 hayvan ve 4. Lağımçı Bölüğü'nde de 6 subayla birlikte 70 nefer ve 1 adet de hayvan bulunmaktadır¹⁹⁸.

Ayrıca, Dördüncü Ordu'ya bağlı **Redif-i Mukaddem 11. Kolordu**'nun Erzurum'da bulunan 22. Fırkası ve 43. Livâsının Binbaşısı, Musa Kazım Paşa, buna bağlı 85. Erzurum Alayı'nın komutanı, Miralay Ahmet Celal Bey ve Kaymakamı da Ali Rıza Bey'dir.

Aynı defterde gösterilen, Erzurum Mekteb-i İdâdî-i Askeri'sinde ise, üçüncü sınıfta 28, ikinci sınıfta 30, birinci sınıfta 60 ve mahrec sınıfında da 1 olmak üzere toplam 119 öğrenci eğitim almaktadır.

Bu çalışmanın, *Ulaşım ve Yol Yapım Faaliyetleri* bölümünde ifade edildiği üzere, yol yapım faaliyetlerinin hayata geçirilmesinin en önemli iki amacı bulunmakta, bunlar da ekonomik faaliyetlerin düzgün bir şekilde yürütülmesi ile ordunun sevki noktasında yaşanan olumsuzlukların giderilmesidir. Dördüncü Ordu'nun konuşlandığı vilayetlerdeki yol yapım faaliyetleri ve böylece ordu birimleri arasında sağlanan irtibat ve iletişim de yine adı geçen yol yapım faaliyetleri kapsamında değerlendirilmiştir.

1.5.3. Hamidiye Hafif Süvari Alayları

Anadolu Islahâtı Umûmi Müfettişi Ahmed Şakir Paşa ile IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın¹⁹⁹ ortak çabalarının bir ürünü olan bu alayların kuruluş ve teşkilat planları Şakir tarafından yapılırken, yerinde kurulmaları işi de Zeki Paşa'ya verilmiştir. Alayların teşkilinin gündeme gelmesi üzerine daha önceden kanun ve nizamları ihlalden dolayı kovuşturmaya uğramış olan aşiret mensupları için af çıkarılmış ve reisleri de taltif edilmiştir²⁰⁰. 1891 yılında kurulan alaylar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya

¹⁹⁶ BOA. Y. EE. d. 212, s. 23.

¹⁹⁷ BOA. Y. EE. d. 212, s. 24.

¹⁹⁸ BOA. Y. EE. d. 212, s. 25.

¹⁹⁹ Müşir Zeki Paşa'nın, Hamidiye Alayları'nın kurulması ve geliştirilmesindeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, s. 29-153.

²⁰⁰ Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmed Şakir Paşa*, İstanbul 1993, s. 175.

çıkardığı otorite boşluğundan yararlanarak itaatsizlik gösteren Kürt aşiretlerinin inzibat altına alınmasında etkili olmuştur. Alaylar, merkezî otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu’da devlet’in etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, Ermenilerin faaliyetlerine engel olunarak Müslüman halk ile Ermeniler arasında güç dengesi temin etmek, Rus saldırılarından ve İngiliz politikalarından bölgeyi korumak ve Panislamizm politikasını yürütmek gibi amaçlarla kurulmuştur²⁰¹. Alayları kurulması, devletin iç ve dış politikası ile yakından ilişkili bir mevzu olarak, kurulan alaylar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki halkın sosyal yapısının dış etkenlerden korunmasında da önemli bir etken olmuştur.

Alayların kurulması temelde iki bölge üzerinde gerçekleşmiştir; birinci bölge Erzurum-Van arasında, Rusya’ya sınır olan bölge, ikinci bölge ise, Mardin-Urfa arasında kalan çorak arazinin kuzey kısımlarında oturan aşiretleri içine almaktadır. Kurulan alaylar, doğrudan IV. Ordu’ya bağlıdır. Eğitim ve denetimleri de yine bu ordu tarafından yapılmıştır. Aşiretler, kendi güvenliklerini devlet yardımıyla emniyete alma, mevcut sosyal ve politik durumlarını resmileştirme, alaylara mensup diğer aşiretlerle aynı seviyeye gelme ve devlet katında itibar görme gibi sebeplerle bu alaylara gönüllü olarak katılmışlardır²⁰². Örneğin Pasinler ve Eleşkirt havalisinde oturan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Kağızman’dan buraya göçle gelmiş olan Şadıllı ve Fiskanlı Aşiretleri, kendilerinin savaşçı ve sadık yapılarından da bahisle, Hamidiye Alayları’na katılmak istediklerini ifade etmişlerdir²⁰³.

Erzurum Vilayeti’ndeki Hamidiye Alayları, 1896 yılından itibaren yeniden teşkilatlandırılarak, Karakilise merkezli Birinci Liva ile Hınıs merkezli olan İkinci Livâ şeklinde örgütlendirilmiştir. Karakilise’deki alayların bünyesinde Zılanlı, Karapapak, İdmanlı, Hayderan, Celali ve Şadıllı Aşiretleri bulunurken, Hınıs Livâsı’nda, Camedanlı, Cibranlı ve Zırıklanlı Aşiretleri bulunmaktadır. Bu tarihte bu iki livâda toplam 18 alay bulunurken 1899’daki yeni düzenleme ile alay sayısı artmıştır²⁰⁴.

Bir aralık Şakir Paşa’nın, alaylar aleyhinde olduğuna dair söylentiler ortaya çıkmış, bunun üzerine Paşa, keleme aldığı bir telgrafta, bu haberlerin yalan olduğu,

²⁰¹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 28.

²⁰² Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 35–50

²⁰³ *BOA. Y. MTV*. 19 Nisan 1893 (1310.L.2).

²⁰⁴ Selçuk Günay, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 1988, sayı, 53, s. 82.

alayların memleketin asayiş ve inzibatına hizmetlerinden memnun olduğunu, bu haberlerden son derece üzüntü duyduğunu ifade etmiştir²⁰⁵.

Şakir Paşa'nın bu alayların iyi tesirlerini ifade ettiği bir raporunda²⁰⁶, "...*bütün IV. Ordu dairelerinde bulunan Kürtler ve aşiretler, önceleri asayişini engelleyen birer eşkıya çetesi hükmünde iken Hamidiye Alayları ismi altında başlarına takılan itaat dizginleri sayesinde bu eşkıya, diğer eşkıyayı ister istemez ele geçirmeğe vasıta bir zabıta kuvveti hükmünü almıştır...*" şeklindeki ifadeleri, alayların hizmetlerini göstermeye kifayet etmektedir.. Raporunun devamında Paşa, Erzurum Rusya konsolos vekilinin eşyasını gasp edenlerin, bu alaylar tarafından yakalandığı, iki büyük aşiret arasındaki kan davasının, bu alaylara dâhil olmaları sayesinde verilen bir emirle son bulduğu, İran sınırları içinde bulunan Saruçbulak Nahiyesi'nde bir İngiliz kızı meselesinin bu alaylar tarafından çözümlendiği, fesat için Kürdistan'a giden Bedirhanoğulları'nın bu alaylar sayesinde itaate alındığı ve ömründe değil asker olmayı devlete itaat etmeyi bile akıllarından geçirmeyen isyankâr Kürt ve Arap aşiretlerinin bu alaylara kabulleri sayesinde kanun hükümlerini hırz-ı can etmeleri gibi faydalarını sıralamıştır.

IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa da, Eğin, Harput ve Arapkir'e yaptığı seyahatinde, alayların sayesinde inzibat ve asayişin sağlandığını, Ermeni fesat cemiyetlerinin bu havalide fesat çıkaramadıklarını gördüğünü ifade etmiştir²⁰⁷.

Yıldız Esas Evrakı içinde bulunan bir askeri istatistik defterinde Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın, Karakilise, Malazgirt, Hınıs, Erciş, Van, Mardin ve Urfa Livâlarından müteşekkil olarak toplam 60 alaydan oluştuğu ifade edilmiştir²⁰⁸.

1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle alayların ismi, "Aşiret Hafif Süvari Alayları" şeklinde değiştirilmiş ve sayıları 24'e indirilmiştir. Alaylar, 1913 yılındaki yeni düzenleme ile de "İhtiyat Süvari Alayları" adı altında iki firka halinde, merkezi Erzurum olan IX. Kolordu'ya bağlanmışlardır²⁰⁹.

Görüldüğü üzere, Sultan II. Abdülhamid döneminde oluşturulan alaylar sayesinde, devletin bu bölgedeki en önemli sorunlarından olan asayişsizlik ve Ermeni çeteleri, halk için tehdit olmaktan çıkmış ve güven ortamı oluşmuştur. Bu güven

²⁰⁵ BOA. Y. EE. 81/41, 1897-98 (1315).

²⁰⁶ BOA. Y. PRK. MYD. 11/66, 3 Ağustos 1892 (1310.M.10).

²⁰⁷ BOA. Y. PRK. ASK. 81/16, 19 Nisan 1892 (1309.N.21).

²⁰⁸ BOA. Y. EE. d. 219.

²⁰⁹ Günay, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum", s. 84.

ortamının, ticareti yakından etkileyeceği aşikâr olmakla beraber, alayların II. Abdülhamid döneminden sonra, başka suretlerde devam ettirilmesi, bu tarz bir askeri yapılanmanın, fonksiyonel olması ve zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilmesi ile yakından ilişkili bulunmuştur.

1.5.4. Erzurum Şehrini Güvenliği

XIX. yüzyıl'ın başlarında Rusların önemli bir tehdit haline gelmeye başlamasıyla Erzurum Şehri'nin tahkimatı da zamanın gerektirdiği tarzda ele alınıp, yenileştirmeye başlanmıştır. Erzurum Şehri'ni dış saldırılara karşı korumak amacıyla şehrin etrafında 1828–29 Osmanlı Rus Savaşı'ndan itibaren çeşitli dönemlerde tabyalar²¹⁰ yapılmıştır.

Şehrin güney, doğu ve kuzeyinde şu tabyalar bulunmaktadır: Büyük Kiremitlik, Küçük Kiremitlik, Ahali, Mecidiye, Aziziye, Gez, Topalak, Ağzıaçık, Sivişli, Uzun Ahmet, Çobandede ve Toy Tabyaları'dır. Bu tabyaların yapımında Erzurum halkından gönüllü olarak 3.000 kişi çalışmış²¹¹ ve tabyalar için gerekli olan malzemenin pek çoğu da şehir merkezindeki Erzurum Kalesi'nden temin edilmiştir. İç Kale, mühimmat ve teçhizat ambarı haline getirilmiştir. Aziziye Tabyaları ile Erzurum'un bütün kapılarının aralarındaki istihkâmlar, Küçük Kiremitlik, Firdevsoğlu Kışlası ve daha birçok askeri binalar, 1865–1877 yılları arasında yapılmıştır²¹².

1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya terk edilmesi üzerine Erzurum, sınırdan 90 km kadar içeride, düşmanın ilk saldırısına hedef olacak bir duruma düşmüştür. Hükümet, Erzurum'un yeniden tahkim edilmesine karar vermiş, yeni istihkâm ve tabyaların yapımı da 1887 yılına kadar sürmüştür²¹³. Bu tarihten sonra tabyaların ve bağlı istihkâmların genişletilmesi ve tahkim edilmesi çalışmalarının sona ermediği anlaşılmaktadır. 1894 tarihli bir arşiv belgesinde, Palandöken Tabyaları'ndaki Hayırlı ve Kapıkaya istihkâmlarının inşaatının hemen bitirilmesi ve yol bağlantılarının sağlanması gereğinden bahsedilmiştir. Bu iki tabya tahkim olunmadığı takdirde, diğer yerlere yapılmış istihkâmlarla Erzurum'un savunmasının mümkün olamayacağı da

²¹⁰ **Tabya:** Toplarla istihkâm edilmiş askeri mahal. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 528.

²¹¹ Bu çalışmalara hangi mahalleden kaç kişinin katıldığını gösteren cetveller ve devamı için bkz. Tahsin Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", ss. 99-101.

²¹² Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 27.

²¹³ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 133.

belirtilmiştir. Bu tabyaların bulunduğu bölge, etrafına nispetle daha yüksekte olduğundan, düşmanın buralara büyük çapta muhasara toplarının getirmesinin mümkün olmayacağı ve buralara yerleştirilecek sahra toplarının şehrin korunmasında büyük faydası olacağı da vurgulanmıştır²¹⁴.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu Ordusu kumandanı olan Ahmed Muhtar Paşa, bir savaş durumunda şehrin savunulması konusunda tabyaların yeterli olmayacağını ve askerleri bu istihkâmlara yığmanın bir fayda vermeyeceğini dile getirmiştir. Ahmed Muhtar Paşa ayrıca, düşmanın uzun menzilli toplarla yapacağı saldırılarda topların bu tabyaları aşarak şehre isabet etmesiyle sivil halkın daha çok zarar görmesinin engelenemeyeceğini de ifade etmiştir. Muhtar Paşa'ya göre savaş, ahaliden uzak ve açık arazide yapılmalı, savunma mevkiileri de mutlaka ulaşım hatlarının toplandığı yerlerde olmalıdır²¹⁵.

Erzurum civarında çeşitli tarihlerde yapılmış olan tabyaların buldukları yerler şöyledir:

Toprak Tabya: Erzurum'u yaklaşık yarım kilometre dışarıdan çepeçevre kuşatacak mahiyette tasarlanmış olan bu tabyadan bugün yalnızca İstanbulkapı civarında çok az bir kısım kalmıştır.

Mecidiye Tabyası: Erzurum'un hemen güneydoğusundaki 2.042 rakımlı Topdağı'nda olup kuzeydeki Gürcüboğazı girişini ve Kuzeydoğudaki Vank Deresi'ni kontrol etmektedir.

Aziziye Tabyaları: Güneyden kuzeye doğru yan yana üç tane olan bu tabyalar, "C" şeklinde bir plan üzerine yerleştirilmiş olup şimdiki Kars yolunun geçtiği Hamamderesi'ni tutmak üzere yapılmıştır.

Ahali Tabyası: Şimdiki Asri Mezarlığın doğusunda olan bu eser, Kars yolundan ve Türbe tarafından gelecek tehlikelere karşı yapılmıştır.

Büyük Kiremitlik Tabyası: Palandöken Dağlarının arkasında doğu-batı yönünde uzanan vadiyi ve Palandöken Geçidi'ni aşarak gelebilecek Rus ordusunu boğazın çıkışında vurmak maksadıyla yapılmıştır.

²¹⁴ BOA. Y. MTV. 75/27, 23 Şubat 1893 (1310.Ş.6).

²¹⁵ Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 421. Erzurum istihkâmlarına güvenilmemesi gerektiği ve bu istihkâmların, şehri yeterince koruyamayacağı da dile getirilmiştir. Mehmed Arif, *Age*, s. 462; 470. 1877-78 yıllarında Erzurum'da bulunmuş olan Fred Burnaby de tabyaların bir saldırı durumunda pek işe yaramayacağını belirtmiştir. Hanifi Hancı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, İstanbul 2009, s. 189.

Küçük Kiremitlik Tabyası: büyük Kiremitliğe destek sağlamak için onun doğusundaki bir tepe üzerinde inşa edilmiştir.

Büyük Palandöken Tabyası: Erzurum-Tekman yolunun batısında yoldan yaklaşık 400 metre içeride güneybatıdaki vadiye hâkim yaklaşık 2.900 metre yükseklikteki bir tepe üzerine yapılmıştır.

Küçük Palandöken Tabyası: Büyüğünün biraz güneyinde Palandöken Vadisi'ni kontrol altında tutmak için yapılmıştır.

Sivişli Tabyası: Kars yolunun kuzeyinde, Paşapınarı'ndan ayrılan bir yol ile ulaşılan bu tabya 2.125 metre yüksekliğinde bir tepe üzerinde yapılmıştır.

Ağzıaçık Tabyası: Kars yolunun güneyindeki PTT link kulesinin 700 metre kadar doğusundaki 2.390 metre yükseklikteki tepe üzerinde yapılmıştır.

Toparlık Tabya: Ağzıaçık Tabyası'nın 1 kilometre kadar güneyindeki 2.405 metre yükseklikteki bir tepe üzerinde yapılmış olan bu tabya, Deveboynu Geçidi'ni tutmak amacıyla yapılmıştır.

Gez Tabyası: Toparlık Tabya'nın bir buçuk kilometre kadar güneyinde olup doğudan yapılacak bir saldırıya karşın savunma hattı oluşturur.

Çobandede Tabyası: Hasankale Ovası'ndan batıya doğru uzanan bir dereyi ve bu ovanın kuzey kesimini kontrol altında tutmak için yapılmıştır.

Dolangez Tabyası: Pasinler Ovası'ndaki büyük ve Küçük Tuy Köyleri'ne hâkim bir tepe üzerinde yapılmıştır.

Uzunahmet Tabyası: Deveboynu Dağ silsilesinin oldukça sarp ve doğusundaki ovaya hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiştir.

İlave Tabya: Uzunahmet Tabyası'nın iki kilometre kadar güneyinde aynı isimleanılan köyün batısında bulunan bir tepe üzerinde bulunan bu tabya, Pasinler Ovası'nı kontrol altında tutmaktadır.

Küçük Höyük Tabyası: Pasinler Ovası'ndan güneybatıdaki Palandöken Dağları'nın arkasına ve buradan da Erzurum'a ulaşana vadinin girişini tutmak amacıyla yapılmıştır.

Büyük Höyük Tabyası: Hem ovaya hem de Erzurum-Kars karayoluna hâkim bir noktadadır. Höyük Tabyaları, Çobandede, Dolangez, Uzunahmet ve İlave Tabyaları ile birlikte, doğudan gelecek olan düşman saldırısında birinci savunma hattını oluştururlar.

Tafta Tabyası: Erzurum ile Tortum arasında, kuzeyden, Gürcüboğazı'nda gelecek saldırılar için inşa edilmiştir.

Karagöbek Tabyası: Tafta Tabyası ile aynı görevi üstlenen bu eser, Erzurum'a yaklaşık 20 kilometre uzaklıkta bir tepe üzerinde yapılmıştır²¹⁶.

Bölgenin iklim şartlarının da etkisiyle her biri bir dağ başında bulunan tabyaların korunmasının zorluğu ortaya çıkmıştır. Bugün, Mecidiye, Aziziye, Ahali (Toprak Tabya), Kiremitlik Sivişli ve Büyük Palandöken (Şahap Paşa) Tabyaları asıl unsurları ile ayakta olmasına rağmen, Küçük Palandöken, Uzunahmet, Dolangez, Çobandede ve Karagöbek Tabyalarının ufak birer bölümü ayakta kalabilmiştir. Gez, Toparlak ve Ağzıaçık Tabyaları ise tamamen çökmüş durumdadır²¹⁷.

Erzurum şehrinin güvenliğini temin eden diğer önemli hususlar ise, jandarma, zabıta ve polis daireleridir. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu dairelerin uygunsuzluklarının giderilmesine ve teşkilatlarının genişletilmesine ilişkin önemli değişikliklerin yaşandığı tespit edilmiştir. 1887 tarihinde Erzurum Jandarma Alayındaki neferlerin artırılması istenmiş, bunun gerekçeleri olarak da, bu vilayetin hem İran hem de Rusya'ya sınırı olması, çoğu yerlerinde “ekrad ve aşairin” yaz mevsiminde yaylalarda hayvanlarını emniyet içerisinde olatma imkânına kavuşmaları, İran ticaret yolu ile diğer yerlerin emniyet ve asayişinin sağlanması gibi hususlar üzerinde durulmuştur²¹⁸. Bu belgede, Erzurum Vilayeti, Jandarma sayısının 677 süvari ve 523 piyadeye çıkarılmasını istemiştir. 1896 tarihinde Erzurum Jandarma Kumandanı Mehmet Emin tarafından İstanbul'a yazılan bir tahriratta, Vilayetin Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları'nda toplam 983 jandarma neferi görevlendirildiği belirtilmiştir. Bunların, 572'si Erzurum Sancağı'nda, 199'u Erzincan Sancağı'nda, 187'si Bayezid Sancağı'nda ve geçitlerin korunması için de geçici olarak 25 tane de Erzincan'da bulunmaktadır. Erzurum Sancağı'nda 1 süvari ve Erzincan Sancağı'nda da 1 piyade gayrimüslim Jandarma bulunmakta olup yukarıdaki toplama dâhildir. Vilayet Merkezi'nde ise, 21 neferden oluşan polis teşkilatı mevcuttur. Erzurum Serkomiserliği'ne Hicaz Vilayeti Serkomiseri İbrahim Bey getirilmiştir²¹⁹.

²¹⁶ Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, s. 18–20.

²¹⁷ Nazım Budak, “Erzurum Tabyaları”, *Türk Kültürü Dergisi*, 31/359, s. 171.

²¹⁸ *BOA. İ. DH.* 78225.

²¹⁹ *BOA. Y. PRK. UM.* 30/64, 1895 (1312)

Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası'nın Erzurum Vilayeti'nde tatbik edilmesi ve gerçekleştirilen ıslahât çalışmaları kapsamında; Vilayet'in Jandarma Alayı teşkilatlandırılarak, Jandarma er ve zabitlerinin maaşlarını gecikmeden alabilmeleri için gerekli mali düzenlemeler yapılmıştır. 3 tabur ve 1191 kişiden oluşan Erzurum Jandarma Alayı, 4 tabur şeklinde yeniden düzenlenmiş. Jandarmaya gayrimüslimlerden de neferlerin alınması zorunluluğu olduğu için onlar için 213 kişilik kontenjan ayrılmış buna da 78 Ermeni kaydolmuştur²²⁰.

Polis teşkilatının düzenlenmesi için hazırlanan cetveller, İstanbul'ca kabul görmüş ve yapılan ıslahât çalışmaları sonucu 27 kişiden oluşan Vilayet polis mevcudu 88'e yükselmiştir. Polis dairesi'nde ikinci komiserlere 650, üçüncü komiserlere 350 ve normal polislere de 250 kuruş maaş bağlanmıştır²²¹. Görüldüğü üzere hem polis hem de jandarma mevcudu artırılmıştır. Bu artışın temel sebebi de Ermeni olayları nedeniyle şehirde asayiş ve inzibatın tehlikeye girmiş olmasıdır.

Bu çalışmanın *Vilayet İdaresi* kısmında da belirtildiği üzere Vilayet, Sancak ve Kazâlarda iç güvenliği sağlamak üzere Zaptiye teşkilatı oluşturulmuş, vilayette Alaybeyi bu teşkilatın başında iken Sancak ve kazâlarda zaptiye heyetinin en kıdemli zaptiyesinin, bu heyetin başı olacağı ifade edilmiştir. Tek tip kıyafet giyen Zaptiye erlerinin asıl görevleri, iç güvenliğin korunması, suçluların mahkemeye götürüp getirilmesi, vergi memurlarının korumalığını yapma ve posta tatarlarının güvenliğini sağlamaktır²²². II. Abdülhamid dönemi başlarında Erzurum Alaybeyliği'ne Bolu Tabur Ağası Reşid Bey getirilmiştir²²³. 1891 tarihli bir jurnal belgesi'nde Erzurum Zaptiye Teşkilatı'nın yaptığı fenalıklar belirtilmiştir²²⁴. Bu rapora göre, zaptiye heyeti, ahalinin nefretini kazanmış olup, her gece bir Hıristiyan'ın evine zorla girip türlü fenalıklar etmektedirler.

IV. Ordu dairesinde bulunan Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinin ahvalini tahkik etmek üzere görevlendirilen bir komisyonun vermiş olduğu raporda, Zaptiye ile ilgili olarak; bu vilayetlerde zaptiye teşkilatı oluşturulurken, **Asâkir-i Zaptiye Nizâm-nâmesi**'ne riayet edilmediği ve zaptiye alayının sancak ve kazâların büyüklük ve önemine göre kanunda belirtilen

²²⁰ BOA. İ. DH. 1 Mayıs 1896 (1313.Za.18-25).

²²¹ BOA. İ. DH. 1 Mayıs 1896 (1313.Za.18-25).

²²² Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde*, s. 320.

²²³ BOA. İ. DH. 62077.

²²⁴ BOA. Y. PRK. AZJ., 16/39, 24 Ocak 1890 (1307.C.3).

şekilde taksim olunmadığı ve zaptiye güçlerine kumanda edecek iktidarlı memurlar bulunmadığı belirtilmiştir. Zaptiye zabıtalara ayrıca kazâlarda başsavcı yardımcılığı ve tahsilât nezâreti görevleri de verilmiştir. Bu sebepten dolayı, dağıtılan bu görevlerin üçü de istendiği şeklide yapılamamaktadır. Zabitanın aslî görevine su-i istimaller karıştırılarak çeşitli şikâyetlere sebep olunmaktadır. Zaptiye askerlerinin ahaliden bedava yem ve yiyecek almaya çalıştıkları tespit edilmiştir²²⁵. Bir başka raporda da zaptiye görevine getirilenlerin, seçilmelerinde, kanuna uygun hareket edilmediği için başıbozuk tayfasından olanların bu heyete girdikleri ve bu gibilerin de memuriyet nüfuzlarını kullanarak halka zulmettikleri ifade edilmiştir²²⁶. Tarihsiz bir yoklama defterinde, Erzurum Vilayeti'nde toplam 2.365 zaptiye neferi bulunduğu ve bunlar için de toplam 256.500 kuruş maaş tahakkuk ettiği belirtilmiştir²²⁷.

Erzurum Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin doğusunda bulunduğu için Rusya ve İran'dan gelen tehditlere açık bir konumda yer almaktadır. Bu konumundan dolayı vilayetin güvenliği, devletin güvenliğini de yakından ilgilendirmektedir. Dış tehditlerin yanı sıra XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Ermeni çeteleri de Erzurum'un güvenliğini tehdit eden başka bir unsur olmuştur. Öte yandan iç güvenliği ihlal eden göçebe aşiretleri de yukarıdaki tehdit unsurlarıyla birlikte değerlendiren Hamidiye güvenlik politikası, bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkın emniyeti için hemen tüm imkânlarını seferber etmiştir. Ordu güçlendirilmiş, tabyalar gibi savunma noktaları tahkim edilmiş, polis ve jandarma erlerinin sayısı artırılmış ve göçebe aşiretler Hamidiye Alayları'na dâhil edilerek itaatkâr unsurlara dönüştürülmüştür. Savunma ve güvenlik tedbirlerinin artırılmasında, XIX. yüzyıl boyunca yaşanan savaşların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, başarılı bir güvenlik politikasının uygulandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Müşir Zeki Paşa'nın, güvenlik konusundaki gayretleri, Sultan II. Abdülhamid idaresinin karakteristik yönlerinin tezahür etmesi bakımından da önemli görülmüştür. Güvenliğin sağlanması, transit ticaret başta olmak üzere vilayette icra edilmeye çalışılan temel ekonomik faaliyetlerin de düzenli yürütülmesinde etkili olmuştur. Bölgede uygulanan güvenlik politikası sayesinde, bölge halkının, dış tesirlerin, kültürel asimilasyonuna uğramasının önüne geçilmiş ve mevcut sosyal ve kültürel yapı korunmuştur.

²²⁵ BOA. Y. PRK. KOM. (Yıldız Perakende Komisyonlar Marûzâtı) 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6).

²²⁶ BOA. Y. EE. 35/56, 4 Mayıs 1885 (1302.B.19).

²²⁷ BOA. Y. EE. 33/87.

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞME ve NÜFUS

Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları'ndan oluşan Erzurum Vilayeti, XIX. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu Bölgesinin büyük bir kısmını ihata etmekte iken, değişen şartlara bağlı olarak, vilayetin sınırlarında daralmalar meydana gelmiştir. 1877-78 Savaşı'nın hemen öncesinde ele alınan yeni idari yapılanma, yerleşmeyi ve yeni idari birimlerin nüfus özelliklerini de yakından etkilemiştir.

2.1. VİLAYETİN KONUMU VE ERZURUM ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI

Erzurum Vilayeti, yaklaşık olarak 106.000 km² genişliğinde olup, kuzeybatısında Trabzon vilayeti, kuzeydoğusunda Rusya sınırı, doğusunda İran sınırı ile güneyinde Bitlis, Diyarbakir ve Mamuretülaziz Vilayetleri, batısında da Sivas Vilayeti bulunmaktadır²²⁸. Vilayet merkezi, 60.000²²⁹ nüfusu ve birçok tabyaları olan Erzurum şehridir. Bir başka hesaba göre vilayet, 83.454.800 dönümdür²³⁰. Bu suretle 76.720 km² genişliğindedir. Bu arazinin 27.738.420 dönümü (25.500) km² si ekilebilir alan, 17.252.230 dönümü (15.860 km²) bağ-bahçe, 38.464.150 dönümü (35.360 km²) de orman, mera ve dağlık alanlardır²³¹.

Erzurum Sancağı, Erzurum Vilayetinin ortasında olup, batıda Bayburt ve Erzincan, doğuda Bayezid Sancaklarıyla, kuzeydoğu tarafından Rusya hududuyla, güneyde de Bitlis ve Diyarbakir Vilayetleriyle çevrilidir. 1889/1306 tarihi itibariyle Erzurum Sancağı'nın kazâları şunlardır: Erzurum, Tortum (maa Namervan), Keskim, Tercan, Hınıs, Kiğı, Pasinler ve Ova. Erzurum Sancağı'nın ahalisi, 305.650 nüfustan ibaret olup, bunların 215.233'ü Müslüman, 50.830'u Ermeni ve diğerleri de farklı milletlere mensupturlar²³².

²²⁸ Sami, *Kamusü'l- A'lam*, c. 2, s. 830. Muhtemelen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki sınırlar düşünülerek bu rakam verilmiştir. Yirminci yüzyılın başları itibariyle hazırlanan Osmanlı Atlası'nda vilayetin yüzölçümü olarak 49.700 km² rakamı görülmektedir. Bnb. M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, İstanbul 2003, s. 75. XX. yüzyıl başlarında Vilayetin idari taksimatı için bkz. Ek/Çizelge-1

²²⁹ XIX. yüzyıl sonlarında vilayet merkezinin 60.000 nüfusa ulaştığı yolunda bilgiler mevcut ise de (Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul 1892/1309, ss. 34-35) XX. yüzyılın başlarında bazı kaynaklarda şehir nüfusu 38.900 olarak gösterilmiştir. Nasrullah, Rüşdü, Eşref, Age, s. 75.

²³⁰ 1 dönüm=900 m².

²³¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, c. I, s. 133.

²³² Sami, *Age*, s. 832.

Erzurum Kazâsı, Erzurum Vilayeti ve Sancağı'nın merkez kazâsıdır. Merkez kazâ, kuzeyden Keskim, kuzeydoğu tarafından Tortum, doğudan Pasinler, güneydoğu tarafından Hınıs, güneybatıdan Tercan ve batıdan da Ova kazâlarıyla çevrili olup Erzurum Sancağının tam orta yerinde bulunmaktadır²³³.

Erzurum şehri, Anadolu'nun doğusunda, Layası Dağı'nın kuzey yamacında bina olunmuştur. Binaların bulunduğu arazi deniz seviyesinden bin sekiz yüz metre yüksekliğindedir. Şehrin batı cephesi geniş bir ovaya nazırdır²³⁴. Erzurum, Anadolu'nun kuzey doğu bölgesinin, tanınmış ve bugün de en büyük şehri olup, Karasu'nun yukarı havzasında geniş bir ovanın güneydoğu kenarında, Eğerli Dağ (2.974 m.) eteğinde ve deniz seviyesinden 1.850–1.980 m. yükseklikte, eğimli bir alan üzerinde kurulmuştur²³⁵.

İlk şehir yerleşimi Roma²³⁶ dönemine kadar uzanan Erzurum, doğudan gelen önemli ticaret yollarının kavşağında olması, askeri hareketler için haiz olduğu ehemmiyet, su kaynaklarının bolluğu ve iklimi nedeniyle²³⁷ yerleşme ve iskân faaliyetleri için her dönemde bir cazibe merkezi oluşturmuştur. Konumu, yüksek ve askerlikçe gayet önemli olup yeni usul üzere yapılmış istihkâmları vardır²³⁸.

Erzurum şehrinin fiziki yapısıyla yakından ilgili ve idari birimlere ait olan önemli kamu ve sivil binaları bulunmakta olup bunların bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün dahi kullanılmakta olan ve II. Abdülhamid dönemi mimarisini yansıtan yapılardan en önemlisi **Hükümet Konağı**'dır. Son Yıllarda Devlet Güvenlik Mahkemesi olarak kullanılan bina, Said Galip Paşa'nın valiliği sırasında 1827-1828 yıllarında yaptırılmıştır. Erzurum Hükümet Konağı, şehir merkezinde zaman içerisinde yaşanan harabiyetten nasibini almış, Sultan II. Abdülhamid döneminde (1896) adeta yeniden yapılandırılmıştır. 1902 yılına gelindiğinde, 58 odalı Erzurum Hükümet Konağı, yakınındaki askeri daire ile birlikte büyük bir yangına maruz kaldığı için bir kez daha tahrip olmuştur. Bunun üzerine valilik çalışanları çeşitli binalara yerleştirilmiştir. Bunun için tutulan binaların birbirinden uzak ve kiralarının fazla

²³³ Sami, *Kamusü'l- A'lam*, c. 2, s. 832.

²³⁴ Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 33.

²³⁵ Besim Darkot, "Erzurum", *İ.A.* c. 4, s. 340.

²³⁶ Romalılar 415–422 seneleri arasında bu bölgede Erzen'in güney batısında şarktan gelen İranlıların taarruzlarına karşı müstahkem bir şehir tesis etmişler ve Roma ordusu kumandanı Anatolius, bu şehre, Theodosius II adına izafetle Theodosiopolis adını vermiştir. Yımaç, "Erzurum", s. 345.

²³⁷ 1913 yılı itibarıyla şehir dâhilinde sırf dağ sularına ait olmak üzere 313 lüle su olup bunlar 269 çeşmeye dağılmaktadır. Keza şehrin muhtelif noktalarında yer sularına ait olmak üzere 31 kaynak mevcut olup 212 lüle olan bu sular, 126 çeşmeye dağılmaktadır. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi-1*, s. 220. Dağlardan getirilerek şehirde dağılımı sağlanan dağ sularının krokisi için, bkz. Ek/Harita-5.

²³⁸ Nasrullah, Rüşdü, Eşref, *Osmanlı Atlası*, s. 75.

olması; bunların hükümet dairelerinin tamamını içine alamaması, defter ve kayıtların muhafazasına mahsus olan mahzen (arşiv), polis dairesi ve hapishanenin bu binalara uzak olması, vilayet işlerinin gereği gibi yerine getirilmesini engellemeye başlamıştır. Bunun üzerine, Hükümet Konağının karşısında bulunan ve mahzen, polis dairesi ve hapishane gibi resmi dairelere yakın olan valilerin ikametine mahsus belediye konağının bir süre için yeni hükümet konağı olarak kullanılması gündeme gelmiştir²³⁹.

Bugünkü konağın ahşap kısımları 1915 yılında Ruslar tarafından yakılmış ve konak, 1920 yılında bu yangının izlerini ortadan kaldıracak şekilde onarılmıştır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda, giriş kapısı batıya yönelik olarak ve üç katlı şekilde inşa edilmiştir. İki yan ve orta cephe hem önde hem arkada ileri taşırılmıştır²⁴⁰.

Şehrin fiziki yapısı içerisinde önemli bir yeri olan ve Müslümanların kolayca ulaşabilecekleri bir konumda olması gereken mahkeme binası için İslam hukuku herhangi bir mekân tahsis etmemiş ise de XVI. ve XVII. yüzyıllarda kadının ikamet ettiği evin, mahkeme binası olarak kullanıldığı görülmektedir²⁴¹. XIX. yüzyılın sonlarında ise, Erzurum Hükümet Konağı'nın karşısında bulunan **Adliye binasının** 1900-1910 yılları arasında, Belediye Reisi Şerif Efendi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Mevki Müstahkem Komutanlığı olarak kullanılan yapı, 1920-1930 yılları arasında da aynı amaçla kullanılmıştır. Adliye binası da kuzey-güney istikametinde dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Bina bugün Yakutiye Belediyesi binası olarak hizmet vermektedir. Yine şehir merkezinde, Hükümet Konağı'na çok yakın olan ve 1854 Kırım Savaşı'ndan sonra Fosfor Mustafa Paşa tarafından yaptırılan **Taş Ambarlar** (Ambâr-ı Kebîr), Sultan II. Abdülhamid döneminde varlığını sürdürmüş önemli askeri yapılardan biridir²⁴².

Erzurum Kalesi, kurulduğu tepenin üzerinde bir iç kale ve bunu çevreleyen dış kaleden meydana gelmiştir. Dikdörtgene yakın planı ile doğu-batı istikametinde uzanan iç kalenin yuvarlak, kare ve çokgen gövdeli ana burçları çeşitli yönlerden kalın takviye

²³⁹ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, s. 74. Aynı yangına maruz kalan Askeri Daire, Hükümet Konağı karşısında ve jandarma koğuşu önünde bulunmaktadır. Daha sonra IX. Kolordu binası olarak kullanılan ve iki katlı olan bu binanın her katta 15 odası, 3 helâsı, bir koridoru bulunmakta olup 1912'de adeta yeniden inşa edilmiştir. Küçüküçürlü, *Age*, s.74.

²⁴⁰ Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Erzurum 1989, s. 197.

²⁴¹ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 77.

²⁴² Gündoğdu, *Agm*, s. 198-200.

payandaları ile de güçlendirilmiştir²⁴³. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Erzurum şehrinin çekirdeğini teşkil eden kale, şehri çepeçevre ihata eden dış surların oluşturduğu Dış-Kale ile devlete ait resmi kayıtların, vergi olarak toplanan paranın ve tüccarın kıymetli mallarının toplandığı İç-Kaleden ibarettir²⁴⁴. Klasik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Erzurum'da da şehri ihata eden kale, Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar geçen süre zarfında, depremler ve savaşlar gibi etkenlerin tesiriyle oldukça küçülmüş, ihata kabiliyetini kaybetmiş ve Erzurum'da, evlerin ve tabyaların yapımı esnasında adeta taş ocağı olarak kullanılmış olduğu için şehrin fiziki yapısında önemli bir unsur olma özelliğini de yitirmiştir. İç Kalenin birer parçası olan ve günümüze ulaşamayan Erzurum sur kapılarının bulunduğu mevkiiler, kapıların isimleri ile anılmaktadır (Erzincan Kapı, Gürcü Kapı, Tebriz Kapı ve Yeni Kapı). Bu kapıların dışında, 1865-1877 yılları arasında savunma amaçlı dört kapı daha inşa edilmiştir. Harput Kapı dışında İstanbul Kapı, Kavak Kapı ve Kars Kapı kısmen günümüze kadar gelebilmiştir²⁴⁵.

Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan önemli binalardan biri de bugün, Şerif Efendi Polikliniği olarak bilinen **Numune (Gureba) Hastanesidir**. 1902 yılında Belediye Başkanı Şerif Efendi'nin çabaları ile inşasına başlanan yapı, 1904 yılında tamamlanmıştır. 1966 yılında onarım geçiren bu binanın bazı bölümleri değiştirilmiştir. Binanın üst örtüsündeki ahşap hatıllar kaldırılarak yerine beton tablalar atılmıştır²⁴⁶.

Erzurum Kongresi'nin (23 Temmuz 1919) gerçekleştiği ve günümüzde **Kongre Binası** olarak bilinen yapı ise, Sultan II. Abdülhamid döneminde varlığını sürdüren önemli fiziki mekânlardan biridir. 1867 yılında yaptırılan binanın 1870'lerde Ermeni Mektebi iken sanat okulu haline dönüştürüldüğü, bu dönüşüm sırasında da çeşitli değişikliklere uğradığı kabul edilmektedir²⁴⁷.

Şehir merkezinde yerleşime esas olan idari birimlerin başında mahalleler gelmektedir. Osmanlı şehirlerinde, fiziki ve sosyal yapılaşmanın gereği olarak kurulan mahalleler, genellikle cemaat yapılarına göre belirli bir ibadet merkezi etrafında ortaya çıkan, bu çevrede genişleyip büyüyen ve kendilerine özgü bir iskân hususiyeti kazanmış

²⁴³ Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", s. 138.

²⁴⁴ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 64-75.

²⁴⁵ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Şerife Tali, Demet Okuyucu, Gül Geyik, Muhammet Kındığılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum 2008, s. 6.

²⁴⁶ Yurttaş, Özkan, Age, s. 304.

²⁴⁷ Gündoğdu, Agm, s. 201.

olan ünitelerdir²⁴⁸. Tanzimat'tan önce köylerdeki mahallelerin yönetiminden kethüda veya ihtiyar, şehir ve kasabalardaki mahallelerin yönetiminden de mahalle imamı sorumlu idilerse de başkent dışındaki kent, kasaba ve köylerde muhtarlıkların kurulması 1833–36 yılları arasına rastlamaktadır²⁴⁹. Tanzimat'a göre mahalle yönetiminden sorumlu olan Muhtarlar, denenmiş, iyi huylu ve becerikli oldukları anlaşılmış mahalle halkından, iki kişi olarak (Muhtar-ı Evvel/Muhtar-ı Sani) oybirliği ile seçilecektir. Hükümet- halk ilişkilerini düzenlemekle sorumlu olan muhtarların unvanları ve seçilme yöntemleri Tanzimat'ın ilanından sonra da değişmemiştir²⁵⁰.

1835 tarihli nüfus yoklama defterine göre 1835'te Erzurum'da 55 mahalle bulunmakta, bunların 53'ünde Müslümanlar oturmaktadır. Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı mahalle sayısı 37'dir. Sadece Müslümanların yaşadığı 16 mahalle, sadece gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahalle sayısı da 2'dir. Şehirde Müslümanların en yoğun bulunduğu mahalle, Hasan-ı Basri Mahallesi iken, gayrimüslimlerin en yoğun olarak yaşadıkları mahalle Ali Paşa Mahallesi'dir²⁵¹.

Şehir merkezinde 53 mahallenin bulunduğu 1847 tarihinde en büyük mahalle, 262 Müslüman haneyi şamil olan Hasan-ı Basri Mahallesi'dir. Bu mahalleden sonra ikinci büyük mahalle, yarısını gayrimüslimlerin oluşturduğu Ali Paşa Mahallesi'dir. Diğer mahallelerden 8 tanesinin nüfusu 100-200 hane arasında değişmektedir. 9 mahalle ise orta büyüklükte olup nüfusları, 50 ile 120 hane arasında değişmektedir. Nüfus yoğunluğu en az olan mahalleler ise Sivasî, Boyahane, Çukur, Kabe Mescidi, Çortanoğlu ve Kırmacı Mahalleleridir. Erzurum mahallelerinin teşekkülünde cami, mescid ve zaviye gibi dini yapıların fonksiyonu önemli olup bazı mahalleler, içerisinde bulunan önemli camilerin isimleri ile isimlendirilmişlerdir. Bunlara örnek olarak Lala Paşa, Caferiye, Namervanlı, Cami-i Kebir ve Kâbe Mescidi Mahalleleri gösterilebilir²⁵².

²⁴⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1984, sayı 4, s. 69.

²⁴⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, s. 38.

²⁵⁰ Çadırcı, *Age*, s. 39.

²⁵¹ Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehri'nin Demografik Yapısı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, Erzurum 2006, sayı 29, s. 246.

²⁵² Haydar Çoruh, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997, ss. 7-12.

Türk-İslam hâkimiyetinde, İslamî detayların ön plana çıktığı Erzurum şehrinde, çeşitli tarihlerde yapılmış ve bu çalışmanın konusuna giren dönemde de mevcudiyetleri devam eden Ulu Camii (1179), Lala Mustafa Paşa Camii (1562), Caferiye Camii (1645), Pervizoğlu Camii (1715) gibi 48 adet tarihî cami bulunmaktadır²⁵³.

1859 yılı itibariyle Erzurum şehrinde bulunan yaklaşık 42 mahallede Müslüman ve gayrimüslimlerin toplam 3.190 hanesi bulunmaktadır²⁵⁴.

XIX. yüzyıl'ın sonlarına gelindiğinde, 50 mahalle ve 7.236 haneden oluşan Erzurum şehri, yaklaşık 10 km²'lik bir alan üzerinde kuruludur. Bu mahallelerde ise 65 Cami, 15 tekve²⁵⁵, 110 medrese, Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Katolik Ermeni ve Latinlere ait olmak üzere 4 adet kilise, 17 hamam²⁵⁶, 13 han, 1 gazino, 225 çeşme, 1 millet bahçesi ve 3.300 dükkân ve mağaza, 778 tahıl deposu, 49 değirmen, 5 tabakhane, 6 boyahane, 7 çanak çömlek atölyesi, 10 kireçhane bulunmaktadır²⁵⁷. 1886 tarihli Vilayet Salnâmesi'nde ise, bunlara ek olarak şehirdeki şu binalar ifade edilmiştir; mükemmel ve muntazam bir askeri daire, ahşap bir hükümet konağı, büyük bir askeri hastane, şehrin ortasında bir iç kale, sancak kulesi ve üzerinde memleket saati, askeri depo olarak kullanılan ve ismini, kapısı üzerinde bulunan iki minareden alan Çifte Minareli Medrese, 3 askeri ve 1 jandarma kışlası, 3 cephanelik, 2 piskoposluk binası, 11 karakolhane, 1 hapisane, 1 matbaa, 1 askeri depo, 1 ıslahane, 1 gümrük dairesi, 28 oda, 2 kıraathane, 7 içki imalathanesi, 10 fırın, 6 sabunhane, 11 mumhane, 7 baruthane, 49 değirmen, 11 kârgir köprü, 1 köşk, 1 büyük havuz, 32 bahçe, 3 pazaryeri ve şehrin 9 bölgesinde kabristan mevcuttur²⁵⁸.

1880'lerin sonu ve 1890'ların başında da 50 mahalleden oluşan şehir merkezinde toplam 38.906 sivil yaşamaktadır. Şehirde, Türk çoğunluğun yanı sıra Ermeni, İranlı, Rum, Yahudi ve Kıpti nüfus vardır. Mahallelerin büyük bir kısmı şehrin merkezindeki İç kale ve onu çevreleyen ve eskiden sağlam olan surların arasında bulunmakta, surların dışında ise dört mahalle yer almaktadır. Yönetim birimleri ve

²⁵³ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, ss. 177-272. Camilerin pek çoğunun yapılış tarihleri, yazar tarafından, camilerin kitabelerinin okunması suretiyle tespit edilmiştir.

²⁵⁴ Çoruh, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri*, s. 9.

²⁵⁵ Tekyeler ve tasavvufî oluşumların sosyal hayattaki yeri, bu çalışmanın 5.3. bölümünde ele alınmıştır.

²⁵⁶ Erzurum'da o dönemin tarihi meşhur hamamları, Boyahane, Çifte Göbek, Pastırmacı (Fuadiye), Gümrük, Hanım, Kırk çeşme, Küçük, Lala Mustafa Paşa, Murta Paşa, Saray, Tahta ve Şeyhler Hamamları'dır. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, ss. 280-285.

²⁵⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. I, s. 183.

²⁵⁸ *SE*, 1886/1303 s. 239-242. Erzurum şehrinin muhtelif yerlerinde çeşitli dönemlere ait olmak üzere büyüklü küçüklü 36 ayrı mezarlık ve bir maşatlık ile 4 ayrı hazire tespit edilmiştir. Zeki Başar, *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*, Ankara 1973. *SE*, 1886/1303 s. 239-242.

Müslümanların haneleri, İç kale etrafında kümelenmiştir. Hıristiyan mahalleleri ise şehrin kuzeyinde, Hıristiyan okul ve kiliseleri etrafında şekillenmiştir. Hıristiyan mahallelerinin genişlemesi konusunda herhangi bir engel bulunmamakla birlikte, bu bölgeler gelişmeye oldukça müsaittir. Tütün Rejisi, Duyûn-ı Umûmiye İdâresi ve konsolosluklar bu bölgede faaliyet göstermektedir²⁵⁹.

Şehirde yeşilliğin ve bahçe sayısının az olduğunun belirtildiği bir eserde, güneydeki tepelerden bol miktarda su geldiği ve bu suyun yardımıyla şehrin kuzeyinde çok rahat bir şekilde ağaç yetiştirilebileceği ifade edilmiştir²⁶⁰. Şehrin güneyindeki dağdan gelen ve içerisinde küçük bir çay akan dere, bu bölgenin ana istikametini tayin etmektedir. Sağdaki yüksek alan, burçlarıyla birlikte iç kale ile taçlanmıştır. Güneyde, aynı yükseklikte bir alanda ve vahşi görünüşlü surların hemen yanında, Çifte Minareli Medrese'nin ince minareleri yükselmektedir. Kalenin bulunduğu batıdaki yüksek alana nazaran, doğudaki meyil, daha hafiftir ve burası taraça gibi sıralanmış evlerle örtülüdür. Etrafta herhangi bir eve bitişik duvar parçaları veya taş yığınları görülür. Bunlar, eskiden Ulu Camii, Çifte Minareler ve iç kale'yi varoşlardan ayıran surların, ayakta kalabilen parçalarıdır²⁶¹.

Temel yerleşim birimlerinden biri olan nahiyeler ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir mıntıkayı ifade eden, XIX. asrın ikinci yarısından itibaren de idari teşkilatta mülki taksimatın en küçük parçasını oluşturan birimlerdir. 6 Nisan 1876 tarihli **İdâre-i Nevahî Nizâmnâmesi**, nahiye dairesini teşkil edecek köylerin, nahiye merkezine en fazla 3 saat mesafeden uzak olmamasının (15 km.) karar altına alındığını bildirmiştir²⁶². Aynı nizâmnâmeye göre bir nahiyeler, en az 200 haneden mürekkep olacaktır. Bu teşkilattan umulan maksat, idare merkezlerine uzak ve dağınık olan köylerin, mülki ve adli idareleri ile asayişinin sağlanmasıdır. Ayrıca "...vilâyet ve livâ ve kazâ merkezlerinin kurb ve civârında bulunan, ötedenberi doğrudan doğruya zikrolunan merâkize merbûten idare kılınmakta olunmasına ve zikrolunan merkezlerin hey'at-ı idâre ve adliye ve zabıtası daha mükemmel bulunmasına mebnî teşekkül edecek nevâhi merkezlerinin idâre-i kıraya müteallik mesâlihın temşiyeti hususunda

²⁵⁹ Küçükşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 65.

²⁶⁰ Lynch, *Armenia*, ss. 207-208.

²⁶¹ Lynch, *Age*, s. 212.

²⁶² M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İ.A.*, c. 9, s. 37.

vesâtetinden ziyade ahâlinin merâkiz-i mezkûreye müracaatta teshilât ve teminât görecekleri bedihî ve bunun teşkilât masârifini tehvîne medar olması tabir bulunacağından Vilâyât-ı Sitte merkezleriyle onlara mülhak livâ ve kazâlar nihayet 3 saat mesafede bulunan kıranın nevâhi teşkilâtından istisnâen merâkiz-i mezkûre idârelerinde bulundurulmaları...” hükmü karar altına alınmış, böylece vilayet, sancak ve kazâ merkezlerine yakın olan yerleşim yerlerinin nahiye teşkilatından hariç tutularak, yakın oldukları merkezlerce idarelerinde karar kılınmıştır²⁶³. Vilâyât-ı Sitte Islahâtı kapsamında yeniden elden geçirilen nahiye teşkilatında Erzurum Merkez Sancağı’na bağlı Ilica, Aşkale ve Stavuk Nahiyeleri oluşturulmuştur²⁶⁴.

Erzurum şehrinin kurulu olduğu alan, şehir yerleşimlerini ve evlerin karakteristik özelliklerini yakından etkilemiştir. Denizden 1.850 metre yüksekte kurulan Erzurum’da XIX. yüzyıl sonları itibariyle meskenler, iç kale’nin dışına taşmış ve daha kozmopolit bir şehir görüntüsü oluşmuştur. Yerel yönetim alanındaki eksiklerini gideren Erzurum’da yaklaşık 50 mahalle bulunmakta ve son nahiye düzenlemelerinin yansımaları, şehirde görülmektedir. Kale, Hükümet Konağı, Adliye binası gibi temel idari birimlerin birbirine yakınlığı, ahalinin resmi işlemlerini yürütmekte kolaylıklar yaşamasını sağlamış, Duyûn-ı Umûmîye İdaresi binası ile yabancı devlet konsolosluklarının nispeten şehir merkezinden ayrı olması da dikkate değer bulunmuştur. Şehirde yeşilliğin az olması kimi gözlemlere göre kasvetli bir hava oluşmasına neden olmakta ise de su kaynaklarının bolluğu, dini mimarinin gelişmesi ve tarihi eserlerin şehrin her tarafında görülmesi gibi nedenlerle daha canlı bir şehir görüntüsü teessüs etmiştir.

²⁶³ BOA. DÜİT. (Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi) 146/27, 27 Temmuz 1896 (1314.S.16).

²⁶⁴ Çetin, *Erzurum’un XIX. Yüzyıl Tarihî Coğrafyası*, s. 163.

2.2. XIX. YÜZYIL'DA ERZURUM DEPREMLERİ VE ŞEHİR YERLEŞMESİNE ETKİLERİ

Doğu Anadolu'da Erzurum, Erzincan ve Muş şehirleri tarih boyunca birçok depreme maruz kalmış ve bu depremler sonucu şehrin yerleşim dokusu büyük ölçülerde değişmiştir²⁶⁵. Yerli ve yabancı kaynaklarda belirtildiğine göre 1500 ile 1800 yılları arasında Erzurum ve çevresinde pek çok deprem meydana gelmiştir. Kaynakların yetersizliğinden dolayı bu depremlerin şiddeti ve verdiği zararlar hakkında detaylı bilgiler elde etmek zordur²⁶⁶. Erzurum şehrinde meydana gelen önemli depremler ekseriyetle bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir.

2.2.1. II. Abdülhamid Dönemi'ne Kadar Olan Depremler

Yüzyılın ilk yarısında önemli bir deprem bilgisini Robert Curzon nakletmektedir. 27 Ekim 1843 tarihinde Erzurum'da bulunan Robert Curzon bu tarihte bir deprem olduğunu, kaldığı evin tavanından parçacıkların düştüğünü ve kısa süreli bir şok geçirdiğini belirtir. O'nun gözlemlerine göre bazı minareler –ki bunlara Çifte Minareli Medrese'nin bir minaresinin üst kısmı da dâhildir- ve pek çok ev, eski kalenin bazı duvarları yıkılmıştır²⁶⁷. XIX. yüzyıl'ın ilk yarısında meydana gelen tek deprem bilgisi bununla sınırlıdır.

14/15 Temmuz 1852 (26 Ramazan 1268) Tarihi'nde Erzurum'da ardı ardına dört deprem olmuştur. Şehir merkezinde 84 meskenin yıkıldığı bu depremde Erzurumlu varlıklı hane sahipleri evlerinin bahçelerine kurdukları çadırlarda idare ederken fakir halk da emin yerlerde sabaha kadar ayakta ve heyecan içinde beklemiştir. Ulu Cami, Lalapaşa ve Cennetzade Camileri yıkılma tehlikesi geçirirken Hasan-ı Basri, Ulu Cami ve Cennetzade Camilerinin minareleri yıkılma tehlikesi altında kalmıştır²⁶⁸.

²⁶⁵ Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850–1900)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Erzurum 1996, yıl I, sayı I, s. 119.

²⁶⁶ N. N. Ambraseys, Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas a Historical Review, 1500-1800*, İstanbul 1995. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Erzurum ve çevresinde meydana gelen ve doğrudan Erzurum şehrini etkileyen başlıca depremler ve tarihleri şöyledir; 18 Eylül 1659 (Age, s. 72), 2 Aralık 1685 (Age, s. 88), 1712 (Age, s. 100), Haziran 1719 (Age, s. 108), 9 Ekim 1766 (Age, s. 149), Ekim 1769 (Age, s.152), 18 Temmuz 1784 (Age, s.160), 28 Mayıs 1789 (Age, s. 164), 18 Temmuz 1794 (Age, s. 167). Erzurum'u etkileyen çevre depremlerden en önemlileri Erzincan'da meydana gelenlerdir.

²⁶⁷ Robert Curzon, *Armenia; A Year At Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, New York 1854, ss. 151–152.

²⁶⁸ S. Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, s. 99.

Haziran 1859 (20 Mayıs 1275) depremi, Erzurum tarihinin en büyük depremlerinden biridir. 1 Haziran 1859 günü saat 1’de meydana gelen ve Erzurum’un batısından daha çok hissedilen ilk zelzele çok şiddetli olmadığı gibi fazla zarar da vermemiştir. Ertesi güne kadar devam eden 12 sarsıntı, ilk depremden 27 saat sonra saat üç buçuk ila dört arasında bir ve bundan 15 dakika sonra da bir olmak üzere iki büyük ve şiddetli depreme dönüşmüştür. Bu depremler, şehir merkezini adeta harabeye çevirmiştir. Şehir merkezindeki 7000 hanenin neredeyse yarısı harap olmuştur²⁶⁹. Depremin acı bilançosunu ortaya koyan dönemin Erzurum Valisi Arif Paşa’ya göre, şehirdeki hasar ve zayıt şöyledir: tamamen yıkılan ev 1.462, yarısı yıkılan ev 1.200’ü geçkin, üçte biri yıkılan ev 1.300, oturulamayacak derecede harap hale gelen ev 1.000’den fazla, tamamıyla yıkılan dükkân 867. 26 cami ve mescit, 60 mektep ve medrese ile 62 han ve hamam ya tamamen yahut kısmen yıkılmıştır. Ayrıca askeri kışlanın yanı sıra kalenin duvarları ve birçok burcu da yıkılan mekânlar arasındadır. 320 ila 330 kişi ölmüştür (72 erkek, 80 kadın ve 171 çocuk). 180 nüfusun yaralı ve sakat olarak kurtulduğu bu hadisede 10 kişinin de akıbeti tespit edilememiştir. Vital Cuinet bu depremde ölenlerin sayısını 500 olarak verirken Cevdet Küçük’e göre 600’dür²⁷⁰.

Depremden iki gün sonra Erzurum Posta eski müdürü Mehmet Ziya Efendi, ölü sayısı olarak 200–300 sayısını bildirmiştir. Herkes can telaşında olduğu için gerçek sayıyı henüz tespit edemediklerini de eklemiştir²⁷¹. Erzurum merkezinde 4.264 ev oturulamayacak derecede yıkılmıştır. 1859 yılının kışı bastırmak üzereyken 1.961 ev oturulacak hale getirilmiş ve sahipleri içine yerleştirilmiştir. Evlerin 1.175’inin tamirine devam edilmekte ve kalan 1.128 evin tamirine de başlanmak üzeredir. Takriben 8000 binanın bulunduğu Erzurum’un bu tarihteki nüfusu 40.000 kişi kabul edilirse, bunun yaklaşık 22.000’i bir günde evsiz kalmıştır²⁷². Depremden sonra gerçekleştirilen imar faaliyetleri sonrasında Evlerin mimari görüntüsü oldukça değişmiştir.

12 Haziran 1866 tarihinde Erzurum, Erzincan, Ordu ve Varto’da meydana gelen deprem, Varto dışında kalan yerlerde can kaybına sebep olmazken Varto’da 200 kişi ölmüştür. Yine 1868 tarihinde Erzurum şehriyle birlikte birçok Osmanlı şehrine de isabet eden bir depremin de sonuçları hakkında yeterli bilgi yoktur²⁷³.

²⁶⁹ Tozlu, “Erzurum Depremleri”, s. 120

²⁷⁰ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s. 104.

²⁷¹ BOA. A. MKT. NZD (Bâb-ı Âsafî Mektubi Nezâret ve Devair) 283/58, 8 Haziran 1859 (6 Za. 1275).

²⁷² Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s. 109.

²⁷³ Tozlu, “Erzurum Depremleri”, s. 123.

2.2.2. II. Abdülhamid Dönemi'nde Meydana Gelen Depremler

Erzurum Vilayeti deprem kuşağında bulunduğundan, çeşitli tarihlerde irili ufaklı pek çok deprem meydana gelmiştir. Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgelere göre sarsıntılar hakkında zaman zaman İstanbul'a bilgilerin gittiği görülmektedir. Örneğin önemsiz bir deprem bilgisi şu şekilde haber verilmiştir; Erzurum Postanesi Başmüdürü imzalı ve bir telgrafta Erzurum'da hafif ve fakat az devamlı bir surette deprem olduğu ancak herhangi bir hasar meydana gelmediği bildirilmiştir²⁷⁴.

XIX. yüzyıl sonlarına kadar şiddetli bir deprem olmazken 1901 yılında meydana gelen büyük bir deprem, şehir merkezinde birçok ev ve binanın harap olmasına sebep olmuştur. Asker ve ahalinin sağlam binalara yerleştirildiği bu depremden sonra, tamir ve inşası lazım gelen yerler için, yol bedeli olarak Ziraat Bankası'ndan toplam 200.000 kuruşun 100.000 kuruşu mal sandığına devredilmiştir. Ayrıca civar vilayetlerden 150.000 kuruş yardım toplanması istenmiştir. Orman gelirlerinden alınan 50.000 kuruşunda ilavesiyle bilhassa askerler için baraka, halk için de evlerin inşasına başlanmıştır. Diğer taraftan belediyenin almakta olduğu inşaat vergisi, bir sene müddetle halktan alınmamıştır²⁷⁵.

Şehirde depremden zarar gören evlerin tamir edilmesi için Rusya taraflarındaki ormanlardan getirilecek kereste ürünlerinden altı ay müddetle gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur²⁷⁶.

Aynı şekilde birikmiş yol vergileri ve bazı devlet alacaklarının Erzurum halkından tahsil edilmemesi kararlaştırılmıştır. 1902'den itibaren üç yıl süreyle Erzurum Belediyesine terk edilen yol vergileri şehre yıllık 550 lira kazandırmıştır²⁷⁷.

Ayrıca belediyece tahsil olunan **İnşaat Vergisi**²⁷⁸ Erzurum Merkez'de bulunan bütün²⁷⁹ emlak ve meskenlerden bir sene süre ile (1317 senesi Teşrinisanisinin başından itibaren) affedilmiştir ki affedilen toplam meblağ, 110.000 kuruş civarındadır²⁸⁰. Vilayette toplanan 230.000 kuruş, fakir ihtiyaç sahiplerine dağıtılmış ve en ziyade

²⁷⁴ BOA. Y.PRK. PT (Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Marûzâtı) 12/168, 20 Mayıs 1897 (1314.Z.18).

²⁷⁵ Tozlu, "Erzurum Depremleri", s. 124.

²⁷⁶ BOA. BEO.(Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri) 1797/134755 24 Şubat 1902 (1319.Za.15). Aynı belgede, Rûsumat Emaneti'nden, getirilecek olan kerestelerle birlikte silah kaçakçılığı yapılmaması konusunda dikkatli davranması istenmiştir.

²⁷⁷ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1* s.102.

²⁷⁸ **Mimariye Rûsûmu** da denilen bu vergi, bir tür inşaat izin vergisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, s. 344

²⁷⁹ Vakfa ait bin kadar hane bu hesaba dâhil değildir. Çünkü vakıf binaları vakıfların kendi gelirleri ile idare edilmektedir.

²⁸⁰ BOA. İ.DH. 19 Mart 1902 (1319.Z-9).

ihtiyacı olan 1.100 evin tamiri tamamlanarak sahipleri bu evlere yerleştirilmiştir. Bu depremde harap olan camilerden 26'sının tamiri bir yıl içinde tamamlanarak Sultan'ın doğum ve tahta çıkış günlerinin yıldönümlerinde ibadete açılmış ve 4 tanesinin tamirinin de takip eden yılda yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu camilerin tamir masrafları, kendi vakıflarının gelirleri ile gerçekleşen bazı yardımlarla mümkün olabilmıştır²⁸¹.

Zamanın müsaadesizliğinden dolayı henüz tamiri gerçekleşemeyen, vakıflara ait, Derviş Ağa ve Veyis Efendi Camileriyle, Kayaşeyh Mescidi ve Rüsumat Nezâreti binaları, Ali Ağa ve Kağızmanlı Hacı Mehmet Efendi Medresesi, Mumcu-yu Ulya Mahallesi Mektebi, Caferiye, Saray, Gemerek ve Çöplük Hamamları, Emin Paşa Vakfı'ndan bir eczane ile iki bab dükkân, Hacı Ahmed ve İmam Mehmet Efendi vakıflarından Mahallebaşı'da bulunan 9 bab dükkân ve Abdulvehhab Efendi Vakfından bir bab hane ile üç bab dükkânın keşifleri de icra ettirilmiştir²⁸².

Depremle birlikte bazı salgın hastalıklar da yayılmağa başlamıştır. Örneğin Erzurum'da kışları daha çok yayılan Tifo hastalığı, depremde evlerini kaybeden ve barakalarda yaşamağa mecbur kalan ahaliyi tehdit edince koruyucu önlemler alınması düşünülmüştür. Bu bağlamda, Dr. Şantmes'in hazırladığı etkili bir serumun faydası onaylandıktan sonra Erzurum'a yeteri miktarda gönderilmesi için karar alınmıştır²⁸³.

Vakıflara bağlı taşınmazlardan depremde zarar görmüş Murat Paşa, Hacı Derviş Ağa ve Kırmacı camilerinin içleri ve dışları mükemmelen tamir ve tecdit olunarak ibadete açılmış, Şeyhler ve Karakullukçu Hamamları, Tebrizkapı'da bir fırın, uygun surette tamir ettirilmiş, Mahmudiye Camii de yeniden inşa olunmuştur²⁸⁴.

Ahaliye yardım olmak üzere teşkil edilen İane Komisyonunun birkaç sene çalıştığı ve Erzurum halkından uzun zaman birçok verginin alınmadığına bakılır ise 1901 yılındaki depremin Erzurum halkıyla şehre hayli zarar verdiği anlaşılabilir²⁸⁵.

²⁸¹ BOA, Y. MTV. 237/99 28 Aralık 1902 (1320.N.28).

²⁸² BOA, Y. MTV. 248/45 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

²⁸³ BOA. BEO. 1748/131094 21 Kasım 1901 (1319.Ş.10).

²⁸⁴ BOA. Y.PRK. UM. 68/111 12 Mart 1904 (1321.Z.25).

²⁸⁵ Tozlu, "Erzurum Depremleri", s. 124.

2.3. AŞİRETLERİN İSKÂNİ

Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum'un sosyal ve ekonomik yapısını yakından ilgilendiren hususlardan biri de, Doğu Anadolu'nun, göçebe hayat tarzları ile dikkat çeken unsurlarıdır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan asayişsizliğin bir sonucu olarak, bölge güvenliğini tehdit eden, ticari faaliyetleri olumsuz etkileyen ve vergi kayıplarına yol açan bu grupların incelenmesi ve devletin bu alandaki politikasının ortaya konularak, bunun Erzurum'daki tezahürlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu grupların göçebe yapılarından dolayı, sağlıklı bir nüfus tahriri yapılamamakta, askere alımlar aksamakta ve vergiler düzenli bir şekilde tahsil edilememektedir. Ayrıca doğu sınırını her zaman ihlal edebilme kabiliyetinde olan bu aşiretler, devletin dış politikasının da önemli birer unsurudurlar. Yukarıda, Nahiye Yönetimi konusu işlenirken belirtildiği üzere, Erzurum'un aşiretlerle meskûn olan doğu bölgesinde, nahiye teşkilatı oluşturulurken, konargöçer aşiretler birer nahiye olarak telakki edilmiş ve aşiretlerin reisleri de nahiye müdürü olarak atanmıştır. Bu statünün tanınmasındaki amaçlar; vergi toplayabilme, göçebelerin köylere verdiği zararı azaltabilme, ayaklanmayı önleyebilme gibi kontrol mekanizmaları kurabilmedir. Örneğin, Bayezid Sancağı'nda oluşturulan Sidkânî ve Hayderanlı Nahiyelerine aşiretlerin isimleri verilmiştir²⁸⁶. Böylece var olan feodal aşiret yapılanması, yasallığa kavuşturulmuş ve modern bir nizâm-nâmeye tabi tutularak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bütün aşiretleri bir anda yerleşik hayata geçirmek mümkün görünmediğine göre, devlet, diğer taraftan başka bir formül de geliştirerek, bu aşiretleri Hamidiye Hafif Süvari Alayları şeklinde örgütlendirmiş, böylece, bir taraftan asayiş sağlanırken diğer taraftan iç ve dış ticaret selamete kavuşturulmuştur.

Bu dönemde aşiretlerin iskânî konusu, sadece Kürt aşiretlere özgü bir husus değildir. Aynı uygulamalar, Türk ve Arap aşiretler için de geçerlidir. Ancak Erzurum Vilayeti'nde aşiret iskânları konusu, Kürt aşiretleri ilgilendirdiği için burada daha ziyade bu taife üzerinde durulmuştur.

Anadolu'nun doğu bölümü Türklerin yanı sıra hem yerleşik hem de göçebe Sünnî ve Şii Kürtleri barındırmaktadır. Kürtler iki topluluk (küçük olanı Zaza, büyüğü Kırmanj) ve aynı zamanda Sünnî çoğunluk ve Şii azınlık olarak bölünmüşlerdir. Zaza ve Kırmanj dilleri yazılı değildir; bunun bir sonucu olarak Kürt seçkinleri yazılı iletişim

²⁸⁶ BOA. İ. DH. 1314.S-54 (Temmuz 1896).

dili olarak çoğu zaman Farsçayı kullanmışlar ve pek çok Kürt aşireti özellikle de Şiiler bu nedenle kendilerini İran'lı olarak görmüşlerdir. Toplam Osmanlı Kürt nüfusunun 1880'li yıllarda 1,5 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı idaresi XIX. yüzyıl boyunca çok sayıda Türkmen, Kürt ve Arap aşiretini yerleşik hayata geçirmeyi başarmıştır²⁸⁷.

Osmanlı Arşivleri'nden elde edilen ve Anadolu'daki Kürtlerin meskûn oldukları yerler, hayat şartları, yaşam şekilleri, devletin iç ve dış politikasına etkileri ve yapılması gereken işler gibi pek çok konuda aydınlatıcı bilgiler veren, “Yaveran-ı Hazreti Şehriyari'den Binbaşı Muhammed Emin” imzalı ve 1888 tarihli bir rapor²⁸⁸, bu hususa ışık tutmaktadır. Bundan sonra verilecek olan bilgiler söz konusu belgeye dayanmaktadır; yerleşim yerleri: “*Anadolu Kıtasında bulunan Kürt taifeleri, bu coğrafyanın doğusunun sonundaki Bayezid'den başlayarak, güneye ve battıya doğru uzanmış olarak Van, Hakkâri, Bitlis, Musul, Diyarbekir, Irak ve Mamuretülaziz vilayetleriyle Erzurum Vilayeti'nin bazı cihetlerinde ve bir kısmı dahi, İran tebaiyetinde olarak Azerbaycan ve Kirmanşah ve Irak-ı Acem eyaletlerinde sakindirler. Toplam nüfusları 4.000.000 civarında tahmin olunur*”²⁸⁹.

“*Adı geçen taife iki kısım itibar olunup, bir kısmı kasaba ve karyelerde iskân halindeler ise de yol ve köprülerin azlığından dolayı ziraat işlerinde hevesleri olmayıp, geçimleri için gereken miktardan daha az ekim yaparlar. İkinci kısımda olanlar da daima çadır altında ve hayvancılıkla meşguldürler. Bunlar, kış geldiği zaman günedeki çöllere doğru yayılır, ilkbaharın başlarında kuzeye yönelerek Hakkâri ve Bohtan gibi yerlerdeki yaylalara gelirler. Yaz mevsimini de bu yaylalarda geçirdikten sonra güz vakti tekrar çöle dönerler*”²⁹⁰. Bu kısımdan olanlar asla ziraat bilmedikleri gibi yolculukları esnasında diğer gruplarla anlaşmazlık ve çatışmadan da geri kalmazlar”.

²⁸⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, ss. 98–99. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Kuzey Suriye ve Irak'ta, göçebe gruplara daimi yerleşim mekânı olarak, 5.000 küçük köy kurulmuştur. K. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2002, s. 132.

²⁸⁸ *BOA. Y. PRK. MYD. 7/38*, 6 Eylül 1888 (1305.Z.29).

²⁸⁹ *BOA. Y. PRK. MYD. 7/38*, 6 Eylül 1888 (1305.Z.29).s. 1. 1897 yılı itibariyle Osmanlı ülkesindeki Kürtlerin toplam nüfusu 1.478.000'dir. Bu nüfusun 1.061.000'i Anadolu'da geri kalan kısmı ise Suriye, Irak ve İstanbul'da bulunmaktadır. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 16.

²⁹⁰ Türkmen ve Kürt aşiretler, Halep ve Şam gibi şehirlere, koyun, yün, yağ, peynir, deve, balmumu, tütün ve boya malzemesi temin ederken, karşılığında aldıkları kumaş, boya, silah, mücevher, kahve, şeker ve diğer şekerli yiyecekleri, beraberlerinde, Anadolu yaylasındaki yaz otlaklarına götürmektedirler. Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-II*, İstanbul 2004, s. 815.

Nüfus durumları: “*Adı geçen taifenin Diyarbekir ve Mamuretülaziz gibi Osmanlı ülkesinin ortasında sakin olanların bir dereceye kadar nüfusları tahrir olunmuştur. Buralarda kur’a-i şeriye*²⁹¹ uygulanabilmiş ise de Van, Hakkâri, Bitlis ve Irak gibi sınır civarında bulunan vilayetlerin büyük şehir ve kasabaları hariç tutulursa hiçbirinin nüfusları muayyen olmadığı gibi çoğundan alınması gereken vergiler de kanuna aykırı olarak maktu’an alınmakta ve çoğu yerlerde bu uygulama bile gerçekleştirilememektedir. Bu cümleden olarak Hakkâri Vilayeti dâhilinde Tayyar ve Tohub Nahiyelerinde yaşayan ve Nesturi tabir edilen bir nevi Hristiyan olan taifeden yıllık 260.000 kuruş raddelerinde olan maktu vergilerinden 30 yıldır bir akçe bile vermedikleri gibi her tür dünyevi iş ve işlemlerinde de hükümetten uzaklaşarak kendi Ruhani reislerinden yardım isterler”²⁹².

Göçebelilikten kaynaklanan sorunlar: “...Söz konusu Kürt ve aşiretlerin çoğu Bayezid’den Irak’a varıncaya kadar İran sınırı civarında ve bir takımı da İran’da bulunmakta olup ve devletin sınırları ise zaten açık ve sınırın çoğu yerinde anlaşmazlık bulunmaktadır. Her sene içlerinden bazı uygunsuz halde bulunanlar, ceza almamak için çevresindekileri de teşvik ederek bir aşiret veya birkaç karye ahalisi birden İran cihetine kaçıp orada bir müddet ikamet ederler. Sonra İranlı yöneticilerin zulümlerine dayanamayınca Osmanlı ülkesine ilticaya mecbur kalarak kayıt üzere iki devlet arasında gidip gelmeyi sürekli adet edindiklerinden bu durum inzibat altına alınmalarına mani teşkil etmektedir”²⁹³.

Devletçe yapılması gerekenler; “...söz konusu taifenin hallerinin düzeltilmesi yolunda yapılacak işler;

- Göçebe ve seyyar halde olanların münasip yerlere iskânlarıyla tarım ve ziraat işlerine alıştırmaları,
- Umumen nüfuslarının tahriri,
- Miri vergilerinin kanun ve mevzuata uygun bir şekilde toplanması,
- Yol, köprü ve geçitlerin oldukça kullanıma uygun bir hale konulması ve
- Medeniyete müteallik diğer vasıtaların tedricen istihzar edilmesi,

²⁹¹ **Kur’a-i Şeriye:** İlk askere alımlarda uygulanan kura usulü. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 2, s. 324.

²⁹² BOA. Y. PRK. MYD. 7/38, 6 Eylül 1888 (1305.Z.29), s. 1.

²⁹³ BOA. Y. PRK. MYD. 7/38, s. 1

- Ancak bu taife bu gibi uygulamalara alışık olmadığından dolayı işe başlandığı vakit, İran taraflarına kaçmaları ihtimalinden dolayı en evvel İran yollarının kapatılması gerekmektedir”²⁹⁴.

Sınırın uygun bir hale gelmesi en çok İran’ın işine gelecektir çünkü şu sıralar bir ihtilal sancılar çeken İran Devleti, bir de göçebe Kürtlerin açtığı gailelerle uğraşacak durumda değildir. Osmanlı Devleti de İran’ın bu durumundan istifade ederek²⁹⁵ sınırı padişahın rızasına uygun bir hale getirmek için gerekli girişimlerde bulunmalıdır. İran sınırının münasip yerlerinde geçitler ve kordonlar kurulmalı, buraların gerisinde bulunan İğay, Başkale ve Güvar gibi mühim noktalarda icabına göre piyade ve süvari askerler ikame olunarak uygunsuz gidiş gelişlerin tamamen önü alındıktan sonra içeride istenilen her türlü islahât ve teşebbüsat kolay bir şekilde gerçekleştirilecektir. Bununla beraber her yerde hükümetin yürütme gücü makamında olan Zabita ve Adliyenin islah-ı halleriyle noksanlarının giderilmesine çalışılmaktadır. Kürdistan ahalisi de bu durumdan haberdardır. Ancak icraatın başlangıcında zabita kuvvetinin yetmemesi durumunda birkaç tabur askerle takviyesi maksudun husulünü temin eder”²⁹⁶.

Sonuç olarak; “bahsedilen hususların yerine getirilmesinden sonra, az bir zaman içinde, söz konusu vilayetlerdeki geniş araziler bayındırlık ve imar faaliyetleriyle şenlenecektir. Zaten adı geçen aşiretlerin çoğu binicilik ve silah kullanmada usta olduklarından dolayı kendilerinden kura ile alınacak bireyler o civardaki kolorduda Nizâmiye Süvari Alaylarına dağıtılsa pek çok iyiliği de beraberinde getireceği gibi iskân edildikleri sancak ve kazâlarda, icabı halinde toplanmak üzere kendilerinden ayrıca süvari bölükleri teşkil olunduğu takdirde, muntazam en az on alay meydana geleceği aşikârdır”²⁹⁷.

1879 tarihli olarak kaleme alınan ve Dâhiliye Nezâreti’ne sunulan bir başka raporda da, Erzurum ve Van Vilayetlerinin önceden olduğu gibi birleştirilerek müstakil bir Kürdistan Vilayeti teşkil edilip, bu vilayetin başına da “...mizâc-ı hâl ve mevkii,

²⁹⁴ BOA. Y. PRK. MYD. 7/38, s. 2.

²⁹⁵ Osmanlı Devleti, 1905 yılında Kürtlerin oturduğu ve anlaşmazlık mevzuu olan, Urmiye ve Savuc-Bulak nahiyelerini işgal etmiştir. İşgal, Balkan Savaşlarının başlangıcı olan 1912 yılına kadar sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Minorsky, “Kürtler”, İ.A. Eskişehir 2001, c. 6, s. 1106. Osmanlı Devleti’nin bu girişimi, İran’da 1905’te baş gösteren meşrutiyetçi hareketlerden kaynaklanan sosyal ve siyasi bunalıma dayandırılabilir. Selda Kılıç, “İran’da İlk Anayasal Hareket-1906 Meşrutiyeti”, Ankara Üni. D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 20, Sayı 32, ss. 143-161

²⁹⁶ BOA. Y. PRK. MYD. 7/38, s. 2.

²⁹⁷ BOA. Y. PRK. MYD. 7/38, 6 Eylül 1888 (1305.Z.29), s. 2.

ahkâm-ı şer'iyeye ve kanunîye ile imtizac ettirmeğe kaadir bir valinin mes'ul-i müstakil olmak üzere tayini...”, hem Ermenilerin bu bölgede bir Ermenistan kurma fikirlerinin önüne geçilmesini sağlayacak hem de “...*cümlesi bir mizacda bulunan ahali ve akvamın da bir idarede bulunması gibi muhsenatı ve mazbutiyeti mucceb olacaktır...*” denilmektedir²⁹⁸. Ancak Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu politikasına bakılınca, bu görüşe pek itibar etmediği söylenebilir. Nitekim Erzurum’un İngiliz Konsolosunun, Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetlerini içine alan büyük bir eyalet kurulmasını içeren bir rapor hazırladığı bildirilmiş, bu fikrin, ileride Ermenistan Devletinin kurulmasına hizmet edeceği düşünülerek, bu tarz bir girişimin doğru olmayacağı dile getirilmiştir²⁹⁹.

Yukarıda verilen belgelerden anlaşıldığı üzere devlet, nasıl bir sorunla karşı karşıya olduğunun farkındadır. Hem göçebe aşiretlerin ortaya çıkardığı asayişsizlik hem de devletin çok önemli miktarlardaki vergi kayıpları ileriki dönemlerde devletin buralardaki feodal yapıyla yüzleşmesini mecbur kılacaktır. Sultan II. Abdülhamid de sorunun bilincinde olarak şunları belirtmektedir: “...*Rumeli’nde ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel de içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize mal etmek şarttır...*”³⁰⁰.

Devletin kolluk güçlerinin 1850’li yıllardan itibaren Suriye ve Irak’ın içlerine girmesi ve merkezi devlet kontrolünün devamlı surette artırılması faaliyetleri sonucu olarak dağlık bölgelerdeki aşiretler, mesela Doğu Anadolu’daki Kürtler, serbestçe hareket etme imkânını kazanmışlarsa da muhtariyetlerini kaybetmişlerdir. Aşiretlerin hâkimiyeti her yerde azalmıştır³⁰¹.

Yüzyılın sonunda çiftçiler, her yerde hayat ve mal emniyetini elde etmişlerdir. Cüretkâr olan ve yerleşik hayatı kabul etmeyen göçebe aşiretler, devlet kontrolünün hâkim olduğu bölgeleri terk edip çöllere doğru çekilmişlerdir. Bunların terk ettiği topraklara çok sayıda yeni çiftlikler yerleşmiş ve zirai üretim büyük miktarda artmıştır. Askeri sahadaki ıslahâtlar, böylece, toprağın işlenmesinde büyük değişiklikleri de beraberinde getirmiş ve kırsal kesimin görünümünü tamamen değiştirmiştir³⁰².

²⁹⁸ BOA. Y. EE. 43/193.

²⁹⁹ Muammer Demirel, *Sultan II. Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar*, İstanbul 2007, s. 48.

³⁰⁰ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1999, s. 50.

³⁰¹ Donald Quataert, “Islahâtlar Devri, 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-II*, s. 894.

³⁰² Quataert, Agm, s. 894.

Tanzimat ile birlikte, Ocaklık tarikiyle sancak tasarruf eden mahalli bey ve hanedanların eski önemlerini kaybetmeleri ve nüfuzlarının azalması üzerine, bu tür aşiretler ve reisleri, II. Abdülhamid'in tatbik ettiği siyaset sonucu teşkil edilen aşiret alayları sayesinde önem kazanmaya başlamıştır. Devletin teşebbüsü ile bu şekilde teşkilatlandırılan aşiretler Ermeni mezalimi ve tehdidine karşı merkezi otorite tarafından himaye edildiklerini görerek saltanat ve hilafet makamlarına daha fazla bağlılık göstermişlerdir³⁰³.

Osmanlı Devleti'nin doğuda tatbik ettiği değişik özel sistemler (Yurtluk ve Ocaklık³⁰⁴ gibi) bölgedeki feodal yapıyı muhafaza etmiş hatta kuvvetlendirmiştir. Ancak feodal düzeni Osmanlı yaratmamış, daha önce var olan sistemi Osmanlı kendi sistemine göre uyarlamaya çalışmıştır. Osmanlı, Doğu Anadolu'yu ve halkını imtiyazlı ve farklı durumuna rağmen İmparatorluğun asli parçası olarak görmüş ve öyle kabul etmiştir³⁰⁵.

Doğu Anadolu'nun en büyük aşiretleri, Mil'e ve Zil'e mensup olanlar manasında daha sonraları Milli ve Zilli olarak adlandırılan ve Osmanlı kayıtlarına da böyle geçen aşiretler, zamanla Kormançoların önemli kısmının adı olmuştur. Bunlardan Milli'lere mensup olan aşiretler; Bitlis, Van, Dersim, Erzurum ve İran hudutlarında yaşamaktadır. Hasenanlı, Mutikanlı, Çuhuri ve Huyutanlı Aşiretleri; Bitlis vilayetinde ikamet etmektedir. Şıkfeti, Takori, Şulyi, Hartuşı ve Şıkak Aşiretleri; Van vilayeti civarında yaşamıştır. Erzurum Vilayeti dâhilinde yaşayan Zirkanlı, Cibranlı ve Cemalkendi Aşiretleri, yine Van vilayeti hududundan İran içlerine doğru uzanan bölgelerde yaşamakta olan Milan Aşireti, Dersim'in hemen bütün aşiretleri, Musul taraflarındaki bazı aşiretler; Milli olarak adlandırılan bu birinci kısma mensuptur. Zil veya Zilli olarak tanınan aşiretler; Sepki, Celali, Zılanlı, Haydaranlı ve Badıllı (Beydilli) aşiretleri olup, ikametleri Erzurum sınırları içerisinde bulunmaktadır³⁰⁶.

II. Abdülhamid Doğu Anadolu'nun durumuyla ve orada yaşayan halkın mukadderatıyla yakından ilgilenmeye, Berlin Antlaşması'ndan sonra başlamıştır.

³⁰³ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri*, s.18.

³⁰⁴ Bir yerin gelirinin birine tevcihi. Müstakil beylerden zapt edilen yerlerde, sadakat ve bağlılıkları görülen beylerle hanedanların uhdelelerinde bırakılmak ve daha ziyade devletin şark hudutlarında yerli beylere, buldukları yerler, o adla tevcih olunmak suretiyle tatbik olunmuş bir sistemdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 3, s. 639.

³⁰⁵ Kodaman, *Age*, s. 19

³⁰⁶ Fatih Ünal, "Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa" www.hbektasveli.gazi.edu.tr/dergi_dosyalar/41-183-204.pdf

Bunda, Ermeni meselesinin olduğu kadar, bölgede dağlık alanlarda yaşayan aşiretlerle şehirli eşraf arasındaki soğukluğun da etkisi vardır. Nitekim vali, kaymakam, mutasarrıf gibi yerel yöneticilerle işbirliği yapan şehirli eşraf güruhu kır ve dağ bölgelerindeki aşiretlere baskı yapmışlardır. Bu durum karşısında aşiretler tamamen kendi iç dünyalarına çekilmiş, devletten kopuk, hiçbir mükellefiyeti olmayan bir topluluk halinde hayvan sürüleriyle birlikte kan davaları, kavgalar ve rekabetler içinde yaşamışlardır. Devlet otoritesi buralara pek girememiştir³⁰⁷.

Buna karşın, Erzurum valisi, Rusya ve İran sınırlarında bulunan Kürt aşiret reislerini huzuruna çağırarak onlara, Ermeni ve diğer ahaliye saldırmamalarını ve umûmi asayiş ihlal etmemelerini tembih ettikten sonra, onlardan, bu konularda kendileri ve ahali namına teminat almıştır³⁰⁸. Kürt unsurunun en önemli sorununun zapt-ı rapt altına alınamamak olduğunu belirten Sultan II. Abdülhamid, Kürtlerin devlete isyan etmelerinden endişe etmediğini belirterek, şunları ifade etmiştir; “...Rusya ile harp vukuunda disiplinli bir şekilde yetiştirilen bu Kürt alayları bize çok büyük hizmetlerde bulunabilirler. Ayrıca orduda öğrenecekleri itaat fikri kendileri için de faydalı olacaktır. Zabıt unvanı verdiğimiz Kürt Ağaları ise yeni mevkileriyle övünecekler ve bir miktar zapt-ı rapt altına girmeğe gayret göstereceklerdir. Kürt Ağalarının bazılarının çocuklarını İstanbul’a getirip memuriyete yerleştirdiğim³⁰⁹ için de tenkit edildiğimi biliyorum. Senelerdir Hıristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgal etmişlerdir. Bundan sonra da kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yaklaştırmakta ne gibi bir zarar olabilir...”³¹⁰

Bu görüşü destekleyen bir belgede “..bazılarının Ermeni komiteleriyle işbirliği yapmalarına rağmen Kürtler, sadık bir unsur olarak görülmüşlerdir..” anlayışı mevcuttur³¹¹. Bu düşüncelerin iltifata dönüşmüş bir uygulamasını örnek vermek gerekirse; Erzurum’daki Hamidiye Alaylarına bağlı aşiretlere gönderilen Tören Sancakları, Kürt Alaylar için İstanbul’da üretilmekte, masrafları da Ceb-i Hümâyûn’dan ödenmektedir³¹².

³⁰⁷ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri*, ss. 84–86.

³⁰⁸ *BOA. Y. PRK. EŞA.* (Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı) 12/57, 19 Kasım 1890 (1308.R.6).

³⁰⁹ Sultan’ın söz konusu ettiği olay, İstanbul’da 1892’de açtığı Aşiret Mektebi’ne Aşiret ağalarının çocuklarını kabul etmesidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 401, Kodaman, *Age*, s. 67

³¹⁰ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 52.

³¹¹ *BOA. Y. PRK. ASK.* 255/56, 8 Nisan 1908 (1326.Ra.7).

³¹² Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s.46.

Ayrıca, Kürtlerden, kuvvetli ve kavgacı bir millet olarak bahseden Padişah, Kürtler için; “...*Bu halk gıdasını temin edebildiği zaman biz mesut oluruz. Mektep, mahkeme gibi lüzumlu müesseseler burada ikinci derecede ehemmiyeti haizdirler...*” ifadesini kullanmıştır³¹³.

II. Abdülhamit döneminde göçebe Kürt aşiretlerinin yerleştirilmesinde bir takım hususlara dikkat edilmiştir. Örneğin, Şakir Paşa'nın Anadolu Islahâtı çalışmaları çerçevesinde İran tarafından gelen aşiretlerin yerleştirilmesi hususunda, duyarlı davranması istenen Paşa, bu bölgeyi İran etkisine sokacak bir nüfus yapılanmasına izin vermemesi konusunda uyarılmıştır. Paşa da gelmek isteğinde bulunan bütün aşiretlerin Sünni ve Şafii mezhebinden olduklarını bildirmiştir³¹⁴.

Doğudaki aşiretleri ilgilendiren bir başka düzenleme olan Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası'nda ise Kürt aşiretlerinin teftişi ile ilgili şu emirler görülmektedir: “...*Kürtlerin yaylak ve kışlaklarına gidiş gelişleri esnasında geçecekleri yerlerdeki ahaliye herhangi bir zarar vermemeleri için bir subayın emri altında yeteri kadar askeri kuvvet ve jandarma bu aşiretlere yol arkadaşlığı yapacak ve bir polis komiseri de adı geçen subaya refakat edecektir. Kürtler, kışlaklarına dönüncüye kadar, iyi hal ve hareketlerde bulunacaklarının bir teminatı olmak üzere içlerinden bazılarını hükümete teslim edeceklerdir. Mürur tezkeresi nizâmnâmesi ile silah taşımak hakkındaki nizâmnâmeye uyacaklardır. Haymenişin ve göçebe halinde bulunan aşiretler, hükümet tarafından kendilerine verilecek arazide iskâna zorlanacaklardır. Şam ve Irak çöllerinde gidiş geliş yapan aşiretlerin şehirlere giriş çıkışlarında, yanlarında nizâmiye askeri ve jandarma bulundurulacaktır*³¹⁵...”. Bu emirler, aşiretlerin göçebelilik yapılarından kaynaklanan asayiş problemlerine çözüm bulma amacını taşımaktadır.

Erzurum Vilayeti'nde aşiret iskânlarına verilecek birkaç örnek bu iş ve işlemlerin ayrı bir tez konusu kadar yekûn teşkil edeceğini göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen bir belgede³¹⁶ Pasinler, Hınıs ve Narman'daki bazı aşiretlerin iskânı ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “...*Pasinler'deki Emrakom yaylası, Emrakom ve Söğürtlü Karyeleri ahalisinin otlakıyesi ve Çoban Köprüsü civarında olduğundan aşiretlere mera olarak tahsis edilmesi sakıncalı görülmüştür. 8. Hamidiye*

³¹³ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 59.

³¹⁴ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 136.

³¹⁵ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, 17 Ekim 1895 (1313.R.28).

³¹⁶ BOA. Y. PRK. UM 41/26, 6 Mayıs 1898 (1315.Z.15).

alayını teşkil eden Camedanlı Aşireti'ne Pasinler'deki boş araziler tamamen verildiği halde yine bir kısmı iskân edilememiştir. Fiskanlı Aşireti; Henege, Hızır İlyas, Tavşancık, Aşağı Söğürtlü, Karaivaz ve Çiftlik isimlerindeki karyelerinin bazı yerlerini satın alıp, bazı yerlerinde de kiracı olarak tasarruf etmektedirler. Fiskanlı Aşireti'nin İkinci Binbaşısı Budakzade Osman Ağa ile göçle gelen Sevkânlı Aşiretleri Hınıs'ın Karakilise, Harabe, Hanbigi, Tepecik, İncesu ve Gürgür karyelerinde iskân edilmiştir. İncesu, Tepecik, Harabe ve Hanbigi arazileri tamamen ve Karakilise arazisinin yarısı devlet tarafından ücretsiz olarak verilmiş olup Karakilise'nin diğer yarısı ile Gürgür'ün arazisini de satın almışlardır. Narman Kazâsı'nda iskâna ilişkin boş arazi olmayıp Köyünhası Karyesi kısmen ve Kenzesor Karyesi de umumen Rusya'ya hicret etmiş olduklarından yerlerine geçici olarak muhacirler yerleştirilmiştir. Hınıs'ta, ahalsinin bir kısmı Rusya'ya gitmiş olan Ermeni karyelerinde terk edilmiş araziler var ise de aşiretlerin, bölgede kalan Ermenilerle karışık bir biçimde yerleştirilmesi sakıncalar doğurabilir..." Bu bilgilerden anlaşıldığına göre devlet, gidiş geliş mahalli (mürûr ve uburgâh) olan veya Ermenilerin yaşadığı bölgelere, güvenliğin ihlal edilebileceği nedeniyle aşiretleri yerleştirmekten çekinmektedir.

Hamidiye Alaylarının kuruluşunda askeri açıdan yararlar düşünüldüğü kadar yöre halkının medeniyet yolunda ilerleme kaydedecekleri de göz ardı edilmemiştir. Bu yolla konar-göçer aşiretlerin devletin kanun ve nizamları dairesinde hayat seviyelerinin yükseltileceği düşünülmüştür. Mesela tesis biçimleri aşiretlerin hayat tarzlarına uydurulan mekteb-i ibtidailer konar-göçer aşiretlerle birlikte konar-göçer halde bulunmakta ve böylece aşiret çocukları eğitim imkânından mahrum olmamaktaydı³¹⁷.

Doğu vilayetlerinde Kürtlerin hayat şartlarının iyileştirilmesi için II. Abdülhamid döneminde girişilen faaliyetler II. Meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Bu bağlamda bölgeye iyi yetişmiş ve bölgede de itibar gören ulemadan oluşan nasihat heyetleri³¹⁸ gönderilerek Kürtlerin devletle olan irtibatları kuvvetlendirilmeye çalışılmış, bazı Kürt aşiretleri mecburi iskâna tabi tutulmuş, 1913'te Erzurum'da, Kürtlerin güzergâhı olan Karskapı caddesinde, Kürtler için özel bir medrese yapılması gündeme gelmiş ve Ermeni çetecilerine karşı kendilerini koruyabilmeleri için Kürt

³¹⁷ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 174.

³¹⁸ Sultan II. Abdülhamid döneminde bu uygulama farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin Erzurum Valiliği tarafından Pasinler bölgesindeki Kürt aşiretlere, zulümlerine son vermeleri için, nasihatlerde bulunulmuştur. *BOA. Y. MTV. 242/120*.

aşiretlere silah dağıtılması, I Dünya Savaşı öncesi ve sırasında devletin gündemini meşgul etmiştir³¹⁹.

Sonuç olarak II. Abdülhamid dönemi ile ilgili şunlar söylenebilir; bu dönemde göçebe Kürt, Çerkez, Karapapak veya Türkmen aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek için özel bir gayret sarf edilmişse de dönemin şartlarının bu girişimleri zorlaştırdığı görülmüştür³²⁰. Bu aşiretleri yerleşik hayata geçirmekten ziyade, mevcut durumlarının muhafazasıyla beraber, bunların şehirli eşraf ve Ermeni çetecilere karşı korunup kollanması siyaseti takip edilmiştir. Bir taraftan göçebelilik yapılarının devamı sağlanırken diğer taraftan bunların ilmen ve medeniyeten terakkileri için gerekli vasıtalar, bu yapı içerisinde tesis edilmeye çalışılmıştır. Bu iddiaların en güzel kanıtı, Hamidiye Alaylarının kuruluş ve çalışmaları esnasında görülmektedir ki; aşiretlerden müteşekkil bu alaylar oluşturulurken aşiretlerin göçebelik durumlarına müdahale edilmemiş ve mevcut yapıları muvacehesinde gerekli işlemlere tabi tutulmuşlardır. Aynı zamanda Sünni çizginin dışına çıkmamaları ve devlete itaat ve sadakatlerinin devamının sağlanması gibi amaçlarla ve çeşitli vesilelerle onura edilmeye çalışılan aşiretlere ve reislerine, hükümet ve devlet yanlısı olabilmeleri için maaşlar bağlanmış, nişanlar verilmiş³²¹ ve sultanın bizzat iltifatına mazhar olmuşlardır.

³¹⁹ Erdal Aydoğan, *İttihad ve Terakki'nin Doğu Politikası*, İstanbul 2005, s. 200–213.

³²⁰ 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun aşiretleri iskân faaliyetleri bu çalışmanın alanına girmemekle birlikte bu konu ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1997.

³²¹ Sultan II. Abdülhamit döneminde nişan dağıtma işleminin çokça uygulanmasının sebebi, nişan verilen kişinin, devlete karşı beslediği iyi niyetinin devam etmesini sağlamaktır. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 45–46

2.4. MUHACİRLERİN İSKÂNİ

Gerilemenin parçalanmaya dönüştüğü XIX. yüzyıl'da Osmanlı Devleti, istila edilen topraklarından göç eden milyonlarca Müslüman ahaliyi iç bölgelerine naklederek yeniden yerleştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü bu yüzyılda sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin, esaret altında kalan eski vatandaşlarına karşı duyarsız kalması mümkün olamadığı gibi hilafet makamını da temsil ediyor olması sebebiyle diğer ülkelerdeki Müslümanlara karşı da kapılarını kapatamamıştır. Aksi takdirde bu hem hilafet makamının hem de Devlet-i Aliye'nin şanına yakışmayacağı gibi dünya Müslümanları nezdinde de itibar kaybetmesine yol açacaktır³²².

Muhacirlerin Osmanlı nüfusuna etkileri konusuna, bu çalışmanın nüfus ile ilgili kısmında değinilmiştir. Ancak, özellikle 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine çok sayıda muhacirin iltica etmesi ve Kars yöresinden gelenlerin önemli bir miktarının geri dönme ihtimali nazara alınarak Erzurum ve havalisine yerleştirilmeleri³²³, bu konunun ayrı bir başlık altında değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. 1873 ile 1913 yılları arasında 5 ile 7 milyon arasında muhacirin Osmanlı ülkesine iltica etmiş olması konunun önemini ayrıca ortaya koymaktadır³²⁴.

Osmanlı ülkesine yapılan göçlerin sevk ve idaresi, 1860 yılında kurulmuş olan **İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu** tarafından yürütülmekte olup³²⁵, bu komisyona son şeklini ve “**Muhacirin-i İslamiye Komisyonu**” ismini Sultan II. Abdülhamit vermiştir. Vilayetlerde bulunan göçmen idareleri (İskân-ı Muhacirin Müdürlüğü), bu ana idareye karşı sorumlu tutulmuşlardır³²⁶. Komisyon, göçmenlerin huzur içinde yerleşebilmeleri için gerekli hukuki ve ekonomik çerçeveyi hazırlamada önemli rol oynamıştır. Muhtelif vilayetlerde mevcut olan işlenmemiş arazilerin genel bir dökümü hazırlanarak mülteciler, buralara yönlendirmiştir. Birçok durumda yük hayvanı ve ekmek için tohum sağlanmıştır. Hükümet yeni gelenlere toprağı, tarımı geliştirmeye yönelik bir çabanın parçası olarak değil, hayatlarını kazanabilmeleri için vermiştir³²⁷.

³²² Mehmet Yılmaz, “XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirini İskân Politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 1999, c. 4, s. 587.

³²³ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908)*, Trabzon 1996, s. 156. Verilen bilgilere göre, Erzurum Vilayeti'ne gelen muhacirlerden, Temmuz 1893 tarihine kadar 2.720 hanede 19.572 nüfus iskân edilmiştir. Erzurum'dan diğer vilayetlere 4.852 hanede, 34.660 nüfus sevk edilmiş ve vilayet dâhilinde 2.132 hanede 15.088 kişinin de iskânı devam etmekte bulunmuştur. Erkan, *Age*, s. 68.

³²⁴ Quataert, “İslahâtlar Devri”, s. 916.

³²⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 304.

³²⁶ Karpat, *Age*, s. 35.

³²⁷ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 131

Gerek görülen vilayetlerin vilayet merkezlerinde kurulan muhacir veya iskân komisyonları da kentin ileri gelen zengin kişilerinden oluşmakta ve bu kişiler genellikle giderler için yardımda bulunmaktadırlar³²⁸.

Komisyonun ismi, 1914 yılında Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi olarak değiştirilmiştir. Adı geçen müdüriyet, iskân, heyet-i fenniye, sevkıyat ve aşair şubelerine ayrılmıştır. Bu suretle aşiretleri de içine alarak bütün iskân işlerinin tek elden yürütülmesi vazifesini yerine getirir bir teşkilat haline gelmiştir³²⁹. Osmanlı ülkesine yerleştirilen göçmenlerin, nakil harcamaları devlet tarafından karşılanmış, gündelik hayatlarını devam ettirebilmeleri için yardımlar yapılmış, sağlık ve eğitim yardımlarında bulunulmuş, tarımsal araç gereç ve tohumluk ile çift hayvanı tedarik edilmiş, sanat sahiplerinin sanatlarının icra edebilecekleri ortamlar hazırlanmış ve iskânlarını takip eden belli bir süre vergi ve askerlikten muafiyetleri sağlanmıştır³³⁰.

1856-1876 yılları arasında, Kırım ve Kafkasya'dan yaklaşık 600.000 ile 2.000.000 arasında kişinin, Osmanlı topraklarına göç ettiğine dair tespitler yapılmıştır. Bu rakamlar arasındaki tutarsızlığın başlıca sebepleri; göçlerin belli bir düzen ve formaliteye göre cereyan etmeyişi, Rus kaynaklarının verdiği rakamların sadece resmi pasaport alanları kapsadığı halde, Osmanlı rakamlarının sağ olarak ülkeye giriş yapanları ifade etmesi gibi durumlardır³³¹.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar aralıksız olarak devam eden Kafkas göçleri, bu tarihte yeni bir hız kazanmıştır. Bu süreçte Osmanlı'ya göç eden Kafkasyalılarından, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, Ruslara karşı mukavemet gücü olarak istifade edilmiştir. Bu amaç için kullanılan göçmenlerin sayısı 20.000'i bulmuştur. Savaştan sonra Rusların Kafkaslar üzerindeki baskısı artmış ve Ruslar, uzun yıllardır kendilerini uğraştıran Kafkasyalılar meselesini çözmek amacıyla, Osmanlı'yı zorlayarak, Osmanlı'ya yapılan göçler üzerindeki bütün sınırlama ve kısıtlamaları kaldırmışlardır³³². Bu tarihten itibaren Osmanlı ülkesine yoğun bir göçün yaşandığı ve bu göçmenlerden kara yolu ile gelenlerin, Anadolu'ya, başta Erzurum olarak doğu bölgesinden girdikleri tahmin edilebilir. Gelenlerin çoğunun Müslüman olması ise, Anadolu vilayetlerinin sosyal ve kültürel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir denilebilir.

³²⁸ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, ss. 269–270.

³²⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 585.

³³⁰ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "İskân-ı Muhacirin İane Pulları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 605.

³³¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 90.

³³² Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 50.

1878 Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terk edilen Ardahan, Kars ve Batum'da Rusların asimilasyon politikalarına maruz kalmak istemeyen Türk unsurlar, Rusların tazyikleri sonucu Osmanlı ülkesine göç etmeye başlamış ve Ruslar, Türklerden boşalan yerlere Ermeni, Rum, Yezidi, Süryani, Ukraynalı, Malakan, Alman, Duhabar ve Estonyalıları yerleştirmeye çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında Sohum, Batum ve Kars havalisinden yaklaşık 300.000 kişi Anadolu'ya iltica etmiştir³³³. Örneğin bu savaştan sonra Kars vilayetinden 1878 ile 1881 yılları arasında sadece üç yıl zarfında 82.760 kişi ayrılmıştır³³⁴. Savaştan sonra deniz yoluyla Trabzon ve Hopa'dan ülkeye giriş yapan göçmenlerle, kara yolu ile Kars ve Artvin'den giriş yapanların ilk durakları, Erzurum Vilayeti olmuş ve buradan, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ta tahsis edilen iskân bölgelerine gitmişlerdir³³⁵.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Muhacir Komisyonları tarafından yapılan çalışmalar sonucunda, Erzurum Vilayeti'nde toplam 57.407 dönüm arazinin iskâna uygun olduğu tespit edilmiştir. Bunun, 8.007 dönümü Erzurum Sancağı'nda, 5.200 dönümü Erzincan Sancağı'nda, 42.700 dönümü Hınıs Kazâsı'nda ve 1.500 dönümü de Pasinler'de bulunmaktadır³³⁶.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Dağıstan Muhacirleri ve özellikle Çerkezler, Müslüman nüfusu artırmak ve Rusya'ya karşı bir tampon bölge oluşturabilmek gibi gayelerle Doğu Anadolu'ya yerleştirilmek istenmişse de bu grupların savaşçı ve hareketli özelliklerinden dolayı Rusya bu işe itiraz ederek baskılarını yoğunlaştırmış ve bu süreç neticesinde, bu bölgeye Dağıstan'dan gelen grupların toplu iskânları istenilen seviyede olamamıştır³³⁷. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere gelen muhacirlerin önemli bir bölümü, Doğu Anadolu'da yerleştirilmek istemeyip Anadolu'nun farklı yerlerinde daha önceden yerleştirilmiş akraba veya tanıdıklarının yanına gönderilmek istemişlerdir.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Dağıstan muhacirlerinin Osmanlı ülkesinde iskân taleplerini içeren bir dosya, devletin iskân siyaseti ile ilgili önemli veriler

³³³ Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 663–664

³³⁴ Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 693. Adı geçen makalede ayrıntılı sayısal verileri görmek mümkündür.

³³⁵ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 81.

³³⁶ Erkan, *Age*, s. 127.

³³⁷ S. Erkan, "XIX. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 619–623.

sunmaktadır³³⁸. Söz konusu belgelerde Dağıstan'dan gelen ve Bursa, Samsun ve Konya'da yerleştirilmiş olan arkadaş veya akrabalarının yanında iskân edilmek isteyen muhacirlerin dilekçeleri bulunmaktadır ki, dilekçelerin bir kısmı Eleşkirt ve Narman telgrafhanelerinden Trabzon vasıtasıyla başkente ulaştırılmıştır. Bu muhacirler Kars tarafından gelerek, Erzurum'dan Osmanlı ülkesine girmişlerdir. Dilekçelerden bir tanesi de Dağıstan'da yaşayan ve dokuz kişilik ailesiyle birlikte Hacc farizasını yerine getiren, Buhara'nın Andican kasabasına bağlı, Mehmet Ömer isimli birisine aittir. Bu şahsın dilekçesi kabul edilmiştir. Söz konusu dilekçenin kabulüne dair olan Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararında; "...*memalik-i ecnebiyeden gelen muhacirinin, mensub oldukları hükümetlere müracaatla, usulü dairesinde fekk-i rabıta-i tabiiyet etmedikçe tabiiyet-i Devlet-i Aliye'ye kabul edilmemeleri mukarrer ise de Buhara muhacirleri hakkında karar-ı mezkûrun tatbik edilmediği...*" ifadesi³³⁹, Buharalıları kabul konusunda Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı davranmakta olduğunu gösterir.

Yine söz konusu dilekçelerde aileleri ile birlikte gelen Dağıstan muhacirlerinin Rus egemenliği altında Hıristiyanlaşmaktan korktuklarını, İslamiyet'i en iyi şekilde, Osmanlı egemenliğinde yaşayabileceklerini ifade ettiklerini ve kendilerine, tarıma müsait arazilerin verilmesini istedikleri görülmektedir. Bu muhacirlerden Hüseyin isimli bir şahıs ise, dilekçesinde, ailesiyle birlikte bir yıldır Eleşkirt'te iskân edildiğini dile getirmiştir. Hüseyin, dilekçesinde, Rusya'ya iade edilmesi kararı çıktığını, Rusya'ya gönderilirse Sibirya kıtasına sürgün edileceklerinden bahisle Rusya'ya iade edilmektense Osmanlı ülkesinde ailesiyle birlikte idam edilmeyi bile tercih ettiklerini belirtmiştir³⁴⁰.

Erzurum Vilayeti'nde muhacirlerin iskânı ile ilgili kapsamlı bir arşiv çalışması yapılmamış olup Osmanlı Arşivlerinden edinilen belgelerdeki veriler, diğer müteferrik araştırmalarla desteklenerek kronolojik olarak bir bilânço çıkarılmaya çalışılmıştır.

1878–1879 senelerinde (1294 senesinin farklı aylarında) Kars'tan Erzurum'a gelen muhacirlerin bakım masrafları olarak 36.033 kuruş ve 39 para tahakkuk etmiş, bu meblağın hangi başlık altında sarf edileceği konusunda bir takım yazışmalar gerçekleşmiş ve *masarif-i fevkalade* hesabına dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır³⁴¹.

³³⁸ BOA. A. MKT. MHM. 525/27, 28 Ağustos 1904 (1322.C.16).

³³⁹ BOA. A. MKT. MHM. 525/27, 28 Ağustos 1904 (1322.C.16).

³⁴⁰ BOA. A. MKT. MHM. 525/27.

³⁴¹ BOA. İ. DH. 64767, 1 Ocak 1881 (18.M.1297).

Kars yöresinden Erzurum'a gelen bir göçmen kafilesi Tercan'da 23 Mart 1887'de yeni köyler kurulmak suretiyle yerleştirilmişlerdir. Muhacirlerden kurulan yeni köyler ve hane sayıları şöyledir³⁴²:

Yeniden kurulan köy adları	Hane
Şihlû Karyesi	26
Feyziye Karyesi	14
Uzundere Karyesi	25
Hamidiye Karyesi	7
Hacılar Karyesi	19
Sultaniye Karyesi	66
Sayfiye Karyesi	21
Hüsn-i Abâd Karyesi	23
Çimenli Karyesi	43
Güzeldere Karyesi	18
Ma'mure Karyesi	29
Köseler Karyesi	4
İmadiye Karyesi	17
Toplam	312

1894 senesinde Pasinler Kazâsı'nın mevcut karyelerinde 426 hanede 1210 erkek ve 1105 kadın olmak üzere toplam 2315 kişilik bir muhacir grubu boş arazilere yerleştirilmişlerdir. Yine Pasinler'in Sıçan Kalası isimli mevkiinde ve diğer yerlerinde muhacirlerin iskânıyla yeniden yedi karye teşkil edilmiş olup bu karyelerin isimleri ve erkek ve kadın nüfusları şu şekilde verilmiştir³⁴³. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere her eve ortalama altı kişi yerleştirilmiştir:

<u>Karye İsmi</u>	<u>Hane Sayısı</u>	<u>Erkek</u>	<u>Kadın</u>
Hamidiye	16	55	43
Selimiye	16	62	43
Kadriye	16	62	48
Teşvikiye (Terzi Köyü)	40	119	110
Sultaniye (Dibekli Mevkii)	11	48	26
Orhaniye (Bekmal Nam Mahal)	40	133	114
<u>Osmaniye (Kongal Harabesi)</u>	<u>15</u>	<u>45</u>	<u>26</u>
YEKÛN	154	524	410

³⁴² Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 156.

³⁴³ BOA. İ. DH. 12 Şubat 1895 (1312.Ş.17), Vesika No: 28

Ayrıca bu iki tabloda, günümüze de ışık tutabilecek bir uygulama görülmektedir ki o da muhacirlerin iskân edildikleri yerlerin isimleri konusunda “Hamidiye” politikasının taşrada kendine uygulama alanı oluşturmuş olduğudur. Muhacirlerin yerleştirildiği köylere verilen isimlere bakıldığında genellikle Türkçe ve Osmanlı kimliğine ait kelimeler kullanıldığı görülmektedir.

1893 yılında Rusya'ya terk edilen topraklardan, sınırın beri tarafına göç eden Zilânlı ve Celâli aşiretleri Bayezid Sancağı'nda hemen iskân edilmeyerek bir süre sancak dâhilindeki Sinek Yaylası'nın eteklerinde barınmışlardır. Göçmenler İstanbul'a başvurarak iskânları yapılmadığı takdirde, tekrar Rusya topraklarına göç edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine, Meclis-i Vükelâ, bunların iskânlarının bir an önce yapılabilmesi için, Bayezid Mutasarrıfı, Defter-i Hakan-î Memuru ve Bayezid Komutanından oluşacak bir komisyon kurmayı kararlaştırmıştır. Komisyon, 12 Kasım 1894'te göçmenlerin Bayezid Sancağı'nda iskânlarını tamamlayarak, bunları, 14 eski köydeki boş arazilere yerleştirmiştir. Bu köylerle hane ve nüfus sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir³⁴⁴:

<u>Köy Adı</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
Çatır-ı ulya Karyesi	3	31
Benay-ı Miliç "	3	26
Hanköyü "	9	53
Kas "	11	69
Hacı Hanyo "	15	95
Hamzikân-ı Suflâ Karyesi	4	25
Mizangi-i ulya "	4	34
Zorova "	15	88
Haydonoğlu "	7	46
Kasur "	20	116
Oharik "	48	324
Çatır merkezer "	16	101
Dede Maksut "	21	123
<u>Zeyt Oharek</u> "	<u>13</u>	<u>62</u>
YEKÛN	189	1193

³⁴⁴ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 157.

Bu aşiretlerin ıslahı sırasında oluşturulan yeni köyler de şunlardır:

<u>Köyün Adı</u>	<u>Hane</u>	<u>Yekûn (Nüfus)</u>
Şahverdi ile Bedilli Harabesi	11	69
Kilise Harabesi	10	72
Abdi ile Görgörek Harabesi	16	117
Hoş Merkadim ile Murat Yüzü Harabesi	32	214
<u>Pireli (?) Harabesi</u>	<u>10</u>	<u>74</u>
YEKÛN	79	546

1901 yılının sonlarında Dağıstan'dan Erzurum'a hicret eden 500 hanede 1.860 kişi, kendilerine, Bitlis Vilayeti'nin Ahlât Kazâsı dâhilinde tahsis edilen 18.000 dönümlük araziye yerleşmek istemeyerek, Sivas tarafına gönderilmek istemişlerdir. Kış mevsiminde gönderilmeleri uygun bulunmamış ve o kışı Hasankale'de geçirdikten sonra, bahar mevsiminde gönderilmelerine karar verilmiştir. Yaklaşık 100 kişinin daha, ilaveten Rus sınırını geçerek bu muhacirlere katılacağı haberi ulaşınca, Vali Nazım Paşa paniğe kapılarak tüm bu kişilerin kışlık masraflarının giderilmesi için formüller aramağa başlamıştır. Vilayetin gelirleri zaten ancak kendi giderlerini karşılamaya yetmektedir. Muhcirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisi birinci azası Rıza imzalı bir arizada bunların iaşeleri için lazım olan 2.500 liranın muhacirlere mahsus pul hâsılatından³⁴⁵ karşılanması veya yeterli miktar paranın başka yerlerden toplanmasına izin istenmiştir. Maliyenin bu isteğe cevabı ise vilayetin, gerekli parayı, emval-i umûmiyeden (vilayetin genel bütçesi) karşılaması yönünde olmuştur. Sadâret ise olaya son noktayı koyarak, Erzurum'un mali durumunun bu işe elvermeyeceğinden hareketle, muhacirler için gerekli meblağın bu iş için tahsis olunmuş olan muhacirin pulu hâsılatından tesviye edilmesinde karar kılmıştır³⁴⁶.

15 Temmuz 1902 tarihinde Erzurum'un Hınıs Kazâsı'ndaki Yeniyüz Köyü'nde iskân olunacak Kars göçmenleri için 10.000 kuruş bedelle arazi alınmaya çalışılmış,

³⁴⁵ İskân faaliyetleri için gerekli finansmanı sağlamak üzere, 1899 yılında, iki yıl süreyle başlatılan bir uygulama. 20 paralık, bir, on ve elli kuruşluk olarak bastırılan bu pullar, damga pullarını satmakta olan bayilerde satışa sunulmuştur. Sarıcaoğlu, "İskân-ı Muhacirin İane Pulları", s. 606

³⁴⁶ A. MKT. MHM. 516/5, 7 Aralık 1901 (1319.Ş.26).

fakat mahallinden burada göçmen iskân etmenin asayiş yönünden sakıncalı olduğu belirtilince, aynı yörede başka bir yerden arazi alınması kararlaştırılmıştır³⁴⁷.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, özellikle 1856'dan sonra dışarıdan yoğun bir göçün yaşandığı Osmanlı topraklarında, coğrafi konumu itibariyle, bu göçleri ilk karşılayan Erzurum Vilayeti, göçmenlerin iskânlarına veya misafir edilmelerine sahne olmuştur. Bu muamelelerin çoğu kez vilayetin ekonomisini olumsuz yönde etkilediğini de vurgulamak gerekmektedir. Göçle gelenler, yerleştikleri bölgenin nüfusunu olduğu kadar, kültürel yapısını da etkilemiştir. Erzurum'u transit geçiş için bir durak olarak göçmenlerin bir kısmı da daha önceden Osmanlı ülkesine sığınmış akrabalarının yanına yerleştirilmek istemişlerdir. Ülkeye gelen göçmenlerin çoğunluğunun Müslüman olması, Osmanlı Devleti'nin, bir İslam Devleti olarak, bu dönemde hâlâ etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.

2.5. NÜFUS

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Erzurum Vilayeti'nin nüfusu değerlendirilirken, Osmanlı Devleti'ndeki iç ve dış gelişmelerin etkisini ortaya koymak gerekir. Yaşanan savaşlar ve kaybedilen topraklar, devletin ve vilayetlerin nüfus yapısını etkilemekle birlikte, ülke içine yapılan göçler de nüfusun yanı sıra toplumun sosyal ve kültürel yapısının değişmesini de sağlamaktadır. Örneğin 1859 yılında Şeyh Şamil'in vefatı üzerine Kafkaslardan Osmanlı ülkesine gelen Kafkasyalı göçmenler, Anadolu'da Nakşibendîliğin önem kazanmasını sağlamışlardır. Ayrıca göçmenlerin etkisi ile ülkede Türk-İslam kültürü gelişme göstermiştir.

2.5.1. XIX. yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin Nüfusu

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl'daki nüfus yapısı ile ilgili yapılabilecek en genel değerlendirme, bu dönemde toprak kayıplarına bağlı olarak Osmanlı nüfus yoğunluğunun sürekli arttığı yönünde olacaktır. İmparatorluğun en çok toprak kayıpları bu dönemde yaşanmış ve bu kayıplardan kaynaklanan en büyük göç hareketleri de yine bu dönemde olmuştur. Sırbistan, Yunanistan, Eflak-Boğdan ve Bulgaristan gibi nüfus yoğunluğu yüksek olan bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardır. 1800'de devletin arazisi tahminen 3 milyon kilometrekareyken, 1914'te 1.3 milyon kilometre

³⁴⁷ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 64.

kareye düşmüş, nüfusu 1830'dakinin aynı kalmış, (26 milyon) ve nüfus yoğunluğu iki katına yükselmiştir. 1830'dan sonra imparatorluğun nüfusunun hatırı sayılır bir şekilde artmasının temel dinamikleri ise, hastalıkların azalması, sıhhi şartların iyileşmesi, emniyet, nakliyat ve münakale ve imparatorluğa büyük sayıda göçmenin gelmiş olmasıdır³⁴⁸.

XIX. yüzyıl'ın başında nüfusun en büyük kısmı Rumeli'deki vilayetlerde, fakat bunların hissesi devamlı surette azalmıştır. 1831 nüfus sayımına göre Osmanlı nüfusunun üçte biri bu vilayetlerde. Bu rakam tartışmaya açık olmakla birlikte, 1850'lerde ve 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 18 milyon olduğu bildirilmiştir. Bunun aşağı yukarı %45'i bu vilayetlerde³⁴⁹.

1820–1890 yılları arası Osmanlı nüfusu genel olarak şöyle bir seyir izlemiştir³⁵⁰:

Tablo 2.1. 1820-1890 Arasında Osmanlı Devleti'nin Nüfusu (binde bir olarak)

YIL	AVRUPA		ASYA		TOPLAM	
	Toplam Nüfus	Müslim %	Toplam Nüfus	Müslim %	Toplam Nüfus	Müslim %
1820-1830	10.200	32.0	11.100	80–90	21.300	59.6
1840-1850	15.500	36.1	---	---	---	---
1870-1880	10.150	43.0	16.500	80–90	26.650	68.0
1880-1890	6.337	47.5	16.000	87.5	22.337	76.2

Tablodan görüleceği üzere yaşanan toprak kayıpları üzerine devletin Müslüman nüfus yoğunluğu da artış göstermiştir. Bu nüfus değişiklikleri, Osmanlı kimliğinde İslam unsurunun ön plana geçmesine ve daha çok vurgulanmasına yol açmıştır denilebilir³⁵¹. Bu noktadan bakınca, Sultan II. Abdülhamid döneminde devletin siyaset ekseninin İslamcılık fikri üzerine bina edilmesi, tarihin getirdiği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Devlet gelinen süreci iyi değerlendirerek bu dönemde, eğitimden sosyal yapıya kadar hayatın birçok alanında İslami kodları yerleştirmeyi bilmiştir.

³⁴⁸ Quataert, "İslahâtlar Devri", s. 901.

³⁴⁹ Quataert, Agm, s. 902.

³⁵⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 115.

³⁵¹ Osmanlı'da İslamcılığı ortaya çıkaran yegâne amil, elbette salt nüfus unsurundan ibaret değildir. Karal buna; Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi, Avrupa'nın Osmanlı Hıristiyanları lehine müdahaleleri, İslam memleketlerinin istila edilmesi, İslam ittifadı lehindeki fikir cereyanları ve Abdülhamid'in İslamcılık ile ilgili fikirleri gibi unsurları da eklemektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, ss. 539-549.

II. Abdülhamid'i, Tanzimat reformlarının bir devamı olarak kabul eden genel görüşlere³⁵² şu da eklenebilir ki; devletin hızlı bir şekilde çağdaşlaşmaya meylettiği yüzyılın bu son çeyreğinde, İslami çizgiden uzaklaşmamak için yoğun bir gayret söz konusudur. II. Abdülhamid, halifeliğin, tüm dünya Müslümanlarının kaderi olduğu görüşünden hareketle, modernizm ile İslamî görüş ve düşünüş sistemleri arasında sıkışıp kalmamış, bilakis çağındaki teknolojik gelişmelere ayak uydurmak suretiyle İslamî moderniteyi ikame etmeye çalışmıştır. Yönetim alanında da kendini gösteren bu duruşun bir sonucudur ki, bu dönemde dini liderlerin devlet işlerine karışmasına karşı çıkmıştır³⁵³.

Toprak kaybından doğan nüfus değişikliklerinin etkisi, Balkanlarda doğan devletlerin nüfusuyla ölçülebilir. Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğunun elinde kalan bölgelerinkinden çok daha yüksekti: Anadolu'daki yoğunluğunun iki ve hatta üç katı ve Irak ve Suriye'dekinin yaklaşık yedi katıdır. 1914'lerde Sırbistan'ın nüfusu 2,9 milyon, Bulgaristan'ınki dört milyondan fazla, Romanya'nınki yedi milyondan biraz yüksek ve Yunanistan'ınki 2,6 milyondur. Bu toprakların Osmanlı İmparatorluğunda kalmış olması, imparatorluk nüfusunun 26 milyon değil, 42,5 milyon olacağı anlamına gelmektedir³⁵⁴.

Ortaya konulan bir istatistikte, Osmanlı nüfusundaki yirmi yıllık artış, (1874/75–1894/95 1290–1310) şu şekilde belirtmiştir³⁵⁵:

<u>Sene</u>	<u>Nüfus</u>
1290	19.865.800
1300	24.675.950
1310	27.299.500.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, yirmi yıl zarfında, Osmanlı nüfusunda hızlı denebilecek bir artış yaşanmıştır. Bu artışın yaşanmasında, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, ülkeye yapılan göçler etkili olmuştur

Osmanlı idaresi XIX. yüzyıl boyunca çeşitli Türkmen, Kürt, Arap ve ekilebilir toprağın elverişli olduğu Anadolu, Irak ve Suriye'deki diğer göçmen aşiretleri yerleşik

³⁵² Örneğin Bernard Lewis, "...Tanzimat hareketinin, Abdülhamit idaresinin ilk yıllarında gerçekleştiğini ve zirveye eriştiğini söylemek mübalağa olmaz..." demektedir. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 177.

³⁵³ K. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2009, s. 334.

³⁵⁴ Quataert, "İslahâtlar Devri", s. 903.

³⁵⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.198.

hayata geçirmek için uzun süre çaba göstermiştir. Yerleşik hayata geçen göçebelerin ve göçmenlerin sayısı, Osmanlı istatistiklerine hemen ve doğru olarak yansımamıştır. Çünkü bu insanlar genellikle gönderildikleri yere tam anlamıyla yerleştikten vergi ödeyebilecek bir ekonomik düzeye geldikten ve askeri hizmet için insan sağlayabildikten sonra kaydedilmektedirler. Bu etkenin, özellikle Müslüman bileşeni olmak üzere, Osmanlı nüfusunun niteliksel ve niceliksel bileşimi üstünde etkisi büyük olmuştur. 1854–1908 yılları arasında Rusya’dan (Kafkasya, Kırım, Kuban ve Orta Asya) ve Balkanlardan yaklaşık beş milyon Müslüman, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Aynı zamanda yaklaşık 500.000–800.000 arasında Rum, Ermeni ve Arap da öncelikle Rusya ve Amerika’ya olmak üzere diğer ülkelere göç etmişlerdir³⁵⁶.

1850 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nde önemli nüfus hareketleri meydana gelmiştir. 1853–56 Kırım Savaşı’yla birlikte çok sayıda Müslüman, kabileler halinde Osmanlı topraklarına göç ederken, sayısı yaklaşık 700.000’i bulan bu göçmenler Rumeli ve İç Anadolu’da yerleştirilmişlerdir. Bir başka göç dalgası Kafkaslarda Ruslarla mücadele den Şeyh Şamil’in 1859’da ölümü üzerine yaşanmıştır. Çok sayıda Çerkez ve Nogay sonbaharda deniz yoluyla İstanbul’a gelmiş, kışı burada geçirdikten sonra Nogaylar Çukurova’da Çerkezler de Kütahya ve Ankara taraflarında iskân edilmişlerdir. Kafkaslardan gelen bir başka göç dalgası ise 1862–1870 yılları arasında gerçekleşmiştir. Yaklaşık 2.000.000’u bulan bu göç kafilesi ise Rusların Müslümanları din değiştirmeye ve askerlik yapmaya zorlaması, onları Kuzey Kafkasya’nın verimsiz bölgelerine yerleştirmek için baskı yapması nedeniyle yurtlarını terk etmişlerdir³⁵⁷.

Genelde Doğu Anadolu’da ve özelde Erzurum Vilayeti’nde nüfus hareketliliklerinin en önemli sebepleri savaşlar, kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi olumsuzluklardır. XIX. yüzyıl boyunca belli başlı iç ve dış siyasi gelişmelerin şehirlerin nüfus yapılarını da büyük oranda etkilediğine şahit olunmaktadır. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermenilere ait 41.000 hane’nin Rusya’ya göç etmesine sebep olmuştur. Yine 1841–1845 yılları arasında Doğu Anadolu’da baş gösteren kuraklık, kıtlık ve pahalılık dolayısıyla yine pek çok Ermeni ailesi başka yerlere göç etmiştir. Kuraklık, kıtlık ve buna bağlı olarak meydana gelen göç hareketleri ile ilgili olarak 1893 ve 1894 yıllarında Erzurum, Gümüşhane ve Bayburt’ta meydana gelen ve iki yıl süren kıtlık nedeniyle iç göçler yaşanmıştır. Yeteri kadar mahsul alamayan ve ürün yokluğu

³⁵⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 49

³⁵⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, ss. 87–88.

sebebiyle memleketlerinde aç kalan insanların bir kısmı maişetlerini temin için başta Trabzon olmak üzere, Malatya, Sivas ve Amasya'ya göç etmişlerdir³⁵⁸.

1870'ten sonra Osmanlı ülkesine doğru göç hareketleri devam etmiştir. 1877–1878 yıllarında Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerin sayısı 474.389'a ulaşmıştır. Bunların 235.000'i kadın, geriye kalan 239.389'u ise erkektir. Bu iki yıl zarfında gelen göçmen aile sayısı, 108.000 olarak tespit edilmiştir. 1877–1897 yılları arasındaki yirmi yıllık dönemde Osmanlı Devleti'ne muhtelif yerlerden göç edenlerin toplam sayısı 1.015.015, aile sayısı ise 240.450 olmuştur³⁵⁹.

Yukarıda belirtilen savaş durumlarında Osmanlı ülkesine yönelik yaşanan göçler, Osmanlı Devletinin o dönemlerde emniyetli bir liman şeklinde olduğunu gösteriyor ise de Osmanlı sınırları dışına yapılan bir Ermeni göçü ise 1877–1878 savaşından sonra yaşanmıştır. Savaş sırasında Rusların tahriklerine kapılarak onlarla işbirliği yapan ve Müslüman halka karşı insanlık dışı muamelelerde bulunan Ermeniler, yaptıklarının cezasından korkarak, büyük bir panik içinde Ruslar çekilirken, onlarla birlikte Rusya'ya göç etmişlerdir. Esasen bu göçleri durdurmak için bir takım ferdi çabalar olmuş ise de fayda vermemiştir³⁶⁰. Yabancı bir kaynakta ise daha farklı bir noktaya temas edilerek şöyle denmiştir: “...Ermeniler, nüfusun çoğunluğunu oluşturmasalar bile, bölgenin (Erzurum ve havalisi) orijinal sakinleri olmaları ve şehirde gelişime açık bir kapasiteleri olmasına rağmen hükümetin yanlış politikaları bunları göçe zorlamıştır. Bunun yanı sıra asıl dikkat edilmesi gereken göçebe Kürtlerdir. Ermeni göçünün önlenmesi için şu üç reforma ihtiyaç var: 1- Türk memurlarının kötü yönetiminin önlenmesi, 2- Düzenin sağlanması (Kürtlerin şiddetle te'dib edilmesi), 3- Bölgenin kaynaklarının ve sanayisinin hızla geliştirilmesi...”³⁶¹.

Osmanlı Devleti'nin 1878'de devrettiği topraklarla birlikte yaklaşık 4,5 milyon insanı kaybettiği tahmin edilmiştir. Balkanlarda Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Osmanlı denetiminden çıkmış, topraklarının esası Anadolu ve Ortadoğu'dakilerden oluşan Osmanlı Devleti, ağırlıklı olarak Müslüman bir ülke haline gelmiştir³⁶².

³⁵⁸ Yunus Özger, *XIX. yüzyılda Bayburt*, s.22.

³⁵⁹ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 88.

³⁶⁰ Cevdet Küçük, “Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu”, *TKAE, Türk Kültürü Dergisi*, yıl 20, sayı 236, s. 12-17.

³⁶¹ Tozer, *Turkish Armenia*, s. 419.

³⁶² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 67.

Oldukça yoğun gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyılda Osmanlı nüfus yapısı da önemli bir değişim geçirmiştir. Savaşlardan sonra yaşanan sınır değişiklikleri, kuraklıklar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar, demografik hareketliliklerin yaşanmasında ciddi birer etken olurken, bu olaylar sonrasında yaşanan göçler de sosyal hayatı yakından etkilemiştir. Özellikle ülke içine yerleşen muhacirlerin, vilayetlerin nüfus yapılarını ve sosyal organizasyonunu önemli ölçülerde etkilemiş olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

2.5.2. XIX. Yüzyılda Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu

“...Erzurum Vilayeti, Osmanlı Anadolu'sunun doğu sınırında bulunan vilayetlerden, en ziyade dikkat ve özene şayan bir vilayet...”³⁶³ olmasından, özellikle bu çalışmaya konu olan dönemin hassasiyetinden (Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasına kaynaklık etmesinden), ve bir taraftan Rusya, diğer taraftan İran devletleriyle hemhudut olması gibi ayrıcalıklardan dolayı bu vilayetin şamil olduğu nüfusun, ihtiva ettiği milletlerle birlikte, açıkça incelenmesi gerekmektedir.

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus işgaline maruz kalan Erzurum şehri büyük bir tahribata uğramış savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ruslar Erzurum'u boşaltırken Poti, Anapa ve Ahıska Rusların eline geçmiştir³⁶⁴. Bir yıl süren Rus istilası nedeniyle 130.000 kişilik şehir nüfusu 20.000'lere kadar gerilemiştir. Rus işgalinde esaret altında yaşamak istemeyen Türklerin bir kısmı hicrete mecbur olmuştur. Ruslar 1829 sonbaharında Erzurum'dan çekilirken başta sanayi erbabı olmak üzere şehirdeki Ermenilerin büyük bir kısmını yanlarında götürmüşler ve Güney Kafkasya'ya yerleştirmişlerdir. Bazı kaynaklarda, Erzurum ve çevresinden Ermeni asıllı 41.000 hanenin, Rus ordularıyla birlikte hicret ettiği belirtilmektedir. Ermeniler, Rus ordusunun görünüşte kendi menfaatlerine uygun olduğuna aldanarak, Osmanlı tabiiyetini terk etmişlerse de az zaman sonra kendi milliyet ve lisanlarını terke mecbur olarak Ruslaşmışlardır³⁶⁵.

Bazı kayıtlara göre ise şehrin nüfusu 1835'te 15.000'e kadar düşmüştür³⁶⁶. Rusların götürdüğü bu insanlardan pek çoğu Osmanlı ülkesine geri dönebilmek ve eski

³⁶³ BOA. Y.PRK. UM. 33/25, 30 Ekim 1895 (1313.Ca.12).

³⁶⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1999, c. V, ss. 120–121.

³⁶⁵ Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 74.

³⁶⁶ Yunus Özger, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehri'nin Demografik Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, Erzurum 2006, s. 242.

huzur ve düzenlerine kavuşabilmek için dilekçeler yazmak suretiyle Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. 1877 yılına kadar dilekçeleri kabul edilenler, nüfus defterlerine kaydedilerek şehir merkezinde yerleştirilmişlerdir³⁶⁷.

1829 seferberliğinden bahseden bir başka kaynakta, Erzurum şehrinin nüfusu ile ilgili olarak 20.000 rakamını telaffuz edilmektedir. Ayrıca İran ticaretini temin eden yaklaşık 2.000 kişilik bir İranlı topluluğunun da Erzurum'da meskûn olduğu kaydedilmiştir ki bunlar bağımsızlıklarına düşkün olup özellikle bu şehri Türkiye'nin herhangi başka bir şehrine tercih etmişlerdir³⁶⁸.

1835 tarihli nüfus yoklama defterinde, Erzurum şehrinin merkez nüfusu ve demografik yapısı ile ilgili tatmin edici veriler mevcuttur. Buna göre 55 mahallenin bulunduğu şehir merkezinde nüfusun %82'sini oluşturan Müslümanların toplam sayısı 8.781'dir. %18'lik nüfusu oluşturan gayrimüslimler ise 1.986 kişidir³⁶⁹.

XIX. yüzyıl'da Erzurum'da bilinen ilk nüfus sayımı 1836 yılında yapılmıştır. Sayım için Erzurum eski kadısı Halil Sıdkı Efendi memur edilmiştir. Bir seneden fazla Erzurum'da yaptığı çalışmalarda vilayetin tüm kazâ, kasaba ve köylerinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusu tespit eden Sıtkı Efendi'nin hazırladığı deftere maalesef ulaşamamıştır.³⁷⁰ Bu sayımda, usulüne uygun olarak hareket edilmediği için sonuçlarının yayımlanmadığına dair tespitler mevcuttur³⁷¹.

Curzon, 1840'lı yıllarda bulunduğu Erzurum'da, nüfusla ilgili olarak Erzurum Şehri'nin 30–40.000 sakini olduğunun söylendiğini, kendisinin asıl rakamı araştırmadığını ve 20.000 den fazla olacağını tahmin etmediğini belirtmektedir. Son Rus savaşından önce şehrin nüfusunun daha fazla olduğunun söylendiğini eklemektedir³⁷². Yine Erzurum'un demografik yapısı hakkında tafsilatlı bilgiler veren Curzon; vilayetin toplam nüfusunun yaklaşık 1.000.000 olduğunu belirtiyor. Bu rakamın, mübalağa olduğu açık olmakla birlikte, dikkate alınması durumunda hataya düşülebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca en önemli şehirlerin nüfus bilgisi olarak, Erzurum için 30.000, Kars için 20.000, Van için 20.000, Muş ve Bayburt için de 8'er bin rakamlarını vermekle beraber nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu, ayrıca

³⁶⁷ Besim Özcan, "Erzurum Ermenilerinin Arzuhalleri", *Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, s. 49.

³⁶⁸ Tozer, *Turkish Armenia*, s. 411.

³⁶⁹ Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehri'nin Demografik Yapısı", ss. 244–245.

³⁷⁰ Cevdet Küçük, "Tanzimat Dönemi Erzurum'un Nüfus Durumu", *İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Ens. Dergisi*, İstanbul 1977, sayı 7-8, s. 185.

³⁷¹ C. Küçük, "Erzurum", s. 328.

³⁷² Curzon, *Armenia*, s. 47.

Rumların, Nesturilerin, Roman Katoliklerinin ve gayrimüslimler içinde en fazla nüfusu olan Ermenilerin mevcudiyetinden de bahsetmiştir³⁷³.

Erzurum Şehri'nin Tanzimat dönemindeki nüfus durumu ile ilgili bir başka belge ise 1847 tarihlidir. Bu tarihte şehrin nüfusu 21.595'i Müslüman, 5.250'si gayrimüslim olmak üzere toplam, 26.845 kişidir. Aynı tarihte on kazâsı ile birlikte Erzurum Sancağı'ndaki toplam erkek nüfusu 105.629 kişidir³⁷⁴. Sadece Erkek nüfusun yazıldığı bu nüfus sayımında Erzurum Sancağı'na bağlı on kazâda (Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulya, İspir, Kiğı, Tortum ve Pasin-i Süfla/Micingirt) 78.447 Müslüman'a karşılık 27.182 gayrimüslimin yaşadığı tespit edilmiştir. Erzurum Merkez Kazâsı ise 53 mahalle ve 156 köyden oluşmakta, mahallelerden 28'inde gayrimüslimler, 25'inde Müslümanlar, köylerin de 105'inde Müslümanlar, 51'inde gayrimüslimler oturmakta ve 18.458'i Müslüman 7.848'i gayrimüslim olmak üzere toplam 26.306 erkek nüfus bulunmaktadır³⁷⁵.

1860 (1276) tarihli bir nüfus yoklama defterinde Erzurum Vilayeti ve mürettebatının Müslim ve gayrimüslim nüfusları şu şekilde belirtilmiştir³⁷⁶:

Erzurum Sancağı Miktar-ı Nüfusu:	
Nüfus-ı Müslime	: 81.100
Nüfus-ı gayrimüslime	: 28.707
Yekûn	: 109.807
Kars Sancağı Miktar-ı Nüfusu:	
Nüfus-ı Müslime	: 15.226
Nüfus-ı gayrimüslime	: 2.569
Yekûn	: 17.795
Muş Sancağı Miktar-ı Nüfusu:	
Nüfus-ı Müslime	: 28.371
Nüfus-ı gayrimüslime	: 28.819
Yekûn	: 57.190

³⁷³ Curzon ,Age, s. 209.

³⁷⁴ Haydar Çoruh, "Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 6,Yaz 2002, s. 109; Küçük, "Tanzimat Dönemi Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 185.

³⁷⁵ Küçük, "Erzurum", s. 329.

³⁷⁶ BOA, ML. CRD. (Maliye Nezâreti Ceride Defterleri) 1924.

Çıldır Sancağı Miktar-ı Nüfusu:

Nüfus-ı Müslime	: 44.500
Nüfus-ı gayrimüslime	: 3.501
Yekûn	: 48.001

Bayezid Sancağı Miktar-ı Nüfusu:

Nüfus-ı gayrimüslime	: 2.660 ³⁷⁷
Vilayetin Yekûnu	
Nüfus-ı Müslime	: 171.857
Nüfus-ı gayrimüslime	: 63.596
Yekûn	: 235.453 ³⁷⁸

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile Artvin, Batum, Oltu, Şenkaya, Olur, Ardahan, Kars, Iğdır ve Sarıkamış, harp ödeneği karşılığı olarak Ruslara bırakılmıştır. Böylece Rus sınırı doğuda Horasan ve Sarıkamış İlçeleri arasında Karaargan'dan Erzurum'a 124 km, kuzeydoğuda Oltu yakınlarında Erzurum'a takriben 105 km yaklaşmıştır³⁷⁹. Rus istatistiklerine dayanarak verilen bilgilerde, bu bölgenin (34.170 km²) 1897 yılındaki nüfusu ile ilgili olarak yaklaşık 531.000 rakamı görülmektedir³⁸⁰.

XIX. yüzyılın sonlarına ait nüfus yoklama defterleri bulunmadığı için, Erzurum'un nüfusu hakkında bilgiler veren muhtelif tasniflerdeki arşiv kayıtlarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Yüzyıl'ın son dönemlerine ait olan bir başka arşiv belgesinde, tahmini olarak Erzurum ile diğer sancakların nüfus durumu ile ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır³⁸¹:

³⁷⁷ Adı geçen belgede, o tarihler itibariyle Bayezid Sancağı'nın Müslüman nüfusu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun sebebi olarak, Müslümanların konargöçer Kürt Aşiretlerinden oluştuğu söylenebilir. Bu durumda olan ahali nüfus tahririne dâhil edilememiştir. Zaten, bu tür aşiretlerin 1880'den önceki istatistiklerde pek nadir olarak geçtiği ve bu tarihten öncesi için kapsamlı bir tahmin yapmanın zor olduğu ifade edilmiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu* s. 48.

³⁷⁸ 1862 tarihli İngiliz konsolosluk raporlarını referans olarak gösteren Krikorian, Muş ve Kars Sancaklarını da içine alan Erzurum Eyaleti'nin toplam nüfusu olarak 732.458 sayısını vermiştir. Ermeni nüfusunun yüzde 25'i oluşturduğu hususu üzerinde ısrarla durulmuştur. Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of Ottoman Empire (1860–1908)*, London 1977, s. 40.

³⁷⁹ Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", s. 107. Berlin Antlaşması'nda ele alınan yeni sınır düzenlemeleri ve Rusya'ya terk edilen bölgeler için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, c. I, s. 422.

³⁸⁰ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 22

³⁸¹ BOA. Y.EE. 33/7, 09.03.1872 (1288.Z.29).

Erzurum Sancağı	Müslüman Hane	Ermeni Hane
Nefs-i Erzurum Kasabası	: 6.500	1.000
Ovası	: 6.500	1.500
Pasinler Kazâsı	: 6.000	800
İspir Kazâsı Maamülhakat	: 7.500	300
Kiğı Kazâsı	: 4.900	700
Tercan Kazâsı	: 4.000	300
Bayburt Kazâsı	: 9.000	800
Hınıs Kazâsı	: 4.500	900
Namervan Nahiyesi	: 2.700	200
Kars ve diğer yerlerden gelerek		
Erzurum'a Yerleştirilen Muhacirin	: 3.000	0
Erzurum Sancağı Yekûnu	: 54.600	6500

Bayezid Sancağı	Müslüman (Hane)	Ermeni (Hane)
Nefs-i Bayezid Kasabası	: 400	200
Celali Aşireti	: 800	-
İdmanlı Aşireti	: 600	-
Karakilise Kazâsı	: 4.000	1000
Eleşkirt Kazâsı	: 2.500	600
İntab Kazâsı	: 1.000	100
Hamur Nahiyesi	: 800	-
Patnos Nahiyesi	: 600	100
Diyadin Kazâsı	: 800	100
Kars tarafından gelerek iskân edilen		
Muhacirin	: 1200	-
Bayezid Sancağı Yekûnu	: 12.700	2.100

Erzincan Sancağı	Müslüman (Hane)	Ermeni (Hane)
Nefs-i Erzincan Kasabası	: 6.000	1.500
Kuzucan Kazâsı	: 3.000	400
Mazgirt Kazâsı	: 2.500	200
Ovacık Kazâsı	: 2.500	-
Kemah Kazâsı	: 4.000	1.000
Kuruçay Kazâsı Maa Ref.	: 3.000	100
Erzincan Sancağı Yekûnu	: 21.000	3.200
GENEL TOPLAM	: 88.300	11.800

Her evde ortalama beş kişinin oturduğu varsayılır ise³⁸² yukarıdaki tablodan 441.500 kişilik Müslüman nüfus ve 35.400 kişilik de Ermeni nüfusa ulaşılabılır ki bunların toplamı da yaklaşık, 476.900 rakamını ortaya koyar.

³⁸² **Hane** kavramı, farklı yüzyıllarda 4, 5, 6 veya 7 kişilik aileleri tanımlamakta kullanılmış ise de arşiv belgeleri ve defterler ışığında XIX. yüzyıl için yapılan çalışmalar, hanenin ortalama 5 kişiden ibaret sayılması gerektiğini ortaya koymuştur. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, sayı 32, s. 345-346. Bu varsayım hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*,

Daha ayrıntılı bir başka nüfus cetvelinde ise yukarıdaki rakamlara, Protestan, Katolik ve Ortodoks milletlerinin hane sayıları da dâhil edilmiştir. Tarihsiz olarak elde edilen ve mülki taksimat ile Müslüman ve Ermenilere ait olan rakamlar karşılaştırıldığında yukarıdaki belge ile çok yakın dönemlere ait olduğunu anlaşılan bu cetvelde ise daha teferruatlı şu bilgiler yer almaktadır³⁸³:

Tablo 2.2. Erzurum’da dini grupların hane sayıları

Erzurum Sancağı	Müslim	Ermeni	Ortodoks	Katolik	Protestan	YEKÛN
Nefs-i Erzurum Kasabası	6.500	1.000	100	150	100	7.850
Erzurum Ovası	6.500	1.500	200	250	150	8.600
Pasinler Kazâsı	6.000	800	50	100	300	7.250
İspir Kazâsı Maamülhakat	7.500	300	200	200	500	8.700
Kiği Kazâsı	4.900	700	-	600	100	6.300
Tercan Kazâsı	4.000	300	100	200	100	4.700
Bayburt Kazâsı	9.000	800	300	100	200	10.400
Hımıs Kazâsı	4.500	900	100	200	300	6.000
Namervan Nahiyesi	2.700	200	50	50	100	3.100
Kars ve Mahall-i Saireden gelen ve Erzurum’a Yerleştirilen Muhacirin	3.000	0	-	-	-	3.000
Erzurum Sancağı Yekûnu	54.600	6.500	1.100	1.850	1.850	65.900
Bayezid Sancağı	12.700	2.100	-	-	-	14.800
Erzincan Sancağı	21.000	3.200	-	-	-	24.200
VİLAYET YEKÛNU	88.300	11.800	1.100	1.850	1.850	104.900

İstanbul 1953, c. 10, s. 11–12. Gayrimüslimlerin haneleri ile sakinleri hesaplanırken bir evde ortalama 3 kişinin yaşadığı hesap edilmiştir.

³⁸³ BOA, Y.EE, 33/6.

Görüldüğü üzere 1870'lerin başlarında, Erzurum Vilayeti'nin nüfusu yaklaşık 491.000 civarındadır.

Yıldız Esas Evrakı içinden elde edilen ve Erzurum Vilayeti'nin nüfusu hakkında oldukça önemli veriler içeren tarihsiz bir başka belgede ise, Vilayet'in nüfusu toplam 551.345 olarak verilmiştir. Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz ve Van vilayetlerinde mevcut nüfusun ırk ve din itibariyle miktarını gösteren bu cetvel'in *Erzurum Vilayeti* bölümünde "...*Bayezid Sancağı dâhilinde meskûn Celâli Aşireti'nden maada vilâyet-i mezkûrenin de muamelât-ı tahrîriyesi ikmâl edilmiştir...*"³⁸⁴ şeklindeki not, mevcut bir nüfus tahriri muamelatına işaret etmektedir. XIX. yüzyıl'ın sonlarında düzenlenmiş olması kuvvetle muhtemel olan bu belgede vilayetin demografik yapısı şu şekilde tasnif edilmiştir:

Tablo 2.3. Vilayet Genelinde Meskûn Milletlerin Nüfusu

CEMAAT İSİMLERİ	YABANCI		YERLİ		YEKÛN	
	İnas	Zükur	İnas	Zükur	İnas	Zükur
İslam	2.132	2.981	203.534	233.398	205.676	236.379
Rum	50	190	2.437	2.449	2.487	2.639
Ermeni	323	757	44.905	53.032	45.668	53.789
Katolik	9	57	1.294	1.496	1.303	1.553
Yahudi	-	1	3	3	3	4
Protestan	-	4	729	1.067	729	1.071
Kıpti-i Gayrimüslim	-	-	8	7	8	7
Teba-i Ecnebiye	128	278	-	63	128	341
Toplam	2.652	4.268	252.910	291.515	255.562	295.783
GENEL TOPLAM					551.345	

Tablodan görüleceği üzere, Müslüman nüfus, çoğunluğunu korumakla birlikte, Ermeniler, Müslümanların yaklaşık % 20-25'ine tekabül etmektedir.

³⁸⁴ BOA. Y.EE. 33/50 s. 2-3. Erzurum dâhilinde Celalilerle birlikte tahrir-i nüfusa dâhil olmayan diğer aşiretler için tahmini 100.000 rakamı verilmektedir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.189. 1886/1304 tarihinde yapılan bir tahrir muamelatında Erzurum'da Bayezid hariç olmak üzere diğer bütün sancakların nüfuslarının sayıldığı, Bayezid'in ise ahaliyi tamamen göçebe olduğundan, sayımın bir türlü gerçekleştirilemediği dile getirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1379/9 16 Kasım 1886 (1304.S.20). Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi tarafından yazılmış olan ve 1892/1309 tarihli bir arşiv belgesinde de Erzurum Vilayeti'nde, Bayezid Sancağı hariç olmak üzere her tarafta nüfus tahririnin bitirildiğinden bahsedilmektedir. Bu sancakta ise, meskûn olan Celali Aşireti ahalesinin göçebe oldukları ve "...*haşûniyet-i hâl ve mîzacları...*" nedeniyle nüfus sayımlarının yapılamadığı ifade edilmiştir. Aynı belgede, Vilayette toplam, 299.316 Erkek, 255.943 kadın olmak üzere toplam 555.259 nüfusun olduğu belirtilmiştir. BOA. Y. PRK. DH. 5/28, 28 Şubat 1892 (1309.B.30).

Bir başka eserde Erzurum'da toplam 8.000 Müslüman haneden 395.000 kuruş ve 2.000 Hıristiyan haneden de 430.000 kuruş vergi alındığından bahsedilmektedir ki bu eserin yayın tarihi ve her hanede en az beş kişi hesabıyla 50.000'e varan şehir nüfusu önemli bir yekûn teşkil eder³⁸⁵. Ermenilik hassasiyetlerinin yönlendirmesiyle verilen bu rakamlar eleştiriye açık olmakla birlikte nüfusla ilgili kısmı güvenilir olarak kabul edilebilir.

1880'lerin sonu, 1890'ların başında 50 mahalleden oluşan ve 10 km²'lik bir alana yayılmış olan şehirde 7.236 hanede 38.906 sivil yaşamaktadır³⁸⁶. 1891 yılında hazırlanmış bir nüfus istatistik cetvelinde Erzurum Vilayeti'nin nüfusu toplam 654.702 kişi olup, bunun 500.718'i Müslüman, 134.967'si Ermeni ve 3.440'ı da Rum olarak gösterilmiştir³⁸⁷.

1890'lı yıllarda, özellikle Ermeni olayları, asayiş problemleri ve ordu merkezinin Erzincan'a nakli gibi gelişmeler, Erzurum şehrini nüfus ve ekonomik bakımdan geri götürmüştür³⁸⁸. Nitekim 1893/1310 tarihli bir belgede verilen rakamlar, birkaç yıl öncesine kadar vilayetin nüfusundaki değişikliğe işaret etmektedir³⁸⁹. Teftiş olunan illerin erkek nüfuslarının gösterildiği bu cetvelde, Erzurum Vilayeti'nin nüfus durumu şöyle tespit edilmiştir:

Tablo 2.4. 1893 Yılında Erzurum Vilayeti'nin Erkek Nüfusu

Millet Adı	Erzurum	Erzincan	Bayburt	Bayezid	Toplam
İslam	84.346	48.933	41.639	27.146	202.064
Ermeni	28.941	11.181	4.702	4.775	49.599
Kat. Ermeni	722	-	1.658	-	2.380
Pro. Ermeni	362	-	-	-	362
Rum	545	995	1.856	-	3.396
Toplam	114.916	61.109	49.855	31.921	257.801

³⁸⁵ *Facts About Armenia*, Armenian Patriotic Alliance, No. I, New York 1895, s. 28.

³⁸⁶ Küçükuğurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*-, s. 64

³⁸⁷ Şeyh Müşir Hüseyin Kıdwai, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşü*, İstanbul 1991, s. 120.

³⁸⁸ Küçükuğurlu, *Age*, s. 67

³⁸⁹ *BOA. Y. PRK. DH. 5/84*, 15 Nisan 1893 (1310.N.28).

Yukarıda görüldüğü üzere toplam 257.807 erkek nüfus bulunmaktadır. Hâlbuki yukarıda belirtildiği üzere, bundan bir-iki yıl önce 299.316 erkek bulunmaktadır. Buradaki yaklaşık 40.000 kişilik nüfus kaybını, iç hadiselerle (kuraklık, Ermeni olayları vs.) izah etmek mümkündür.

1885–1914 yılları arası nüfus verileri incelendiğinde Erzurum Vilayetinin Osmanlı bütünlüğü içindeki yeri ve önemi daha belirgin olarak tebarüz edecektir. Bu konu ile ilgili araştırmalarda, Erzurum’daki Ermeni nüfusunun yaklaşık %17 ve Müslüman Nüfusunun da diğer çoğu vilayette olduğu gibi yaklaşık % 25 arttığı ifade edilmektedir³⁹⁰.

Dikkate alınan önemli bir nokta, Ankara, Eskişehir, Kütahya ve Trabzon gibi vilayetlerde Ermeni nüfusunun düzenli bir şekilde düşmesi ve bunla birlikte Erzurum, Urfa, Bitlis, İzmit, Diyarbakır, Sivas, Konya, Kayseri, Maraş ve Van’da artmasıdır³⁹¹. Bu nüfus artışlarında ülkeye yapılan göçlerin etkisi üzerinde durulmaktadır³⁹². Belirtilen dönemde (1885–1914) Osmanlı egemenliğindeki sınırların daraldığı ve buna bağlı olarak toplu göçlerin yaşandığı görülmektedir. Bundan hareketle Osmanlı nüfusu yaklaşık %7 oranında bir artış göstermiştir (Devletin toplam nüfusu 17.375.225’ten 18.520.016’ya çıkmıştır). Osmanlı’nın Anadolu ve Avrupa topraklarında gözle görülen bu nüfus artışının başka sebepleri olarak da 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan sonra genel ölüm oranlarının düşmesi, sivil hizmetlerin artmasına bağlı olarak yaşam sürelerinin uzaması ve çocuk ölüm oranlarının azalması sayılabilir³⁹³.

³⁹⁰ 1884–1913 yılları arasının değerlendirildiği kayıtlara göre, bu yıllar arasında, Türkiye’nin bugünkü sınırları içerisinde yıllık ortalama nüfus artışının % 0.77 olduğu tespit edilmiştir. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları*, s. 23.

³⁹¹ Stanford J. Shaw, “Ottoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885–1914: Some Preliminary Remarks”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul. 1980, sayı I, s. 195.

³⁹² Shaw, *Agm*, s. 193.

³⁹³ Justin McCarty, “The Population of The Ottoman Armenians”, <http://www.armenian-history.com/books/Arm-pop-Ottoman-Emp.pdf>, s. 75–76.

Tablo 2.5. Shaw'ın Verdiği Bilgilere Göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu³⁹⁴

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMAN		RUM ORTODOKS		GREGORYEN ERMENİ		YAHUDİ	
	1885	1914	1885	1914	1885	1914	1885	1914
Erzurum	27.109	83.070	486	1.097	9.730	32.751	6	10
Pasinler	35.356	56.403	21	...	6.778	10.046
Erzincan	41.523	53.898	206	275	12.686	16.144
Refahiye	20.640	23.308	1.101	1.394	769	1.270
Bayezid	8.943	20.952	...	2	1.913	2.619
Eleşkirt	14.528	23.368	3.607	2.619

Erzurum Vilayeti nüfusu ile Ermeni Ruhban takımının faaliyetlerinin konu edildiği bir arşiv belgesinde, 1896 yılında, vilayetin toplam kadın ve erkek nüfusunun 635.847 kişiden ibaret olduğu, bunun 509.826'sının Müslüman, 3.633'ünün Rum, 110.557'sinin Ermeni, 9.012 'sinin Katolik ve 1.257'sinin de Protestan olduğu ifade edildikten sonra, kalan cüz'i bir miktarının dahi diğer milletlere mensup kişiler olduğu belirtilmiştir³⁹⁵. Bu rakamlar yukarıda verilen değerlerle paralellik arz etmektedir. Bu çalışmanın konusu olan dönemle ilgili hem yerli hem yabancı kaynaklar, vilayette Müslüman nüfusun diğerlerine oranla her zaman ekseriyeti muhafaza ettiği konusunda müttetikler³⁹⁶.

Batılı bir yazar ve gezgin olan Vital Cuinet'in verdiği bilgilere göre Erzurum nüfusunun 344.922'si erkek ve 300.780'i de kadındır. Kilometre kare başına da 8,4 kişi düşmektedir³⁹⁷. Cuinet'in verdiği rakamların, aşağıda, vilayetin, Salnâmelere göre değerlendirilen nüfus durumu ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Erzurum şehrinin nüfusu ile ilgili bilgiler veren bir başka yabancı kaynakta ise, şu ifadeler yer almaktadır;

³⁹⁴ Shaw, "Ottoman Population Movements", s. 199–205.

³⁹⁵ BOA, Y.PRK. UM. 33/25, 30 Ekim 1895 (1313.Ca.12).

³⁹⁶ Yabancı kaynaklara göre, dünya üzerinde yaşayan toplam dört milyon Ermeni'nin yaklaşık bir buçuk-iki milyonu Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda bulunmaktadır. Bu eserlere göre Ermeniler dağınık halde ve münferiden yaşadıkları için kesin sayılarının bilinmesine imkân bulunmamaktadır. *The Treatment of Armenians In The Otoman Empire*, Documents Presented To Viscount Grey of Fallodon, Hodder And Stoughton, New York 1916, s. 610, Rd. James Dr. İssaverdens, *Armenia and The Armenians*, Venice 1874, s.31. J. Buchan Tefler, *The Crimea and Transcaucasia*, London 1876, s. 256. Osmanlı Ermeni nüfusunun en büyük bölümü, Vilâyât-ı Sitte de denilen doğudaki altı vilayette yaşamaktadır. Burada verilen bilgilere göre de Ermeniler, Erzurum Vilayeti'nde, nüfusun en fazla beşte birini oluşturmaktadır.

³⁹⁷ XIX. yüzyılın sonlarında Vilayetin nüfus durumu ile ilgili bilgi veren önemli bir kaynak da Vital Cuinet'dir. Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 138. Cuinet'in verdiği nüfus tablosu için bkz. Ek/Çizelge-5.

“...XIX. yüzyıl’da Erzurum’un nüfusu büyük dalgalanmalar göstermektedir. 1827 yılında şehir nüfusu 130.000 kişidir. 1828–1829 (Osmanlı-Rus) savaşı şehrin nüfusunun büyük ölçüde boşalmasına yol açmıştır. 1829 yılında Erzurum’un Ruslar tarafından işgalinden sonra, şehirde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı 1830’da Ruslarla göç etmişlerdir. Ermeni iddialarına göre 1830’da Erzurum’daki erkek nüfusları 40.000’den az değildir. 1835 yılında Erzurum’un nüfusu 15.000’e kadar düşmüştür. Erzurum’a (ikinci defa) geldiğinde (1898) şehrin nüfusu, resmi makamlara göre 26.500 Müslüman ve 10.500 gayrimüslimdir. Bunlarla birlikte 1.400 İranlı ve yabancı ile 500 Grek (Rum) bulunmaktadır...”³⁹⁸.

Görüldüğü üzere, Erzurum şehir nüfusunu etkileyen en önemli etken savaşlardır. XIX. yüzyıl boyunca nüfusta meydana gelen dalgalanmalar, savaşların bir neticesi olsa da şehrin nüfusunun kısa sürede toparlanma istidadı göstermiş olması da düşündürücüdür.

2.5.2.1. Salnâmelerde Erzurum’un Nüfusu

Salnâme, geçmiş yıllardaki mühim hadiseleri hülasa eden ve ait olduğu yılın müesseseler ve hal tercümeleleri gibi çeşitli mevzularda son durumu kısaca bildiren eserdir. Osmanlı’da, Devlet, Nezâret ve Vilayet salnâmeleri olmak üzere üç tür resmi salnâme neşredilmiştir. Vilayet salnâmeleri ait oldukları vilayetin idari teşkilatı, memur listeleri, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, istihsali, iktisadi faaliyetleri, nüfusu vb. ihtiva eder. Ayrıca Ali Suavi, Ebuzziya Tevfik, Mehmed Arif, Ahmed İhsan ve Hüseyin Vassaf gibi isimler özel salnâmeler hazırlamışlardır³⁹⁹.

Hazırlandıkları devir itibariyle ehemmiyet arz eden ve bir bakıma yazılı tarih kayıtları olarak kabul edilen salnâmelerde bir yıl boyunca ortaya çıkan gelişmelerle coğrafi veya idari bir bölgenin şehir veya farklı diğer yerleşim birimlerinin genel dökümleri yer alır. Devletin yetkili organ veya kuruluşlarınca bu kayıtlar incelenir ve eldeki bulgular ışığında bir sonraki sene için gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidilirdi. Salnâmelerde il, ilçe ve hatta zaman zaman köy ve meraların topografik, demografik, ticari, sosyal, siyasi, hukuki ve kültürel tarihleri hakkında sağlıklı bilgiler

³⁹⁸ Lynch, *Armenia*, c. II, s. 204.

³⁹⁹ Komisyon, “Salnâme” İ.A, Eskişehir 2001, c. 10, s. 134.

verilmektedir⁴⁰⁰. Vilayet salnâmeleri mektupçunun denetiminde hazırlanmakta, hükümetçe gönderilen örnek göz önünde tutularak bilgiler verilmektedir⁴⁰¹.

Erzurum vilayeti'nde 1870 (1287) ile 1900 (1318) yılları arasında 15 adet resmi vilayet salnâmesi neşredilmiştir⁴⁰².

1877/1293 Erzurum Vilayet Salnâmesi⁴⁰³, bir yıl öncesine ait verileri ihtiva ettiği için, 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kaynaklanan toprak kayıpları henüz kayıtlara yansımamıştır. Tablodaki sancaklardan da görüleceği üzere, Erzurum Vilayeti'nin sınırları savaş sonrasına göre daha geniştir. Bu durumla ilgili daha ayrıntılı değerlendirmeler, bu çalışmanın Vilayet İdaresi ile ilgili olan kısmında bulunmaktadır.

Tablo 2.6. 1877/1293 Salnâmesi'ne Göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu

	İslam	Ermeni	Rum	Katolik	Protestan	Kıpti	Hane	Hristiyan	YEKÜN
Erzurum	100.764	27.596	970	1.257	124	61	45.024		130.772
Van	128.285						82.769	105.404	233.689
Erzincan	45.997	10.324	985				23.032		57.306
Muş	57.656	43.019		3.833	244		18.659		104.794
Kars	20.420						8.123	4.815	25.235
Bayezid	23.885					157 (Yezidi)	7.999	6.775	31.817
Çıldır	51.459						12.769	2.006	53.465
YEKÜN: 637.078									

1883/1299 salnâmesinde de Vilayetin nüfusunun; 520.822'i İslam, 110.821'i Ermeni, 35.179'i Rum, 9.055'i Katolik, 756'sı Protestan, 2.039'u ise diğer milletlere mensup olmak üzere toplam nüfus, 678.672 kişidir⁴⁰⁴.

1887/1303 Salnâmesi'nde Erzurum Vilayeti nüfus durumu ve teferruatı şu şekilde belirtilmiştir⁴⁰⁵:

⁴⁰⁰ Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sayı 6, s. 539

⁴⁰¹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, s. 293

⁴⁰² Küçük, "Erzurum", s. 329

⁴⁰³ SE, 1877/1293. s. 138

⁴⁰⁴ SE, 1883/1299, s. 93

⁴⁰⁵ SE, 1887/1303 s. 267

Tablo 2.7. 1887/1303 Salnâmesi'ne Göre Erzurum'da Yerleşim Birimleri ve Nüfus

Sancak İsmi	Karye Adedi	Nevahi Adedi	Hane Adedi	İslam	Ermeni	Rum	Diğer	İcmal
Nefs-i Erzurum	1.313	88	54.461	233.815	60.899	814	10.123	305.651
Bayburt	505	40	21.850	108.373	12.155	2.308	1.183	124.019
Erzincan	520	31	18.876	83.140	18.934	1.851	1.923	105.848
Bayezid	418	19	8.348	38.801	7.867	-	568	47.236
YEKÛN	2.756	178	103.535	464.129	99.836	4.973	13.797	582.735

Tabloya göre Erzurum nüfusunda düşüş meydana gelmiştir. Dört yıl öncesine göre bu yılda (1303/1887) nüfusun yaklaşık 90-95.000 düşük çıkmasının sebebi bu tarihte yaşanan kıtlık ve buna bağlı olarak meydana gelen göç hadiseleri ile açıklanabilir⁴⁰⁶.

1896/1312 tarihli Vilayet Salnâmesi'nde Erzurum Vilayetine dair malumat kısmında vilayetin nüfusu ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: "...*Ahalisi 626.808 nüfus olup bunların 502.520'si İslam ve 509'u Rum ve 109.137'si Ermeni ve 7907'si Katolik ve 2100'ü Protestan ve 536'sı milel-i muhtelifeye mensubdurlar...*"⁴⁰⁷.

1897/1313 yılına ait Erzurum Salnâmesi'ne göre Erzurum, 76.720 km² yüz ölçümü ve 635.847 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 119.569'u Ermeni, 509.826'sı Müslüman, geri kalanlar ise diğer gayrimüslim halklardan oluşmaktadır⁴⁰⁸.

1902/1318 tarihli vilayet salnâmesinde de "*Ahalisi 669.566 nüfus olup bunların 538.422'si İslam ve 3.715'i Rum ve 115.982'si Ermeni ve 8.697'si Katolik ve 2.130'u Protestan ve 620'si milel-i muhtelifeye mensubdurlar.*" Ayrıca belirtilen salnâmede Erzurum şehrinde 8.008 hane bulunmakta ve 40.192 kişi yaşamaktadır. Bunların, 20.108'i erkek, 20.084'ü kadındır⁴⁰⁹.

Salnâmelerde verilen bilgilere bakıldığında, Erzurum'un nüfusunun, genelde, artış gösterdiği görülmektedir.

⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın *Erzurum Vilayetinin Gelir Kaynakları ve Mali Durumu* bölümüne bakılabilir.

⁴⁰⁷ SE, 1896/1312, s. 85.

⁴⁰⁸ Karaca, *Anadolu İslahâtı*, s. 83. Aynı tarihli istatistikî verilere göre de vilayetin toplam nüfusu 687.322'dir. Bu durum Salnâmelerdeki bazı bilgilerin tashihe muhtaç olduğunu göstermektedir.

⁴⁰⁹ SE, 1900/1318, s. 270-274.

2.5.2.2 Nüfusun Yapısı

Vilayetin nüfus özelliklerinin ortaya konulması için kadın-erkek dağılımı, nüfus yoğunluğu, okuma yazma bilmeyenlerin ve çalışanların genel nüfus içindeki dağılımı, nüfusun yaş gruplarına göre oranı, çeşitli meslek dallarını icra edenlerin ve öğrencilerin sayısı gibi nüfus özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir.

- 1899 yılı itibariyle Erzurum Vilayetinin idari taksimatı, kapladığı alan ve nüfus dağılımı şöyledir⁴¹⁰:

Tablo 2.8. Erzurum Vilayeti Nüfusunun Ülke Genelindeki Yeri

	Sancak	Kazâ	Nahiye	Alan km ²	Nüfus	Yoğunluk
Erzurum	3	17	68	80.368	687.322	8.55
OSMANLI	127	580	1.411	3.272.354	32.276.854	9.86

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere vilayetin nüfusu devletin toplam nüfusunun % 2,1'i iken arazisi, toplam ülke alanının % 2,5'i oranındadır.

- 1894-95 yılları itibariyle yaklaşık nüfusu 670.000 olan Erzurum'da erkekler, nüfusun % 44,78'ini oluştururken kadınlar ise nüfusun % 55,22'sini oluşturmuştur.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde kadın ve erkek nüfusun yaş gruplarına göre sayısı şu şekildedir:

Tablo 2.9. Vilayet Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

0-1 yaş		1-10 yaş		10-20 yaş		20-30 yaş		30-40 yaş		40-50 yaş	
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
21.150	24.150	29.851	30.300	49.400	57.824	51.650	66.950	53.625	68.400	47.750	58.875

50-60 yaş		60-70 yaş		70-80 yaş		80-90 yaş		90-... yaş	
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
34.450	39.961	19.850	27.850	7.060	8.150	1.095	1.600	304	270

⁴¹⁰ Bu bölümde verilen istatistikî bilgiler ve daha fazla ayrıntı için bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 244-258. Burada verilen değerler, 1897 yılı istatistikleri ile paralellik arz etmektedir. Tevfik Güran, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 172-173.

Görüldüğü üzere nüfusun büyük bir bölümünü 0–60 yaş grubu oluşturmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Erzurum'un genç bir nüfusa sahip olduğunu ifade edilebilir.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum vilayetinde ticaret ve sanayi alanlarında çalışan kişilerin sayısı toplam 167.300 olup nüfusun, bu rakam nüfusun % 24.99'una tekabül etmektedir. Bu rakamlar ile vilayet, ülke genelinde 19. sırada yer almıştır.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum vilayetinde ticaret ve tarım alanları dışında toplam 86.300 kişi çalışmakta olup vilayetin toplam nüfusunun %12.80'ine tekabül etmektedir. Bu açıdan bakıldığında vilayet, Osmanlı genelinde 16. sıradadır.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde 2.900 kız çocuğu okula devam ederken, okula devam eden erkek çocukların sayısı 52.500'dür.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti nüfusunda on yaşın üzerindeki 275.000 insan okuma yazma bilmemektedir (yaklaşık %40). Bu oran ile vilayet, ülke genelinde 15. sırada yer almıştır.

- 1894 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde, nüfusun binde dördü duyma engelli, binde beşi görme engelli, binde dördü akıl hastası, binde dokuzu zekâ özürdür.

- 1897 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde 7.461'i erkek ve 5.910'u da kız olmak üzere toplam 13.371 doğum gerçekleşmiş iken yine aynı yıl 4.265'i erkek ve 2.338'i de bayan olmak üzere toplam 6.603 ölüm gerçekleşmiştir⁴¹¹.

- 1897 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde 5.189'u bakire ile ve 734'ü de dul ile olmak üzere toplam 5.923 nikâh, 141 adet de boşanma gerçekleşmiştir. Bu yıldaki nikâhların vilayetin nüfusuna oranı binde 9,29 iken boşanmaların oranı ise binde 0,22 seviyesindedir⁴¹².

- 1897 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde 51'i kadın ve 1.282'si de erkek olmak üzere toplam 1.333 kişi Cünha (Kusur ve Kabahat) ve cinayet suçlarından hüküm giymiştir. Bunun, vilayetin genel nüfusuna oranı ise binde 1,89'dur⁴¹³.

Erzurum Vilayeti'nin, bu araştırmaya konu olan dönemde, nüfusunun tam olarak tespiti ile ilgili en önemli sıkıntı, bu döneme ait nüfus yoklama defterlerinin bulunmamasıdır. Özellikle Bayezid Sancağı'ndaki göçebe aşiretlerin bu yapıları ve sürekli hareket halinde olmaları da nüfuslarının tam olarak tespit edilmesini imkânsız

⁴¹¹ Tefvik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara 1997, s. 30-32. Bu tarihte Vilayet'in toplam nüfusu 687.322'dir.

⁴¹² Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 39

⁴¹³ Güran, *Age*, s. 55.

hale getirmiştir. Arşiv belgeleri, salnâmeler ve nüfus istatistikleri birlikte değerlendirildiğinde, Erzurum Vilayeti'nin, XIX. yüzyıl sonları itibariyle oldukça değişken ve hareketli bir nüfus yapısına sahip olduğu görülür. Bu değişkenlik, savaşlar, kıtlıklar ve göçler gibi olayların etkisiyle ortaya çıkarken, sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve ortalama insan ömrünün uzaması gibi olguların da etkisiyle vilayetin nüfusu, genel olarak artan bir profil göstermiştir. Nüfusun çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu Erzurum'da, işsizlik oranlarının yüksek olması ve okuryazar seviyesinin düşük olması, sosyal kalkınmışlık ve refah seviyesi hakkında da fikir vermektedir.

Yukarıdaki veriler incelendiğinde Ermeni veya toplam gayrimüslim nüfusun, vilayet nüfusunun en çok % 20'si oranında olduğu görülecektir. Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturması, vilayette, Türk-İslam kimliğinin oluşmasını sağlamıştır. Sanat ve ticaretle uğraşan gayrimüslimler, genelde şehir merkezlerinde oturmayı tercih ederken Müslüman nüfusun önemli bir bölümü kırsal alanda yaşamaktadır. Aşağıda, Erzurum Vilayeti'nin iktisadi durumunun incelendiği bölümde de ifade edildiği üzere 1890'ların sonlarında yaşanan kuraklık ve bunun sonucunda meydana gelen kıtlıklardan dolayı ölümler veya başka yerlere göçler artmıştır. Yine bu tarihlere tekabül eden Ermeni Hadiseleri (1890 ve 1895 Olayları) da gayrimüslim nüfusun değişkenlik göstermesine yol açmıştır. Örneğin Anadolu Islahâtı Umum Müfettişi Ahmed Şakir Paşa, sınır dışına muhaceret ile giden Ermenilerin sayısının 30.000 olduğunu ve pek çoğunun geri dönmüş olmasına rağmen halen 10.000'e yakınının gelmediğini ifade etmiştir. Şakir Paşa, aileleri ile birlikte Rusya sınırında bulunanların sayısı pek az olmasına rağmen, olaylara karıştığı için firar edenlerle ticaret için Rusya'ya gidenlerin sayısını on bin olarak tahmin ettiğini belirtmiştir⁴¹⁴.

Erzurum şehrinin nüfusu ise, yine savaşlar ve işgallerden etkilenmiş olmakla birlikte, ortalama hızda artan bir potansiyele sahip olarak, 1827 öncesinde şehir merkezinin nüfusu 130.000 kişiden oluşmasına⁴¹⁵ karşın, 1829 işgalinde şehrin nüfusu 20.000'lere düşmüştür. Bu tarihten sonra, yetmiş yılda yaklaşık % 150 oranında bir artışla, XX. yüzyılın başlarında 50.000 civarında gerçekleşmiştir.

⁴¹⁴ BOA. Y. EE. 81/58, 21 Mayıs 1899 (1317.M.11).

⁴¹⁵ Lynch, *Armenia*, c.II, s. 198. Seyyahın verdiği bilgilere göre, 1898 yılında şehirde, 26.500 Müslüman, 10.500 gayrimüslim yaşamaktadır. Erzurum'da ayrıca 1.400 İranlı ve yabancı ile 500 de Rum yaşamaktadır. Aynı rakamlar, 1897 yılında Erzurum'a gelmiş olan Sydney Whitman'ın tespitlerinde de yer almaktadır. Whitman, *Turkish Memories*, s. 88.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EKONOMİK DURUM

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı geride bırakan Osmanlı İmparatorluğu, doğuda ve batıda büyük toprak kayıpları yaşamış, bu durum da her şeyden önce devletin ekonomisini etkilemiştir. Bütçenin merkezden idare edildiği Osmanlı ekonomisinde vilayetler ve yeni yatırımlar bu ekonomik dar boğazdan oldukça fazla etkilenmiş, gelirlerini kendisi kontrol edemeyen Osmanlı Devleti, 1881'de kurulan Duyûn-ı Umûmiye İdâresi ile de borçlandığı devletlerin malî vesayeti altına girmiştir. Bunların yanı sıra 1875'te mali iflasını ilan eden Osmanlı ekonomisini miras alarak yaklaşık 33 yıl idare eden Sultan II. Abdülhamit'in ekonomi politikası ile mali sisteminin de incelenmesi gerekir.

3.1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI EKONOMİSİ

Klasik dönemde, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün temel ilkeleri, üretimin artırılması, ucuzluk, ihtiyacın karşılanması, hazineye ait gelirlerin mümkün olduğunca en yüksek seviyeye çıkarılması ve genel ekonomik dengelerin korunması için uygulanan gelenekçi mali politikadır⁴¹⁶. Kâr amacı gütmeyen ve büyük ölçüde toplum menfaatine yönelik olan bu sosyal ekonomi, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda, belirli nedenlere bağlı olarak çökmeye başlamıştır. Yüzyılın sonlarında da ıslah edilmeye çalışılan Maliye sistemi, yeniden teşkilatlandırılmıştır.

1876 Kanun-i Esasi'sine göre 1881 yılında düzenlenen merkez maliye teşkilatı şu birimlerden oluşmaktadır; 1- Maliye Müsteşarlığı, 2- Heyet-i Teftiş-iye-i Maliye, 3- Varidat İdare-i Umûmiyesi, 4- Masarifat İdare-i Umûmiyesi, 5- Duyun İdare-i Umûmiyesi, 6- Maliye Mektupçuluğu, 7- Sandık Emaneti, 8- Evrak Müdüriyeti, 9- Tercüme ve Techizat-ı Ecnebiye Müdüriyeti, 10- Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği⁴¹⁷. Taşra teşkilatı, vilayet merkezlerinde Defterdarlıklar, kazâlarda Mal Müdürlükleri, nahiyelerde Mal Kâtiplikleri'nden ibarettir⁴¹⁸.

⁴¹⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2007, ss. 45-51. Bahsedilen hususlar, "Provizyonizm, Fiskalizm ve Gelenekçilik" ilkeleriyle açıklanmıştır.

⁴¹⁷ Sait Aşgın, *II. Abdülhamit Dönemi Yönetim Yapısı*, Ankara 1989, s. 13.

⁴¹⁸ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 166.

1877–78 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın İmparatorluktan ayrılıp müstakil hale gelmesi, bir kısım Anadolu ve Rumeli topraklarının Rusya'ya, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya terk edilmesi, muhtar bir Bulgaristan eyaletinin kurulması, Osmanlı Hükümeti'ni bu eyaletlerden almış olduğu vergilerden mahrum bırakmıştır⁴¹⁹. Söz konusu harp için gerekli paranın halktan tedarik edilmesi, ülkeye gelen yoksul göçmenler için ayrılan tahsisatlar ve Rusya'ya ödenen savaş tazminatı Osmanlı ekonomisini derinden sarsmıştır.

Tunus'un Fransız himayesine girmesi, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Doğu Rumeli isyanı, Osmanlı-Yunan Harbi, Ermeni isyanı gibi olaylar, hem vergi sisteminde açıklar meydana getirmiş hem de devletin sosyal ekonomisine zarar vermiştir. Rusların, Batum ve Kars'ı almaları üzerine Osmanlı'nın Trabzon-Erzurum-İran transit ticareti zaafa uğramış, Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesiyle de Süveyş ve Kızıldeniz ticareti Osmanlı'ya büyük oranda fayda sağlamaz bir hale gelmiştir⁴²⁰.

Sanayi Devrimi'nden sonra büyüyen Avrupa ekonomileri, çevre ülkelerine doğru yayılırken sadece ticareti kullanmamışlardır. XIX. yüzyıl boyunca Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmıştır. Sermaye bir taraftan yatırıma dönüşürken diğer taraftan Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık % 40'ı üçüncü dünya ülkelerine borç olarak verilmiştir⁴²¹.

İlk dış borcunu 1854'te Kırım Harbi sırasında İngiltere'den alan Osmanlı Devleti, 1881 yılına kadar 14 borçlanma anlaşması daha imzalamıştır⁴²². 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı'nın mali bütçe açığı beş milyon lirayı geçmektedir. Devlet alacağı borçları ödeyemez duruma gelmiş ve en sonunda iflasını ilan etmiştir⁴²³. Devlet borçlarının ödenmesine karşılık olarak gösterilen "Rüsum-i Sitte" denilen altı gelir kaynağı (damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün vergileri ile ipek öşrü), 1881 yılındaki "**Muharrem Kararnamesi**" ile kurulan Duyûn-i Umûmiye İdâresi'ne bırakılmıştır⁴²⁴.

⁴¹⁹ Osmanlı Devleti'nin, 1354-1683 arasında genişleme hızı yıllık yaklaşık 3.000 km² iken 1683-1922 yılları arasındaki daralma yıllık yaklaşık 4.000 km² dir. Genç, *Devlet ve Ekonomi*, ss. 38-39.

⁴²⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, ss. 434-435.

⁴²¹ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğubatı Dergisi*, Ankara 2001, 4/17, s. 36.

⁴²² Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 183.

⁴²³ Küçük, Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiye İdâresi", s. 61. Bu durumla ilgili bir arşiv belgesinde, gayrimakul ve münasebetsiz bir mali İslahât usulünün milletin hazinesini tahrip ettiği ve Hükümetin de iflasını ilan etmek zorunda kaldığı bildirilmiştir. *BOA. Y. PRK. TKM.* 28/62, 1894/1310.

⁴²⁴ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 76.

Düyûn-i Umûmiye İdaresi, kendisine tahsis edilen kaynaklardan elde ettiği gelirlerden, her yıl % 1 ana para ve % 4 faiz olmak üzere Osmanlı dış borçlarının % 5'ini ödemeyi üzerine almıştır⁴²⁵.

XIX. yüzyıl reformlarında, taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda Osmanlı yöneticileri, Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Avrupalı devletler, bu reform girişimlerini desteklemelerine rağmen, bu desteğe karşılık, Osmanlı ekonomisinin daha fazla dışa açılması doğrultusunda taleplerde bulunmuşlardır. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren, ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması yönünde Avrupa devletlerine verilen ödümlerle birlikte yürümüştür⁴²⁶.

1890'larda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam yabancı sermaye, en başta Osmanlı borçlarında, sonra, demiryolları ve bankacılık sektöründe toplanmıştır. 1890 ve 1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde üç büyük devletin (Almanya, İngiltere, Fransa) her üç sektördeki yatırım miktar ve hissesi göz önüne alındığında İngiltere, 1890'lardaki demiryolu üstünlüğünü, 1914'te Fransa'ya kaptırması, Almanya, 1890'larda demiryolu yatırımlarının % 24,4'üne sahipken bu oran 1914'te % 36,8'e çıkmıştır. Bankacılık ve sanayi alanında Almanya, üç devletin içinde daima en düşük paya sahip olmuştur. Devletlerin yatırım paylarına bakıldığında 1880–1889 arasında Almanya, % 0,3, Fransa, % 38, 2 ve İngiltere % 48,1'lik paylara sahiptirler, 1900–1913 arasında ise Almanya, % 20, 6, Fransa % 48,3 ve İngiltere % 22,2'lik paylara sahiptirler⁴²⁷. Devletin maliyesi alınan borç paraların ağırlığı altında ezilirken, mahalli endüstri ve iç ticaret de yabancıların yukarıda belirtilen yatırımları ile çökmeye yüz tutmuştur⁴²⁸.

Sultan II. Abdülhamid dönemi bütçeleri incelendiğinde, hazinenin sürekli açık verdiği gözlemlenmektedir⁴²⁹. Bu bütçe açıkları da hem mali disiplinin oluşturulmasını zorlaştırmakta hem de yeni yatırımlar yapma imkânını ortadan kaldırmaktadır. II. Abdülhamid, ekonominin bu kötü durumu karşısında bir takım korumacı önlemler almak suretiyle kendi mali disiplini oluşturmaya çalışmıştır. Kendi şahsi hayatında

⁴²⁵ Bu idare ve uygulamaları çok eleştirilmesine rağmen, Osmanlı Devleti, bu vesile ile borçlardan %54 indirim sağlamayı başarmış, faiz hadleri % 9'dan % 1'e düşürülmüş ve Avrupalı devletlerin muhtemel müdahalesi önlenmiştir. Küçük, Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiye İdaresi", s. 61.

⁴²⁶ Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme" s. 37.

⁴²⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2002, ss. 71-72.

⁴²⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 436.

⁴²⁹ Tefik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Ankara 2003, ss. 8-9 ve 95-152.

bile iktisatlı yaşam tarzını benimseyen Padişah⁴³⁰, saray masraflarını kısmış⁴³¹, Ticaret ve Nafia Nezâreti'ni kurarak, taşrada ticaret odalarının teşkilatlanmasını sağlamış, memur maaş ve emeklilik durumlarını düzenlemiş, paranın satın alma gücünün korunmasına çalışmış, devlet sektöründeki harcamaların denetimini yapmak üzere Divân-ı Muhasebât'ı kurmuştur⁴³². Anadolu demiryollarının geçtiği vilayetlerin kazancı seneden seneye artmış, madenler dünya piyasalarına arz edilme imkânına kavuşmuştur⁴³³.

Osmanlı ülkesinde, son dönemlerde tedavülde olan para ve değeri ile ilgili de şunlar söylenebilir⁴³⁴; 1844'te başlanılan tashih-i sikke⁴³⁵ işleminde altın lira ve gümüş kuruşa dayanan, 1 altın lira-100 gümüş kuruş eşitliğiyle yeni bir çift metallik düzen kurulmuştur. Altın lira, gümüş kuruş ve genellikle Mecidiye olarak adlandırılan gümüş 20 kuruş, temel paralar haline gelmiştir. Bu tarihten sonra mali gelirleri artırma vasıtası olarak tağşiş uygulaması kaldırılmıştır. İstanbul'da basılan tüm gümüş ve altın sikkeler, 1922'ye kadar bu standartlara uymuştur⁴³⁶. Ayrıca küçük birimlerden oluşan bakır sikkeler de günlük hayatta kullanılmıştır. Gündelik amaçlarla, 1910 yılında nikel sikkeler de piyasaya sürülmüştür. Gümüş kuruş, % 83'lük ayarda ve 1,2027gr ağırlığında olup 1,0 gr saf gümüş içermektedir. Altın lira ise, 7,216 gr ağırlığında 22/24 veya % 91,67 ayarında olup 6,6 gr altın içermektedir. 1844 yılında meskûkâtın ıslahı, 1863'te Osmanlı bankası'nın kurulması, 1876'dan itibaren kâğıt paranın peyderpey

⁴³⁰ Sultan II. Abdülhamid, hatıratında,, kendisine "Pinti Hamid" denildiğini ve buna kızmadığını belirtmiştir. Bunu iltifat olarak kabul ettiğini ifade eden Padişah, biriktirdiği parasını, devletin zor zamanlarında kullanmak istediğini dile getirmiştir. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 158.

⁴³¹ 1897/1313 mali yılı genel bütçesine melfuf Meclis-i Vükelâ mazbatasında, %15 kuruş ve 24 santim açıktan bahisle, bu bütçe açıklarının genel giderleri idare açısından sorun oluşturduğu, merkezdeki dairelerin masraflarını kısımları ve öşür ile ağnam vergilerine yapılan zamlar ve mülkiye, askeriye ve ilmiye memurlarının maaşlarından yapılan tasarruflarla bütçenin fazla verdiği ifade edilmiştir. *Düstur*, 1. Tertib, c. 7, ss. 129-130.

⁴³² Duyûn-ı Umûmîye İdâresi'nin mali disiplini sağlamaya hizmet ettiğini vurgulamak gerekir. Bu kurum sayesinde, devlet, dış borçların büyük kısmından kurtulduğu gibi, II. Meşrutiyet idaresine de çok az borç bırakılmıştır. Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, İstanbul 2007, ss. 352-368.

⁴³³ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 70.

⁴³⁴ Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para, 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. II, s. 1084

⁴³⁵ İlk olarak II. Mehmet dönemi'nde kullanılan ve 1844'te kaldırılan tashih- i sikke (tağşiş) uygulamasında, paranın altın veya gümüş değerini düşürmek için başka madenlerin karıştırılması veya paranın kırılması gibi bir yöntem uygulanmıştır. 1844'te tağşişten vazgeçen Osmanlı Devleti, dış borçlanmaya başlamıştır. <http://www.ata.boun.edu.tr/Faculty/Sevket%20Pamuk/SevketPamukilesoylesi.pdf>. Tağşiş uygulamasının en önemli amacı, paranın değeri ile oynayarak hazineye gelir temin etmektir. <http://www.akdeniz.edu.tr/iibfdergi/Say104/13Yilmaz.pdf>.

⁴³⁶ Osmanlı'da para basma işlemi 1863'ten itibaren Fransız ve İngiliz sermayesiyle kurulan Bank-i Osmanî-i Şahâne'ye aittir. Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", ss. 1084-1085.

tedavülünden kaldırılması, aynı zamanda altına nazaran gümüş fiyatının tespiti ve nihayet 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile dış borçlar meselesinin tanzimi, Osmanlı parasına sağlam temeller hazırlamıştır. O tarihlerden Birinci Cihan Harbi'ne kadar geçen süre içinde, Osmanlı Lirası istikrarını muhafaza etmekle kalmamış, çok zaman uluslararası paritesinin üstünde muamele görmüş ve memleketin altın stoku durmadan artmıştır⁴³⁷.

3.2. VERGİ TAHSİLİ MESELESİ VE YASAL DÜZENLEMELER

Osmanlı'da çağdaş bir mali sistemin uygulanmasını sağlayacak maliye prensipleri, 3 Kasım 1839'da ilan edilen **Tanzimat Fermanı** ile belirlenmiştir. Bunlar; vergilerin, halkın kudretine göre tayin edileceği, muntazam ve adil bir surette toplanacağı, devlet gelirleri ile giderlerinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından tespit ve kontrolü konularından ibarettir⁴³⁸.

Tanzimat ile birlikte, *Muhassıl-ı Emvâl* unvanı verilen maliye memurlarına, mal mülk sayımı yaparak herkesin gelirine göre yılda belirli oranda bir tek vergi vermeleri için gereken ayarlamaları yapmaları emredilmiş ve bu memurlar, yanlarına verilen kâtiplerle sancaklara gönderilmişlerdir. Belirlenen gelirlere göre verilecek vergi, yılda, aralıklarla toplanarak sandık eminleri vasıtası ile defterdarlara aktarılacak eyalet giderleri karşılandıktan sonra artan kısmı hazineye gönderilecektir. 1845 yılından itibaren vergiyi yılda iki taksitle ödeme yerine mahsulün alındığı aylarda bölgenin durumuna göre yıl boyunca alınması uygun görülmüştür. Bu tek tip vergiye daha sonraki yıllarda, Karantina, İspenç ve İhracat Rüsurları adı altında zamlar yapılmıştır. 1865 yılında da **Umûr-ı Maliye Nizâm-nâmesi** ile **Tahsildarlar Hakkında Nizâm-nâme** yürürlüğe girerek vergi ve hazine gelirlerinin toplanması için tahsildarlar görevlendirilmiştir. Tahsildarlar, bölgelerinde muhtarların vergi hesaplarını ve toplamalarını denetleyeceklerdir⁴³⁹.

Ancak mali sistemin yeterli bir şekilde düzenlenememesi, suistimallerin artması ve bütçenin denkleştirilememesi gibi mali sıkıntılardan dolayı vergi tahsilâtı meselesi yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Son dönemde vergilerin muntazaman ve adaletli bir

⁴³⁷ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 116. Artan bu altın stoku, dış ticaretteki ödemeler dengesinde kullanılmıştır. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 120

⁴³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 432.

⁴³⁹ Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde*, ss. 340-342.

biçimde alınmasının temel esasları ve ülke topraklarında uygulanacak tahsilât usulleri, 4 Kasım 1879 (19 Zilkade 1296) tarihinde yürürlüğe giren **Tahsîl-i Emvâl Nizâmnâmesi** ile şekillendirilmiştir⁴⁴⁰. Bu nizâmnâmenin, daha sonraki mali ıslahâtlar için de başvuru kaynağı durumuna getirildiği anlaşılmaktadır.

Vergi tahsilâtı konusunda görev alanı karmaşasını çözmek için, 1891 yılında, vilayetlerde, mali işlerin idare tarzı hakkında mülkiye ve maliye memurlarının vazife ve sorumluluklarının derecesini bildiren 15 maddelik ayrı bir nizâmnâme yayımlanmıştır⁴⁴¹. Bu nizâmnâmede vergilerin toplanma ve sarfi konusunda her iki kısım memurların ortak mesuliyetleri olduğu gibi, gelir ve giderlerinin hesaplanarak düzenlenmesi işinin maliye memurlarına ait olduğu ifade edilmiştir. Vergi mükelleflerine verilecek her türlü belgeyi, sandık eminleri ile kazâda mal müdürü ve kaymakam, sancakta muhasebeci ve mutasarrıf, vilayette de defterdar ve vali mühürleyecektir.

Devlet gelirlerinin tümü mal sandıkları vasıtasıyla tahsil edilmemektedir. Zira Posta ve Telgraf, Rüsumat ve Duyûn-ı Umûmiye İdareleri, tahsilatları, kendi yapıları içerisinde gerçekleştirmektedirler. Bunların taşra şubeleri de tıpkı livâ ve kazâ mal sandıkları gibi hazine şubesinin şubeleridir. Ancak bu şubeler, defterdarlığa değil, kendi idarelerine bağlıdır⁴⁴².

Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası'nda da vergi tahsilâtı için şöyle bir tarifte bulunulmuştur⁴⁴³; "...gidecekleri mahallerde yem ve yiyeceklerini ahâlden talep edemeyecek ve tahsîl edecekleri akçeye el süremeyecek olan me'murîn-i mahsûsa, kuvve-i zâbitanın isti'mâline mahal kalmamak için kurâ ve mahâllatın ahâlisi tarafından müntehâb muhtar ve kabzımallarına ahâlden her birinin borcu olan vergileri mübeyyin varakaları ita edeceklerdir. İşbu muhtar ve kabzımallar, vergileri bi't-tahsîl, mahal mal sandıklarına teslîme me'mur olacaklardır..." (30. madde). Islahât layihasının bu maddesi, Tahsîl-i Emvâl Nizâmnâmesi'nde, vergilerin toplanma şekilleri ile ilgili olarak tarif edilen usullerle paralellik arz etmektedir.

⁴⁴⁰ *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 1-7. Ayrıca bkz. *Düstur*, 1. Tertib, c. 7, ss. 831-841, *BOA. Y. EE.* 113/29.

⁴⁴¹ *Düstur*, I. Tertib, c. 6. s. 488.

⁴⁴² Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009, s. 24.

⁴⁴³ *BOA. Y. PRK. BŞK.* 43/58. 17 Ekim 1895 (1313.R.28).

Devletin ve vilayetlerin en önemli gelir kalemlerinden biri olan Âşâr vergisinin tahsili konusunda da bazı izahatta bulunmak gerekmektedir. Arşiv belgelerinden çıkarılabildiği kadarıyla, devlet, Âşâr'ın tahsili noktasında vergi kayıplarını önlemek için pek çok uğraş vermiştir.

Şer'i bir toprak vergisi olan Âşâr, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar tatbik edilmiş ve devletin genel gelirlerinin ortalama dörtte birinden fazlasını teşkil etmiştir. 1846 yılında tımar ve zeametlerin kaldırılması ve sahiplerinin emekliye ayrılması üzerine Âşâr'ın emaneten idaresine teşebbüs edilmiş ise de iyi sonuç alınmadığından her defasında ihale ve ilzam usulüne dönmek zarureti doğmuştur. Bu usulün köylüye yüklediği ağır yükleri hafifletmek amacıyla da müteaddit nizâmnâmeler yayımlanmıştır⁴⁴⁴.

Âşârın müzayedesini zamanında, Kürt aşiretlerinin reisleri veya bir beldenin eşrafı, müzayedenin gerçekleştiği yere gelerek mesela Âşâr bedeli 20 yük tutan bir yerin "...kendi aşiretimdir, ben alacağım ve 5 yükten fazla değeri yoktur..." diyerek diğer talipleri tehditle, o yerin Âşârının kendisine verilmesini sağlamaktadırlar. Reislerin bu şekilde aldıkları Âşâr'dan Hamidiye Süvari Alaylarının komutan ve zabitlerinin maaşları dışında hazineye gitmesi gereken miktar gidememektedir. Bu reisler, Âşâr'dan başka bir de kendi namlarına ayrıca aidat türünde paralar da toplayarak hem hazineye hem de bölge ahalisine zarar vermektedirler⁴⁴⁵.

Vilâyât-ı Sitte'de Hıristiyan bulunmayan köylerde, Âşâr vergisinin tahsili için Hamidiye Alay komutanları da yetkili kılınmışlardır⁴⁴⁶. Âşârın köy köy müzayede ve ihalesi ile iltizama verilmesi yöntemi yerine dönüm üzerinden mukata'a-i zemin usulüne göre toplanmasını tavsiye eden Ahmed Şakir Paşa bu isteğini Maliye Nezâreti'ne kabul ettirememiştir. Paşa'ya göre iltizam usulünde ihaleyi alan servet sahipleri, ticari faaliyetlerinden vazgeçerek pek çok suiistimallerle beraber halkı ezmektedir⁴⁴⁷.

Başbakanlıkça kaleme alınan bir tezkirede, Âşâr'ın köy köy müzayedesinin hazineye verdiği zararın farkında olduğu, ancak devletçe yeni bir nizam

⁴⁴⁴ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 173. 7 No'lu Meclis-i Tanzimat Defteri'nin 132-144. sahifeleri arasında bulunan 72 maddelik Âşâr Nizâmnâmesi, sonraki yıllarda bir takım tadilata uğramasına rağmen Âşâr'ın köy köy müzayede ve ihalesi usulü muhafaza edilmiştir.

⁴⁴⁵ *BOA. Y. PRK. MYD.* 20/87, 31 Ocak 1898 (1315.N.9)

⁴⁴⁶ *BOA. DH. TMIK.* S. 21/76, 12 Kasım 1898 (1316.C.27). Bu tür köyler, alay mensuplarının yaşadığı köyler olup, buralarda, hariçten talip zuhur etmesi zaten mümkün görünmemektedir. O nedenle buraların Âşâr'ı bizzat Hamidiye komutanlarına ihale edilmektedir.

⁴⁴⁷ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 190.

vazolunmadıkça bu usulün şimdilik değişmesinin mümkün görünmediği ve zaten Vilâyat-ı Sitte Islahât Lâyihasında Âşârın tahsil şeklinin böylece olduğu ifade edilmiştir⁴⁴⁸.

Erzurum Vilayeti'nden gelen bir soru üzerine Şakir Paşa, Âşâr'ın müzayede ile ilzam ve ihale yoluyla toplanacağını bildirmiştir. Bir köy ahalisi kendi köyleri öşrünü iltizam talebinde bulunur ise kefalete bakılmayarak depozitoları kabul edilecek, hariçten daha ziyadeye talibi yoksa Âşâr tahsili, o köy ahalisine bırakılacaktır⁴⁴⁹.

Görüldüğü üzere, mali disiplini sağlamak adına, çeşitli tarihlerde nizamnameler çıkarılmış ve sağlıklı bir vergi sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Ortaya konulan çabalar, vergiler konusundaki karmaşayı çözmeye yönelik olmakla birlikte, devlet adamlarının, vergi tahsil usulleri konusunda hemfikir olmadıklarını da göstermektedir. Vergilerin toplanması konusunda en küçük idari birimlerde yaşayan halka da ulaşmaya çalışan devlet, vergi kayıplarına engel olamamakta ve bunun önüne geçebilmek için de tahsildarların yanında kolluk kuvvetlerini refakat ettirmektedir.

3.3. ERZURUM VİLAYETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ

Vilayetin maliyesinden Defterdar sorumlu olup, 1871 Tarihli Vilayet Nizamanmesine göre; Defterdarların görevleri, **Umûr-ı Mâliyye-i Vilâyât Nizâmnâmesi**'nin belirlediği hükümlerin yerine getirilmesinden ibarettir. Defterdar, Vilayetin bütün memurlarından, maliye ile ilgili iş ve kanunlara uygun hareket etmeyenler olduğunda o gibi, düzen ve usule aykırı görünen durumun derecesiyle, düzeltilmesi ve muhasebeci ve mal müdürlerinin seçim ve görevden alınmaları hakkında olan fikirlerini valiye bildirir⁴⁵⁰. Sancaklarda, maliyenin başında Muhasebeciler, kazâlarda ise Mal Müdürleri bulunmaktadır. Bu görevliler de yine kendi idari birimlerinde maliyenin intizamından sorumludurlar⁴⁵¹. Salnâmelerde görüldüğü üzere Erzurum Vilayeti ve bağlı sancak ve kazalarda, yukarıdaki nizâma uygun bir maliye bürokrasisi oluşturulmuştur⁴⁵².

⁴⁴⁸ BOA. Y. PRK. BŞK. 49/52, 7 Ocak 1897 (1314.Ş.3).

⁴⁴⁹ BOA. Y. EE. 131/15, 28 Haziran 1896 (1314.M.17). Islahât Lâyihasının 31. Maddesinde de durum bu şekilde izah edilmiştir. BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, 17 Ekim 1895 (1313.R.28).

⁴⁵⁰ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Düstûr, I. Tertib*, c. I, s. 630.

⁴⁵¹ "İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Nizâmnâmesi", *Age*, s. 635-636.

⁴⁵² SE, 1897/1313, s. 120; 171; 216.

3.3.1. Erzurum Vilayeti'nin Gelir Kaynakları ve Mali Durumu

1902/1318 tarihli Vilayet Salnâmesi'ne göre vilayetin başlıca gelirleri⁴⁵³; Emlak ve Akar Vergisi, Temettuat Vergisi, Bedel-i Askerî⁴⁵⁴, Ağnam Rüsûmu, Âşâr Varidatı, Orman Rüsûmu, Maadin Rüsûmu, Emlak ve Tapu Hâsılatı, Mahkeme Harçları, Rüsûm-ı Mütenevvia ve Hâsılat-ı Müteferrika'dır. Vilayetin başlıca giderleri ise, Şer'îye, Adliye, Dâhiliye ve Maliye Dairelerinin Masrafları, Orman Masrafları, Maaşat-ı Zatiye, Tımar ve Evkaf Bedelleri, Jandarma ve Polis Dairesi Giderleri ve Havalat-ı Müteferrika'dır⁴⁵⁵.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir Maliye Defteri'nde, Erzurum Sancağı'nda tahsil olunan vergi çeşitleri olarak gösterilen bilgiler aynı zamanda şehrin ekonomik ve ticari hayatı ile ilgili de bilgi vermektedir⁴⁵⁶: Şehirde alınan vergiler şunlardır; Memlaha Rüsûmu, Yaylakıye Rüsûmu, Ekrad Rüsûmu, Kabutban Rüsûmu, Muhzirbaşılık Rüsûmu, Gılman Maktuu Rüsûmu, Mumhane Rüsûmu, Şaraphane Rüsûmu, Veznedarbaşılık Rüsûmu, Kômürcübaşılık Rüsûmu, Bac-ı Ubûr Rüsûmu, Kasabhane Rüsûmu, Boyahane Rüsûmu, Gümrük Rüsûmu, Orman Rüsûmu, Müruriye Rüsûmu, Damga Rüsûmu, İhbar Rüsûmu, Şite-i Zaptiye Rüsûmu, Gümüş Boya Rüsûmu, Eseb Pazarı Rüsûmu, Debbağhane Rüsûmu, Meydan Rüsûmu, Bit Pazarı Rüsûmu, Sarachane Rüsûmu, Gölbaşı Rüsûmu, Beytülmal Rüsûmu, Karantina Rüsûmu, Tapu Rüsûmu, Enfiye Rüsûmu. Bu vergi türlerinden de görüleceği üzere tuzlalardan ormanlara, göçebelere bitpazarına ve saraçlardan debbağlara kadar uzanan geniş bir yelpazede canlı bir ekonomik hayatın varlığı söz konusudur.

1860/1276 tarihli bir maliye defterinde, Erzurum Vilayeti'nin yıllık vergisi toplam, 6.763 Kесе⁴⁵⁷ (3.381.500 Kuruş) 294 küsûr olarak gösterilmiştir. Aynı belgede

⁴⁵³ ES, 1902/1318, s. 145.

⁴⁵⁴ Bedel-i Askerî, 1856'daki İslahât Fermanı ile Cizye'nin değiştirilmesi sonucu konulan, gayrimüslimlerin askerlik yapmamalarına karşılık ödedikleri vergidir. Bedel-i Nakdî-i Askerî ise, 1845 yılında yayımlanan **Kura Nizâm-nâmesi** gereğince kurada ismi çıkan Müslüman erkeklerin askerliklerini bedel ödeyerek yapabilmelerine imkân tanıyan bir vergidir. 1884'te yayımlanan askere alınma kanunu ile isteyenlerin 50 lira bedel-i nakdî ödemek şartıyla 3 ay müddetle en yakın şubede askerlik görevlerini yerine getirmeleri mümkün olmuştur. Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi*, s. 90. Bu 50 liralık bedel ilk başta (1845'te) 150 lira olup gittikçe düşürülmüştür. Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri*, s. 5.

⁴⁵⁵ Vergi gelirlerinin kimler tarafından ve ne suretle tahsil edileceği ve teferruatına dair açıklamalar, Tahsil-i Emvâl Nizâm-nâmesi'nde bulunmaktadır. BOA. Y. EE. 113/29.

⁴⁵⁶ BOA. ML. (Maliye Nezâreti Defterleri) 1798. Defterde Çıldır Sancağı'nın yer alması, defterin, Sultan II. Abdülhamid öncesi döneme ait olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁷ Bir kese, yaklaşık 500 kuruş değerindedir. Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/2, Sivas 2002, s. 86. Kese tabiri II. Abdülhamid dönemindeki defterlerde vs. görülmemekte, hesaplamaların, kuruş üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Âşar geliri 20.663 Kесе ve 121 Küsûr (10.331.500 Kuruş), İane-i Umûmiyesi ise, 7910 Kесе (3.955.000 Kuruş) ve 330 küsûrdur. Erzurum Sancağı'nın yıllık vergisi ise, 2436 kесе (1.218.000 Kuruş) 65 Para⁴⁵⁸, Âşar geliri 10.000 Kesedir(5.000.000 Kuruş)⁴⁵⁹.

Gelirlerde önemli bir düşüşün görüldüğü 1873, 1874 ve 1875 yıllarında, Erzurum Vilayeti'nin vergi gelirleri şöyledir:⁴⁶⁰ 1873 Yılı: 8.677.157,21, 1874 Yılı: 6.155.375, 1875 Yılı: 5.836.124. Bu düşüşler, devletin uğraşmak zorunda olduğu iç isyanlar ile açıklanabilir. Yine bu düşüşlerle ilgili olarak yukarıda, 1875'te mali iflasın ilan edildiği belirtilmiştir.

Aynı defterde, devletin tüm gelirleri de görülmekte olup, 1873 yılında 303.770.875,35 Kuruş olan Osmanlı gelirleri, 1875 yılında, 267.651.587 Kuruşa düşmüştür. Devletin ekonomik iflasını takip eden bu yıllarda hazinenin durumu da oldukça kötüdür. Bunun üzerine bir de 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yıkıcı etkisi Osmanlı maliyesini iyice zor bir duruma sokmuştur. Yukarıda gösterilen Erzurum Vilayeti'nin sadece vergi gelirlerine karşın 1877/1293 tarihli Vilayet Salnâmesi'nde teferruatlı olarak verilen '92 senesine ait olan vilayet genel gelirleri şu şekildedir⁴⁶¹:

<u>VARİDÂT</u>	<u>KURUŞ</u>
Vergi	: 7.273.479
Fazla Vergi	: 190.604
Bedel-i Askeri	: 2.792.197
Gayr'ez Rub-ı Öşr-i Adînin	
Bedelat-ı Maktuası	: 17.809.873
Kezalik Rub-ı Öşr Emaneti	: 298.068
Öşr-i Duhan ve Çirleş ve	
Harir	: 51.343
Hâsılat-ı Ağnam	: 11.035.924
Resm-i Orman	: 271.892
Varidat-ı Rüsümüye	: 1.415.732
Rüsumat Emaneti	: 13.623
İskonto	: 206.769
Harc-ı Vesaik ve Mezabit ve	
<u>Resm Tahsili ve saire</u>	<u>: 384.900</u>
TOPLAM	: 41.745.304

⁴⁵⁸ Maliye ile ilgili defter ve belgelerden, 40 Para'nın 1 Kuruş'a karşılık olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵⁹ *BOA. ML. CRD.* d. 1924.

⁴⁶⁰ *BOA. ML. VRD.* (Maliye Nezâreti Varidat Defterleri) 3740 1874-1876/1290–1292. s. 2–4

⁴⁶¹ *SE*, 1877/1293. s. 137. Bu tarihte Vilayet, Erzurum, Erzincan, Muş, Bayezid, Çıldır, Kars ve Van Sancaklarından oluşmaktadır. Salnâmeler ile maliye defterleri arasında tutarsızlık söz konusudur.

Aşağıdaki tablolarda da Erzurum Vilayeti'nin 1894 ve 1900 yıllarına ait genel bütçeleri görülmekte olup gelir-gider durumlarındaki değişiklikler mukayese edilecektir.

Tablo 3.1. Erzurum Vilayeti'nin 1894 Yılı Bütçesi⁴⁶²

NEV'-İ VARİDAT	KURUŞ	NEV'-İ MESARİFAT	KURUŞ
Emlak ve Akar Vergisi	3.849.830	Daire-i Şeriyeye	394.764
Temettuat Vergisi	958.314	Daire-i Dâhiliye	1.592.464
Bedel-i Askeri	2.582.907	Daire-i Adliye	887.400
Ağnam Rüsûmu	4.404.394	Daire-i Maliye	962.045
Âşâr Varidatı	19.150.625	Orman Dairesi	50.750
Orman Rüsûmu	119.079	Maaşat-ı Zatiye	352.942
Emlak ve Tapu Hâsılatı	527.153	Tımar ve Evkaf Bedeli	435.834
Emlak-i Emiriye İcar Hâsılatı	480	Nizâmiye	15.068.619
Muhakeme Harçları	299.551	Jandarma Dairesi	2.315.372
Rüsüm-ı Mütenevvia	205.950	Polis Memurları	123.170
Hâsılat-ı Mütferrika	564.952	Havalat-ı Mütferrika	801.342
YEKÛN	32.663.235	YEKÛN	22.984.702

Tablo 3.2. Erzurum Vilayeti'nin 1900 Yılı Bütçesi⁴⁶³:

NEV'-İ VARİDAT		NEV'-İ MASARİFAT	
Emlak ve Akar vergisi	3.921.622	Daire-i Şeriyeye	440.222
Temettuat Vergisi	642.929	Daire-i Dahiliye	1.749.836
Bedel-i Askeri	2.620.906	Daire-i Adliye	904.204
Ağnam Resmi	5.097.396	Daire-i Maliye	1.183.822
Âşâr Varidatı	15.196.661	Orman	97.131
Orman Rüsûmu	203.800	Maaşat-ı Zatiye	335.139
Maadin	3.250	Tımar ve Evkaf Bedeli	330.897
Emlak ve Tapu Hasılatı	271.024	Jandarma Dairesi	7.709.000
Mahkeme Harçları	274.995	Polis Dairesi	361.472
Rüsüm-ı Mütenevvia	257.104	Havalat-ı Mütferrika	953.000
Hâsılat-ı Mütferrika	425.088		
YEKÛN	29.136.375	YEKÛN	10.165.330

⁴⁶² SE, 1896/ 1312.

⁴⁶³ SE, 1902 /1318.

1900 senesinde giderlerin düşük olmasının sebebi, Nizâmiye giderlerinin gösterilmemiş olmasıdır. 1894 yılından 1900 yılına kadar gelirlerde yaklaşık 3,5 milyonluk bir düşüş söz konusudur. Bunda, Ermeni İsyanının ve yaşanan kıtlıkların⁴⁶⁴ etkisi büyüktür. Âşâr vergisindeki yaklaşık dört milyonluk düşüşün temel nedeni kuraklık ve buna bağlı olarak yaşanan kıtlıktır. Şakir Paşa, sınır dışına muhaceret ile giden Ermenilerin sayısının 30.000 olduğunu ve pek çoğunun geri dönmüş olmasına rağmen halen 10.000'e yakınının gelmediğini ifade etmiştir. Şakir Paşa, aileleri ile birlikte Rusya sınırında bulunanların sayısı pek az olmasına rağmen, olaylara karıştığı için firar edenlerle ticaret için Rusya'ya gidenlerin sayısını on bin olarak tahmin ettiğini belirtmiştir⁴⁶⁵.

Aynı tarihlerde İngiltere Sefareti'nden Hariciye Nezâreti'ne verilen bir notada⁴⁶⁶, Erzurum Vilayeti'nde maliye işlerinin üzücü durumu ifade edildikten sonra vilayetin bu seneki bütçesinde en az 100.000 Osmanlı Lirası açık olduğu, bunun da gelirlerin neredeyse dörtte üçüne mukabil geldiği vurgulanmıştır. Muhtıranın devamında vilayette ticaretin mahvolduğu, ziraatın ise, tahsildarların sert muameleleri yüzünden sıkıntı içerisine düştüğü söylenmiştir. Öyle ki, tahsil memurlarının, iki sene için ödemesinin ertelenmesine müsaade edilen Bedel-i Askeri'yi bile tahsil ettikleri ve Jandarmanın maaşlarının da ödenemediği açıklanmıştır. Yukarıdaki tablolarda, Jandarma ve Polis giderlerinin 1894 yılından 1900 yılına kadar gösterdiği artışların temel sebebi ise, ara dönemde başlatılan ıslahât çalışmalarında bu iki dairenin yeniden düzenlenmesi ve bu doğrultuda iki sınıfın nefer sayısında artışların meydana getirilmesidir⁴⁶⁷. 1894 ile 1900 yılları bütçeleri karşılaştırıldığında, yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere, gelirlerde genel olarak düşüş söz konusudur. Bu arada Bedel-i Askerî'deki artış ise düşündürücüdür.

⁴⁶⁴ Erzurum Valisi Rauf Paşa, Diyarbakır'da bulunan Şakir Paşa'ya gönderdiği arızasında, geçen üç yılda Erzurum'da kıtlık olduğunu ve Ermenilerin sebep olduğu karışıklıklardan dolayı çıkan olaylardan önce ve sonra Rusya'ya ve diğer memleketlere göçlerin yaşandığını belirtmiştir. Vali ayrıca bütçedeki bakayaların başka bir sebebi olarak da Hamidiye Alaylarına mensup olan aşiretlerin vergilerden muaf olduklarını ve bunların halen üzerlerinde görünen meblağların tahsil edilemeyecek olmasını ifade etmiştir. *BOA. Y. EE. 133/7 1898 (1314)*. Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kanunnamesi'nin 65. Maddesi'nde; bu alaylara mensup ümera, zabitan ve efradın, Âşâr, ağnam, şahsi ve temettü vergilerinden muaf oldukları belirtilmiştir. *Düstur*, 1. Tertib, c. 7, s. 78.

⁴⁶⁵ *BOA. Y. EE. 81/58, 21 Mayıs 1899 (1317.M.11)*.

⁴⁶⁶ *BOA. Y. PRK. HR. 25/3, 1899 (1315)*.

⁴⁶⁷ Aşağıda, İslahât konusu değerlendirilirken, Erzurum'daki 3 Jandarma taburunun 4'e çıkarıldığı ve gayrimüslimlerden 78 neferin jandarmaya kaydedildiği, 27 kişiden ibaret olan Vilayet Polis mevcudunun 88'e çıkarıldığı ifade edilmiştir.

Ahmed Şakir Paşa'nın ıslahât çalışmaları kapsamında Paşa'nın muavini olan Mavrokordato Efendi'nin, Erzurum Vilayeti muhasebe kayıtlarını incelemesi sonucu ortaya koyduğu ve aşağıda tablo halinde verilen rakamlar, vilayet ekonomisinin durumu hakkında yeterli bilgi vermektedir⁴⁶⁸:

Tablo 3.3. Vilayete Bağlı Sancakların Gelir Durumu (1897)

Gelir Türü	Erzurum Sancağı	Erzincan Sancağı	Bayezid Sancağı	Yekûn
Emlak ve Akar Vergisi ⁴⁶⁹	2.655.674	836.939	315.672	3.808.285
Temettüat Vergisi ⁴⁷⁰	592.667,10	175.855	47.702,20	816.224,30
Bedel-i Askeri	1.789.108	472.699	253.041	2.514.848
Ağnam Rüsûmu	2.602.446	672.231	1.195.628	4.470.305
Maktûian İhale Olunan Âşâr Bedeli	7.744.979	2.181.004	1.269.102	11.195.085
Emaneten İdare Olunan Âşâr Bedeli	41.300	-	15.457	56.757
Orman Rüsûmu	115.000	18.000	-	133.000
Emlak Tapu Harçları	158.500	84.960	33.503	276.963
Mehakim Harçları	211.000	71.630	26.469	309.099
Rüsüm-ı Mütenevvia	143.956	34.957	13.326	192.239
Hâsılat-ı Müteferrika	315.000	65.021	26.473	406.494
YEKÛN	16.369.630,10	4.613.296	2.196.373,20	24.179.299,30
İğtişâat-ı Zâileden Dolayı Mahall-i İstifâsı Bulunamayan	1.292.862	374.949	268.866	1.936.677
	15.076.878,10	4.238.347	2.927.507,20	22.242.622,30

⁴⁶⁸ BOA. Y. PRK. ML. (Maliye Nezâreti Marûzâtı) 17/41, 13 Eylül 1897 (1315.R.16), s. 1.

⁴⁶⁹ Emlâk Vergisi, her tür arazi ve gayrimenkul kıymetinden alınır. *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6, s. 174.

⁴⁷⁰ **Temettuat Vergisi**, ticaret ve sanat ile uğraşan herkesten, yıllık gelirine göre belirli bir oranda alınan vergidir. Bir mülkün kıymeti ve bir tacir ve sanatkârın temettüünün takdiri, her yerde belediye ve nahiye meclislerinden seçilmiş garazsız ve yeminli muhamminler vasıtasıyla belirlenir. *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6, s. 174.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere vilayetin en önemli gelir kaynakları, tarım ve hayvancılığa dayalı olup hayvanlardan alınan Ağnam Vergisi ile tarıma dayalı olarak alınan Âşâr Vergisi en önemli gelir kalemlerini oluşturmaktadır.

Ayrıca Emlak ve Akar Vergisi ile gayrimüslimlerden alınan Bedel-i Askerî de önemli gelir kaynaklarındandır.

Tablonun son kısmında bulunan “*İğtişâşat-ı Zaileden Dolayı Mahall-i İstifası Bulunamayan*” hanesinde de 1895 yılında Erzurum’da meydana gelen Ermeni Hadisesi’nden dolayı vilayetin gelir kaybı görülmektedir. Bu tarihteki Ermeni İsyanı, Erzurum’un bütçesine yaklaşık iki milyon kuruşa mal olmuştur ki bu da vilayetin toplam gelirinin yaklaşık %10-11’ine denk gelmektedir⁴⁷¹.

Vilayetin sancakları arasında merkez olan Erzurum Sancağı’nın bütçedeki payı diğer iki sancağa göre daha fazladır. Bayezid Sancağı’nın Erzincan’a göre bütçe payı fazla olan kalemleri, genellikle hayvancılık ile ilgili olan gelir kaynaklarıdır. Erzincan’ın da Bayezid’e göre Ağnam dışındaki hemen tüm gelirleri, daha fazla tahakkuk etmiştir.

Aşağıda, yine aynı belgeden elde edilen mali verilerle Vilayetin genel giderleri (Masarifat) ile Bakaya durumları incelenecektir⁴⁷².

⁴⁷¹ 1895 hadisesinden sonra resmi kayıtlara göre, Rusya’ya göç eden Ermenilerin miktarı; Erzurum Merkez ‘den 400, Tercan’dan 62, Bayburd’dan 180, Tortum’dan 106, Namervan’dan 379, Pasinler’dan 150, Hınıs’tan 247 ve Bayezid Sancağı’ndan da 1185 kişi olup toplam 2709 kişidir. Demirel, *Yazışmalar*, s. 141.

⁴⁷² *BOA. Y. PRK. ML. 17/41, 13 Eylül 1897 (1315.R.16), s. 2.*

Tablo 3.4. Vilayete Bağlı Sancakların 1896 Yılı Giderleri

Gider Türü	Erzurum Sancağı	Erzincan Sancağı	Bayezid Sancağı	Yekûn
Şeriye	217.680	94.260	92.124	404.064
Dâhiliye	1.244.693	293.461	311.606	1.849.760
Adliye	545.468	196.888	172.984	915.340
Maliye	626.330	197.404	172.671	996.405
Maaşat-ı Zatiye	235.118	49.276	103.302	387.696
Orman	93.850	31.800	-	12.560
Evkaf-ı Kıra ve Ticaret	266.346	167.628	-	433.974
Yekûn	3.229.485	1.030.717	852.687	5.112.889
Hazine-i Hassa- i Şahane	6.669	-	-	6.669
Nizâmiye Muhassasatı	13.544.492	3.255.610	2.556.392	19.356.494
Efrad-ı Müstebdele ⁴⁷³ Maaşatına Verilen	535.615	108.979	57.243	701.837
Jandarma Muhassasatı	1.877.245	570.038	643.155	3.090.438
Polis Memurları	239.276	99.980	95.334	434.590
Sıhhiye	960	-	750	1.710
Mütekaidin ve Eytam ve Eramil-i Askeri	472.942	297.504	22.350	792.796
Yekûn	16.677.199	4.332.111	3.375.224	24.384.534
Defterhane Hâsılatı olup Aynen Defterhane Nezâretine İrsal Edilen	158.500	84.960	33.503	276.963
Cümle-i Yekûn	20.065.184	5.447.788	4.261.414	29.774.386
Sene-i Merkume Varidatı olup Tenzil Olunan	15.076.878,10	4.238.347	2.927.507,20	22.242.622,30
Açık Görünen	4.988.305,30	1.209.441	1.333.907,20	7.531.763,10

Vilayetin giderlerinin gösterildiği bu tablodan net bir şekilde görülmektedir ki 22.242.622 Kuruş 30 Para geliri olan vilayetin 29.774.386 Kuruşluk giderleri bulunmakta ve gelirlerin yaklaşık % 30'u oranında (7.531.763,10) bütçe açığı ortaya çıkmaktadır. Tabloda dikkat çeken nokta, giderlerin en önemli kısmını Nizâmiye ve Jandarma tahsisatının oluşturmuş olmasıdır. Erzurum valilerinin vilayetin genel durumu ile ilgili raporlarında da belirttikleri üzere, vilayetteki mali müzayakanın en önemli sebebi, asker masraflarının vilayetlerden karşılanıyor olmasıdır. Askerin maaşı ve diğer masrafları için hazineden yardımlar gelmesine rağmen bu yardımların vilayetteki

⁴⁷³ Efrad-ı Müstebdele; Muvazzaf müddetini bitirip memleketlerine gönderilmeleri lazım gelen neferlerin askerlik silkinden çıkarılarak yerlerine yenilerinin konulması demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 1, s. 508.

ekonomik darboğazı ortadan kaldırmaya yetmediğine aşağıda, Vali Nazım Paşa'nın raporu değerlendirilirken değinilecektir.

IV. Ordu dairesinde bulunan Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinin ahvalini tahkik etmek üzere görevlendirilen bir komisyonun vermiş olduğu bir raporda, Maliye ile ilgili olarak; kanunen belirlenen vergilerin ahaliye ağır gelmesi ve bakayaya kalması mümkün olmamasına rağmen tahsilât işinde çeşitli zorluklar ve şikâyetlere rastlanması, memurların kanunlara uygun hareket etmemelerinden kaynaklandığı ifade edilmektedir⁴⁷⁴.

Raporda tahsilâtla ilgili şu sorunlar üzerinde durulmuştur; Vergi mükelleflerinin ödemeleri kayıt altına alınması lazım gelirken, kabzımalların vergi ödendiğinde vergi koçanlarını ahaliye vermedikleri ve ahaliyi borçlu göstermelerinin yanı sıra aldıkları parayı da köy masrafı adı altında kötüye kullandıkları belirlenmiştir. Ahaliden adi pusulalarla vergi alınarak yevmiye defterlerine geçirmeyen memurların zimmete geçirme işlemlerinden dolayı tekrar ahalden vergi istenmekte ve bu da fakir millete iyice zarar vermektedir. Vergi tahsili, ahalinin ürün aldığı bir zamanda değil de paraya en çok sıkıştığı Şubat ve Mart aylarında gerçekleştirilerek vergiyi ödeyemeyen ahalinin mal, eşya ve hayvanlarına zorla el konulmakta ve satılması yasadışı olan tarlaların, müzayede ve muamelesi bile icra olunmayıp hemen talibine verilmektedir. Hatta tahsile giden memurları takip eden bazı madrabazların, durumu kötü olan ahalden mallarını çok ucuza aldıkları görülmüştür. Yasalara göre tüccardan alınması gereken Temettü Vergisi, tarımla uğraşan ahalden bile toplanmaktadır. Maliye idaresinde de defterler, olması gerektiği şekilde tutulmamaktadır⁴⁷⁵.

Emekli asker, muhtaç ve acezelerin biriken maaşları için düzenlenen kuponların ödenmesinde, mal memuru ve sandık eminleri istifadeye kalkışmaktadır. Bu vesile ile zengin olduğu için kuponlar, doğru bir şekilde kullanılmamaktadır. Kupon kırma işlemi askerler arasında o kadar yaygın bir hale gelmiştir ki, komisyon Harput'ta iken oradan Erzurum'a gönderilen İhtiyat Askerlerinin bazıları, "...kuponlarımızın bedelini almadan silah almayız..." demişler ve bunlara bir miktar para ile kuponlarının bedellerinin ödenmesi üzerine konu kapatılmıştır⁴⁷⁶.

⁴⁷⁴ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6), s. 2.

⁴⁷⁵ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, s. 3.

⁴⁷⁶ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6), s. 3.

Vilayetteki mali ıslahât çalışmalarının bir sonucu olarak verilen ve aşağıda gösterilen tabloda da Erzurum Vilayeti'nde 1883/1299 yılı ile 1896/1312 yılları arasında vilayetin bütçe açıkları ile ilgili olarak bakaya durumunu incelenecektir⁴⁷⁷.

Tablo 3.5. Vilayetin 1897 Yılı Mart'ına Devrolunan Geçmiş Yıllar Bakayası

Yıl	Vergiden	Bedel-i Askerî'den	Ağnam Rüsûmu'ndan	Âşâr'dan	Varidat-ı Saireden
1884	203.397	42.785	75.974	389.345	48.342
1885	168.122	53.867	91.536	530.049	84.025
1886	216.946	58.306	111.860	482.759	79.982
1887	263.877	92.547	182.167	290.355	63.004
1888	362.354	164.500	162.853	386.712	47.415
1889	419.527	181.230	175.467	527.614	25.359
1890	479.249	147.778	189.567	574.134	24.558
1891	541.916	248.812	190.633	592.233	23.058
1892	1.075.718	247.365	198.779	785.991	56.831
1893	1.100.027	591.085	339.399	1.176.474	23.317
1894	1.376.694	717.656	340.630	2.325.164	28.603
1895	2.051.037	1.305.725	361.680	4.196.188	33.034
1896	1.759.170	1.001.012	626.886	3.691.007	60.973
YEKÛN	10.018.035	4.953.168	3.047.531	15.948.027	599.004
1883 senesi sonuna kadar seneler bakayası	2.281.519	594.083	2.716.782	5.677.452	597.553
TOPLAM	12.299.554	5.547.251	5.764.313	21.625.479	1.196.557

Yukarıda, vilayet bütçesinin bakaya durumu ile ilgili olarak verilen rakamlara göre, 1894 ve 1895 yıllarında görülen ani yükselişlerin temel sebebi, bu tarihlerden hemen önceki yıllarda kıtlık yaşanmasıdır. Görüldüğü üzere vilayetin üretim-tüketim dengesinin bozulduğu kıtlık durumlarında, bir sonraki seneye devreden vergi oranlarında artışlar yaşanmıştır. Ayrıca yine kıtlık ile hemen hemen aynı tarihlere tekabül eden Ermeni İsyanı da şehrin gelir-gider ve bakaya dengesini bozucu etkilerde bulunmuştur. Bu da Bedel-i Askeri hanesinde gösterilen bakaya artışlarından çıkarılabilir. Vilayet ekonomisinin bu sıkışık durumuna rağmen Bâb-ı Âli'den vilayetlere, tasarruflu olmaları konusunda direktifler geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Erzurum Vilayeti'nden Mabeyn'e gönderilen 1902/1318 tarihli bir arzuda, Padişah'ın, gelirlerin artırılması ve masrafların azaltılması yönündeki İrâdesi doğrultusunda gerçekleştirilen faaliyetler sonucu 3 ay zarfında vilayet gelirlerinde toplam 331.676

⁴⁷⁷ BOA. Y. PRK. ML. 17/41, 14 Eylül 1897 (1315.R.16), s. 2.

Kuruş ve 30 Para tasarruf (nef-i hazine) sağlandığı belirtilerek, bu sonuca, bazı gelirlerin artırılarak, Menzilhane'lerin noksan ihalesi suretiyle ulaşıldığı ifade edilmiştir⁴⁷⁸.

Erzurum Vilayeti'nin bakaya durumuna dair olan yukarıdaki veriler, Osmanlı Devletinin genel bütçesi ile de paralellik göstermektedir. Örneğin 1903 (1319) tarihli bir Yıldız Defteri'nde Devletin, bütçesi şöyle tahakkuk etmiştir⁴⁷⁹; vilayetlerin mali durumlarını gösteren bu defterde, bütçe dengesi sağlandıktan sonra, bu seneki bütçeden 326.816.498 Kuruş ve geçmiş yıllardan da 1.210.849.847 Kuruş olmak üzere toplam 1.537.666.345 kuruş bakaya kalmıştır. O yıl, vilayetlerden tahsil edilen vergi gelirlerinin istikrazlarla birlikte toplam 78.872.006 kuruş olduğu da düşünülürse Osmanlı maliyesinin genel durumu hakkında bir fikir edinilebilir. Bununla da bir mukayese yapılmak üzere aynı tarihli bir başka maliye defterinde gösterilen Erzurum Vilayeti'ne ait mali verileri göz önünde bulundurmak gerekmektedir⁴⁸⁰: Bu yılda, Vilayette 8.047.061 kuruş ve 33 para tahakkuk etmiş iken, vilayetten toplam 5.676.223 kuruş ve 20 para tahsil edilmiştir. Aradaki farkı da bütçe açığı olarak nitelendirebiliriz. Yine aynı yıl Mart ayına devreden geçmiş yıllar bakayasını toplam, 18.630.015 kuruş ve 39 para iken, bu yılda bu bakayadan tahsil edilen miktar, 1.743.556 kuruş ve 30 paradır.

Bu çalışmanın Ekler (Çizelgeler) bölümünde verilen iki adet tabloda, Vilayetin 1901-1902 (1319) mali yıllarında tahakkuk eden asliyat (toplanması mukarrer olan) ve tahsilât oranları gösterilmiştir (Ek-6,7). Bu tablolardan da görüleceği üzere, vilayete tahakkuk eden 'asliyat' miktarı ile toplanan verginin 'tahsilât' olarak değeri arasında yaklaşık iki buçuk milyon kuruş açık görülmektedir. Bu da vilayetin toplam gelirinin yine yaklaşık yarısına tekabül etmektedir. Bu kadar bütçe açığı olan bir vilayette ekonomik yatırımların veya bayındırlık hizmetlerinin yolunda gitmesi mümkün görülmemektedir

Erzurum Valisi Celal Bey, görevine başladığının ikinci haftasında vilayetin genel durumu ile ilgili olarak kaleme aldığı raporunda; "...*Vilayetin ahvâl-i umûmiyesi, bir kelime ile tasvîr edilebilir ki o da 'yokluk'tur...*" demek suretiyle durumu özetlemiştir. Vali'nin müşahedesine göre, iklimin her türlü zorluklarına rağmen,

⁴⁷⁸ BOA. Y. PRK. UM. 58/85 1901-1902 (1320.Ra.4). Yapılan tasarrufu ayrıntılı bir şekilde gösteren melfuf pusulada, bu tasarrufun 226.448 Kuruşunun, Ağnam vergisine yapılan zam ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Menzilhanelerin noksan ihalesi ile de 29.000 Kuruş fayda sağlamıştır.

⁴⁷⁹ BOA. Y. EE. d. 305. ss. 1-8.

⁴⁸⁰ BOA. ML. VRD. 4177, s. 67.

yaratılışın her türlü ihsanlarına mazhar olan bu şehir, kendine verilen fitrî hediyelerin hiçbirinden istifade edemediği için ihtiyaçları her geçen gün artmaktadır. Valinin bu sözlerinden, Erzurum şehrinin mevcut doğal imkânlarının iyi değerlendirilemediği görüşüne varılabilir.

Raporunun devamında, Vali, Ticaret ve Nafia Nezâreti'ne yazdığı tezkiresinde; 100–150.000 liralık masrafla, Rize-Erzurum, Erzurum-Diyarbakır, Erzurum-Bayezid ve Erzurum-Kötek yollarının araba ve otomobil trafiğine uygun bir hale getirilmesi durumunda, vilayetin yıllık gelirinin, en az, harcanan para kadar artacağını matematiksel olarak kesin olduğunu vurgulamıştır⁴⁸¹.

Vali, her türlü iktisadi teşebbüsün en büyük engeli olarak gördüğü 'yol'suzluk durumundan dolayı, mahsulün bereketli olacağı senelerde, ihraç edilemeyeceği için fiyatının çok düştüğünü söylemektedir. Bereketsiz olduğu senelerde de kıtlıkların yaşandığını belirtmiştir. Hasat zamanında çiftçiler, ürünlerini düşük fiyatla karaborsacılara kaptırmakta, ihtiyaç zamanında da iki üç misli fiyatla satın almak zorunda kalmaktadırlar. Senelerden beri fakir ahalinin zaruret ve sefaletine karşın karaborsacıların orantısız bir biçimde servetlerini artırmalarına sebep olan bu uygulamaların önlenmesi için hiçbir şey yapılmamış olduğunu da eklemiştir. Vali, vilayetin, nakliye araçlarından mahrumiyetinden dolayı ihracatın sekteye uğramasından, mahsulün, ihtiyaçtan biraz fazla olursa fiyatının birkaç derece inmekte aksi halde de artmakta olduğunu ifade ile 320 senesinden beri buğday fiyatının 13 kuruş ile 46 ve arpa fiyatının 6 ile 32 kuruş arasında değiştiğini örnek vermiş ve bu durumun da erbab-ı ihtikârın servetini artırmasına yol açtığını söylemiştir⁴⁸².

1905-06 yıllarına ait gelir ve giderleri gösteren bir başka maliye defterinde ise; vilayetin gelirlerinde en az yüzde 10'luk artışlar yaşandığı tespit edilmiştir⁴⁸³. Bu yılda da yine asliyat ile tahsilât arasında yaklaşık 2.732.001 kuruşluk açık görülmektedir. Bundan çıkarılacak sonuç; vilayetin gelirlerinin artması, bütçe açıklarının yaşanmasına engel teşkil etmemektedir. Bu durum da tahsilâtta yaşanan sıkıntıların aşılamadığını göstermektedir.

⁴⁸¹ BOA. DH. MUI, 3–3/7, 5 Eylül 1909 (23 Ağustos 1325), s. 5. Erzurum Vilayeti'nde yapılan yollar konusuna ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

⁴⁸² BOA. DH. MUI, 3–3/7, 5 Eylül 1909 (23 Ağustos 1325), s. 3.

⁴⁸³ BOA. ML. 4297. ss. 62–65

Erzurum valiliğine atandığı günden itibaren vilayeti mali bir buhran içerisinde bulunduğunu ifade eden Rauf Paşa, hem askeriye'nin oluşturmuş olduğu mali yükün hem de ıslahât nedeniyle yeniden oluşturulan polis, jandarma ve diğer bazı memurlukların vilayetin ekonomik sıkıntılarını artırdığını söylemiştir. Gerekli harcamalar için Maliye Nezâretinden para isteyen vali, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinden beşer bin liralık ödemeler yapılacağı bilgisini almış, ancak bu vilayetlerden beklenen yardım gerçekleşmemiştir. Askerin ihtiyacını temin eden kontratocuların paralarını alamadıklarından, terk-i taahhüd edebileceklerini söyleyen Rauf Paşa, vilayette, bir defada borç da olsa nakit temin edecek kimse olmadığından, Rûsumat veya Duyûn-ı Umûmiye İdâreleri gibi kurumlardan acilen 15.000 liranın yetiştirilmesi arzında bulunmuştur. Ayrıca, Erzurum Defterdarlığı'nın maliye müfettişliğine dönüştürülmesinden dolayı bu idarenin başına da etkili bir kişinin getirilmesi gereği üzerinde durulmuştur⁴⁸⁴.

Vali Rauf Paşa, bir başka arızasında da askeriye levazımatı için gereken mali desteğin yanı sıra bir de merkez ordusu için istenen zahirenin, vilayetin sıkıntısını daha da artıracığını ifade etmiştir⁴⁸⁵. Hatta bir ara IV. Ordu tarafından Redif Taburlarının toplanması sırasında çok miktarda para talep edilmiş, vilayetin de ekonomik açıdan sıkıntısı belirtilmiş olmasına rağmen, Maliye Nezâreti tarafından Rauf Paşa'ya maliyenin idaresinin dikkatli bir şekilde yürütülmesini tavsiye edilmiştir. Vali, lazım olan miktarın, Rûsumat ve Duyun-ı Umûmiye İdârelerinden alınmasını teklif etmiş ise de nezâreti ikna edememiştir. Bu durum karşısında Sadâret de, lazım olan miktarın temini konusunda, şimdiki yıl ve geçmiş yıllar gelirlerinin itina ve ihtimam ile tahsil edilmesiyle ödenebileceğini belirtmiştir⁴⁸⁶.

Erzurum maliyesinin içinde bulunduğu sıkıntılardan bahseden bir başka rapor Vali Mustafa Nazım Paşa'ya aittir⁴⁸⁷. Paşa, raporunda, vilayetin mali sıkıntılarının sürekli devam ettiğini ve Erzurum Vilayeti'ndeki askerlerin maaşları için havale edilen ücretin, önceki yıllarda çevre vilayetlere tevdi edilmesine rağmen o yıl Erzurum'dan karşılanmasına karar verildiğinden bahsetmektedir. O yıl, asker masrafları için 30.000

⁴⁸⁴ BOA. Y. PRK. UM. 34/120, 11 Haziran 1896 (1313.Z.29).

⁴⁸⁵ BOA. Y. MTV. 145/174, 3 Eylül 1896 (1314.Ra.25).

⁴⁸⁶ BOA. A. MKT. MHM. 640/3 1896 (1313), Evrak no; 25, 26, 50, 51. Maliye Nazırı; "...beyân-ı müzâyaka edilmesi, me'mûrîn-i mülkiye ve zâbitân-ı mahalliye tarafından tahsilâta itinâ edilmemesinden münba'is bulunmuş..." demek suretiyle kabahati, yerel idarecilerde bulunmuştur.

⁴⁸⁷ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904 (1321.Z.25).

lira gerektiğini söyleyen Vali, önceki yıllarda hazinenin 10.000–20.000 lira yardımında bulunmasına rağmen bu yıl vilayetten hazineye 6.000–7.000 lira irsalât olduğunu ifade etmiştir. Vali’ye göre vilayetin mali dengesini bozan en önemli unsur ödemelerdeki bu düzensizliktir. Özellikle maaş ödemeleri konusundaki düzensizliklerin giderilmesi için, maaşlı memurlardan başlanarak, bir maaş tam ödenmeden diğerine geçmemek usûlüyle mali sıkıntının aşılmasına çalışıldığı belirtilmiştir.

Vali Nazım Paşa, acil kaydıyla Başkitabet’e gönderdiği 1902 tarihli iki kıta telgrafta, vilayetin genel mali durumu ile askerlerin tayinatı olan miktarları belirtmiştir⁴⁸⁸. Vali 1318 mali yılının başlangıcından 20 Ağustos’a kadar haliyeden 5.812.000 ve sabıkadan 4.065.600 kuruş tahsil olunduğunu ve sene sonuna kadar haliyeden 13.070.000 ve sabıkadan da 4.000.000 kuruş tahsilât beklendiğini belirtmiştir. Valinin ifadesine göre, bu yılın masraflarından, zorunlu ödemeler, Jandarma, eytam ve kıra-yı mevkufe bedelleri de dâhil olduğu halde mahalli masraflar için 9.535.000 kuruştan, şimdiye kadar 2.212.850 kuruşu ödenmiş olup IV. Ordu muayyenatı ile bir miktar maaştan ibaret olan Nizâmiye Tahsisatı için gereken 12.500.000 kuruştan da şimdiye kadar (16 Eylül’e kadar) 3.482.600 kuruş verilmiştir. Şu halde sene sonuna kadar, bu yılki yerel giderler için 7.322.300 ve askeriye için de 9.017.000 kuruş daha ödenmesi gerekmele bu yılki tahsilât ve zorunlu masraflardan 3.270.000 kuruşluk açık görünmektedir. Sene sonuna kadar ödenmesi gereken geçmiş borçların da yaklaşık 6.000.000 kuruş olduğunu belirterek telgrafına son veren vali, vilayet gelirleri içinde askeriye tahsisatının oluşturduğu yükü vurgulamıştır.

II. Abdülhamid’in sadrazamlarından Said Paşa, hatıratında, vilayetlerin maliyeleri üzerinde askeriye muhassasatının oluşturduğu yükü söz konusu ederek; “...alınan bilgiler ve yapılan hesaplar sonucu görülmüştür ki, vilayetlerden çoğunun emvali, asker tahsisatına vakf edilmiş, tabiri caiz ise, askere ödenen tayinat, müteahhitlere müekkel olmuştur...” demiştir. Vilayetteki asker ve diğer memurların maaşlarını ödeyemeyen Selanik Valisi, Said Paşa’dan, acil kaydıyla, Vilayet Eytam Sandığındaki parayı kullanabilmek için izin istemiş Said Paşa da valiye gönderdiği telgrafta, mültezimleri ve onların kefillerini, borçlarını ödemeye zorlaması ve ödemeler için süre uzatmalarına gidilmemesini tavsiye ederek, Eytam Sandığı’ndaki parayı

⁴⁸⁸ BOA. Y. PRK. UM. 60/2, 28 Eylül 1902 (1320.C.25).

kullandırmamıştır⁴⁸⁹. Buradan da görülmektedir ki, askerin tahsisatı sadece Erzurum Vilayeti'ne ait bir mali sıkıntı değildir. Paşa'nın da belirttiği üzere vilayetlerin çoğu, aynı sıkıntıları yaşamaktadırlar. Başkent'in ise, maliye'nin iyi bir şekilde idare edilmesini tavsiye etmekten başka yapabileceği fazla bir şey olmadığı anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru tutulduğunu tespit edilen bir maliye defterinde 1323 Yılı'nın Kanun-i Sani ve Şubatı (14.01.1908) ile 1324 Mart, Nisan ve Mayıs (14.06.1908) aylarına ait olarak Erzurum Vilayeti'nin gelir ve masraf durumları şöyle tahakkuk etmiştir⁴⁹⁰:

Gelirler:

Âşâr	: 3.861.871 (Sadece K.Sani ve Şubat Ayları)
Ağnam	: 2.853.209
Vergi ve Bedel-i Askeri	: 2.953.162
Emval-i Saire	: 1.219.857
Orman ve Tapu ve Nüfus	: 296.208
Sinin-i sabıka Hâsılatı	: 4.921.322
Müdevver Mevcud	: 1.781.632
Yekûn	: 17.887.261

Masraflar;

Nizâmiye	: 9.438.433
Bahriye	: 21.156
Tophane	: 500
Jandarma	: 1.016.764
Polis	: 208.122
Dâhiliye	: 681.479
Şer'iyye	: 105.844
Adliye	: 239.942
Maliye	: 584.190
Mütekaidin-i Askeriye	: 467.350
Maaşât-ı Zatiye	: 66.132
Havalât-ı Müteferrika	: 926.365
Hazineye İrsalât	: 296.228
Yekûn	: 14.052.505

Bu bilgilere göre, vilayetin en önemli gideri, önceki yıllarda da olduğu üzere, Nizâmiye (Maaşat, Melbusat, Muayyenat, Aksam-ı Saire) tahsisatıdır. Bu veriler tüm

⁴⁸⁹ *Said Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1912, c. 2, s. 103–105.

⁴⁹⁰ *BOA. ML.* 1499 s. 10–15. 10'ar günlük gelir ve gider durumlarının gösterildiği defterde, diğer aylar tamamen gösterilmiş ise de sadece Mayıs ayının 20 günlük bütçesi ibraz edilmiştir. Bir yıl sonrası için Osmanlı genel bütçesinde yaklaşık 2,5 milyarlık gelire karşılık yine yaklaşık 3 milyarlık tahsisat söz konusudur. Gelirlerin en önemli kısmını, Âşâr, Emlak ve Akar ile Gümrük vergileri oluştururken en önemli gider kalemleri de Duyun-ı Umûmiye, Harbiye ve Maliye giderleridir. *BOA. ML.* 1617. s. 8–11.

yılın rakamlarını içermediği için bir mali yıllık bilânço çıkarmak zor olmakla birlikte, yukarıdaki 140 günlük gelir ve gider durumlarına göre vilayetin maliyesi giderlerini tam olarak karşılayabilecek durumdadır.

Osmanlı ekonomisinin genel karakteri itibarıyla üretim tüketim dengesinin sağlanması temeline dayalı ve kâr amacı gütmeyen gelenekçi ekonomi modelinde, üretimde küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında kolayca kıtlığa dönüşebilmektedir. Onun için tüketimi artıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulmuştur⁴⁹¹. Aşağıda, Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum’da meydana gelen bazı kıtlık olaylarından örnekler ve alınan önlemler ile yapılan yardımlar üzerinde durulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum’da kuraklık ve çekirge istilasına bağlı olarak 1882, 1887, 1889, 1892-93 ve 1906-07 yıllarında kuraklıklar yaşanmıştır. Kış şartlarına bağlı zahire sevkıyatıyla ilgili problemler ve pahalılık gibi sebepler de bu kıtlıkların yaşanmasında etkili olmuştur⁴⁹².

1879 yılında Erzurum’da bulunan Tozer, seyahatnamesinde, bir akşam İngiliz konsolosu Trotter ile birlikte, Amerikalı bir misyoner olan Mr. Cole’un evine akşam yemeğine davetli olduklarını ve yaklaşan kıtlığın ilk belirtilerini de bu kişiden duyduklarını ifade etmektedir. O yıl hasadın iyi sonuç vermediğini ekleyen Tozer, köylülerin, ettiklerinden daha az tahıl stok ettiklerini ve unun fiyatının bir önceki yıla göre 6 kat arttığını (2,5 kuruştan 15 kuruşa çıkmıştır) söylemektedir. Cizyenin, haracın ve diğer vergilerin de önceki yıllar oranında kaldığını ifade eden seyyah, az kalan hububat stokunun da erimesi ile birlikte, kıtlığın kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Savaştan yeni çıkmış şehrin, ekonomisinin de iyi bir durumda olmadığını gösteren Tozer’in kayıtlarına göre, askeriyeye 4 yıldır para ödenmemiştir. Tozer, bu durumda, askerlerin, isyan etmiyor olmalarını ise dinlerine olan bağlılıkları ile sultana olan sadakatlerine hamletmektedir⁴⁹³.

1879 yılındaki kötü hasada bağlanan kıtlığın en önemli sebebi olarak da bir önceki yıl şehrin, savaştan dolayı harabe halinde gelmiş olması denilebilir. Ayrıca savaştan dolayı vergilerin iki katına çıktığı ve tarım alanında çalışanların orduya

⁴⁹¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 48.

⁴⁹² Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık, Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, c. 2, sayı 9, s. 146.

⁴⁹³ Tozer, *Turkish Armenia*, ss. 414-415.

alınmasının, tarımsal üretimi düşürdüğüne işaret edilmiştir⁴⁹⁴. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere 1879'daki kıtlığın temel sebebi 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşının yıkıcı etkileridir.

1892-93 yılında baş gösteren kıtlık ise Erzurum ahalisini oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Öyle ki Erzurumluların ihtiyacını gidermek üzere Amasya'daki fabrikalardan getirtilen buğdayların nakliye masrafları dahi vilayete yüklenmemiştir⁴⁹⁵. Bu tarihteki kıtlık için Erzurum'a 70.000 kile⁴⁹⁶ zahire yardımı öngörülmüştür. İane-i Muhtacîn Komisyonunun 20 Şevval 1311 tarihli mazbatasına göre bunun 10.000 kilesinin Erzurum'a, bir o kadarının da Bayburt'a gönderildiği bildirilmiştir. Yolların Nisan ayının ortalarında açılığı düşünülürse, mayısın sonuna kadar tüm ihtiyacın karşılanacağı planlanmıştır.

Toplam yardımın 15.000 kilesinin tohumluğa ayrılması ve kalan 55.000 kilesinin de en ziyade muhtaç olan yerlere dağıtılması düşünülmektedir. Zahirelerin dağıtımı sırasında bir takım karaborsacıların, ahaliye dağıtılan zahireyi ucuza almalarına engel olunması gerektiği de vurgulanmıştır. Ayrıca Rusya'dan Erzurum tarafına sevk edilecek zahirenin bu yılın haziranı sonuna kadar gümrük vergisinden muaf tutulması da öngörülmüştür. Bu zahire yardımından ücret alınmaması Erzurum Vilayeti tarafından arz olunmuş ise de mevcut mali durumun buna el vermediği ve fiyat hareketliliklerinin kontrolden çıkmaması için bunun mümkün olamayacağı bildirilmiş, bunun yanı sıra, muhtaçlar için zahire fiyatının geçmiş yıllar fiyatına yakın tutulması gibi ödeme kolaylıkları temin edilmiştir⁴⁹⁷.

Yine bu kıtlıktan dolayı İzmir'den getirtilen tohumluk buğdaylar, ekilmeye müsait olmadığı için Erzurum halkının ve Vali'nin isteği üzerine askeriyeeye ait olan ambarlarda bulunan buğdaydan yaklaşık 100.000 kıyye⁴⁹⁸ buğday ile değiştirilerek tarımla uğraşan ahaliye dağıtılmıştır⁴⁹⁹. Kıtlık olayının dış basında da yer bulduğunu söylemek mümkündür. Bazı İngiliz gazetelerinin kıtlık olayını bahane ederek Van, Bitlis ve Erzurum'da Ermenilerden pek çok kişinin telef olduğu yönünde uydurma

⁴⁹⁴ E. A. Brayley Hodgetts, *Round About Armenia*, London 1896, s. 124.

⁴⁹⁵ *BOA. Y. PRK. UM.* 28/9 31 Temmuz 1893 (1311.M.17).

⁴⁹⁶ Bir İstanbul kilesi yaklaşık 25 kilodur. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 2, s. 281.

⁴⁹⁷ *BOA. Y. A. HUS.* (Yıldız Sadâret Hususi Marûzâtı), 295/14, 26 Mayıs 1894 (1311.10.20).

⁴⁹⁸ Okka diye de bilinmektedir. Yaklaşık, 1.282 gramdır (400 Dirhem). Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri* c. 2, s. 723.

⁴⁹⁹ *BOA. Y. PRK. ASK.* 97/50, 1894 (1311).

haber yaptıkları ve buna mukabil Hariciye Nezâreti tarafından, elçilikler harekete geçirilerek haberleri yalanlamaları ve gerçekleri anlatmaları istenmiştir⁵⁰⁰.

Kuraklıklar ve bunlara bağlı olarak meydana gelen kıtlık hadiselerinden sonra, Erzurum vilayet merkezinden ve bağlı sancaklardan, çevre vilayetlere göçler yaşanmış, bu durum da vilayetin sosyal ve ekonomik dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca bu göç eden ahalinin bir kısmı gidecekleri yere varamadan yollarda vefat etmiştir. Yine kıtlıklara bağlı olarak vilayet dâhilinde karaborsacılık artmıştır. Bu durum da fiyatlar dengesini olumsuz yönde etkileyerek zaten zor durumda olan halkın mali durumunu iyice zor duruma sokmuştur⁵⁰¹.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin genelinde ve Erzurum Vilayeti'nde maliye ile ilgili en önemli sıkıntılar, bütçe açıklarının meydana gelmesi, vergi toplama işlemlerindeki usulsüzlükler ve vergi kayıpları, vilayet bütçesinden Nizamiye'ye ayrılan payın çok fazla olması, yaşanan kuraklık ve kıtlıklarla bunlara bağlı olarak meydana gelen göçlerin üretim-tüketim dengesini bozması gibi durumlardır. Vergi tahsili konusundaki uygunsuzlukları giderebilmek için devlet tarafından ortaya konulan kanuni ve hukuki düzenlemelerin, pratikte çok iyi uygulanmaması gibi durumlardan dolayı vergi kayıpları yaşandığı görülmüştür. Bu gibi durumların önüne geçebilmek için Erzurum Valiliği tarafından bir takım korumacı önlemler alınmak istenmişse de bu girişimlerin, genel devlet politikası ile uyuşmaması gibi olumsuzluklardan dolayı akim kaldığı tespit edilmiştir. Vilayet raporlarından da görüldüğü üzere Erzurum'da bulunan öz kaynaklar üretime dönüştürülememiş ve bunun neticesi olarak da vilayet ekonomisi dışa bağımlı bir görünüm arz etmiştir. Vilayetin en önemli gelir kaynaklarının Ağnam ve Âşâr vergileri olduğu düşünüldüğünde, tarım ve hayvancılığın ekonomide lokomotif vazifesi görmesi beklenmekte iken gelirlerin büyük bir kısmını askeri harcamalara tahsis edilmesi düşündürücü bulunmuştur.

⁵⁰⁰ BOA. Y. MTV. 188/121, 4 Nisan 1899 (1316.Za.23).

⁵⁰¹ Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık", s. 151-156.

3.3.2. 1906–1907 Olayları

XIX. yüzyıldan XX. Yüzyıla girilirken, hem devletin hem Erzurum Vilayeti'nin hem de Erzurum halkının ekonomik durumunun iyi olmadığı yukarıda ifade edilmiştir. Osmanlı Hükümeti de vergileri artırmak için yeni gelir kaynakları üretmek için girişimlerde bulunmaktadır. Bu girişimlerden biri de Erzurum'da yaklaşık bir yıl sürecek bir ayaklanma ile karşılık bulacak olan **Vergi-yi Şahsî** ve **Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmları**'nın konulmasıdır. 1321 Mali yılında (1906) konulan bu vergilere karşı zaten ekonomik olarak darboğazda bulunan Erzurum halkı itirazda bulunmuş⁵⁰² ve olay, bir hürriyet mücadelesi hüviyetine bürünmüştür⁵⁰³.

Hayvanat-ı ehliye Rüsûmunun konulmasına dair olan İrâdede; her nevi at ve kısrak ve taylardan, deve, camus, ester, öküz ve inekten, yavruları müstesna olmak üzere on ve merkepten üç kuruş vergi alınmasının uygun olduğun belirtilerek bu tahsilât neticesinde ülkede bulunan yaklaşık 10 milyon ehli hayvandan yıllık 1.384.000 kûsur lira bir gelir elde edilmesi umulmuştur⁵⁰⁴. Vergi-yi şahsî hakkındaki nizâmnâmede de, başkent ve diğer vilayetlerde yerleşmiş erkek nüfusun 18 yaşını doldurmuş olanlarının şahsi vergi ile mükellef oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca, felçliler, kötürümler, iki gözü amâ olanlar, çalışmaya gücü olmayanlar, geçimliği bulunmayan düşkünler, yetmiş yaşını doldurmuş olanlar, binbaşının altındaki subaylar ile silah altındaki askerler, bu vergiden muaf tutulmuşlardır⁵⁰⁵.

1905 yılındaki Rus Devriminin ve 1906 yılındaki İran Meşrutiyetinin Erzurum'da meydana gelen bu ayaklanma ile bağlantısını kuran yaklaşımlar, bu ayaklanmanın, II. Meşrutiyet'in hazırlayıcısı olduğu görüşünde müttetikler⁵⁰⁶.

⁵⁰² İtirazda bulunan sadece Erzurum'un Müslüman ahalisi olmayıp, vergilerin, ülkede yaşayan herkese şamil olması, yabancıların da itirazına sebep olmuştur. Nitekim Erzurum'un Fransa Konsolosu'nun Hayvanat-ı Ehliye vergisinin yabancıardan da alınmasına itiraz etmesi üzerine gerçekleşen Meclis-i Vükelâ kararında, "...menâfi-i memlekette müstefid olmakta bulunan tebaa-i ecnebiyenin dahî ağnam resmi gibi hayvanât-ı ehliye resmi vermeleri lazım geleceği derkâr bulunduğundan..." denilerek ona göre gerekenin yapılması istenmiştir. *BOA. MV.* (Meclis-i Vükelâ Mazbataları) 107/64, 27 Eylül 1903 (1321.B.5).

⁵⁰³ Olayın hürriyet mücadelesi hüviyetine bürünmesinin bir sebebi de Sultan II. Abdülhamid tarafından Erzurum'a sürgüne gönderilen Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerine daha sonra Hüseyin Tosun Bey'in katılması ve halkı yönetime karşı kıskırtmasıdır. Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, s. 60.

⁵⁰⁴ *Düstur*, 1. Tertib, c. 7, s. 1061.

⁵⁰⁵ *Düstur*, 1. Tertib, c. 7, s. 1065. Sadrazam Said Paşa, Hatıratında, başka memleketlerde yürürlükte olan Şahsi Vergi'yi koymanın faydalı olacağını düşünerek girişimlere başlamak üzere raporlar hazırlattığını ifade etmiştir. Said Paşa, *Hatırat*, c. 2, s. 150.

⁵⁰⁶ Örneğin, H. Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, İstanbul 1997, s. 26–41, Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Ankara 1974, s. 235, 241. Bu eserler, özellikle Erzurum halkının,

Nitekim İstanbul'daki Rus Elçisi Zinovyev, "...Kafkasya'da doğup başlayan ihtilalci hareketler, Erzurum ilinde etkisini göstermiştir..." demek suretiyle dış etkilerin, olaydaki rolünü özetlemiştir⁵⁰⁷.

Olayın ihtilalci yönüne dikkat çeken bir başka eserde "...bu olayın, Osmanlı topraklarında Meşrutiyetin iadesi girişimlerinin başlangıcı olduğu..." görüşü öne sürülmüştür⁵⁰⁸. Erzurum Olayını örgütleyen Can-verir Teşkilatı, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin bir kolu olarak, Erzurum'da, çok sayıda tüccar, celep, kasap, manifaturacı, çiftçi, din adamı, esnaf ve subaylardan⁵⁰⁹ oluşan geniş bir toplumsal profili harekete geçirmeyi başarmıştır. Erzurum'daki bu esnaf kesiminin Milli Mücadele'nin başlaması ve Erzurum Kongresi'nin toplanmasında da büyük emeği geçmiştir. O yüzden bu teşkilatı, mahalli bir birliktelik olarak görmekten ziyade, Erzurum'da başlattığı eylem kalıpları içerisinde değerlendirmek daha doğru olacaktır⁵¹⁰.

Askerlerin olaya müdahil olmaları konusuna gelince, İmparatorlukta ve özellikle ordu içerisinde 1906–1908 yıllarında pahalılık ve maaş ödemelerinin normalden daha gecikmesinden dolayı hoşnutsuzluğun arttığı anlaşılmaktadır⁵¹¹. Askerin kupon kırma gibi gelir temin etme uygulamalarına da yukarıda değinilmiştir. Hatta Vali Nazım Paşa, terhis olacak bazı askerlerin paralarını alamamalarından dolayı, kendi huzuruna geldiklerini, terbiyesizce davrandıklarını ve sonra caddelerde gezerek uygunsuz hareketlerde bulduklarını ifade ederek bu gibilerin ücretlerinin en kısa zamanda ödenebilmesi ve başka türlü karışıklıklara meydan verilmemesi için gerekli ödeneğin hemen temin edilmesini istemiştir⁵¹².

IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa da Başkitabet'e gönderdiği şifreli bir telgrafında, Rus sınırında bulunan bazı askerlerin paralarını alamamalarından dolayı yerlerini terk ettiklerini, Erzurum merkezindeki bazılarının da kışlarından çıkarak şehir merkezine

vali ve baskıcı memurlara karşı olan girişimlerinden hareketle, olayın bir özgürlük mücadelesi halinde gerçekleştiği görüşündedirler. Ayrıca Orhan Türkdoğan'ın Türk Kültürü Dergisi'nin 256. sayısındaki "1906–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II" adlı makalesi, olaydaki Rus ve İran etkilerinin yanı sıra, Vali Nazım Paşa'nın Koruma Polisi İkinci Komiser Barutçuzade Şevki Bey'in hatıralarını da ihtiva etmektedir.

⁵⁰⁷ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, s. 236.

⁵⁰⁸ Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 76.

⁵⁰⁹ Olaylardan sonra keleme alınan bir arşiv belgesinde Erzurum'da meydana gelen bu olayların, dış tesirler ve askerlerin tesmî-i efkârından kaynaklandığı ifade edilmiştir. *BOA. D.H. MUI. 2-1/70, 1909 (1327)*.

⁵¹⁰ Orhan Türkdoğan, "1907–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III". *Türk Kültürü Dergisi*, 22/257, s. 575.

⁵¹¹ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 2001, s. 135.

⁵¹² *BOA. Y. MTV. 284/23, 1906 (1324)*.

gelip uygunsuz hareketlerde bulduklarını bildirmiş, bu durumların hem sınırların güvenliğini sekteye uğrattığını hem de Ermeni cemiyetlerinin eline koz ve fırsatlar verdiğini belirterek terhis zamanı gelen askerlerin ücretlerinin hemen ödenerek yenileriyle değiştirilmeleri gerektiğini ifade etmiştir⁵¹³.

Geçimleri, büyük çoğunlukla hayvancılığa dayalı olan Erzurum halkı, yeni vergilerin kaldırılması için bazı askerlerden de yardım alarak postane önünde toplanıp, İstanbul'a gönderecekleri dilekçeler ile vergilerin kaldırılmasını istemişlerdir. Valilik bu toplanmaları dağıtamayınca ve dilekçelerin de ardı arkası kesilmeyince padişahın tebliğ edilen bir İrâdesiyle halkın, hayvanat-ı ehliye vergisinden affolunduğu müjdelenmiştir. Bu kazançtan cesaretlenen halk, bu sefer de “*valiyi istemeyiz*” şeklinde sloganlar atarak kalabalık gruplar halinde telgrafhane önünde toplanmaya başlamıştır. Bunun üzerine Hükümet, valiye, gevşeklik göstermemesini ve halkı dağıtmak için gereken önlemleri almasını tavsiye etmiştir⁵¹⁴.

14 Mart 1906'da öfkeli kalabalık, valinin ikametgâhı önünde toplanmıştır. Kalabalığı dağıtmak için bir nutuk irad eden vali Nazım Paşa'ya ateş edilmiş ve vali yaralanmıştır. Dükkânlar kapanmış, okullar açılmamış ve memurlar işe gitmemiştir⁵¹⁵. Ertesi gün kalabalığı dağıtmak için gönderilen askerler de vergiler yüzünden isyan eden halka katılmıştır. Aynı amaçla gönderilen müftü bile halka katılarak ön saflara geçmiştir. Ahalinin gönderdiği telgraflara saray ağzıyla cevap yazan vali, sarayı da kendi zaviyesinden bilgilendirerek isyanı küçük göstermeye çalışmıştır. Posta ve telgraf müdürü Suphi Bey'in halkı uyarması üzerine halk, telgraf hatlarını keserek valiyi konağına hapsedmiş ve valinin görevden alınması için daha sert dilekçeler göndermiştir⁵¹⁶.

15 Mart'ta şehir halkından yirmi bin kişilik bir kalabalık, telgrafhaneyi kuşatarak telgraf aygıtının başına bizzat padişahın gelmesini istemişler ve valinin değiştirilmesine yönelik şikâyetlerini sunmuşlardır. Hükümet de bu durum karşısında

⁵¹³ BOA. Y. PRK. ASK. 172/101, 24 Temmuz 1901 (1319.R.7).

⁵¹⁴ Nedim Ulusalkul, *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi, Erzurum İhtilali*, Ankara 1937, s. 10.

⁵¹⁵ Müftü Latif Ağa, ulemadan Şevket ve İsmail, Refik, Faruk, Mustafa Ahmet imzalı olarak gönderilen telgraflarda, Vali'nin ahaliyi dağıtmak için süngü kullandığı ve yerinin değiştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. BOA. Y. PRK. MŞ. (Meşihat Dairesi Marûzâtı) 8/33, 28 Mart 1906 (1324.S.3).

⁵¹⁶ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 173.

valiyi görevden almış⁵¹⁷ ve verginin toplanmasını ertelemiştir⁵¹⁸. Valinin görevden alınması üzerine ahali sakinleşmiş ve dükkânlar açılarak asayiş sağlanmaya çalışılmıştır⁵¹⁹.

Fransız dışişleri bakanlığı arşivindeki bir belgeye göre; isyan esnasında Erzurum'da bir hafta kadar çarşılar kapanmış olduğundan, şehir, iaşe buhranına uğramıştır. Bunun üzerine eşraf, günlerce muhtaç ailelerin iaşesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir⁵²⁰.

Yeni Vali Ata Bey'e iletilmek üzere hazırlanan bir başka dilekçede, vergi muafiyetinin ötesinde istekler bulunmaktadır. Bunların arasında; Ermenilerden artık Bedel-i Askeri alınmaması, Hamidiye Alaylarının kaldırılması, tedarikçilere ve askerlere verilen tapu senetleri ile kuponların karşılıklarının ödenmesi, mahalli memurlarla vilayet bütçesinin sıkı kontrolü gibi istekler vardır⁵²¹. Ata Bey, ilk önce bir hükümet konağı yaptırmış, birikmiş maaşları bir defada ödemiş, rüşvet alan memurların yerine namuslularını getirmiş, askere de düzenli maaş ödemeye başlamıştır. Bu sırada halk da İstanbul'dan gelen İnceleme Heyeti'ne bir dilekçe vererek bu vergilerin neden toplanmaması gerektiğini anlatmağa çalışmıştır⁵²².

Vali Ata Bey, Saray'dan isyana önderlik eden bazı kişilerin sürülmesini talep etmiş, bu talebe olumlu cevap gelince, zaptiyeler, bir gece yarısı bu önderleri evlerinden toplamışlardır. Bunu duyan ahali, ertesi gün toplanarak, üç zabiti öldürüp evlerini yağmalamıştır. Vali Konağına yürüyen kalabalık, Valiyi yakalayıp dövmüş⁵²³ ve İbrahim Paşa Camii'ne hapsetmiştir. Vali, kendisine zorla imzalatırılan bir telgrafla, sürgüne gönderilenlerin geri getirilmesi için kasabalara talimat vermiştir⁵²⁴.

⁵¹⁷ Vali Nazım Paşa, vilayetin durumunu pek çok defalar arz etmiş ve görev yerinin değiştirilmesi konusunda arızalar sunmuştur. *BOA. Y. PRK. UM.* 78/70, 31 Mart 1906 (1324.S.6).

⁵¹⁸ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, s. 235. Vilayetten başkente gönderilen telgraflarda, işin hüsn-i suretle halledilmeye çalışılmasına rağmen bunun mümkün olamadığı ifade edilmiştir. *BOA. Y. A. HUS.* 501/32. 29 Mart 1906 (1324.2.4). Vergileri hafifletmek isteyen Başkent'in bu girişimi de fayda vermemiş ve 25 Mart 1907'de çıkan bir İrade ile bu iki verginin tamamen kaldırıldığı ilan edilmiştir. Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Ankara 1990, s. 44.

⁵¹⁹ *BOA. Y. A. HUS.* 501/102, 26 Ocak 1907 (1324.Z.13).

⁵²⁰ Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, s. 30.

⁵²¹ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri* s. 176. Halkın bu şekilde rahat hareket edebilmesinde, askerlerin de halka müdahale etmemesinin etkisi büyüktür. Öyle ki garnizonda, askerlere, ayaklanan halkın karşısında olmamaya çağırın nutuklar verilmektedir. Petrosyan, *Age*, s. 236.

⁵²² Kars, *Age*, s. 31.

⁵²³ Valinin evine giren kalabalığın, valinin hane halkını dövdükten başka, ortalığı yağmaladığı da belirtilmiştir. *BOA. Y. A. HUS.* 507/57, 11 Kasım 1906 (1324.9.24), s. 2.

⁵²⁴ Örneğin Müftü ile Pulcu Yusuf isimli kişilerin geri gönderilmesi için Aşkale Nahiye Müdürlüğü'ne telgraf çekilmiştir. *BOA. Y. A. HUS.* 507/57, 11 Kasım 1906 (1324.9.24), s. 4.

Sürgünler, kalabalık tarafından merasim havası içerisinde, gece yarısı şehrin girişinde karşılanmıştır. Valinin serbest bırakılmasına rağmen şehrin kontrolü asilerin eline geçmiştir. Bunun üzerine İstanbul, Ata Bey'i azlederek yerine Mamuretülaziz Valisi Nuri Bey'i atamıştır. Yeni vali İstanbul'dan vergilerin kaldırılmasını ve sürgünlerin affedilmesini istemiş, bu istekler de olumlu karşılık bulunca vali, bunları halka müjdelemiştir⁵²⁵.

Böylece Mart 1906'da başlayan ayaklanma, Mart 1907'de halkın galibiyeti ile sonuçlanmış gibi görünse de Osmanlı tarihinde eşine az rastlanır türden bir halk hareketi olan bu olaylar, halkın isteklerinin kabul edilmesi, bu doğrultuda valilerin değiştirilmesi ve özellikle sarayın, isyancılarla adeta pazarlık etme derecesine gelmesi yönlerinden de orijinallik taşır.

Vali Nuri Bey'in isyancılara ilettiği müjdelerin, Erzurum'daki olayları sonlandırmayacağı anlaşılabacaktır. Erzurum olaylarını örgütleyen ve kendilerine "Can-Verir" ismini koyan cemiyet⁵²⁶, 1907 yılında bir bildiri dağıtmış, anayasanın yürürlüğe konarak, meclisin açılması gibi istekleri dile getirmiştir. Ayrıca sultanın istibdadı, yüksek bürokratların satılmış kişiler oldukları, yabancıların memlekette giderek ağırlıklarını artırdıkları ve vergilerin dayanılmaz bir ağırlık kazandığı da söz konusu edilmiştir. Bildiriler, halkın dikkatini Rusya ve İran'daki devrimci olaylara çekmiş, despot rejimden kurtulup özgürlüklerini kazanmaları için Müslüman ve Hıristiyan tüm yurtseverler ortak eyleme çağırılmıştır⁵²⁷.

1907 yılı içerisinde meydana gelmesi muhtemel olan kıtlık nedeniyle isyan komitesi, hububat fiyatlarını yükselten bazı tüccarları öldürmüştür⁵²⁸. Bunlardan en önemlisi, Kiğı'lı Ermeni Protestan Cemaatinden Ohanyan Kirkoroğlu'dur. Bu şahsın öldürülmesi ve kızgın ahalinin diğer zengin tüccarların hanelerine giderek öldürmek için teşebbüste bulunmaları, kendilerini bulamayınca hanelerini yağmalamaları olayları karşısında, Erzurum Valisi, Şehirdeki yaklaşık 10.000 kişilik askeri kuvvetin maalesef

⁵²⁵ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 176. Hükümet, ihtilalcilere, vergilerin yumuşatılması, olaylara karşılanların affedilmesi yönünde tavizler vermişse de halk, bu vergilerin kaldırılması noktasındaki kararlılığını ifade etmiş ve neticede vergiler kaldırılmıştır. Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, s. 36.

⁵²⁶ Can-verir Cemiyeti'nin Erzurum'da örgütlenmesi ve örgütlemeyi sağlamak için Prens Sabahaddin tarafından Kafkasya'dan getirilen Hüseyin Tosun Bey'in isyandaki rolü için bkz. Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I", *Türk Kültürü Dergisi*, 22/255, Ankara, s. 455.

⁵²⁷ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, s. 239.

⁵²⁸ Karaborsacılarından Malyemezzade Tevfik Bey, kaçarak, Firdevsoğlu Kışlası'na sığınmıştır. Tevfik Bey kışlada saklanırken kardeşi, zahire fiyatını ahalinin istediği miktara çekmiştir. İsyancıların teminat vermesi üzerine, Tevfik Bey, salimen evine gönderilmiştir. *BOA. Y. MTV.* 302/28, 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7).

seyirci olduğunu ve müdahale etmediğini ifade etmiştir. Az miktardaki polis ve jandarmanın bu olaya müdahale etmesinin ise isyancıları cesaretlendirdiğini belirtmiştir. 2-3.000 kişilik bu isyancı güruhun, isyanlarını genişleterek Ermenileri hedef almalarından endişe duyduğunu söyleyen vali, böyle durumlarda askerin yardıma gelmesi için IV. Ordu Komutanlığı'na emir verilmesini ve Erzurum'a da kudretli bir komutanının tayininin uygun olacağını dile getirmiştir⁵²⁹.

IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa ise, askerin bu gibi durumlara müdahale edebilmesine imkân tanıyan açık bir emir bulunmadığından bahisle, mevcut polis ve jandarmanın yetersizliğinden şikâyet etmiş ve bu tür olaylara askerin müdahale edebilmesi için Başkent'ten izin istemiştir⁵³⁰.

Gayet acil olarak gönderdiği bu arizadan yaklaşık bir hafta sonra Nuri Bey, Sadâret'e, bu tür cüretkârlıklara karşı askeri güç kullanmak için kendisine izin verilmesi gerektiğini bir kez daha ifade etmiştir. Vali, ayrıca yabancı devlet konsoloslarının da olayı soruşturduklarını ifade ederek devletle adeta istihza ettiklerini söylemiştir. Sadrazam ise, valinin asayişini sağlamakta yetersiz kalmasından, yerine muktedir birini görevlendirmenin uygun olacağını ifade etmiştir⁵³¹. Başbakanlık tarafından kaleme alınan tezkirede ise bu gibi durumlarda askerin, olay büyümeden müdahale etmesinin ve olayın büyümemesi için gerekirse sıkıyönetim ilan edilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir⁵³².

Nihayet, Sadâret'in yazısından birkaç gün sonra, Başkitabet tarafından, IV. Ordu bünyesinde dört redif taburunun silâhına alınmasının uygun olacağı bildirilmiştir⁵³³. Vali komite liderlerini çağırarak isyanı sonlandırmalarını, aksi halde şehri bombalamak için emir aldığını ifade etmiştir. Sakin geçen birkaç günden sonra olayların yeniden patlak vermesi üzerine Nuri Bey Erzurum'dan alınarak İşkodra'ya nakledilmiş, yerine de Bağdat Valisi Arnavut Abdülvahhab Paşa getirilmiştir.

Tüccarların öldürülmesi olayı halk arasında komiteye karşı memnuniyetsizlik uyandırmış bunun üzerine komite, bir askeri darbe planlamıştır. IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa'yı yanına alan yeni vali, İstanbul'un kendine tanıdığı geniş yetkilerine

⁵²⁹ BOA. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10), 2 No'lu lef.

⁵³⁰ BOA. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10), 4 No'lu lef.

⁵³¹ BOA. Y. A. HUS. 515/413, 1907 (1325). Bundan dört gün önce zaten Nuri Bey, kışın yaklaşmakta olduğundan dolayı, bir takım sağlık mazeretlerini öne sürerek Erzurum valiliğinden tayinini arz etmiştir. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10), 5 No'lu lef.

⁵³² BOA. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10), 16 No'lu lef.

⁵³³ BOA. İ. DH. 15 Eylül 1907 (1325.Ş.7-10), 17 No'lu lef.

dayanarak, Erzurum ve yöresindeki ilçe ve köylerde toplu tutuklama girişimlerinde bulunmuştur⁵³⁴. Rus konsolosunun verdiği bilgileri aktaran Petrosyan bölgenin önde gelen isimlerinden 92 kişinin tutuklandığını, bunlardan, 8'i idam edilirken 18'i müebbet olmak üzere diğerlerinin de çeşitli sürelerde hapis cezalarına çarptırıldığını belirtmiştir⁵³⁵. Olayları yakından takip eden İngiliz gazeteleri ise İstanbul'daki muhbirlerinin haberlerine nazaran, askerler arasında isyan fikrinin doğup geliştiği yönünde haberler yapılmış ve Londra Sefareti, Hariciye Nezâreti tarafından bu haberlerin yalanlanması konusunda uyarılmıştır⁵³⁶.

Erzurum halkı gibi devletine sadakat ve itaati ile temayüz etmiş bir halkın ek vergiler yüzünden isyan etmeyeceği bedihi olmakla beraber, bu olaylara halkın ekserisinin katılması, elbette dış muharriklerle açıklanabilecek bir olgudur. Jön Türklerin toplum nezdindeki itibarlarının artması ve buna bağlı olarak yürütülen propaganda faaliyetleri sonucu, Erzurumlu esnaf, asker ve halk takımının -o kadar fedakârlıklarla devlete olan itaatlerinin devam etmesine rağmen- isyan etmiş olmaları Sultan II. Abdülhamid aleyhine o dönemlerde yürütülen kara propagandanın etkisiyledir denilebilir. Aksi halde, 1829 ve 1878'de iki büyük savaşın yıkımlarını geride bırakan Erzurumlular, daha ağır durumlarda bile devlete karşı isyan fikrini akıllarına getirmemişlerdir. Münferit olayların dışında toplu kalkışma hareketlerinin görülmediği Erzurum'da, son olarak meydana gelen olaylar, şehirdeki eşraf takımının etkisiyle genişlemiş ve bir yılı aşkın süre, şehirde huzursuzluğa neden olmuştur.

3.3.3. Ulaşım ve Yol Yapım Faaliyetleri

Vali Celal Bey'in, vilayetin mali durumuna ilişkin raporu değerlendirilirken, vilayette yolların fıkdanından dolayı ihracat-ithalat işlemlerinin istenen seviyede gerçekleştirilemediğini, 'yol'suzluğun, kıtlıkların en önemli amili olduğunu ifade ettiğini ve yolların ikmal edilmesi durumunda vilayet ekonomisine yapacağı katkıyı

⁵³⁴ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 177.

⁵³⁵ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, s. 239. Mehmet Nusret Bey, tutuklananların sayısını tahminen 80 kişi olarak belirtmiş ve önde gelenlerinden bazılarının isimlerini de vermiştir. O'na göre, tutuklananlardan az bir kısmı 1-5 seneye mahkum edilmiş, diğerleri de Sinop'ta kalebentliğe sevk olunmuştur. II. Meşrutiyetin özgürlükçü havası arasında, Sinop'taki tutuklular da affedilerek Erzurum'a dönmüşlerdir. Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 90. Ayaklanmayı yöneten Hüseyin Tosun Bey de tutuklanarak ayaklarına kelepçe takılmış ve İstanbul'daki Hapishane-i Umûmiye'ye konulmuştur. II. Meşrutiyetle birlikte serbest bırakılmıştır. Alaattin Uca, "Erzurum Hürriyet Ayaklanmasının Sembolü Olup, İki Büyük Dergide Yayınlanan Bir Türkü ve Ayaklanmanın Perde Arkasındaki Üç İsim", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens. Atatürk Dergisi*, Erzurum 2002, 3/2 s. 180.

⁵³⁶ BOA. Y. A. HUS. 516/38, 13 Eylül 1910 (1328.9.10).

belirttiği ifade edilmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Ruslar karşısında hareket kabiliyetini sınırlayan en önemli amillerden birisi de şüphesiz yolların, asker, yük veya mühimmat nakliyesine elvermemesi ve nakliye araçlarının yetersizliğidir⁵³⁷. Yukarıda da belirtildiği gibi, vilayet genelinde yol yapım çalışmaları, Meclis-i Umumîye'nin görev alanına girmektedir

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yol ve geçitlerin yapım onarım işlemleri, 26 Ağustos 1869 yılında çıkarılan **Turûk ve Meâbir Nizâmnâmesi**'ne göre gerçekleştirilmiştir. Bu nizâmnâme, ülkedeki yolları, dört gruba ayırmaktadır; Vilayet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri, demiryollarını bağlayan yollar, Sultani (Devlet) Yollar, olarak isimlendirilmiştir. Vilayet merkezleri arasındaki ikinci ve üçüncü derecedeki yollar, (Sancak Yolu) ve kazâ-köy yolları ise dördüncü grup yolları oluşturmuştur. Erkeklerle yol bakım ve yapımında beş senede yirmi gün çalışma sorumluluğu getirilmiş, belirli zamanlarda bedenen çalışmak ve yol yapımında hayvanlarını kullanarak katkıda bulunmak gerektiği bildirilmiştir⁵³⁸.

Dört fasıl ve yirmi sekiz maddeden oluşan bu nizâmnâmeye göre, yol yapımında harcanacak para hazineден tesviye olunacak, memur maaşı, barut, araç gereç masrafı, doğrudan doğruya vilayet mal sandıklarından karşılanacaktır. İmamlar, Papas, Haham, mektep ve ders hocaları kişisel olarak hizmetten muaf tutulmuşlardır. Ancak, hizmetkâr ve hayvanları için muafiyet söz konusu değildir. Askerler, zaptiye neferleri ve sakatlar da yol yapma yükümlülüğünden muafırlar. Bu kişilerin adları, ihtiyar meclislerince livâ ve kazâyâ bildirilecektir. Ticaret veya başka bir hizmet için yerlerinde bulunmayanlar ise kendi adlarına adam görevlendireceklerdir⁵³⁹. 1890 yılında mecburi amelelik kaldırılmış, yerine muhtariyet getirilmiştir. Bununla, isteyenler çalışmaya, isteyenler de bedel-i nakdi ödemeğe başlamıştır⁵⁴⁰.

1879'da bütün İmparatorluğun bayındırlık işleri için yeni bir tasarı hazırlanmış, Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin bu projesiyle karayolları, demir yolları, limanlar ve yapı tasarıları ayrıntılarıyla ortaya konmuştur. Bu tasarıda yol sorunları teknik yönden ele alınmış, çeşitli yapım şartnameleri hazırlanmıştır. Kullanılacak malzemenin niteliği de ayrıntılarıyla saptanmıştır. Yollar, **Turûk-ı Umûmiye** (Devlet yolları) ve

⁵³⁷ Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, s. 187; 278; 414; 453.

⁵³⁸ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, s. 300

⁵³⁹ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Kara Yolu Yapımı", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/21/57.pdf>, s. 155.

⁵⁴⁰ S. Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, s. 654.

Turûk-ı Husûsiye (Vilayet yolları) diye iki sınıfa ayrılmış, devlet yollarına numara verilmiştir. Yapılan programda Osmanlı Asyası'nda 26 yol 1609 km, Osmanlı Avrupası'nda da 21 yol 2967 km olarak planlanmıştır⁵⁴¹.

Yol yapım meselesinin maliye ve askeriye açılarından değerlendirilmesinin önemli bir sebebi, Nusret isimli bir şahsın Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı, 1887 tarihli bir raporda da vurguladığı hususlardır⁵⁴². Askeriyede müfettiş olduğu anlaşılan bu şahıs, raporunda şöyle demektedir; "...malum olduğu üzere bir ülkenin mamuriyet ve serveti, asayişin sağlanması ile çokça alış verişe bağlı ve bunun da en önemli temeli, tarım ürünleri ve sanayi mamullerinin kolaylıkla ve emniyet dairesinde ihracatı ve ona karşı yabancı ürünleri ve mamullerinin de aynı rahatlıkla ithal edilmeleri maddelerinden ibarettir. Ancak IV. Ordu dairesine giren vilayetlerden özellikle Erzurum, Van, Bitlis, Hakkâri, Harput ve Dersim Vilayetlerinin yolları tamamen bozuk olmasından, yaklaşık 32.000 mevcudu bulunan mezkûr ordu kullanışsız bir durumda bulunmakta, ahali de ziraat ve ticaretten mahrum bir şekilde göçebe halinde yaşamakta bulunmuştur. Bu olumsuzlukların temel sebebi de yolsuzluk sıkıntısıdır..." Raporun devamında, yolların yapılmasının önü açılması için tavsiyelerde bulunulmuştur.

Bu ifadelerden de görülmektedir ki, Devletin yollar konusundaki temel politikası da ekonomik ve askeri kaygılar üzerine inşa edilmiştir. Yollar ile sınır güvenliği arasındaki ilişkiyi tasvir eden önemli bir arşiv belgesinde, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra değişen sınırlar doğrultusunda, Harput'un, doğudaki ordu için müşterek merkez tayin edilerek bu vesile ile hem Trabzon limanı hem İstanbul bağlantısının sağlanacağı hem de Rus sınırına yakın vilayetlerin güvenliği için kolayca asker sevk edebilme imkânına kavuşulabileceği belirtilmiştir. Aralarında Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın da bulunduğu 22 üst düzey komutandan oluşan bir komisyonun hazırladığı bu raporda, Van-Bayezid-Eleşkirt-Muş, Erzincan-Erzurum-Bayburt ve Karadeniz Sahil şeridinden ibaret olarak gösterilen doğudaki üç önemli asker sevk noktalarının birbirine güzel bir surette bağlanmasının önemine işaret edilmiştir⁵⁴³.

Bu rapordan yaklaşık on yıl sonra IV. Ordu Müşiriyeti tarafından kaleme alınan bir tahriratta, Erzurum-Kiğı ve Kiğı-Muş istikametinden giderek Harput'ta sonlanacak olan yolların, Padişah İrâdesi gereğince yapımına başlanması gerekirken bu yolda,

⁵⁴¹ Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri", s. 660.

⁵⁴² BOA. Y. PRK. ASK. 37/50, 13 Ocak 1887 (1304.R.19).

⁵⁴³ BOA. Y. PRK. KOM. 3/53, 16 Nisan 1882 (1299.Ca.27).

yüzeysel ve çok az bir emek harcandığından bahisle, bu yolların yapılmamasının, arazisi bereketli ve verimli olan bu bölgelerde yetişen ürünlerin başka yerlere nakledilememesinden dolayı fiyatlarının düşmesi, hazinenin zarar görmesi ve geçen harpte müşahede olduğu üzere, askerlerin iyi sevk edilememesinden savaşın kaybedilmesi gibi vahim sonuçlar doğurduğu ifade edilmiştir⁵⁴⁴.

Askeriyenin bu tahriratına Erzurum Vilayeti'nden verilen cevapta ise, yol inşaatının ilerlememesinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ahalinin fakr-ı zarureti, Amele-i Mükellefe'ye yapılacak ödemeler için kaynak bulunamaması, ahalinin bu yolların yapımı konusunda gönülsüz olması, yeni inşaat usullerine henüz tam alışılmaması gibi mazeretler öne sürülmüştür⁵⁴⁵.

1900'lere gelindiğinde ise IV. Ordu'nun konuşlandığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde⁵⁴⁶, adı geçen yolların yapımına devam edildiği ancak yine de istenen hızda olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Müşîriyetten Seraskerî'ye yazılan arzılarda, bu yolların inşaatlarının hızlandırılması ile birlikte ayrıca, bu orduyu, Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu'lar ile Başkent'e bağlayacak Ankara treninin Erzincan ve Erzurum'a kadar uzatılmasının "...çok azîm muhsenâtı müceb..." olacağı da ifade edilmiştir⁵⁴⁷.

Rusların, Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demiryollarını inşa etmesi üzerine Osmanlı dış ticareti, bu demiryolları ile gelişen ticaretle rekabet edememiş ve devlet, Trabzon-Erzurum ana yolunu şose suretinde inşa ederek, bu olumsuz etkilerden kurtulmaya çalışmıştır⁵⁴⁸.

Tarihi bir ticaret yolu olan Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolundaki faaliyetler, Rusların menfaatleriyle bağdaşmadığı için Ruslar, XIX. yüzyıl'ın ilk yarısından itibaren İranlı tüccarları Kafkasya cihetine çekebilmek için, gümrük ve

⁵⁴⁴ BOA. Y. MTV. 49/29, 21 Mart 1891 (1308.Ş.10).

⁵⁴⁵ BOA. Y. MTV. 49/29, (Vilayetin Arzısı).

⁵⁴⁶ Merkezi, Erzincan olan IV. Ordu, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Diyebekir ve Trabzon vilayetlerini içine alan geniş bir bölgede konuşlanmış ve yaklaşık 36.000 askere sahiptir. Cuinet, *La Turque D'Asie*, s. 136.

⁵⁴⁷ BOA. Y. MTV. 191/116, 28 Haziran 1899 (1317.S.20). Bir başka belgede de Ankara'dan, Yozgat, Kayseri ve Sivas yoluyla Anadolu'nun orta yerinden geçerek Erzincan ve Erzurum'a kadar, yapılması düşünülen demiryolu hattının inşaatı için talep zuhur ederse, hükümetin hukuku muhafaza edilmek şartıyla imtiyaz verilebileceği belirtilmiştir. Y. MTV. 116/2, 28 Haziran 1899 (1317.S.20). Devletin hukukunun korunmasına örnek olabilecek bir sözleşmede, örneğin; şirketin Osmanlı kanunlarına bağlı olması, fennî memurların dışındaki memurların Osmanlı vatandaşı olması, şirketin, teminat akçesi olarak hazineye bir milyon frank ödemesi gibi maddeler konulmuştur. Y. EE. 12/37, 26 Temmuz 1891 (1308.Z.19). Bu belgede Diyarbekir'den gelecek hattın Erzurum'la birleştirileceği, Erzurum hattının da Trabzon'a ulaştırılacağı planlandığı görülmektedir.

⁵⁴⁸ S. Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 14, s. 484.

karantina uygulamalarında pek çok kolaylıklar tanımış, 1878'de Batum'u da ele geçirmeleri ile birlikte Trabzon-Erzurum-Tebriz hattının önemi azalmıştır. II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu'daki yol yapım faaliyetlerine bu açıdan da bakmak gerekmektedir. Ancak Rusların, Batum'u ele geçirdikten sonra burayı tahkim ederek savunma şehrine dönüştürmeleri ve yabancı tüccarlara yüksek fiyatlar uygulamaları, İranlı tüccarı yeniden Osmanlı'daki hatta yönlendirmiştir⁵⁴⁹.

İranlı tüccarın, "...Rusya'da vaki Poti tarikine men-i meyil ve rağbetleri mültezem-i âli..." olmasından, bu tüccarlar için Erzurum Gümrüğü'nde pek çok defa kolaylıklar gösterilmiş ve ticaretin kolaylanması için Arziye Vergisi'nin kimi durumlarda alınmadığı görülmüştür⁵⁵⁰. Hatta bir aralık Rus tüccar, Osmanlı Devleti'nin İranlı tüccara tanımış olduğu gümrük vergisi muafiyetlerini⁵⁵¹ emsal göstererek bu verginin kendilerinden de affedilmesini talep etmişlerdir. 1893/1311 yılındaki kıtlık durumundan dolayı kısa bir süre için Ruslara da gümrük vergisi muafiyeti getirilmiştir⁵⁵².

Yine, İranlı tüccara bir kolaylık olmak üzere diğer devletlerden alınan % 8'lik gümrük vergisini, İranlılardan % 6 oranında almağa başlamıştır. Buna mukabil İran ise, Osmanlı üzerinden gelen ithalatta bu orandan biraz daha fazla gümrük vergisi uygulamasına devam etmiştir. Eşitlik olması için İran'la bir mukavele akdedilmiştir. İran'la yoğun ticareti olan İngilizler ise, bu mukaveleden zarar görmemek için Osmanlı nezdinde temaslarda bulunmuş, Osmanlı hükümeti ise, hem İngilizlerin hem de kendi devletlerinin zararına olmayan düzenlemeleri yapma konusunda İngiltere hükümetini temin etmiştir⁵⁵³.

Avrupa ile İran bağlantısını temin eden Trabzon-Erzurum-Tebriz hattının yıllık transit ticaret hacmi, 12.000 ila 16.000 ton arasında değişmekte bu da yine yıllık 20–25.000.000 Frank gibi büyük bir mali sevkıyat anlamına gelmektedir⁵⁵⁴. Bu yolu

⁵⁴⁹ S. Tozlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon, 2001, c.1, s. 385. Bu bildiriye ayrıca bu yol üzerinde ticaret yapan büyük bir tüccar ailesi olan Karadenizli Nemlioğulları'ndan da bahsedilmektedir. Bu aile, 1901 yılında, Ilıca-Kandilli arasındaki Ağaver Köyü yakınlarda, Karasu üzerinde hayrat olarak büyük bir taş köprü yaptırmıştır.

⁵⁵⁰ BOA. İ. MMS. (İrade Meclis-i Mahsus) 51/2233, 10 Mart 1875 (1292.S.2).

⁵⁵¹ BOA. İ. RSM. (İrade Rüşumat Emaneti), 19 Ocak 1894 (1311.B.12). Bu İrâdede İranlı tüccara zahire ticaretinde tanınan gümrük vergisi muafiyeti görülmektedir.

⁵⁵² BOA. İ. RSM. 16 Nisan 1894 (1311.L.9).

⁵⁵³ Said Paşa, *Hatırat*, c. 2, s. 353.

⁵⁵⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 176. Cuinet'in verdiği bilgilere göre 1 frank 4,3 kuruşa tekabül etmekte olup yukarıda verilen değer de karşılık olarak, yaklaşık 107 milyon kuruş etmektedir.

kullanan İranlı ve Türkistanlı tüccarlar aileleri ile birlikte Trabzon ve Erzurum'da konaklamayı tercih etmişler ve bu vesile ile bu iki şehrin sosyal dokusuna kendi kültürel unsurlarını katmışlardır. Hatta İranlı bazı tüccarlar, Türk hanımlar ile evlenmekte ancak bu kişiler memleketlerine döndüklerine bu hanımlar, terk edildikleri için sıkıntı yaşamaktadırlar⁵⁵⁵.

Trabzon-Erzurum arası 314 km, Erzurum-Bayezid arası 264 km, Bayezid'den İran sınırına kadar da 16 km olmak üzere toplam 594 km'dir⁵⁵⁶. Bu yolun, 434 kilometresi araba trafiğine uygundur. Erzurum Vilayeti dâhilinde yol inşaatında çalıştırılmak üzere sevk edilen amele-i mükellefe miktarı da şöyledir; Erzurum Sancağı'ndan 72.300, Erzincan Sancağı'ndan 40.164, Bayezid Sancağı'ndan da 12.461 olmak üzere toplam, 124.925 kişi yol inşaatında çalıştırılmak üzere hazırlanmıştır. Amele-i mükellefenin dışında yine vilayet genelinde 5.727 adet iki tekerlekli at arabası ve 4.380 adet de hayvan, yol yapım işi için sevk ve ihzar edilmiştir⁵⁵⁷.

II. Abdülhamid döneminde özellikle Doğu Anadolu'da hem karayolu hem de demiryolu faaliyetlerinin kuvveden fiile çıkarılması için yoğun girişimler başlatıldığı gözlemlenmektedir⁵⁵⁸. Osmanlı Devleti'nin hem güvenlik hem de mali açıdan yaklaştığı demiryolu ulaşımı meselesine Rusya'nın da aynı zaviyeden bakmakta olduğunu gösteren bir Hariciye Tercüme Odası belgesinde; Rusya'da çıkan gazetelerde, Rus Devleti'nin Batum-Trabzon ve Kars-Erzurum arasında demiryolu yapma girişimlerinin olduğundan bahisle bu yol inşaatlarında Rus askerî mühendislerinin görev alacakları ifade edilmiştir⁵⁵⁹.

Bu gazete tercümelerinden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti hem doğu sınırını güvence altına almak, hem bu bölgedeki askeri birliklerden yararlanma imkânını

⁵⁵⁵ Tozlu, "XIX. yüzyılda Trabzon Limanı", s. 390. Öyle ki 1875 yılında yayınlanan ve sadece bu konu ile ilgili olan bir nizâmname, Osmanlı tebaasından hanımların, İranlılar ile evlenmesinin kesinlikle ama kesinlikle yasaklanmış olduğu vurgulanmıştır. Evlenmeleri halinde doğacak çocukların Osmanlı vatandaşı sayılacağı, askerlik kurasına dâhil edilecekleri ve vergi mükellefiyetlerinin Osmanlı nizâmnamelerine göre cereyan edeceği belirtilerek bu hususların İran Devleti'ne de bildirileceği ifade edilmiştir. *Meclis-i Tanzimat Defteri* No: 4, s. 128.

⁵⁵⁶ Cuinet, *Age*, s. 167. Seyahatnamelerden edinilen bilgilere göre Trabzon'dan Erzurum'a doğru yolculuk yapan birinin kiralayacağı bir at yaklaşık 1 Osmanlı lirasıdır. Araba trafiğine pek uygun olmayan Erzurum-İran yolunda ise bir atın kirası 2 liradır. Hasan Çiftçi, "E. G. Browne'nin Hatıralarında Doğu Seyahati (Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı), Erzurum 2005, sayı, 28, s. 325 ve 337.

⁵⁵⁷ Cuinet, *Age*, s. 169.

⁵⁵⁸ *BOA. İ. MMS.* 67/3134, 7 Temmuz 1880 (1297.B.29). tasarlanan demir yolu güzergâhının gösterildiği harita için bkz. Ek/Harita-7.

⁵⁵⁹ *BOA. HR. TO.* (Hariciye Nezâreti Tercüme Odası) 356/67, 2 Mart 1900.

genişletmek hem de i ve dış ticaretin daha verimli bir şekilde işlemesini temin edebilmek için yoğun yol yapım faaliyetlerine girişmişken Doğu'daki sınır komşusu olan Rusya da benzer bir biçimde Osmanlı sınırında daha etkin olabilmek için ulaşım yatırımlarına yönelmiştir. Bu alışmanın Ermeni Meselesi kısmında ‘‘Büyük Devletlerin Etkisi’’ konusunu işlenirken, Rusların, Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bir demiryolu hattı dşediklerinden ve bunun da Fırat Vadisi'nden Hindistan'a, karadan bir yol açmak demek olacağından bahsedilmiştir.

İran ticaretinin gzerghını alakadar eden Erzurum irtibatlı demiryolu projeleri zaman zaman söz konusu olmuştur. Mesela Kırım Savaşı'ndan hemen sonra İngilizler tarafından Samsun-Erzurum demiryolunun inşası için imtiyaz alınmış, fakat demiryolu yapılmamıştır. Sonraki yıllarda da inşa edileceği devamlı söylenen demiryolları, Atatürk'ün teminatına rağmen ancak 1939 yılında Erzurum'a ulařtırılmıřtır⁵⁶⁰.

Trabzon-Erzurum güzergâhının oluşması büyük lde iklim ve evre faktörleri ile ilgilidir. Ilıman iklime sahip Trabzon limanı ile dağlık ve sert soğuklar ile uzun kışların yaşandığı Erzurum arasındaki gzerghın belirlenmesinde, konaklama, her tür ihtiyacın giderilmesi, hayvanlara otlak bulunması ve sulanma gibi hususlar da etkili olmuştur. Trabzon-Erzurum güzergâhında mevsime göre tercih edilen yaz ve kış yolları, Trabzon-Gümüşhane, Trabzon-Bayburt ve Bayburt-Erzurum arasında olmak üzere üç bölümden oluřmaktadır⁵⁶¹. Trabzon'dan gelerek Erzurum zerinden Bayezid'e uzanacak karayolu'nun yapımına II. Abdülhamid döneminden önce başlanmış olmasına rağmen bu yoldan istenen düzeyde yararlanılamadığını anlaşılmaktadır. 1880 tarihli bir Meclis-i Mahsus kararında, Trabzon'dan Erzurum'a kadar olan řose⁵⁶² yolun muntazam bir hale getirilmesi ve Bayezid'e kadar uzatılarak nakliye araçlarının gidiş gelişlerine uygun hale getirilmesi için çalışmalar başlatıldığı görülmektedir. Osmanlı-İran ticareti için de önem taşıyan bu yolun yapımı için gerekli mali kaynağın yetersizliğinin de vurgulandığı bu belgede, yol yapım işinin, devletin hukukunun korunması kaydıyla yabancı bir şirkete ihale edilebileceği belirtilmiřtir⁵⁶³.

⁵⁶⁰ Tozlu, ‘‘Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu’’, s. 384. Gazi Mustafa Kemal, 1924'te deprem münasebetiyle geldiği Erzurum'da burasını batıya bağlayacak bir demiryolu hattının inşası konusunda halkı temin etmiştir.

⁵⁶¹ S. Tozlu, ‘‘Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları’’, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve şehirler Semineri*, İstanbul 2001, s. 182.

⁵⁶² Genellikle taş kırıkları üzerine kum dşenip preslenerek yapılan yol.

⁵⁶³ Yabancı sermaye, krlı görmediğinden, karayolu inşaatına girmek istememektedir. adırcı, *Tanzimat Dönemi'nde*, s. 300.

Trabzon-Erzurum yolundan istenilen randımanın alınabilmesi için, güzergâh boyunca yer alan bütün mevkilerin bakım ve onarımının düzenli olarak yapılabilmesi şart olarak görülmüştür. Bu amaçla Gümüşhane mevkîi, 1903 yılına gelindiğinde yeniden tamir edilmesi için ihaleye verilmiştir. Gümüşhane Sancağı dâhilindeki oynak arazinin zarar verici boyutunu azaltmak için kuru istinad duvarları ile harçlı duvarlar yapılmış ve heyelanların zararları azaltılmaya çalışılmıştır. Sadece bu mevki için amele ücretinden 232.055 kuruş ayrılmıştır⁵⁶⁴. Trabzon-Erzurum yolu inşa edilirken, kilometre aralıklarına kilometre taşı konularak, üzerine mesafeler, kilometre ve saat cinsinden kazınarak yazılmış, güzergâh boyunca 34 köprü tamir edilmiştir⁵⁶⁵.

Erzurum valisi Nazım Paşa, Başbakanlığa gönderdiği üç kıta telgrafta, vilayet dâhilinde bizzat gezerek teftişlerde bulunduğunu ve muayene ettiği yol yapım çalışmalarını belirtmiştir⁵⁶⁶. Paşa, Erzurum-Trabzon yolu üzerinde müteahhitler yardımıyla, kârgir ve kemerli 25 köprü, 19 menfez ve kasis ve yine aynı yol üzerinde yapılmakta olan 10 km'lik ve amele-i mükellefe vasıtasıyla yeniden tamir edilen 9 km'lik şose inşaatı bilgisini aktarmıştır. Yine teftiş gezileri esnasında Erzincan Sancağı dâhilinde müteahhit marifetiyle inşa edilen 8 köprü, 72 menfez ve kasis ile yine amele-i mükellefe marifetiyle inşa edilmiş olan yaklaşık 12 km'lik şose yolun muayenesini gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Vilayet sermühendisi ile birlikte gerçekleştirdiği bu gezilerde, yine Tercan Kazâsı dâhilinde yapılmakta olan 10 km'lik yol inşaatıyla müteahhit marifetiyle meydana getirilen 91 adet köprü, menfez ve kasisin de muayenesini gerçekleştirdiğini belirtmiştir.

Yol yapım çalışmalarını ihmal etmeyen Nazım Paşa, Erzurum şehri dâhilindeki 2.500 metrelik şose yollar ile depremden zarar gören diğer yolların düzenlenip genişletilmesi ve lağımların tamir veya yeniden yapılması için gerekli ve amele-i mükellefe yol bedeli olan yıllık 550 liranın 5 yıl müddetle Erzurum Belediyesi'ne terk edilmesini istemiş, Ticaret ve Nafia Nezâreti ise, padişahın İrâdesine dayanarak ve mevcut mali imkânsızlıkları göz önünde bulundurarak 3 yıllığına izin vermiştir⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Sevim Erdem, *Sultan II. Abdülhamid Devri Bayındırlık Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, ss. 132-134.

⁵⁶⁵ Erdem, a.g.t, s. 136.

⁵⁶⁶ *BOA. DH. TMIK. S. 47/4*, 29 Temmuz 1903 (1321.Ca.4).

⁵⁶⁷ *BOA. İ. TNF.* (İrâde, Ticaret ve Nafia Nezâreti) 13 Mart 1902 (1319.Z-3). Şehir merkezindeki yol yapım faaliyetleri, bu çalışmanın Vilayet İdaresi bölümündeki Erzurum Belediyesi kısmında gösterilmiştir.

Nazım Paşa'nın başka bir raporunda, yol inşaatlarının aksama sebepleri olarak, amele cem' ve sevkine yeteri kadar dikkat edilmemesi, her sene ayrı ayrı yapılan az miktardaki yolların, diğer kısmı bitene kadar yapılan kısmının bozulması ve köprü ve kasis inşaatına önem verilmemesini göstermiştir. Yolların yapılmasının askeriye ve ekonomi için önemini vurguladıktan sonra Vali, 6 ay zarfında Erzurum'dan Pasinler, Kiğı ve Tercan'a kadar olan yolların inşaatının bitirilmesine çalışıldığını ifade etmiştir. Askeriyece önemli olan Kiğı yolu, Erzurum'u Harput ve Diyarbakir'e bağladığı için arazisinin kötü olmasına rağmen bu yol ihmal edilmemektedir⁵⁶⁸.

Erzurum-Trabzon hattının 16.000 metrelik kısmı müteahhide ihale edilmiş ise de bunun, 5.400 metresi bitirilebilmiştir. Erzurum'dan Ilıca'ya kadar 7 ve Erzurum'dan Pasinler'e kadar 3 köprü yeniden inşa edilmiş tamiri biten köprü ve menfezlerin sayısı 42'yi bulmuştur. Pasinler yolu üzerindeki başkaca 15 köprü ile Erzincan yolu üzerindeki 6 köprü ve 12 kasisin inşaatı devam etmektedir. Yeni Han'dan Aşkale'ye kadar 22.000 metrelik şose ile Ilıca-Aşkale arasında 14 köprü ve yine Tercan yolundaki 23 köprü için de müteahhit bulunamadığı için bunların inşası ileriki yıllara kalmıştır⁵⁶⁹.

1903 yılına ait bir raporda, Vali Nazım Paşa döneminde devam eden yol yapım faaliyetleri şu şekilde ifade edilmiştir; Erzurum Trabzon yolu güzergâhında 6.757 m. şose, Erzincan-Gümüşhane yolunda 1187 m. toprak düzenlemesi⁵⁷⁰ yapılmış, Erzurum-Erzincan yolunda yeniden 3.500, Erzurum-Tortum yolunda 300, Erzurum-Kiğı-Harput yolunda 6.929, Erzurum-Hınıs-Muş yolunda 270, Erzincan-Refahiye-Sivas yolunda 3.453 m. toprak düzenlemesi, Erzincan-Kemah yolunda 430 m şose ve 841 toprak düzenlemesi, Erzurum-Bayezid yolunda 110 m toprak düzenlemesi ile 720 m. şose ki toplam yeniden 3.978 m şose ve 15.464 m toprak düzenlemesi yapılmıştır. Yine yukarıda sayılan yollar üzerinde inşa edilmek üzere toplam 117 adet köprü, menfez ve kasisin keşifleri yapılarak Ticaret ve Nafia Nezâreti ile irtibata geçilmiş ve ihalelerinin yapılması için gereken izinler alınmıştır. İlerleyen dönem için de vilayet dâhilinde 75.000 m şose ve 135.000 m toprak düzenlemesi için gerekli tertibat hazırlanmıştır⁵⁷¹.

⁵⁶⁸ BOA. Y. MTV. 237/99, 28 Aralık 1902 (1320.N.28).

⁵⁶⁹ BOA. Y. MTV. 237/99. Erzurum çevresinde yapılan köprülerin örnek resimleri, bu çalışmanın Ekler kısmında verilmiştir.

⁵⁷⁰ Toprak düzenlemesi, belgelerde, "tesviye-i turabiye" şeklinde geçmektedir.

⁵⁷¹ BOA. Y. MTV. 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

Yaklaşık altı yıllık valilik döneminde yol yapım işlerini ciddiye alan Nazım Paşa, daha teferruatlı olarak verdiği bir diğer raporunda da vilayet dâhilinde gerçekleştirilen icraat ve imarati şu şekilde ifade etmiştir⁵⁷²;

- **Erzurum-Kiğı-Harput Yolu:** Bu yolun İndiriş Nahiyesi güzergâhında yedi adet büyük kemerli köprü yapılması planlanmış ise de talip müteahhit zuhur etmediği için ileriki yıllara bırakılmıştır. Bu yolun tamamen dağ olan Karakaya mevkiinde 32.402 amele-i mükellefe gündeliği ile 11.577 m yeniden ve 1.095 m tamir edilerek toprak düzenlemesi yapılmıştır⁵⁷³.

- **Erzurum-Trabzon Yolu:** Ilıca'dan Aşkale'ye kadar 6 adet köprü inşa ettirilmiş, 2 köprü ve 7 kasisin inşaatı sürmektedir. Pınakapan'dan Kop Dağı'na kadar olan yol üzerinde 4 adet köprü yaptırılmıştır. Kop Dağı'ndan Bayburt'a kadar olan yol üzerinde 10 adet ahşap ve harap köprünün kârgire tahvili için gerekli ihale işlemleri bitirilmiş olup inşaatına başlanacaktır. Bayburt'tan vilayet sınırı olan Vavok Dağı'na kadar olan yol üzerinde bulunan 6 köprünün de kârgire tahvili için gerekli ihaleler yapılmış ve inşaatına başlanmıştır. Bu yol üzerindeki büyük ve önemli olan Kâğdariç ve Urgan köprülerinin kârgire tahvili planlanmış ise de bu iki köprünün trafik için önemlerinden dolayı acilen, geçici olarak tamirleri gerçekleştirilmiştir. Bu yol üzerinde toplam 37.002 amele-i mükellefe gündeliğiyle 12.659 m şose tamir edilmiş ve 2.420 m toprak yol da düzeltilmiştir⁵⁷⁴.

- **Erzurum-Bayezid Yolu:** Erzurum'dan Hasankale'ye kadar olan yol üzerinde 19 adet kârgir köprüden, zamanın müsaadesizliğinden dolayı 3 tanesi yapılabilmiş, kalan 16 köprü de geçici bir surette gidiş gelişler için uygun bir hale getirilmiştir. Yine Hasankale civarında 6 köprü müteahhitlere ihale edilmiş, bunlardan kış gelmeden en az birinin bitirilmesi için müteahhitlere baskı yapılmıştır. Bu yol üzerinde sevk edilen 10.626 amele-i mükellefe gündeliğiyle 3.888 m şose ve 580 m toprak düzeltimi yapılmıştır. Bayezid civarında da istihdam edilen 3.464 amele gündeliğiyle yeni 1.900 m şose ve 113 m. toprak düzeltimi yapılmıştır⁵⁷⁵.

- **Erzurum-Erzincan Yolu:** Bu yolun Erzurum-Trabzon yolundan ayrıldığı nokta ile Yeniköy arasındaki güzergâh üzerinde 19 köprü ile 4 kasisin ihalesi bitirilmiş olup

⁵⁷² BOA. Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904 (1321.Z.25). Paşa, her altı aylık icraatını, raporlar halinde İstanbul'a sunmaktadır.

⁵⁷³ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 1.

⁵⁷⁴ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 1.

⁵⁷⁵ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904, s. 2.

bunlardan 12 tanesi bitirilmiş diğerlerinin inşaatına devam edilmektedir. Yeniköy ile Söğütlü Kömü arasında yapılması gereken 18 köprü ve 9 kasisin de ihaleleri yapılmış olup bu köprülerden 14 tanesi bitirilmiştir. Söğütlü Kömü civarında da ihalesi yapılan 12 köprü ve 9 kasisten 4 köprü ve 8 kasis tamamen bitirilmiştir. Söğütlü Kömü'nden Tercan'ın merkezi olan Mama Hatun Kasabası'na kadar 7 köprü ve 13 kasisin de ihalesi yapılmış olup henüz inşaatı bitirilememiştir. Bu yol üzerinde Erzurum'dan sevk olunan 28.106 amele gündeliğiyle 2.577 m yeni şose ve 9.400 m. yeni toprak düzeltimi yapılmış, Erzincan'dan sevk edilen 16. 254 amele ile de 9.609 m. toprak düzeltimi gerçekleştirilmiştir⁵⁷⁶.

- **Erzincan-Gümüşhane Yolu:** Bu yol üzerindeki 5 köprü, 3 menfez ve 72 kasisin ihalesi yapılmış olup, bunlardan köprü ve menfezler ile 5 kasisin inşaatı tamamen bitirilmiştir⁵⁷⁷.

- **Erzurum-Tortum Yolu:** 12.460 amele gündeliği ile 1.163 m toprak düzeltimi yapılmıştır⁵⁷⁸.

- **Erzincan-Refahiye-Karahisar Yolu:** Altı ay zarfında 9.072 amele gündeliğiyle 303 m. şose ile 5.268 m. toprak düzeltimi yapılmıştır⁵⁷⁹.

- **Erzincan-Kemah-Eğin Yolu:** Bu yol üzerinde de 18.966 amele ile yeni olarak 962 m şose ve 3.783 m. toprak düzeltimi yapılmış ve 887 m toprak yol da tamir edilmiştir⁵⁸⁰.

Yukarıda geçen rapordan anlaşıldığı üzere, özetle, Altı ay zarfında; 66 adet kemerli kârgir ve 13 adet kasis yeniden inşa edilmiş, 2 büyük köprü geçici olarak trafiğe açılmış, 9.630 m yeni şose, 36.225 m yeni toprak yol yapılmış ve 12.659 m şose ile 9.870 m toprak yol tamir edilmiştir⁵⁸¹.

Bu çalışmanın ekler bölümünde verilen ik kıta tabloda, 1904 ve 1905 yıllarında Erzurum Vilayeti'nin genelinde yapılan yol, köprü, menfez metre ve yapılan harcamaların da kuruluş cinsinden teferruatı görülmektedir⁵⁸².

Başka bir arşiv belgesinde de vilayet ile birlikte 1903-04/1321 senelerinde Osmanlı ülkesinin genelinde yapılan çalışmalar görülmektedir⁵⁸³.

⁵⁷⁶ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 2.

⁵⁷⁷ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 2.

⁵⁷⁸ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 3

⁵⁷⁹ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 3.

⁵⁸⁰ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, s. 3.

⁵⁸¹ BOA. Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904.

⁵⁸² BOA. DH. TMIK. S. 56/44, 20 Şubat 1905 (1322.Z.15). Bkz. Ek/Çizelge-8 (a-b).

⁵⁸³ BOA. Y. MTV. 285/149, 16.04.1906 (1324.S.22).

Tablo 3.6. Erzurum Vilayeti ve Osmanlı Devleti Genelinde Yol Yapımı

İnşaat		Köprü ve Menfezler			Vuku bulan Sarfiyat (Kuruş)
Şose (km)	Tesviye-i Turabiye (km)	Tamir edilen tül-i tarik (km)	Müceddeden Aded	Tamir Aded	
4.960	18.820	25.620	7	16	616.170
UMUM ÇALIŞMALARIN YEKÛNU (Ülke genelinde)					
310.370	207.660	569.240	630	1.053	27.127.952

Bu tablolara bakıldığında, ulaşımın sağlanması, ekonomik hayatın canlı tutulması ve askeri sevkıyat gibi önemli amillerin etkisiyle, hem Erzurum Vilayeti'nde hem de ülke genelinde girişilen yol ve köprülerin yapım ve onarım faaliyetlerinin bir neticesi olarak, ülke, adeta büyük bir şantiye alanı görünümü kazanmıştır. Yol inşaat masraflarına bakıldığında, bu masrafların, ülke ekonomisine olan etkisi de görülebilir. Yukarıda da belirtildiği üzere, yol yapım meselesini mali ve askeri açılardan değerlendiren Osmanlı Devleti, ekonomisinin elverdiği ölçüde, yol inşaatlarını gündemine almıştır. XX. yüzyıl başları itibariyle bu inşaatların hızlandırılması, devletin içinde bulunduğu mali durumla birlikte değerlendirildiğinde dikkat çekici görülmüştür. Yeni bir yüzyıla yeni ve modern yollarla girmek ve bu vesile ile daha bayındır bir ülke meydana getirebilmek çabaları tespit edilmiştir.

3.3.4. Haberleşme

Osmanlı Ülkesi'nde Posta Nezâreti, Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak 1840 yılında kurulmuş, aynı yıl çıkarılan nizâm-nâmelerle postahanelerin kuruluş ve işleyişlerine ilişkin temel prensipler belirlenmiştir. Anadolu'nun Erzurum, Trabzon, Ankara, Kayseri gibi önemli vilayetlerinde posta müdürleri 1841–1842 yıllarında göreve başlamışlardır. Postaların taşınması ile ilgili olarak, mektup, eşya ve para taşıma kurallara bağlanmış, uzaklıklar, at ile bir saatte alınabilecek yola göre hesaplanarak belirli merkezler arasının kaç saat olduğu hesaplanmış, saat başına birer para ücret ödenmesi ilke olarak benimsenmiştir⁵⁸⁴.

Osmanlı Devleti, Posta teşkilatı dışında örgütlendirilen telgraf sistemi ile de, Kırım Savaşı esnasında tanışmış, 1876 yılı itibariyle ülkenin hemen her tarafı telgrafla

⁵⁸⁴ Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde*, ss. 294-296.

haberleşme imkânına kavuşmuştur⁵⁸⁵. II. Abdülhamit Dönemi'nde Posta ve Telgraf Nezâreti ayrı bir bakanlık olarak oluşturulmuş ve yaklaşık 30.000 kilometrelik telgraf hattı döşenmiştir⁵⁸⁶. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bu rakam 50.000 km'ye ulaşmıştır.

Bu telgraf hattının, sosyal ve idari yaşamda iyice yer ettiği görülmektedir. Nitekim ülke genelinde, 1885 yılında, 13 milyon kuruş olan posta ve 25 milyon kuruş olan telgraf gelirleri, 1910 yılında, postada 34 milyon ve telgrafta 48 milyon kuruş şeklinde gerçekleşerek, haberleşmede, gözle görülür bir artış yaşandığı tespit edilmiştir. 1909–1910 yıllarında Anadolu'daki vilayetlerde, yaklaşık 14 milyon posta ve 12 milyon da telgraf gönderisi gerçekleştirilmiştir⁵⁸⁷.

1897–1898 senelerinde, Erzurum'da telgraf ve posta işlemlerinin birlikte yürütüldüğü binanın harap olmasından, hükümet konağı civarındaki boş bir arsa üzerinde 94.117 kuruş masrafla yeni bir posta ve telgraf dairesi inşa edilmiştir⁵⁸⁸. Arşiv belgelerine göre, Erzurum'daki hemen tüm idari ve askeri birimler telgraf ile haberleşme imkânına sahip olmuştur. Erzurum'da hususi yardım olarak kullanılan 153 adet posta beygiri, özel menzilhanelerde 33 ücretli ve 2 adet de mükeffell sürücü bulunmaktadır⁵⁸⁹. 1904/1318 yılı itibariyle Erzurum Posta Baş Müdürlüğü 386.175 adet resmi gönderi, taahhütlü olarak 19.986 ve taahhütsüz (adi) olarak da 168.697 adet posta gönderisi (mürselat) gerçekleştirmiştir⁵⁹⁰.

Erzurum'dan İstanbul'a kadar olan posta yollarının mesafesi ise; Zaptiye Postası 572 km, Ücretli Sürücü Postası 160 km, Mükeffell Sürücü Postası 185 km ve Tatar Postası da 529 km olmak üzere toplam posta mesafesi 1.446 km'dir. Bu posta türlerinin kat ettikleri yıllık mesafe ise; Zaptiye Postası'nın 68.640 km, Ücretli Sürücü Postası'nın 7.680 km, Mükeffell Sürücü Postası'nın 4.440 km ve Tatar Postası'nın da 25.392 km olmak üzere toplam 106.152 km'dir⁵⁹¹. Yine Erzurum Posta Müdürlüğü'nün çalışma alanı içerisinde bir yılda toplam 10.283 adet taahhütlü ve adi transit posta gönderisi gerçekleştirilmiştir⁵⁹².

⁵⁸⁵ Çadircı, *Tanzimat Dönemi'nde*, ss. 295–298.

⁵⁸⁶ Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle*, s. 409.

⁵⁸⁷ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, ss. 113–114.

⁵⁸⁸ BOA. İ. PT. (İrâde Posta ve Telgraf Nezâreti), 9 Eylül 1896 (1314.R–1).

⁵⁸⁹ BOA. Y. EE. 934. 1904/1322, s. 11.

⁵⁹⁰ BOA. Y. EE. 934. 1904/1322, s. 13.

⁵⁹¹ BOA. Y. EE. 934. 1904/1322, s. 12.

⁵⁹² BOA. Y. EE. 934. 1904/1322, s. 18.

Erzurum'da telgraf şebekesinin geliştirilmesinin ana sebeplerinden biri, hiç şüphesiz, emniyet ve asayişin sağlanması ve ordu birimleri arasında muhaberatın sağlıklı bir şekilde yürütülmek istenmesidir. Bu durumun izah edildiği bir arşiv belgesinde, Erzurum'un Hasankale telgraf hattının Bayezid'e kadar uzatılmasının gerekçeleri olarak, Bayezid Sancağı'nın, Rusya ve İran Devletleri ile hemhudut olması, bölgenin, aşiretlerin cevelangâhı olmasından dolayı hükümetin, buranın ahvalinden her zaman haberdar olması gerektiği gibi hususlar belirtilmiştir⁵⁹³.

Anadolu Islahâtı Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta da, IV. Ordu-yı Hümâyûn'u oluşturan askeri mevkilerin birbiriyle irtibatının sağlanması ve Hamidiye Alaylarının teşkilatının kolaylaştırılması için bu bölgede telgraf hattı döşenmesi konusunda İrade çıkmış olmasına rağmen bu yolda herhangi bir girişimde bulunulmadığından şikâyet edilmiştir⁵⁹⁴.

1904/1318 yılı itibarıyla Erzurum Telgraf Başmüdürlüğü bünyesinde 1.437 km'lik bir mesafeyi kat eden 1.665 km nakil telleri bulunmaktadır. Bu sistem içerisinde 18.349 adet ahşap direk bulunmaktadır. Demir direk henüz kullanılmaya başlanmamıştır. Bu hatların üzerinde de 24.205 adet fincan bulunmaktadır⁵⁹⁵.

Telgrafla haberleşmede, yabancı dillerden ziyade doğu dilleri (Elsine-i Şarkiye) kullanılmaktadır. Nitekim verilen istatistikî bilgilere göre bir yıl zarfında resmi gönderilerde yabancı dil hiç kullanılmazken doğu dilleri ile yapılan gönderilerin adedi 103.405'tir. Gayriresmi gönderilerde ise, 969 adet yabancı dilde gönderiye mukabil, doğu dillerinde 23.078 adet gönderi gerçekleşmiştir. Yine bir yıl zarfında yabancı ülkelerden toplam 332 adet telgraf gelmiş iken yabancı ülkelere 286 adet telgraf gönderilmiştir. Bir yıl zarfında idari işlere ait 2.823 adet telgraf teatisi gerçekleşmiştir⁵⁹⁶.

Telgraflardan elde edilen yıllık gelir ise; yabancı ülkelerle yapılan haberleşmeden 14.962 kuruş 13 para ve dâhili haberleşmelerden de 2.973.323 kuruş 6 para olmak üzere toplam 2.988.285 kuruş 19 paradır⁵⁹⁷. Erzurum Posta ve Telgraf

⁵⁹³ BOA. İ. ŞD. 56/3165, 11 Ekim 1881 (1298.Za.17).

⁵⁹⁴ BOA. Y. EE. 139/17.

⁵⁹⁵ BOA. Y. EE. 934, s. 5

⁵⁹⁶ BOA. Y. EE. 934, s. 6.

⁵⁹⁷ BOA. Y. EE. 934, s. 7

müdürlüğünde 50 adet mors tarzı makine bulunmaktadır. Yine aynı idarede 59 memurun yanı sıra 87 adet de çavuş ve hademe görev yapmaktadır⁵⁹⁸.

1906 tarihli bir İrâdede de Van-Bitlis ve Erzurum haberleşmesinin hızlandırılması için iki telli telgraf hattı çekilmesi kararlaştırılarak bu hattın, askerinin sevk edildiği mevkilere paralel olması hususunda görüş birliğine varıldığı ifade edilmiştir⁵⁹⁹.

Avrupa'da 1877'den itibaren halk arasında yayılmaya başlayan telefon ile haberleşme, Osmanlı'ya II. Meşrutiyet'ten sonra gelmiş, 1911'de İstanbul'da İngiliz ve Amerikan sermayeli İstanbul Telefon Şirketi kurulmasıyla, 1913 yılından itibaren şebekeler tesis edilmeye başlamıştır⁶⁰⁰.

II. Abdülhamit'in son dönemlerine doğru yazılmış bir Sadâret belgesinde, Kars ve diğer Rus memleketleri ile ticari ilişkileri olan Erzurumlu tüccarların, ticari muhaberelelerini, Erzurum'daki Rus konsolosluğunun postacısı (Çapar) ile yaptırdıklarından bahisle, bu durumun mahzurlu olduğu belirtilmiş ve Rusların, Erzurum'da, daha sonra bir postahane açmalarının önüne geçebilmek için, Erzurum ile Kars arasında sürücü postası oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu vesile ile sınır yakınlarındaki Kötek bölgesi merkez tayin edilerek sürücü postası oluşturulmuştur⁶⁰¹.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum'un haberleşme imkânlarına bakıldığında, genel itibariyle, ihtiyaca cevap verebilen, hemen tüm idari ve askeri birimlerin telgraf hatlarıyla birbirine bağlandığı, çağdaş bir haberleşme sisteminin varlığı görülmektedir. Öte yandan, bu alandaki teknik gelişmelerin de yakından takip edildiği ve bu yeniliklerin imkânlar nispetinde elde edilmeye çalışıldığı da tespit edilmiştir. İstatistikî veriler de incelendiğinde, 50 adet telgraf makinesi bulunan Erzurum Posta ve Telgraf İdaresi'nin oldukça yoğun bir mesai geçirdiği alışılmaktadır. Ticari ve diplomatik münabetler arttıkça, bu mesainin artacağı da tahmin edilmektedir.

⁵⁹⁸ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 304.

⁵⁹⁹ BOA. İ. PT. 1322.R.15-3 (29 Haziran 1904).

⁶⁰⁰ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 114.

⁶⁰¹ BOA. DH. MKT. 908/50, 7 Kasım 1904 (1322.Ş.29).

3.3.5. Tarım ve Hayvancılık

Erzurum Vilayeti'nde tarım ve hayvancılığın genel durumu ve bu iki faaliyet alanının modernleştirilmesi hususunda, yapılan faaliyetler, vilayet raporlarında görülmektedir. Vilayet dâhilinde gerçekleştirdikleri faaliyetleri altı aylık raporlarla ifade eden, Vali Nazım Paşa ve Vali Celal Bey'in raporları üzerinde durulmuştur. 1894–95 yılları itibariyle Erzurum Vilayeti'nde ekilebilir alan yaklaşık 31.000 km² dir⁶⁰².

Nazım Paşa, 1904 tarihli raporunda, Erzurum'da kurulan numune çiftliklerinde, ahaliye modern tarım yöntemlerinin öğretilmeye çalışıldığını, çiftliklerin eksiklerinin giderilmeye çalışılmasıyla, bu çiftliklerde kullanılan alet ve edevattan edinmeleri için ahalinin teşvik edildiğini belirtmektedir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti tarafından, Ilıca'da bulunan çiftlik için son sistemde iki adet kotan ile yağ, peynir ve arıcılık sanatlarına kullanılmak üzere özel aletler gönderilmiştir. Yağcılık sanatında kullanılan ve süt sağılır sağılmaz kaymağını almaya yarayan 'Eğremuz', bu kaymağı yağ haline getirmek için kullanılan 'Barat' tabir edilen yayık ve elde edilen yağın ayran vs. den temizlenmesiyle bozulmasını uzun müddet önleyen 'Malaksür' isimli yağ yoğurucu makine getirtilerek çiftlikte kullanılmaya başlanmıştır. Yine bu çiftlik için Rusya'dan günde 7 kıyye süt verebilen bir baş inek getirtilmiştir. Arıcılık sanatının gelişmesi için de yeni sistemde üç adet arı kovanı temin edilmiştir⁶⁰³.

Ziraattan azami fayda temin edebilmek için ziraî ahaliye temiz tohum kullanmaları konusunda uyarılarda bulunulmuş ve gereken yerlere kalbur makinesi gönderilerek tohumların temizlenmesi sağlanmıştır. Ahalinin kefalet ile Ziraat Bankası'ndan⁶⁰⁴ elde edecekleri kredilerle yeni sistem tarım aletleri alabilmelerinin önü açılmıştır. Yeni usul makinelerin fazla kullanılmamasının, bu makinelerin bozulduğunda yapacak kimsenin bulunmayışından olduğu anlaşılmış ve İstanbul'daki Sanayi Mektebi'ne kaydettirilen iki öğrencinin bu okulun makine kısmından mezun olmaları ile de bu sorun aşılmıştır. Ziraat işlerinde kullanılan kağnıların tekerlekleri, yolları bozduğu için yeni usulde arabalar temin edilmeye çalışılmış ve bu husus için Sanayi Mektebi marangozluk sınıfına iki öğrencinin kaydettirilmesi kararlaştırılmıştır. Mülkî İdâdî Mektebi'nde açılan ziraat şubesinin de ziraatın gelişmesine katkıda bulunacağı ifade edilmiştir⁶⁰⁵.

⁶⁰² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 255.

⁶⁰³ BOA, Y. PRK. UM. 68/111, 12 Mart 1904 (1321.Z.25), ss. 8-9.

⁶⁰⁴ Sultan Abdülaziz döneminde **Memleket ve Menafi Sandıkları** adıyla kurulan kredi müesseseleri, 1883'te **Menafi Sandıkları**, 1888'de de Ziraat Bankası ismini almıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu bankanın şubeleri genişletilerek çiftçiler desteklenmiştir. Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", s. 221.

⁶⁰⁵ BOA, Y. MTV. 237/99, 28 Aralık 1902 (1320.N.28).

Bugün, Erzurum tarımının önde gelen ürünlerinden olan patatesin, II. Abdülhamit Dönemi kaynaklarında geçmemesinin sebebi, patates tarımının bu vilayette henüz öğrenilmeğe başlanmış olmasındandır. Konuyla ilgili bir İrâdede, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane ve Sivas gibi yerlerde ahalinin genelde, arpa, buğday ve mısır ile beslendiği, bu ürünlerin nedreti zamanında kıtlıkların yaşandığı, patatesin ise hem üretiminin kolay olması hem de bolluğu nedeniyle bu bölgeler ahalisine öğretilmesi gerektiği görüşü üzerinde durulmuştur. Erzurum'un da dâhil olduğu bu vilayet grubunda, patates tarımının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için patatesin 5 yıl süreyle öşürden muaf tutulması kararlaştırılmıştır⁶⁰⁶.

Ağaçlandırma kapsamında; vilayet merkezine bağlı olup arazisi uygun olan köylerde oluşturulan ağaçlıkların genişlendirilmesi ve daha iyi bir duruma getirilmesi için Tortum Nahiyesi'ne bağlı köylerden 33.954 adet kavak ve söğüt fidanı getirilerek ahaliye dağıtılmıştır. Ahali tarafından da doğrudan temin edilenlerle birlikte toplam 80.000'e yakın fidan dikilmiştir. Meyveli ve meyvesiz ağaç dikimi konusunda ahali, bilinçlendirilmeye çalışılmış ve bu kapsamda, Aşkale, Tortum, Pasinler, İspir ve Keskim'in köylerinde 112.061 adet meyvesiz ve Keskim'de 8.835 adet meyveli ağaç dikilmiştir. Tohumdan ağaç üretilmesi noktasında da çeşitli yerlerden getirilen meyvesiz ağaç tohumları, bu işle ilgilinen ahaliye diktirilerek, bu suretle ormanların arttırılmasına dikkat ve itina gösterilmiştir⁶⁰⁷.

Ahalinin yakacak ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak da yukarıda belirtilen ağaçlık alanlarda yetiştirilmek üzere, çam, köknar ve pelit tohum ve kozaları getirilmiştir. İklimi, Erzurum'un iklimine benzeyen yabancı ülkelere de oralarda yetişen ağaçların tohumlarından siparişler verilmiştir. Erzurum'u çevreleyen dağların ağaçlandırılması için de şehrin ileri gelenleri teşvik edilmiştir. Yine şehir merkezindeki işlek caddeler üzerinde bulunan ve fidanlığa elverişli birkaç tarlanın numune çiftliği hesabına alınması için girişimlerde bulunulmuştur. Meydana getirilen ağaçlık ve baltalıklarla bazı derelerde kendiliğinden çıkan kavak ve söğüt fidanlarının korunması için köy bekçilerine bu yönde nasihatlerde bulunulmuştur⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ BOA. İ. OM. (İrâde Orman ve Maadin Nezâreti) 1311.Za.-1 (1894). Bu muafiyetin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1899/1317 tarihinde çıkan bir İrâde ile Osmanlı ülkesinde ekimi yapılacak patatesin 10 yıl daha öşür ve resimden muaf tutulacağı ifade edilmiştir. *Düster* I. Tertib, c. 7, s. 359.

⁶⁰⁷ BOA. İ. OM, 1311.Za.-1, s. 7.

⁶⁰⁸ BOA. Y. MTV. 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

1896 yılında, Erzurum ormanlarını korumak için müfettişle birlikte mevcut 8 personele, 26 personel daha eklenerek maaşları düzenlenmiştir. Önceden 1 müfettiş, bir kâtip ve üçer tane de süvari ve piyade korucu varken yeni düzenleme ile kadroya, bir müfettişi muavini, 4 süvari ve 18 piyade korucu ile 3 adet de tezkire muharriri eklenmiştir⁶⁰⁹.

Yine vilayetteki yakacak sıkıntısına bir çare olmak üzere Erzurum Kazâsı'nda 101.600 fidan diktirilmiş ve özel olarak getirilen akasya ağacı tohumu da ahaliye dağıtılarak dikilmeleri sağlanmıştır⁶¹⁰. 1892 yılı itibariyle Erzurum şehrinin en önemli ormanları, bugün Pasinler'e bağlı olan Çögönder Köyü ile Aşkale'ye bağlı Altıntaş Köylerini de içine alan 65 kilometrelik geniş bir bölgede, yaklaşık 25.000 dönüm (22 km²) ormanlık alandır. Rus sınırına yakın olan ve vilayetin kuzey doğusunda bulunan Tortum ve Narman'da toplam 352.000 dönüm (315 km²), Kiğı'da 200.000 dönüm (175 km²) ormanlık alan bulunmaktadır. Keskim, ağaç bolluğu ve çeşitleri yönünden çok zengin olmasına rağmen yolların uygun olmamasından dolayı bu ormanlardan yeterince istifade edilememektedir⁶¹¹.

İpekçiliğin Müslümanlar arasında da yayılmasını sağlamak için, Bursa'dan getirilen ipekböceği ve dut ağacı tohumu, denenmek üzere icap eden yerlere dağıtılmıştır⁶¹². Bu konu ile ilgili olarak Erzincan Mutasarrıflığı'ndan gelen sonuç raporunda; Ziberbeyzade Abdülvahid Bey'in, Bursa Mekteb-i Hariri'nde tahsilini tamamlayan Hekimyan Pedros Efendi ile ortak bir çalışma gerçekleştirdiği belirtilmiştir. Bu şahıslar, Erzurum'dan gönderilen tohumlar ile Pedros Efendi'nin temin ettiği tohumları (toplam 36 kutu tohumu), Petriç, Cemin, Mağış, Cançke ve Evrek köylerinde usûlü dairesinde kullanarak 730 kıyye yaş koza üretmişler ve 1000 kutu da tohumluk ayırmışlardır. Bu ipeklerin vergisi, Duyûn-ı Umûmîye İdâresi'ne ödenmiştir. Bu 1000 kutu tohumun, 800'ü üzerine, Rusya'ya sevk edilmek üzere bandrol vurulmuş ve kalan 200 kutusu da Erzincan'daki dut ağacı sahiplerine dağıtılmıştır⁶¹³. Bu hususla ilgili risaleler hazırlanıp ücretsiz bir şekilde ahaliye dağıtılması kararlaştırılmıştır.

⁶⁰⁹ BOA. İ. OM, 1312.B-5 (1895), s. 1.

⁶¹⁰ BOA. İ. OM, 1312.B-5 (1895), s. 2.

⁶¹¹ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 151. 1897 tarihli Osmanlı İstatistiklerinde Vilayetin toplam ormanlık alanı 75.000 Cerib (Hektar) olarak gösterilmiştir. Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 177.

⁶¹² Bu yerlerin, iklimi, meyveli ağaç yetiştirmeye müsait olan Erzincan Sancağı, İspir ve Kiğı Kazâları ile Azort Nahiyesi olduğu belirtilmiştir. BOA. Y. MTV. 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

⁶¹³ Y. PRK. UM. 68/111, s. 5.

Vilayetin mera olarak kullanılan bölgelerinde meydana gelebilecek ihtilafların çözülmesi amacıyla yönelik olabilecek 1879/1296 tarihli bir hükümde; ortak mera alanlarında çevredeki her köyün hayvanlarının o meralarda otlayabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca bir köy, bir diğer köyün hayvanlarını o merada otlamaktan men edemeyecektir. Ortaklaşa kullanım için tahsis edilen mera alanları, alınıp satılamaz, üzerine mandıra veya ağıl veya başka binalar inşa edilemez ve ağaç dikilemez. Böyle alanlara bina yapan veya ağaç diken olursa binalar derhal yıkılır ve ağaçlar sökülür. Ekili arazi olarak tasarruf edilemez ve hiç kimseye ekim yapma izni verilmez⁶¹⁴. Bu kararlar, kırsal alanda otlak anlaşmazlıklarından doğan sorunları çözmeye yönelik olduğu gibi aynı zamanda hayvancılığın sağlıklı bir ortamda yürütülebilmesi için alınan korumacı önlemler kapsamında da değerlendirilebilir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım ve ziraat alanlarında icra edilen faaliyetler böyle iken, hayvancılık alanında da ciddi girişimlerin olduğu gözlenmektedir.

Hayvan cinsinin ıslah edilmesi maksadına yönelik olarak, Rusya'dan siparişe getirilen 38 baş boğa, fiyatları belirlenerek şu şekilde dağıtılmıştır: 2'si Ilıca'daki Numune Çiftliğine⁶¹⁵, 20'si arazi sahiplerinden ve Erzurum'un önde gelen ailelerinden bazı kişilerle merkeze bağlı köylerdeki ahaliye, 8'i Erzincan Sancağı'na, 5'i Tercan Kazâsı'na ve 3'ü de Aşkale'deki ahaliye dağıtılmıştır. Numune Çiftliği'ne verilen boğalar, müracaat eden ahalinin ineklerine mukarenet edilerek çoğalmaları sağlanmıştır. Verimsiz olan yerli boğalar fenni memurlar refakatinde burdurularak hayvan ıslah çalışmalarına devam edilmiştir. At cinsinin ıslahı zımında da Numune Çiftliği'nde bulunan 2 adet Arap atı, yine müracaat eden ahalinin 50–60 kadar kısraklarına mukarenet ettirilmiştir⁶¹⁶.

At cinsinin ıslahı için çok faydalı olan at yarışlarının da düzenlenmesi için bu dönemde önemli çalışmalar yapılmıştır. Erzurum'da her yıl düzenlenmesine izin verilen at yarışları için, Eylül ayının 21. günü tespit edilmiştir. Bu yarışlardan elde edilen gelirin fazlası da, açılmasına çalışılan Mekteb-i Sanayi için tahsis edilmiştir⁶¹⁷. Bu

⁶¹⁴ A. DVNS. AHK. ER, (Erzurum Ahkam Defteri), 19, s. 81-82.

⁶¹⁵ Numune Çiftliği (Tarlasi), ahaliye yeni usul ziraat tekniklerini öğretmek amacıyla 1890'larda açılmış bir tür tarımsal araştırma enstitüsüdür. Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan, Ankara 1982. s. 32. Numune Tarlasının binalarının inşaat masrafı için 25.000 kûsur ve diğer alet ve edevatı için de 22.000 kûsur kuruş masraf tahakkuk etmiştir. BOA. İ. OM. 1316.L-2 (Mart-1899).

⁶¹⁶ Y. PRK. UM. 68/111, s. 6.

⁶¹⁷ BOA. Y. MTV. 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

husus ile ilgili olarak aynı yıl (1321/1905) padişah İrâdesi gerçekleşmiştir⁶¹⁸. Erzurum Vilayeti'nde 1894 yılında toplam 4.167.350 adet çiftlik hayvanı mevcut olup km² başına 97 hayvan düşmektedir⁶¹⁹.

Erzurum ovasının önemli bir bölümünü içine alan sazlık alanları da şehir ekonomisine olan etkisi ile tarım ve hayvancılık –özellikle kuşçuluk- açısından değerlendirilmesi gereken bir unsurdur.

Erzurum sazlıklarının bulunduğu alan, bugünkü şehirle hemen hemen bitişik olmasına karşın, tarihi Erzurum şehriyle nispeten ayrıktır. Erzurum ovası diye adlandırılan sahada yer alan sazlıklar, Karasu nehrinin kaynağa yakın bir yerinden başlayarak, Ilıca'ya kadar devam etmektedir. Mevsimine göre halka muhtelif istifade alanları sunan sazlıklar, yörede yaşayan halkın vazgeçilmez bir geçim kaynağı durumundadır. Sazlıklar, 20 km'den fazla uzunlukta olup genellikle bataklık oluşturmayan ve içerisinde yaşattığı yüzlerce yerli ve göçmen kuşla bir doğa harikasıdır. Sazlığın ihtiva ettiği alan, Özni, Badişen, Çiftlik, Tivnik, Kân, Mülk, Kevahor, Ümidim, Sitavuk, Arzuti, Şihköyü, Soğukçermik, Müdürge, Kirinç, Kırçinkos, Tasmator köylerini içine alan bölgedir⁶²⁰. Sazlıkların, şehrin sosyo-ekonomik hayatına katkıları şu şekilde sıralanabilir:

- Sazlıklarda barınan binlerce kuş ve bunların yumurtaları,
- Sazlıklardaki kuş türlerine bağlı olarak ortaya “Kuşbazlık” denilen bir sektörün çıkması,
- Sazlıklarda ortaya çıkan kaba otların hayvan yemi olarak kullanılması,
- Sazlıklardan getirilen kamışlarla evlerin üstlerinin örtülmesi,
- Sazlıklardan ısınmada yararlanılması,
- Evlerde kullanılan hasırların imali,
- Kamışlardan kalem yapımı,
- Kâğıt üretimi,
- Sazlıkların gelirinin ilim adamlarına vakfedilmesi⁶²¹.

Erzurum sazlıkları ile ilgili önemli detaylar veren Curzon, özellikle burada yaşayan kuşlar için “...sayıları o kadar çoktur ki, yerde durdukları zaman toprağın asıl

⁶¹⁸ BOA. İ. DH. 1321.B-23 (1903) ve DH. MKT. 731/21, 30 Haziran 1903 (1321.R.4). Belgede ayrıca, atlarını yarışa sokacaklar ile seyircilerden de yerine göre katılım ve giriş ücreti alınacağı ifade edilmiştir.

⁶¹⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 256.

⁶²⁰ S. Tozlu, “Erzurum Sazlıkları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Haziran 2002, Yıl 8, Sayı 7, ss. 189–198

⁶²¹ Tozlu, Agm, ss. 211–214.

rengini anlayamazsınız...” demektedir⁶²². Curzon ayrıca burada bulunan 170 farklı kuş türünün isimlerini de belirtmektedir⁶²³. Bu kuşların Türkçe karşılıkları da bulunmaktadır⁶²⁴.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sazlık alanının önemli bir bölümünü besleyen Karasu Nehri'nin, mecrasının dolması ve tutukluk yapması üzerine çevredeki köylüler ve ziraat erbabı bu durumdan zarar görmüş, adı geçen nehir mıntikasının temizlenmesi ve zararlı unsurlardan kurtarılması için bir dizi ameliyat gerçekleştirilmiştir. Bu iş için harcanması lazım gelen 260.000 kuruş, Erzurum Vilayeti'nin 1895/1311 ve 1896/1312 seneleri tarik bedel-i nakdîsinin bakayada kalan miktarından karşılanmıştır. Ayrıca adı geçen bölgenin ameliyattan sonra yeniden müzahrefatla dolmaması için gereken önlemler alınarak bölgede ziraatla uğraşan ilgililerin rızaları dâhilinde, Âşâr vergisine yapılan zamla da bundan sonrası için gerekli olan maddi kaynak temin edilmiştir⁶²⁵.

Başta kuşlar ve yılanlar olmak üzer pek çok canlı türü için çok uygun yaşam alanı olan bu sazlıkların, 1950 yılında gerçekleştirilen kurutma çalışmalarının sonucunda, açılan kanallarla suyu çekilerek söz konusu bölge kurutulmuştur. Bugün herhangi bir maddi fayda sağlamayan ve atıl bir halde bulunan bu sazlık alanlarının altında, ürün yetiştirmeyi engelleyen kömürlü bir jeolojik katman bulunmakta ve burada hiçbir zirai faaliyet gerçekleştirilememektedir⁶²⁶.

Av hayvanları ve tatlı su balık türleri açısından zengin olan Erzurum'da sansar, tilki, kurt, vaşak, ayı, porsuk, kokarca, sincap, su samuru, çakal gibi kürk ve derisi makbul hayvanlar avlanmakta XIX. yüzyıl boyunca kürk tacirlerine satılmaktadır. Yaban keçisi, yaban koyunu ve tavşanın hem eti yenmekte hem de derisi işlenmektedir. Avı yapılan kuşların başında da, yaban ördeği, yaban kazı, angut, sakar, meke, çulluk, kınalı, keklik, çil keklik, su tavuğu, turna, sığırcık, güvercin ve karabatak gibi hayvanlar gelmektedir. Tatlı su kaynakları açısından da oldukça zengin olan Erzurum'da Teke, İğdasor, Umudum, Ortuzi, Köşk, Dumlu Baba ve Güngörmez Dereleri ile Tekman, Karayazı, Hınıs, Tortum, Horasan gibi ilçelerdeki derelerde alabalık avlanmaktadır. Aras Nehri'nde caner ve yayın balıkları avlanmakta, Aras ile Erzurum çevresindeki

⁶²² Curzon, *Armenia*, s. 132.

⁶²³ Curzon, *Age*, ss. 137–142.

⁶²⁴ Tozlu, “Erzurum Sazlıkları”, s. 202–207. Ayrıca Erzurum-Ilıca-Kandilli istikametinde yollarına devam ettiklerini belirten bir başka seyyah da Karasu boyunca pek geniş sazlık alanlarına tesadüf ettiklerini ve çok sayıda kuş türünü gördüklerini belirtmektedir. Tozer, *Turkish Armenia* s. 420–421.

⁶²⁵ *BOA. İ. TNF*, 18 Haziran 1901 (1319.Ra–1).

⁶²⁶ Tozlu, *Agm*, s. 215.

çeşitli tatlı su kaynaklarında sazan, tatlısu kefali, tahta balığı, kızılkanat, karagöz, gümüş, kaya balığı gibi pek çok türde balık yaşamaktadır⁶²⁷.

Erzurum valiliğine tayin edilen Celal Bey, göreve başladığının ikinci haftasında kaleme aldığı raporunda, vilayetin topraklarının kullanımı ve ısınma konusunda oldukça karamsar bir tablo çizmiştir⁶²⁸. Vali, bu konuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir; “...*bu vilayette kötü bir alışkanlık var ki, acilen engellenmez ise toprağın verim gücünü düşürecek hatta yok edecek olan, hayvan gübrelерinin toprağa iade edilmeyerek yakılması alışkanlığıdır. Fakat kışın -35 ile -40 dereceye inen soğuk karşısında başka bir ısınma yolu bulunamaz ise halka bu alışkanlığı terk ettirmek kolay olmayacaktır. Bunun için şehrin civarındaki bir iki linyit madeni halen araştırılmaktadır. Vilayetteki orman sıkıntısının aşılması için, iklimi Erzurum’a benzeyen, Zigana ve Soğanlı dağlarından ağaç tohumu toplatmaya girişilmiştir. Norveç gibi soğuk Avrupa ülkelerinden tohum getirilmesi kararlaştırılmıştır. Her yıl, herkesi 5 kavak ve söğüt dikmeğe mecbur etmekle bu ağaçların korunması için köylerde ahaliyi ve kasaba ve şehirlerde de belediyeleri sorumlu tutmak için çeşitli düzenlemeler yapılması planlanmaktadır...*”

Erzincan Sancağı dâhilinde, bazı yerlerde önceden beri yürütülmekte olan ama son zamanlarda ihmal edilen pamuk ziraatının yeniden canlandırılması için, ihmalin nedenlerinin giderilmesine çalışılmakla gerekli yerlere pamuk tohumu dağıtılmıştır⁶²⁹.

Aşağıda, Erzurum Merkez Sancağı’na ait, ortalama 5 yıllık (1885–1889) tahıl üretim miktarları şinik⁶³⁰ olarak verilmiştir⁶³¹;

Buğday	: 8.735.000
Sarıbaş	: 1.364.000
Arpa	: 6.861.000
Çavdar	: 675.000
Keten Tohumu	: 35.000
Darı	: 43.000
Mercimek	: 2.600
Ceviz	: 120.000
TOPLAM	: 17.835.600.

⁶²⁷ Çetin, *Erzurum’un XIX. yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 275.

⁶²⁸ BOA. DH. MUI. 3–3/7.

⁶²⁹ BOA. Y. MTV. 248/45, 21 Temmuz 1903 (1321.R.25).

⁶³⁰ Yaklaşık 8 kiloluk tahıl ölçüğü.

⁶³¹ Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 191.

Aynı döneme ait diğer tarım ürünleri üretiminin kıyye olarak miktarı şöyledir⁶³²;

Fasulye	: 930.000
Bakla	: 64.000
Tütün ⁶³³	: 1.100
Zeytin	: 20.000
Karpuz	: 235.000
Soğan	: 750.000
Pirinç	: 50.000
Mısır	: 25.000
Fındık	: 2.000
Yer elması	: 15.000
Vişne	: 110.000
Kiraz	: 150.000
Elma	: 100.000
Armut	: 90.000
Üzüm	: 250.000
Ayva	: 10.000
Dut	: 70.000
Şeftali	: 13.000
Kayısı	: 20.000
Erik	: 20.000
Hünnap	: 2.200
Çiriş	: 20.000
Şalgam	: 260.000
Lahana	: 200.000
TOPLAM	: 3.407.300

Erzurum Merkez Sancağı'nda bulunan hayvan sayıları şu şekilde ifade edilebilir⁶³⁴;

Öküz	: 123.000
İnek	: 92.000
Manda	: 18.000
Boğa	: 5.000
Dana	: 50.000
At	: 8.000
İğdiş at	: 2.000
Kısrak	: 12.000
Tay	: 4.500
Eşek	: 17.000
Katır	: 1.500
Koyun	: 431.000

⁶³² Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 192. Beldelere ve şehirlere göre değişmekle birlikte, en çok kullanılan şekli ile 1kıyye, yaklaşık 1,282 gramdır. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. 2, s. 723.

⁶³³ Erzurum Tütün Rejisi'nin 1888–1889 yıllarında geliri, yaklaşık 2.100.000 kuruş olup bu rejeye bağlı Van, Bitlis, Muş, Başkale ve Erzincan müdürlüklerinde toplam 240.122 kilogram tütün üretilmiştir. Cuinet, *Age*, s. 179.

⁶³⁴ Cuinet, *Age*, s. 193.

Koç	: 17.000
Kuzu	: 322.000
Teke	: 7.000
Keçi	: 194.000
Oğlak	: 129.000
TOPLAM	: 1.433.000

Merkez sancağında beş yıllık veriler göz önünde bulundurulduğunda, yine hayvancılık kapsamında değerlendirilebilecek olan; 123.000 arı kovani bulunmakta, 70.000 kıyye manda ve öküz derisi, 70.000 kıyye koyun ve keçi derisi, 130.000 kıyye yün ve 30.000 kıyye de tiftik üretilmiştir⁶³⁵. 1894–95 yıllarında Erzurum Vilayeti'nin genelinde, 41.360.000 kıyye süt, 765.100 kıyye tereyağı, 83.100 kıyye peynir ve 715.900 kıyye de yün üretilmiştir⁶³⁶.

Yukarıda verilen bilgilerden görüleceği üzere, Erzurum'da sosyal ve ekonomik yaşamın en temel dinamiklerinden biri tarım bir diğeri de hayvancılıktır. Bu faaliyet alanları, Erzurum'da köklü bir tarım ve hayvancılık terminolojisinin oluşmasına da hizmet etmiştir. Erzurum merkezi ve çevresinde tarım ve hayvancılık hayatında kullanılan terimler, bu alanlarda yerleşik ve köklü bir kültürün varlığına işaret etmektedir⁶³⁷. Bu terminolojiye ait kelimelerden bazıları, örnek olmak üzere aşağıda belirtilmiştir:

Ağuz: Yeni doğmuş ineklerin ağız sütlerinin özel metotlarla pişirilmesinden oluşan yiyecek.

Çarpan: Hayvanlara yem verilen sepet.

Çortuti: Bir çeşit şalgam turşusu.

Gagala: Tandırda pişirilen bir tür pide ekmeği.

Gerrick: Kulaksız koyun.

Ehram: Taranmış yünün eğrilip dokunmasından elde edilen kadın örtüsü.

Galak: Tezek yığını.

Güzam: Kuzu yünü.

Hodak: Ziraatta ücretli çalışan küçük çocuklara verilen isim.

Maran: Kağrı arabası tekeri.

⁶³⁵ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 194

⁶³⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 257.

⁶³⁷ M. Sıtkı Aras, Âdem Yavuz Sönmez, *Erzurum'da Ziraat Kültürü ve Mahalli Ziraat Terimleri*, İstanbul 2009, s. 81–89. Tarım ve hayvancılıkla ilgili çok yaygın olarak kullanılan yaklaşık 300 adet mahalli kelimenin, anlamları ve kullanım alanları ile ilgili detaylı bilgiler verilmektedir.

Şüzzik (sücük): Peynirin suyu.

Nahr: Büyükbaş hayvan sürüsü.

3.3.6. Sanayi ve Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern endüstrinin kurulmasına XIX. yüzyıl'ın ilk yarısında ve ancak ordunun ihtiyacı göz önünde bulundurularak başlanmış ise de bu alanda dahi istenilen düzeyde gelişme sağlanamamıştır. II. Abdülhamit Dönemi'nde imparatorluğun endüstrisi ile doğrudan ilgilenecek bir kurum bulunmamaktadır. Mevcut sanayi teşebbüsleri de genellikle askeri harp malzemelerinin imalatına yönelik fabrikaların açılmasından ibarettir. Bu dönemde, önceki dönemlerden intikal eden müesseselerin sadece devam ettirilmesine çalışılmış ve yeni olarak yalnız bir çini ve cam fabrikası kurulmuştur. Bütün eski ve yeni fabrika mamulleri de İmparatorluğun ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır⁶³⁸. Bu tablo Erzurum vilayeti için de pek farklı sayılmaz. Nitekim II. Abdülhamid döneminde bu vilayette temel sanayi üretimi, askeri malzemelerin (tüfek, tabanca, barut vs.) imaline yöneliktir⁶³⁹. Erzurum'da yapılan harp mamulleri, 1867'de Paris'te, 1873'te Viyana'da ve 1876'da Filedelfiya'da gerçekleşen uluslar arası sergilerde Osmanlı silah sanayini temsil etmiş ve ödüller alarak uluslar arası şöhrete kavuşmuştur⁶⁴⁰.

Vilayetin çeşitli yerlerinde bıçakçılık, demircilik, dökümcülük gibi sanat dalları da mevcut ve çok yetenekli ustalar da bulunmakta ise de bu dalların ortaya koyduğu ürünler, el emeğine dayalı, antika ürünler olarak kabul edilmekte olduğu için oldukça pahalı olarak satılmaktadır. Erzurum'da el emeğine yönelik olarak sayılabilecek başka sanat dalları, dericilik, saraciye ve kunduracılıktır. Bu sanat dalları, yerel tüketime yönelik olarak faaliyet göstermekte olup şehrin ihtiyacını büyük ölçüde karşılayabilmektedirler. Vilayette başarı ile icra edilen önemli bir sanat dalı da kürkçülüktür (debbağlık). Bu sanat dalı sadece vilayetin ihtiyacını karşılamakla kalmamakla birlikte, aynı zamanda hem komşu vilayetlere hem de Rusya ve İran'a da

⁶³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 455.

⁶³⁹ Şehirde, askeri malzeme üretiminin yanı sıra, hayatın farklı alanlarına hitap eden üretim modelleri de gelişmiştir. Silahçıların dışında kalemtraşçılar, makasçılar, sefer taşı, şamdan ve mangal imalatçıları, demirciler, bakırcılar, ziraat aletleri imalatçıları, çulhacılar, ihramcılar, keçeciler, terziler, dericiler, kürkçüler, debbağlar, ayakkabıcılar, sandalyeciler, kanepçiler ve kuyumcular da bulunmaktadır. Çetin, *Erzurum'un XIX. yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 263-264.

⁶⁴⁰ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 174.

ihracat yapacak düzeyde ilerlemiştir. Tilki, sansar ve samur derileri pek çok meraklı yabancı müşteri çekmekte ve çok pahalı fiyatlarla satılmaktadır⁶⁴¹.

1896 yılında Erzurum'da bulunan Sydney Whitman da Erzurum çarşılarında rastladıkları bıçak ve kılıç ustalarının, ilkel ve kaba yöntemlerle çalıştıklarını ifade etmektedir. Seyyah, tüfeklerinin üzerine kendi isimlerini Türkçe harflerle yazdırdıklarını belirtmiştir. Seyyaha göre, bu işle ilgilenen bazı Ermeni ustalar Rusya'ya göç etmiştir. Siyah kehribar atölyelerinin bulunduğunu ifade eden Whitman, bu atölyelerde işlenen malzemenin İran'dan ve Rusya'dan getirildiğini belirtmiştir⁶⁴².

Erzurum Belediyesi'nin Çalışmaları kısmında gösterildiği üzere, Erzurum'da yerli üretimi geliştirmek ve bu alandaki yetişmiş eleman ihtiyacına çözüm üretebilmek amacıyla, Belediye, Erzurum halkı ve esnaf odalarının da katkıları ile 1904 yılında bir Sanayi Mektebi açılmış ve bu vesile ile Erzurumlu gençlerin sanayi alanında daha iyi bir eğitim imkânına kavuşması sağlanarak bu hususlardaki ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır.

Vilayette Müslümanların ticaretteki payları düşük olmakla birlikte, Müslümanlar, şehrin idaresinde bulunmayı daha çok tercih etmektedirler. Vilayetteki en önemli ticari faaliyetin, Trabzon-Erzurum-Bayezid ticaret yolu vesilesi ile gerçekleşen transit ticaret olduğu yukarıda belirtilmiştir. Bu ticaret yolundaki ticari faaliyetleri denetim altında tutmak, kaçakçılığı önlemek ve sınırdan yapılabilecek sızmaları engellemek ve ticaret kervanlarının emniyetini sağlamak üzere, Erzurum Rüsumat Nezâreti bünyesinde yeni olarak piyade ve süvari kolcular tayin edilmiş, mevcut memurların maaşlarına yaklaşık %30 oranında zamlar yapılmış, İran sınırına bitişik olan geçitlerdeki gümrük kapılarına da gümrük muhafızları ile piyade kolcular atanmıştır⁶⁴³.

Aşağıda, Erzurum Vilayeti'nin yıllık ihracat ve ithalat rakamları yaklaşık olarak verilmiştir⁶⁴⁴.

İHRACAT

Hayvansal ürünler
Hububat
Kürk

KURUŞ

: 13.000.000
: 6.750.000
: 1.750.000

⁶⁴¹ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 174.

⁶⁴² Whitman, *Turkish Memories*, ss. 91-92.

⁶⁴³ BOA. İ. RSM. 19 Ekim 1897 (1315.Ca.23). Erzurum Rüsumat Nezâreti'nde, 1897 yılında, 133 memur görev yapmaktadır. Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 208.

⁶⁴⁴ Cuinet, *Age*, ss. 176-177.

Hayvan derisi	: 2.500.000
Pastırma	: 900.000
Pamuk ve yün	: 2.400.000
Ham/mamul madde	: 1.100.000
Hırdavat ve tuhafıye	: 325.000
Çiriş	: 300.000
Sıvı yağ	: 650.000
Diğer	: 325.000
TOPLAM	: 30.000.000

En çok ihracat yapılan ülkeler, sırasıyla, Fransa, Rusya, İngiltere, Avusturya ve diğerleri iken toplam ihracatın yaklaşık yarısı ülke içinde diğer vilayetlere yapılan ihracat şeklinde gerçekleşmiştir.

İTHALAT	KURUŞ
Pamuk	: 19.500.000
Yün	: 7.750.000
Ham/mamul madde	: 6.000.000
Hayvansal ürünler	: 4.000.000
Tütün	: 3.250.000
Kolonya	: 2.250.000
Hırdavat ve tuhafıye	: 2.250.000
Hayvan derisi	: 2.000.000
İpek	: 2.000.000
Kâğıt	: 1.900.000
Petrol	: 1.700.000
Meyve çeşitleri	: 1.250.000
Mücevher ve saat	: 600.000
İran halısı	: 1.000.000
Pirinç	: 750.000
İspirto	: 750.000
Cam	: 400.000
Bakkaliye	: 800.000
Kundura malzemesi	: 1.100.000
Diğer	: 500.000
TOPLAM	: 60.000.000

Yukarıdaki verilerden görüleceği üzere, ithalat, ihracatın iki katıdır. Bu durum, vilayet ekonomisinin dışa bağımlı olduğunu göstermektedir. Vilayette icra edilen onca hayvancılık faaliyetlerine rağmen, en iddialı olması gereken hayvancılık sektöründe bile dışa bağımlılığa mecbur kalındığı görülmektedir. Bu mecburiyetin ana sebebi de sektörün modernleştirilememesi ve üretime dönüştürülememiş olmasıdır. İthalatın gerçekleştiği ülkeler, ithalat paylarının miktarına göre sırasıyla, İngiltere, Fransa, Avusturya, İran, Rusya, İsviçre ve diğerleridir. 13 buçuk milyon franklık toplam ithalatın (60 Milyon kuruş), 2,5 milyonu ülke içinde, diğer vilayetlerden yapılan ithalat

suretinde gerçekleşmiştir. Bu durum, vilayetin ihtiyaçlarının, ülke içinden ancak % 20 oranında karşılanabildiğini göstermektedir. Bu cümleden olarak vilayetin dışa bağımlılığı aslında devletin dışa bağımlılığına işaret etmektedir. Bu olumsuz tablo, ihtiyacının % 80'ini dışarıdan karşılayan Erzurum Vilayeti'nde sanayi yatırımlarının ne kadar az miktarda olduğunu da göstermektedir.

Erzurum'un tarım ve hayvancılık alanlarındaki üretim kapasitesi ile yukarıda değinildiği üzere ortaya çıkan üretim düşüklüğü ve beraberinde getirdiği dışa bağımlılık gibi mali problemlerden kurulabilmek için Vilayet'ten Mabeyn Başkıtabeti'ne gönderilen bir arıza, yerel idarenin bu hususlarda bilinçsiz olmadığını da ortaya koymaktadır⁶⁴⁵. Vali, gönderdiği arızada başlıca şu hususlara değinmiş ve neticede Erzurum'da bir şeker ve şayak (yün kumaş) fabrikası yapılmasını istemiştir; *"...Rakımının yüksekliği sebebiyle 7-8 ay kışı devam eden Erzurum Vilayeti'nin buğday, arpa ve çavdar gibi iki üç ürünüyle koyun, keçi ve diğer hayvanları, sahilin uzaklığı nedeniyle gerekli ölçüde ihraç edilememektedir. Vilayetteki mevcut sanayi üretiminin de revacı bulunmadığı için, bu durum, çalışma, ilerleme ve istifade olanaklarının gelişmesine engel teşkil etmektedir. Yılın büyük bir kısmını tembellikle geçiren bu vilayet ahalisi, ziraat, sanayi ve ticaretin ilerlemesine yönelik teşviklerden de istifade edememektedir. Vilayetteki doğal kaynakların bir an önce harekete geçirilerek bu kaynaklara yabancı mallarına rekabet edebilme gücü kazandırmak gerekmektedir. Toprağın sebzelele pancar bitkisini çokça tatlandırması cihetiyle pancardan şeker ve hayvancılığın yaygınlığı nedeniyle yünden şayak üretilmesi hem ürünlerin boşa gitmemesine hem de ahaliye bir meşguliyet alanı oluşturmasına vesile olacaktır. Tüm bu gelişmeler de Ziraat Bankası'ndan alınacak 40.000 lira ile fabrikaların yapılmasına bağlıdır..."* Valinin bu raporu, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret alanlarının hepsini içine almakla birlikte, vilayet ekonomisine bir dinamizm kazandırılmak istenmiş ve özellikle yabancı mallarına olan bağıllığın azaltılarak yerli üretim geliştirilmek istenmiştir.

1861 yılında itibaren, yerli sanayiye korumak üzere iç gümrüklerde tanınan vergi muafiyetleri genişletilmiş, yaygınlaştırılmış ve nihayet 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır⁶⁴⁶.

⁶⁴⁵ BOA. Y. PRK. UM. 77/61, 7 Kasım 1905 (1323.N.10).

⁶⁴⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 202.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında, kaleme alınan bir başka arşiv belgesinde de Erzurum'un Kırk Değirmenler Mevkiinde açacağı un (dakîk) fabrikasının tesisat-ı ibtidaiye malzemelerini getirecek olan Emrullah Efendi, söz konusu malzemelerin gümrük resminden affını istemiş, konuyu mecliste görüşen yetkililer, bu durumun, padişahın irâdesi gereği olduğu konusunda görüş birliğine vardıldıktan sonra gerekli irâde çıkmıştır⁶⁴⁷. Bu gelişme göstermektedir ki, memlekette fabrikaların yaygınlaşması için bu tesislerin kuruluşlarında kullanılacak malzemeler gümrük vergisinden muaf tutularak müteşebbislerin önü açılmaya çalışılmıştır.

Başka bir Meclis-i Mahsus mazbatası ve akabinde gerçekleşen İrâde, Erzurum'da sanayi, ticaret ve bayındırlık alanlarında daha somut adımların atıldığını göstermektedir⁶⁴⁸. Bu belgede, Erzurum'da 2.000 altın sermaye ile **Anadolu Tedkikat-ı Sinaîye ve Ticariye Şirket-i Osmaniyesi** adı altında bir anonim şirketin kurulmasına izin verildiği gösterilmiştir. Şirketin kurucusu Fransa Devleti'nin eski Erzurum Ceneral Konsolosu Mösyö Brake'dir. Erzurumlu Serdarzade Ebubekir Sıddık Bey de hissedarlar arasındadır. Şirketin kuruluş amacı, Anadolu'da ticaret, sanayi ve bayındırlık alanındaki işleri görmek ve gerektiğinde imtiyaz elde etmek şeklinde açıklanmıştır.

II. Meşrutiyet'le birlikte canlanan dış ticaretin belirtileri, Erzurum'da da hissedilmeye başlanmıştır. Zira İran'dan o dönemlerde çokça mal geleceği anlaşıldığından Erzurum Rüsumat Nezâreti bünyesine ilaveten, muayene, mühür ve sahihçi memurları ile kâtipler tayin edilmiş ve maaşları için ödeme planı yapılmıştır⁶⁴⁹.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sanayi ve ticaretin gelişmemesinin temel sebebi, yolların ticari faaliyetlere uygun olmaması ve yetersizliğidir. Ayrıca 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu bölgede baş gösteren huzursuzluklar da ticareti engelleyen unsurlardandır. 1881 yılında açılan Duyûn-ı Umûmîye İdâresi, Osmanlı'da sermaye birikimi ve imalatı önemli ölçüde sınırlandıran etkilerde bulunmuştur. Sanayi ve ticaretin önemi, bu dönemde esasen görmezden gelinmemiş, ancak bu alanlarda yapılacak yatırımların önünün açılması için de gerekli teşvikler yeterince ortaya konulmamıştır. Nitekim bu dönemde vilayetin başına getirilen valiler, vermiş oldukları raporlarında, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için atılması gereken adımları sıralamışlar, kimi zaman çeşitli alanlarda müşevvik olmuşlar, ancak devletin ve

⁶⁴⁷ BOA. İ. RSM. 1 Aralık 1908 (1326.Za.7).

⁶⁴⁸ BOA. İ. TNF. 14 Mayıs 1910 (1328.Ca.4)

⁶⁴⁹ BOA. İ. RSM. 24 Haziran 1908 (1326.Ca.25).

vilayetin, içerisinde bulunduğu mali müzayaka, bu alanlardaki gelişmeleri engellemiştir. Osmanlı Devleti'nde sanayi devriminin gerçekleşmemiş olması nedeniyle yerli ürünler, ithal mallarla rekabet edememekte, el emeğine dayanan küçük işletmeler de zaman içerisinde kaybolmaya mahkûm olmaktadır. Bu durumun tezahürlerinin belirdiği Erzurum'da da küçük esnaf, vilayete giren yabancı mallarla rekabet edememekte ve tarım hayvancılık gibi en iddialı olunması gereken alanlarda bile dışa bağımlılık gösterilmektedir. Yukarıda verilen istatistiklerde, dışa bağımlılık, Erzurum için % 80 oranında gerçekleşmiştir.

3.3.7. Madenler

Osmanlı döneminde Erzurum Vilayeti'nin bulunduğu bölge, kömür madeni açısından zengin olmasına rağmen, işletmelerin az ve yetersiz olması nedeniyle bu madenlerden yeterince istifade edilmemiştir. Bu hususun dile getirildiği 1892 tarihli bir İrâdede, "...Erzurum Vilayeti'nin sekizinci defa neşredilen salnâmesinde Padişah'ın dikkatini çeken bazı fıkralarda, Erzurum'da bulunan madenler hakkında bilgiler verildiği ve bu madenlerin neden tam anlamıyla işletilmediği, işletilmesi için gerekli vasıtaların en kısa zaman da temin edilmesinin önemi..." gibi hususlar vurgulanmıştır⁶⁵⁰.

1897 tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesi'nde, Müdürge Köyü ile Topdağı denilen yerde bir tür beyaz ve siyah taş çıkarılarak bu taşların, büyük binaların ve döşemelerin yapımında kullanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Aşkale civarında bol miktarda alçı taşı ve Mezraa Köyü'nde de kömür madenleri olduğu belirtilmiştir⁶⁵¹.

1899 yılında Erzurum'da maden araştırması yapan maden mühendislerinden Abdullah Kazım, Kükürtlü Köyü'nde tespit ettiği Kömür madeninin ısınmaya elverişli olduğunu belirtmiştir⁶⁵².

1908–1909 yıllarında, Erzurum'a 5–10 saat mesafede bulunan Ortuzi ve Karahan Köylerinde, bulunan kömür maden ocaklarının askeriye tarafından işletilmesine dair Başbakanlık kararı çıkmıştır. Bu kararın gerekçesinde, Erzurum'da yakacağın azlığı, yakacak fiyatlarının çok yüksek olması ve burada bulunan çok sayıdaki askerinin, daire ve binaların ısınmasının sağlanması gibi hususlar ileri

⁶⁵⁰ BOA. İ. HUS. (İrâde Hususi), 6/1310.Ca-51 (1892).

⁶⁵¹ ES. 1897/1313, s. 168.

⁶⁵² Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum*, Ankara 1992, s. 322.

sürülmüştür. Adı geçen maden ocaklarının işletilmesi için, Ermenilerden ve İtalyanlardan talipler ortaya çıktığı, ancak bunlara güven olmayacağından, bu ocakların geçici suretle Askeriye tarafından işletilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir⁶⁵³. Bir ay sonra konu ile ilgili Padişah İrâdesi de gerçekleşmiştir⁶⁵⁴.

Erzurum'un 16 km kuzeydoğusunda bulunan Kamber ve Umudum köylerinin çevresinde bulunan taşocağı işletmelerinde kırmızımtırak taşlar çıkarılıp işletilmektedir. Merkez Sancak'ta inşaat işlerinde kullanılan alçı, kumtaşı ve kireçtaşı, Tortum civarındaki taşocaklarından getirilmektedir. Erzurum'un 140 km güneybatısında Kiği'da bulunan demir madeni ve maden ocaklarından ise vaktiyle demir çıkarılmış bu demirler, top ve gülle yapımında kullanılmıştır⁶⁵⁵.

Yine Keskim Kazâsı'nda bulunan taş ocaklarından ise alçı üretilmektedir. Bayezid Sancağı'nda bulunan Ağrı Dağı ve çevresinde de önemli miktarda kükürt maden yatağı bulunmaktadır⁶⁵⁶.

Erzurum Vilayeti, özellikle tuz verimliliği açısından zengindir. Erzurum ve Erzincan Sancaklarında ortaya çıkan tuz kaynakları vilayetin tüm ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeydedir. Erzurum Vilayeti'ne bağlı yedi adet tuzla müdürlüğü (Ak, Kırmızı, Muhlis, Gunelis, Kemah, Sağırkaya ve Van Tuzla Müdürlükleri) ile bu müdürlüklere bağlı 28 adet de tuzla bulunmaktadır⁶⁵⁷.

Erzurum'daki tuzlaldan 1891'den sonra yaklaşık 10.205.491 kg tuz elde edilmiştir. Bu verim için yapılan masraf, 493.360 kuruştur. 1889 yılı boyunca tuzlaldan elde edilen toplam kâr ise, 3.602.766 kuruştur⁶⁵⁸. Erzurum Vilayeti'ndeki 1 maden ve 26 tuzladan bir yılda 9.565.164 kilo tuz çıkarılmış olup bunun kıymeti ise, 3.633.149 kuruştur⁶⁵⁹.

1907 tarihinde, IV. Ordu merkezinden Mabeyin'e gönderilen bir telgrafta, Erzurum'un Tercan Kazâsı'na bağlı Pülek Köyü'nde petrol madeni bulunduğu, bu

⁶⁵³ BOA. Y. A. HUS. (Yıldız Sadâret Hususî Marûzât) 509/806, 14 Mart 1907 (1325.1.29).

⁶⁵⁴ BOA. İ. OM. 1325.S-5 (1907). Aynı belgeye mefuf Meclis-i Mahsus Mazbatası'nda da Bayburt'un Şingâh Mahallesi civarında linyit madeni keşfedildiği belirtilmiştir.

⁶⁵⁵ Enver Konukçu, Erzurum Kalesi içinde bir fabrika yapılarak burada mükemmel toplar üretildiğini, böylece top ve benzeri silahların bin bir güçlkle Trabzon'a ve oradan da deniz yolu ile İstanbul'a nakline gerek kalmadığını ifade etmiştir. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 314.

⁶⁵⁶ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, ss. 150-151.

⁶⁵⁷ Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 285.

⁶⁵⁸ Cuinet, *age*, s. 150-151.

⁶⁵⁹ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 229-230. Verilen bilgilere göre vilayetler arasında en fazla tuzlası olan vilayet Erzurum'dur. İkinci sırada, 20 tuzla ile Sivas gelmekte ve Ankara ve Bağdat 15'er tuzla ile Sivas'ı izlemektedir.

madenin temiz ve oldukça kaliteli olduğu, işlendiği halde hem buradaki ordunun hem de Erzincan ve Erzurum'un ihtiyacını görmeye kifayet edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu madenin işletilmesi için bazı yabancı sermayedarların müracaat ettikleri, askeriye açısından böylesine önemli bir noktaya yabancıların girmesinin sakıncalı olacağı ifade edildikten sonra adı geçen madenin işlenmesi için Dördüncü Ordu'nun talip olduğu belirtilmiştir⁶⁶⁰.

Erzurum'un mevcut maden rezervleri ve kullanım oranları dikkate alındığında, vilayet ve ülke ekonomisine katkı açısından, tuzlalar dışında, çok parlak kazançların elde edilmediği dikkati çekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu durum, Padişah'ın da dikkatini çekmiş ve gerekenlerin yapılması için irâde çıkarılmıştır. Ancak, mevcut madenlerden istifade edebilmek, sanayi yatırımları ile ve o da ekonomi ile yakından ilişkili olduğu için, bu alandaki gelişmelerin önünün kapalı olmasının sebepleri ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde madenler konusunda, devlet tekeli sürdürülmekte ve yabancı yatırımcıların maden alanlarına girmelerine sıcak bakılmamaktadır. Bu tavır, öz kaynaklarını korumaya çalışan bir tavrın ifadesi ise de aynı zamanda, mevcut madenlerden istifadenin önünü kesen olumsuzluk olarak da ortaya çıkmaktadır.

⁶⁶⁰ BOA. Y. MTV. 279/69, 9 Ekim 1905 (1323.Ş.10). Adı geçen petrol bölgesinin haritası için bkz. Ek/Harita-6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ SORUNU VE VİLÂYÂT-I SİTTE ISLAHÂTI

II. Abdülhamit Döneminde devleti, iç ve dış politikada uğraştıran en önemli meselelerden biri kuşkusuz Ermeni meselesidir. Ermenilerin 1878 Berlin Antlaşması (61. Madde) ile Osmanlı Devleti'nden kazandıkları ıslahât ve korunma ayrıcalıkları ve batılı büyük devletlerin de bu durumu bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışma teşebbüsleri ve bunlar karşısında devletin ortaya koyduğu savunma refleksleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devletin yüzyüze olduğu önemli siyasi gelişmelerdir. Ermeni meselesinin ortaya çıkış nedenleri ve Ermenilerin Erzurum Vilayeti'nde çıkardıkları gaileler, Ermeniler için devletin yapmaya koyulduğu ıslahât girişimleri ve sonuçları, sosyal ve ekonomik yapıyı da yakından ilgilendirdiği için, incelenmesi gereken hususlardır. Ermeni meselesi ve Vilâyât-ı Sitte Islahâtı incelenirken olaylar ve ortaya konulan ıslahât girişimleri Erzurum Vilayeti zaviyesinden değerlendirilmiştir.

4.1. ERMENİ SORUNU VE ERZURUM OLAYLARI

Ermenilerle ilk defa 1326'da Bursa'nın fethinde karşılaşan Osmanlı Devleti⁶⁶¹, İstanbul'un fethinden sonra pek çok Ermeni ailesini İstanbul'a getirerek iskân etmiş ve şehirde güçlü bir ekonomi tesis edilmeye çalışılmıştır. 1473 yılında Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu Devleti'nin Osmanlılara yenilmesinin ardından eski Ermeni başkenti Ani'nin de aralarında bulunduğu pek çok Ermeni kenti Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir⁶⁶².

Anadolu'nun fethinde Türklere yardımcı bile olan Ermeniler⁶⁶³, Osmanlı musiki ve mimarisine önemli katkılar sağlamışlar ve İstanbul, Bursa, Tokat, Kayseri, Ankara, Erzurum gibi kentlerde ciddi bir ekonomik gücü ellerinde buldurmüşlardır. Osmanlı bürokrasisinde de kilit noktaya gelmeye başlayan Ermenilerden, XIX. yüzyıl'da 29 Paşa, 22 Bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 üniversite profesörü ve 41 yüksek rütbeli bürokrat çıkmıştır⁶⁶⁴.

⁶⁶¹ 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Ermenilerin Bizans zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Kütahya'daki Ermeni Ruhani Merkezini de Bursa'ya naklettirmiştir. Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996, s. 25.

⁶⁶² M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara 2009, s. 6.

⁶⁶³ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s. 3

⁶⁶⁴ Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş", s. 8.

XIX. yüzyıl'ın ortalarından itibaren Ermeniler, yerel yönetimlerde de yer bulmaya başlamışlardır⁶⁶⁵. Yabancı kaynaklarda bile, diğer tebaa unsurları gibi Ermenilerin de II. Abdülhamit'in himayesi altında ayrıcalıklı durumlarını korudukları ifade edilmiştir⁶⁶⁶. Osmanlı döneminde Ermenilerle Türkler arasındaki münasebetler ve vatandaşlık bağları neredeyse kardeşlik derecesinden üstün tutulmuştur. Bunun böyle olmasının sebebi elbette Türklerin, kendi idareleri altında yaşayan tüm milletlere ve Ermenilere, hürriyet, hak ve salahiyetlerini tanımış olmalarıdır⁶⁶⁷.

Doğu Anadolu kasaba ve köylerinde yaşayan Ermeniler, genellikle çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaretle meşgul olmuşlardır. Şehirlerde yaşayan Ermeniler de iç ve dış ticaret, sarraflık, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik gibi mali işlerle uğraşmakta ve askerlik yerine hafif bir vergi vermektedirler⁶⁶⁸. Ermenilerin bu ayrıcalıklı durumlarından sarfınazar, Osmanlı Devleti'nin 17 Mart 1863 yılında onayladığı Ermeni Cemaati Nizâmnâmesi⁶⁶⁹, Ermenilere, milletin dini lideri olan katogikosun yanı sıra iki idari komite ve 400 üyeden oluşan bir milli meclis kazandıracak bir anayasa niteliğindedir. 1862 yılında Zeytun Bölgesi'nde özgürlük için savaşmaya başlayan Ermenilere, Kürtler ve Osmanlı resmi memurları mukavemet edince 1872' yılına kadar geçen süreçte Ermeniler iyice silahlanmışlardır. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Katolik Ermenilerin dini lideri, milletin daha iyi bir muamele görmesini talep etmiş ve beklenen tedbirler alınmayınca Ermeni asıllı bir general yönetiminde (Loris Melikof) ülkeye akın eden Ruslara sempatilerini göstermekten çekinmemişlerdir⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ Erzurum'da; L. Adjiyan vali yardımcısı, Hamazasp Ballarian, Daniel Karadjian ve Khatchadur Der Nersesian milletvekili, Andranik Billorian vali yardımcısı, Michael Hekimian Efendi vilayet tercümanı, Karapet Melikian belediye doktoru, Enovch Papazian askeri hastane başhekimi, Krikor Shabanian Vilayet İdare Meclisi üyesi ve Müdeî-i Umûmi Muavini olmuşlardır. Krikorian, *Armenians*, 44–45. Ayrıca, Kirkor Efendi, Erzurum Vilayeti Duyun-ı Umûmiye Nazırı (Bu şahsın arsası, Erzurum Rûsumat Nezâreti binasını yapmak üzere 86.700 kuruşa satın alınmıştır *İ. RSM.* 19 Şubat 1893/1310.Ş.2), Serafim ve Pedros Efendiler de Vilayet Tarik Mühendisi olarak görev almışlardır. *BOA. Y. PRK. DH. 7/7*, 17 Ekim 1893 (1311.R.7).

⁶⁶⁶ Krikor Hagop Basmajian, *Social and Religious Life in the Orient*, New York 1890, s. 39.

⁶⁶⁷ Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, (Trhsz), s. 46.

⁶⁶⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 127.

⁶⁶⁹ Bazı Ermeni kaynakları, bu nizâmnâmenin Ermenilerde ihtilal ruhunu uyandırdığını ve Ermeni Meselesinin masa üzerine konulduğunu ifade etmiştir. Patrikhane de adı geçen nizâmnâmenin verdiği serbestlik ile muhtariyet için uğraşmaya hız vermiştir. İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 37–39.

⁶⁷⁰ Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2005, c. 5, ss. 504–505.

4.1.1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Sebepleri

En genel ifadelerle belirtilmeye çalışılan tüm bu iyi ilişkilere ve yaklaşık 400 yıl süren birlik ve beraberliğe rağmen Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulması veya Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne isyan edecek duruma gelmesi, sebepleri yönünden incelenmesi gereken hususlardır. Bu sebeplerin birkaç başlık altında verilmesi uygun olacaktır.

4.1.1.1. 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Etkisi

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Anadolu'yu istila edince Ermeniler onların tarafını tutmuş ve savaş sırasında Rus ordularına adeta polis gücü mahiyetinde rehberlik ve casusluk yapmışlardır⁶⁷¹. Rus orduları Ayastefanos'a gelip Osmanlı Devleti'ne barış şartlarını bildirdiklerinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Patrikliğin karma konsey üyelerinin refakatinde Ayastefanos'taki Başkomutan Grandük Nikola'nın yanına giderek ondan General Loris Melikof ordularının kısmen işgal ettiği Doğu Anadolu'daki vilayetlere idari muhtariyet, otonomi ihsan edilmesini talep etmiştir. Patriğin bu teşebbüsü sonunda Ayastefanos Antlaşmasına Ermenilerle ilgili 16. madde konulmuştur. Buna göre Osmanlı hükümeti, Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde reform yapmayı ve Çerkezlerle Doğu Anadolu halkına karşı Ermenilerin huzur ve emniyetini sağlamayı taahhüt etmektedir⁶⁷². Ayrıca bu madde tahakkuk etmeden Ruslar işgal ettikleri yerleri boşaltmayacaklardır⁶⁷³.

Aynı patrik, daha sonra Berlin Kongresi'nin toplanışı sırasında, kendisinden önceki Patrik Krimyan'ın başkanlığında Berlin'e bir heyet göndererek, Ayastefanos Antlaşmasına konulan maddelerin, Berlin antlaşmasına da alınmasını temin etmiştir⁶⁷⁴.

⁶⁷¹ Justin McCarty, "Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar", *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, s. 62.

⁶⁷² Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Isparta 2003, s. 26.

⁶⁷³ Mustafa Keskin, "Batılı Güçlerle Yapılan Antlaşmalar Işığında Osmanlı Devletinin Paylaşımı ve Ermenilere Yapılan Atıflar", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum 2007, s. 92. 16. Madde şöyledir; "Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliye'ye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi, oralarca devletynin münasebat-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden, Devlet-i Aliye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icap ettiği İslahât ve tensikâtı bila ifate-i vakt icra etmekteği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal etmekteği teahhüd eder". Erim, *Devletlararası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, s. 395.

⁶⁷⁴ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Ankara 2001, s. 7. Münir Süreyya Bey, eserinin hemen tamamında yabancı devletlerin Ermeni meselesindeki müdahaleci tavırları ve birbirleri ile olan rekabetlerini Osmanlı ve yabancı resmi belgeleri ışığında ele almıştır.

Ayastefanos Antlaşması'nın daha sonra imzalanacak barış antlaşmasına mukaddeme olarak imza edilmesine rağmen⁶⁷⁵, içerdiği hükümlerle Rusya'yı bu bölgede avantajlı duruma getirmiştir. Bu durumun ortaya çıkaracağı sonuçlardan çekinen İngiltere, Avusturya ve Fransa, bu antlaşmaya itiraz etmişler ve Almanya'nın araya girmesiyle Berlin'de barış konferansı toplanmasına karar verilmiştir⁶⁷⁶.

Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili olan 61. maddesi şöyledir⁶⁷⁷; “*Bâb-ı Âli, ahalisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği islahâtı bila-te'hir icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere⁶⁷⁸ karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eder ve ara sıra bu bâbda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşârinileyhim tedâbir-i mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir.*” Osmanlı Devleti bu maddelerle her ne kadar Ermenilerin muhtariyet veya otonomi isteklerinin önünü kesmiş olsa da Ermenilerin bu maddelere bakışı biraz farklıdır. Zira Ermeni eski patriklerinden Khirimyan bu maddeler için; “...gerçi Avrupa bize özerklik vermedi ama bize öyle bir madde bağışladı ki bu bizi erişmek için yanıp tutuştığımız amacımıza (Bağımsız Ermenistan) ulaştıracaktır...” demektedir⁶⁷⁹. Bundan sonra söz konusu bölgede, gerekli islahâtların yapılması için büyük devletler Osmanlı Devleti'ne sözlü ve yazılı olarak notalar vereceklerdir⁶⁸⁰.

4.1.1.2. Büyük Devletlerin Etkisi

Türkiye'deki Katolikler, genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya'ca, Protestanlar, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nce ve Ortodokslar da Rusya tarafından korunmuşlardır. Böylece Hıristiyan azınlıklar, büyük devletlerin kendi gizli maksatları için bu devletlerce bölünmüşlerdir. Rusya, İstanbul, Boğazlar ve doğu illerini ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanları kullanmış, Britanya, Orta Doğu, Mısır, Arabistan ve Mezopotamya'daki etkisini korumada ve yaymada

⁶⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. 4, s. 311. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, s. 387.

⁶⁷⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 106.

⁶⁷⁷ Erim, *Age*, s. 423.

⁶⁷⁸ Kürtler ve Çerkezlerin sebep olduğu asayişsizlik durumları ileriki bölümlerde incelenecektir.

⁶⁷⁹ Karaca, *Anadolu İslahâtı*, s. 38. Büyük Ermenistan'ın Türkiye bölümü; Erzurum ve Van illeriyle Diyarbakır'ın kuzey kısmını, batısında Fırat Nehri sınır olarak, Ergani Sancağı ve Trabzon ile Batum arasında bulunan ve ticaret ve ihracat için gerekli olan Rize limanı'nı içine almaktadır. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1974, s. 227.

⁶⁸⁰ Ermeni meselesini üç bölümde inceleyen Mehmet Süreyya Bey'in tasnifine göre, 1880 ile 1883 yılları arası, söz konusu notaların verildiği yıllardır. Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 18.

Protestanları alet edinmiş, Fransa ise Kilikya, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolik ve Gregoryenleri kullanmaktan geri durmamıştır⁶⁸¹.

Yabancı devletlerin Ermeni meselesi ile ilgilerini özetleyen Fransızca Siyakul Gazetesi'nin bir tercümesinde, İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus diplomatları için; "...*Bunlar Ermeni meselesinde o kadar ileri varmışlardır ki kendilerine, Zât-ı Hazreti Pâdişahî nezdinde tabi oldukları devletlerin değil, Ermeni Meclis-i İhtilalinin vekil ve murahhaslarıdır denilebilir...*" şeklinde ifade edilmiştir⁶⁸². Belgenin devamındaki şu söylemler de dikkat çekicidir; "...*Meseleye müdahale eden Düvel-i Selase (İngiltere-Fransa-Rusya) diplomasisi, takınmış olduğu tavırlardan dolayı pek çok sorumluluk altına girmiştir. Padişahın asi tebaası, bu diplomasinin yardımına dayanarak Anadolu vilayetlerinin her tarafında harp ve iç savaş ateşini yandırmış, malları yağmalamış, bunlarla birlikte cinayet vakaları buralarda gündelik olaylar sırasına geçmiştir...*". bu ifadelerden de görüldüğü üzere, Ermeni meselesi en çok Rusya'nın ve İngiltere'nin çalışmaları ile devletlerarası bir karakter kazanmıştır.

Ruslar, Osmanlı'nın yakın doğudaki hâkimiyeti sarsılacak olursa, Sultanın mirasına tek başına konmasına göz yumulmayacağını ve bu suretle Osmanlı'yı, XIX. yüzyıl boyunca, kendi nüfuzu altında zayıf bir devlet olarak muhafaza etmeye çalışmayı daha makul bir siyaset olarak görmüşlerdir. İngilizler ise Rusların Osmanlı İmparatorluğunu ortadan kaldırıp onun yerine geçeceğinden şüphelenerek yakın doğudaki Rus politikasına karşı koymuşlardır⁶⁸³.

Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlar, Osmanlı'dan ayrılınca bu topraklar, Osmanlı'ya savaş açmak için bahane olarak kullanılabilir yerler olmaktan da çıkmıştır. Ruslar da sıcak denizlere inme politikasını bu mihverden yürütemeyince bu amaç için Erzurum-İskenderun hattını deneyecek, burayı ele geçirmek için de Ermenilerden istifadeyi düşünecektir⁶⁸⁴. İngilizler de bu konuda Rusların ciddi yardımcısı olacak ve Ermeni sorununun asıl sahibi hüviyetiyle ortaya atılacaktır. Ancak Ruslar, İngiltere'nin Ermenistan'a hakikaten bağımsızlık kazandırma düşüncesine

⁶⁸¹ Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, Ankara 1986, 49, Sayı, 195, s. 652.

⁶⁸² *BOA. Y. PRK. TKM.* 36/25, 9 Kasım 1895 (1313.Ca.22).

⁶⁸³ G. H. Bolsover, "1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", *Bellekten*, 30/118, Ankara 1996, ss. 279–280.

⁶⁸⁴ Bu bölgede organize edilmiş bir Ermenistan, Çarlık Rusyası için Karadeniz'den de öte, Akdeniz'e doğru atılmış ilk adım olacaktır. Mehmet Okur, "XIX. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere-Rusya-Almanya Rekabeti", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, s. 218.

saplandığını görünce ve Asya'da İngilizlerle nüfuz mücadelesine de girişince Ermenilerle ilgilenmeyi bırakıp, bilakis onların bağımsızlık fikirlerine karşı çıkıp⁶⁸⁵, Osmanlılarla aynı çizgiye gelecektir.

1881 yılında Rus Çarı II Aleksander öldürülüp yerine Oğlu III. Aleksander geçince Rusya'nın iç ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya, dışarıdaki her türlü bağımsızlık hareketlerine karşı olumsuz bir tavır almıştır. İçeride ise Ruslaştırma siyaseti izleyerek Kafkas Ermenilerini ümit kırıcı şekilde sıkıştırmış, milli duygularını ezmiş, kiliselerine el atmış ve okullarını kapatmıştır⁶⁸⁶. Hatta Rusların, bir ara kendi topraklarında ateşli silah taşıyan Ermenileri tutuklayıp Kars Hapishanelerine koyduğu bile rapor edilmiştir⁶⁸⁷. Ama Rusya'nın bu politikası, doğu Hıristiyanlarını himaye etme politikasından vazgeçtiği anlamına da gelmemektedir⁶⁸⁸. Ruslar, Osmanlı Ermenilerini desteklemekten vazgeçmeyerek hem Osmanlı Devleti'ni biraz daha zayıflatmanın hem de Ermenilerin düşündüğü muhtar idarenin, kendi himayelerinde kurulmasının hesabını yapmaktadırlar⁶⁸⁹.

Devletlerarası ilişkilerin değerlendirildiği 1882 tarihli bir arşiv belgesinde şu hususlara da dikkat çekilmiştir; "...Rusların amacı sadece Kuzey Asya'da genişlemek değildir. Zira Ruslar, Akdeniz'e de inmek istemektedirler. Bu amaç ise ister İstanbul'dan geçerek olsun, isterse, İskenderun veya başka bir noktadan geçerek olsun İngilizlerin çıkarlarına aykırıdır. Diğer tarafta Hindistan meselesi vardır. Rusya bir taraftan Türkistan sınırından Hindistan'a yaklaşmış olduğu gibi ne zaman isterse Herat'a girebilecek durumdadır. Rusların İran'daki etkisi de İngilizlerden fazla olup, Ruslar, Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bir demiryolu hattı döşemek üzeredirler. Bu ise Fırat Vadisi'nden Hindistan'a, karadan bir yol açmak demek olacaktır ki bu durum da İngilizlerin yakın doğudaki politikasını mahvedecektir..."⁶⁹⁰. Bu ifadeler, Rusların Ermeni meselesine müdahil olmak istemelerinin, Rusya'nın Ermeni meselesini, Hint-Orta doğu politikası ve bu politikanın İngilizlerle olan rekabetçi yönü muvacehesinde değerlendirdiklerini göstermektedir.

⁶⁸⁵ Bu durumun sebebi olarak, Rusların, kendi topraklarındaki Ermenilerin de benzer isteklere kapılabilecek olmalarından çekinmesi öne sürülmüştür. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 133.

⁶⁸⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Ankara 1995, s. 14.

⁶⁸⁷ *BOA, Y. PRK. EŞA*, 12/57, 9 Aralık 1890 (1308.R.26).

⁶⁸⁸ *BOA, Y. PRK. TKM*. 5/6, 18 Aralık 1882 (1300.S.7), s. 1.

⁶⁸⁹ Karal, *Age*, s. 137.

⁶⁹⁰ *BOA, Y. PRK. TKM*. 5/6, 18 Aralık 1882 (1300.S.7), s. 4

İngilizler ise bağımsız bir Ermenistan⁶⁹¹ kurulması mukadderse, evveleminde kendilerine minnettar bir devlet ortaya çıkarmak, diğer taraftan Rusya'nın güneye inmesini önleyecek bir tampon ülke yaratmak fikri üzerine politika geliştirmişlerdir⁶⁹². Erzurum Vilayeti'nde çok sayıda İngiliz memurlar, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları mahalleleri dolaşarak Ermenistan Devletinin teşkilinin mümkün olduğu hakkında bir takım beyanatta bulunmuşlardır. Ermeni kıyafetinde olarak gezen bu kişiler, yakalanıp sorgulandıklarında ise, İngiliz Ticaret Kumpanyası'nın hesabına seyahat etmekte olduklarını belirtmişlerdir. Bu kişilerin, sınırın öte tarafına geçemediklerinden, Rusya Ermenistan'ına bu fikirleri yaymaları için Berlin'den dahi casusların gönderdikleri anlaşılmıştır⁶⁹³.

İngilizlerin, Osmanlı hükümetinin iç işlerine müdahale edebilmek için gereken fırsatların yine kendileri tarafından meydana getirildiği üzerinde duran bir arşiv belgesinde; Aydın Vilayeti'nde, dağdaki eşkıya ile anlaşarak, kendilerini eşkıyanın dağa kaldırdığı gibi bir hava estirildiği ve Berlin Antlaşması hükümlerine istinaden devletin iç işlerine müdahale etmeye çalıştıkları belirtilmiştir. Aynı belgede İngilizlerin, Erzurum ve Van taraflarında, Ermenistan meselesinin uyandırılması maksadıyla zararlı fikirler içeren dokümanlar dağıttıkları ve adliye memurlarının bunlara karşı ne yapmaları lazım geldiği sorulmuştur⁶⁹⁴.

Londra'da çıkan Times Gazetesi'nin muhbirinin şu ifadeleri dikkat çekicidir; *"...İngiltere Devleti, bila-istisna, doğu vilayetleri ahalisinin refaha kavuşması için padişahı, mülki islahât icrasına ikna etmelidir. 1878'den beri İngiltere Devleti daima bu maksada hizmet ettiği halde gayreti semeredar olamamıştır. Bir takım vesaya ve hatta tehdidat icra olunmuş ise de kârgir olamamıştır. Müteakiben tayin olunan İngiliz elçileri bu vazifeye halisane gayret etmişler ise de Devlet-i Osmaniye'nin inad ve aczini bertaraf edemediklerini itirafa mecbur olmuşlardır. Bu gayret-i resmiye tedkik bulunduğu halde Vilâyât-ı mebhusede mevcut olan fenalığın ecnebi işgalinden başka bir vasıta ile kaldırılamayacağı da aşikâr olur. Hâlbuki Ermenilerin sakin olduğu Vilâyât-ı*

⁶⁹¹ Ermenilerin müstakil bir devlet kurma tasavvurlarının ütopya olduğunu belirten Sultan II. Abdülhamid, Ortodoks, Katolik ve Protestan olmak üzere üç ayrı kiliseye bağlı olan Ermenilerin, kendi içlerindeki mücadele eksik olmadığına göre müstakil bir Ermeni Devleti'nin yaşayamayacağını ifade etmektedir. II. Abdülhamid, ayrıca *"...bir buçuk milyon Ermeninin Türk, bir milyonunun Rus ve iki milyonunun da İran tebaası olduğu düşünülürse Ermenilerin kendi başlarına devlet kurabilme veya onu idame edebilmelerine imkân yoktur..."* demektedir. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 57.

⁶⁹² Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 79.

⁶⁹³ BOA. DH. MKT. 1492/110, 1887/1305.

⁶⁹⁴ BOA. İ. DH. 82692, 8 Ekim 1887 (20.M.1305).

*Osmaniye'nin ecâib tarafından işgâli şimdiki halde politikaca mümkün olamayacağını zannederim. Ecnebi işgali niçin mümkün değildir? Çünkü Avrupa ve İngiltere, İngiliz Menafii veyahut İngiliz daire-i nüfûzu hilâfında olarak Rusya'nın Ermenistan'ı işgal etmesinden ise, Vilâyât-ı mezkûrede Hristiyan nisvânının kaçırılmasına ve Hristiyanların katline tahammül ediyoruz...*⁶⁹⁵ Bu ifadelerden, şu sonuçları çıkarmak mümkündür; öncelikle, İngilizlerin Ermeni meselesini en az Ermeniler kadar sahiplendikleri açıktır. Osmanlı Devleti, hem İngiliz politikasına karşı direnç göstermiş hem de yabancı devletlerin bu durumda her hangi bir işgal başlatamayacaklarını bildiği için ıslahât maddesini ağırdan almıştır⁶⁹⁶. Devletin bu ağırdan alma veya oyalama politikası sayesinde İngilizlerin yürüttüğü himayeci politika da adeta akim kalmış ve başarısızlığa uğramıştır. Rusya'nın bu bölgeleri işgal etmesi hem İngilizlerin hem de Avrupa'nın işine gelmemektedir. Dolayısıyla kendi dengelerini Ermenilerin can ve namuslarından üstün görmekteyler. Öyle ise Avrupa için önemli olan, aslında Ermenilerin rahatı veya huzuru değil, devletlerarası dengelerin kendileri aleyhine değişmemesidir. Belgenin son kısmında, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgalinin mümkün olmadığı, çünkü böyle bir durumda diğer Avrupa devletlerinin karşılık isteyerek İstanbul'a doğru Rusya'nın yolunu kesecekleri ihtimali üzerinde durulmuştur.

Öte taraftan Amerika Birleşik Devletleri de Osmanlı'dan ayrılan Ermenilere kucak açmış ve çok sayıda Ermeni, bu ülkeye giderek basın yayın yoluyla Osmanlı aleyhinde faaliyetlere girişmişlerdir⁶⁹⁷. ABD'ye göç eden Ermeniler, doğuda büyük amaçlar peşinde koşan Amerikan misyonerlerinin de desteği ile Amerikan kamuoyunun dikkatini Ermeni sorununa çekmeyi başarmışlardır. Amerika'ya giden Ermenilerin bir kısmı da Amerikan vatandaşlığı elde ederek Osmanlı ülkesine dönmüş ve bu hak ve imtiyazları ile kapitülasyonlardan faydalanma yolunu tutmuşlardır. 1892–1896 yıllarında Anadolu'da meydana gelen olaylarla ilgili suçlanan Ermenilerden çoğu Amerika'ya firar etmiştir. Gidenlerin bir kısmı isim ve kıyafet değiştirerek Anadolu'ya geri dönmüş ve yeniden olaylara karışmışlardır⁶⁹⁸. Ermeni meselesindeki yabancı devletlerin etkisine bir başka örnek de 1890 yılındaki Erzurum Olayı'dır. Bu olayda

⁶⁹⁵ BOA, Y. PRK. TKM, 19/41, 15 Kasım 1890 (1308.R.2), ss.7-8.

⁶⁹⁶ Devletin İslahât konusundaki isteksizliğini, Abdülhamid'in Alman Sefiri'ne söylediği şu sözler özetlemektedir; "...Şarkî Anadolu'yu muhtariyete götürecektir İslahâtı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim..." Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. 4, s. 332.

⁶⁹⁷ Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003, ss. 59-92.

⁶⁹⁸ Haluk Selvi, "ABD'de Ermeni Faaliyetleri", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, s. 102.

Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD sefirleri müştereken, tutuklanan 50–60 kadar Ermeni'nin serbest bırakılması için talepte bulunmuşlardır⁶⁹⁹.

Ermeni meselesi, büyük devletlerin Anadolu ve Orta Doğu politikalarının bir aracı olarak, yine büyük devletlerin desteğiyle olgunlaşmış bir sürecin sonunda ortaya çıkan bir meseledir. İngiltere'nin Anadolu ve Orta Doğu politikası ve Rusya'nın Transkafkas ve İran-Hint politikası kapsamında yaklaştıkları bu meseleye, müdahaleleri incelendiğinde, bu iki devletin çıkar çatışması yaşadıkları ve meseleyi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ermeniler ise bu ikilem arasında kendi politik duruşlarını sağlamlaştırmadan, her iki politikanın da aracı olmaktan kurtulamamışlardır. Ermeniler bağımsız büyük bir Ermenistan amacıyla yola çıkarken, büyük devletler, kurulacak böyle bir devletin her şeyden önce kendilerine minnettar bir hüviyette olması için çalışmışlardır.

4.1.1.3. Ermeni Kilisesi ve Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri

Ermeni Milleti Nizâm-nâmesi'nin (29 Mart 1862) ilanından sonra Patrikler, daha çok milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır. Ermeniler, devlet tarafından kendilerine verilen haklara dayanarak imparatorluk içinde bir ruhani liderler ağı kurma faaliyetine girişmişlerdir⁷⁰⁰. Yukarıda da belirtildiği gibi uluslararası antlaşmalarda bile bu patrikler devreye girecek ve Ermenilerin menfaatlerini tesis edebilmek için girişimlerde bulunacaklardır. Zaten, hem patrikliğin otoritesini kuvvetlendirmek hem de muhtariyeti elde edebilmek için büyük devletlerin ilgisini çekip müdahalelerini temin edebilmek için devamlı bir şikâyet propagandası icra etmişlerdir⁷⁰¹.

Bu durumla ilgili bir arşiv belgesinde, ihtilal fikrinin Ermeniler arasında yaygınlaştığından bahsedilmektedir. Belgede, Kürtler ve Ermenilerle meskûn bulunan yerlerin en önemlisi olan Erzurum, yabancı devletlerin Anadolu kıtasında bulunan en önemli konsolosluklarının da merkezi olduğundan, Erzurum Ermeni Murahhaslığı'nın, bir taraftan Eçmiyazin Katogikosluğu'yla çevre vilayetler murahhaslıklarına, diğer taraftan da İstanbul Patrikliği'ne karşı nüfuz elde ettiğinden ve son zamanlarda Rusya ve Osmanlı Ermenileri nezdinde olağanüstü önem kazandığından söz edilmektedir⁷⁰².

⁶⁹⁹ BOA, Y. PRK. TKM, 19/41, 15 Kasım 1890 (1308.R.2), s. 2.

⁷⁰⁰ İlder, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 39.

⁷⁰¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 82.

⁷⁰² BOA. A. MKT. MHM. 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18).

Ermeni meselesinde en çok faaliyet gösteren patrikler, Mıgırdiç Khirimyan (1869-1874), Nerses Varjabedian (1874-1884) ve Mateos İzmirliyan'dır (1894-1896)⁷⁰³. Din adamlığından ziyade, bir propagandist olarak çalışan Rahip Ormanyen isimli bir şahıs⁷⁰⁴ hakkında verilen bir jurnal raporunda da bu şahsın Erzurum Olayı ile ilgili olarak İstanbul'da gizlice kurulmuş bir komisyona başkan seçilmiş olduğu ve bu komisyonda Erzurum olaylarını serişte ederek birçok makale ve şikâyetler tertip etmek üzere müzakerata girişmiş olduğu belirtilmiştir. Bu vesile ile diğer yerlerle de haberleşerek Osmanlı hükümetini rahatsız etmek amacıyla Avrupa gazetelerini yeni bir takım iftiralarla neşriyata başlattırmaya çalışmıştır⁷⁰⁵.

Bazen de Ermeniler, Müslüman ahaliyi galeyana getirmek suretiyle icraatlarda bulunmuşlardır. Örneğin Erzurum'da kunduracılık yapan 'Mıgırdiç' isimli bir şahıs ve bîrâderi, imal ettikleri potinlerin altına "Ya Muhammed" şeklinde bir damga vurarak Müslüman ahalinin hassasiyetini heyecana getirmeye çalışmışlardır. Adı geçen kişilerin bu hareketlerinin cezasız kalmaması gerektiği açıklanmış ve münasip bir yere gönderilerek muhakemelerine bakılması kararı, Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir⁷⁰⁶.

1842'de Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin kapılarını açan İngiltere, Anadolu ve başka yerlerde Protestan misyonerliğinin destekçisi olarak, açmış oldukları kilise ve kolejlerde Ermenilere, kendi tarihleri, dil ve kültürleri, insan hakları ve milliyet prensipleri gibi konularda bilgiler aşılamlar böylece Osmanlı İmparatorluğu üzerinde himaye hakkı iddia edebileceği küçük bir Protestan topluluğuna sahip olmuşlardır⁷⁰⁷.

24 Şubat 1847 tarihli bir belgede, Protestanlığa dönen Ermenilerin diğer mezhepten olan soydaşlarınca rahatsız edilmemeleri için Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tedbirler dolayısıyla İngiliz büyükelçiliği'nin Hariciye Nezâreti'ne teşekkürü söz konusudur⁷⁰⁸.

⁷⁰³ İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 39.

⁷⁰⁴ Erzurum murahhası iken istifa ederek Eçmiyazın mekteb-i kebiri müdürlüğüne tayin olunduktan sonra, Rusya tarafından zararlı fikirleri olduğu gerekçesiyle kovulmuş ve Ermeni Patrikhanesine bağlı, İzmit'teki Ermas Manastırı müdürlüğüne getirilmiştir. *BOA. Y. PRK. AZJ.* 17/9, 25 Haziran 1890 (1307.Za.8).

⁷⁰⁵ *BOA. Y. PRK. AZJ.* 17/9, 25 Haziran 1890 (1307.Za.8).

⁷⁰⁶ *BOA, A. MKT. MHM.* 643/28, 30 Mayıs 1904 (1322.Ra.14).

⁷⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 129. 1897 Nüfus sayımına göre Erzurum'da 109.818 Ortodoks ve Gregoryen Ermeni, 8.199 Katolik Ermeni ve 2.130 da Protestan Ermeni bulunmaktadır. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 198. 1914 yılı sonları itibarıyla bu rakamlarda çok az bir artış yaşanmıştır. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 143.

⁷⁰⁸ *BOA. HR. SYS.* (Hariciye Siyasi Kısım) 1328/3.

Misyonerlerin Anadolu'da başta Ermeniler olmak üzere diğer azınlıklara yaklaşımları, sadece okul, yetimhane ve sağlık teşkilatları vasıtasıyla olmamış, Amerika ve İngiltere'de toplanan para vs. ianelerin Ermeni yetim ve muhtaçlarına dağıtımını yapılmak suretiyle, başka yollara da başvurulmuştur. Bu gelişmeleri, sayısız İngiliz misyonerin teşvikiyle Ermenilerin Protestan olması izlemiştir⁷⁰⁹. 1892 yılı itibariyle Erzurum'daki 134.967 kişilik Ermeni nüfusunun, 120.273'ü Gregoryen, 12.022'si Katolik ve 2.672'si de Protestan'dır⁷¹⁰.

Protestan misyonerler özellikle, gayrimüslim unsura ve daha ziyade de Ermeni ve Rum azınlıklara temin ettikleri silah ve dağıttıkları menfi içerikli evraklarla bunları ihtilal ve isyana sevk etmişlerdir⁷¹¹. 1810 yılında ABD'de Boston'da kurulan American Board adlı misyoner örgüt, yapılan bağışlarla, Anadolu'nun birçok şehrindeki kiliseleri ihya ederek, okul açma faaliyetlerine girişmiştir. Ermenileri hedef kitle olarak seçen Amerikalı misyonerler, hatırı sayılır Hıristiyan nüfusa sahip ve özellikle Ermeni milletinin yoğun olduğu bölge ve şehirleri mesken tutmuşlardır⁷¹². American Board misyonerleri, doğuda bazı Ermenilerin yanında bir kısım Yezidileri de Protestanlaştırmaya muvaffak olmuşlar, hatta Dersim Dağı'nda meskûn Kürtlerden de bu mezhebe geçenler olmuştur. Misyonerlerin Bektaşilik kılıfı altında yürüttükleri propaganda faaliyetlerinde Kızılbaş toplumunun hedef kitle olarak seçildiği görülmüştür⁷¹³.

Ermeni Kilisesi'nin Ermeni meselesindeki rolü incelendiğinde, kilisenin dinî veya ideolojik alt yapıdan yoksun olarak, sadece politik girişimlerle olaya yaklaştığı görülmektedir. Kilisenin bu tavrı, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren elde ettiği siyasi konumunun bir neticesi olarak tezahür etmiştir. Kilise ve misyonerler, hadisenin dinî yönüyle ilgili gibi görünse de ortaya koydukları icraatlar, siyasi amaçlarla yola çıktıklarını göstermektedir. Öte taraftan pek çoğu ilk defa kullanılan arşiv belgeleri de göstermektedir ki misyonerlerin Doğu Anadolu'daki Ermenileri kışkırtmakta oldukları ve Müslüman ahalinin dinî hassasiyetini harekete geçirerek büyük bir olaya yol açtırmak istedikleri, artık tarihî birer hakikattir.

⁷⁰⁹ Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, s. 80.

⁷¹⁰ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 137.

⁷¹¹ Metin Hülâgü, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, s. 42.

⁷¹² Şafak, *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, s. 64.

⁷¹³ Kemalettin Kuzucu, "II. Abdülhamid Dönemi Lâyihalarında Ayrılıkçı Hareketleri Önlemeye Yönelik Sosyo-Kültürel Çözüm Önerileri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun 2009, s. 281.

4.1.1.4. Asayiş ve Güvenlik Sorunu

Osmanlı ordusu 1877–78 savaşında doğuda ve batıda Ruslara yenilince, ortaya çıkan genel asayişsizlik ortamından faydalanan Kürt aşiretler, İran ve Doğu Anadolu’da avantajlı duruma geçmeye çalışmışlardır⁷¹⁴. Doğuda sınırın iki tarafında bulunan Hıristiyan köylerini yağmalamaya başlamışlardır. Örneğin 1877 Haziranı’nın sonlarında Şeyh Celaleddin önderliğinde sınırı geçerek Müslüman ve gayrimüslim köylerine geniş çaplı saldırılar düzenlemişlerdir. Patrikhane’ye gelen bilgilere göre Van bölgesinde 25 köy Kürtler tarafından yağmalanmıştır⁷¹⁵. Bu olaylar haber alınır alınmaz hükümet bölgeye askeri güç göndererek Kürtlerin sınırı tecavüz etmelerini önlemeye çalışmıştır. Buna rağmen Kürtler, Elbağ civarındaki Ermeni ve Nesturi köylerine saldırmaya devam etmişlerdir. Özellikle Şikak Aşireti, Van ve Bayezid civarında Müslim veya gayrimüslim farkı gözetmeksizin köyleri yağmalamaya devam etmiştir.

Bir başka Kürt saldırısı Osmanlı Ordusu’ndaki düzensiz Kürt alayları tarafından Bayezid’de gerçekleşmiştir. Bir Protestan Ermeni’nin belirttiğine göre bu saldırılar sırasında Müslüman halk bile Ermenileri korumaya çalışmış ise de kendileri de kurban olmaktan kurtulamamışlardır⁷¹⁶.

1879 tarihli bir Mühimme Defterinde Erzurum, Van, Diyarbakir ve Mamuretülaziz Vilayetlerinde Kürtlerin Ermeni köylerine tasallut ile cinayet ve gasp gibi uygunsuzluklara bulaştıklarından bahisle, buralarda asayişin sağlanması için gereken tüm tedbirlerin alınması, adı geçen Kürtlerin zulümlerini genişletmelerine meydan verilmemesi ve şikâyetlerin giderilmesi ile gerekli adli sürecin tamamen işlettilerilerek “...*emsâline ibret-i müessire*...” olacak şekilde cezalandırılmaları istenmiştir. Bunun için de önde gelen devlet adamlarından ve Şurâ-yı Devlet azasından Ali Şefik Bey görevlendirilerek, emrine yeterli miktarda askeri kuvvet verilerek bölgede huzur ve asayişini sağlamak için gönderildiği bildirilmiştir⁷¹⁷.

⁷¹⁴ Daha savaş sırasında, savaştan birinci derecede etkilenmeyecek olan Dersim Sancağı’nda bile, Hozat ve Mazgirt bölgelerindeki askerlerin Erzurum’a gönderilmesini fırsat bilen aşiretler, asayiş bozucu faaliyetlerde bulunmağa başlamışlardır. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdari, İktisadi ve Sosyal Yapı)*, Elazığ 1998, s. 110.

⁷¹⁵ Yabancı bir kaynakta, bu yağmalama olaylarında, Zeki Paşa komutasındaki Türk ordusu’nun Kürtlerle birlikte hareket ettiği iddiası yer almaktadır. William Miller *The Ottoman Empire 1801-1913*, Cambridge 1913, s. 429.

⁷¹⁶ Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia (1877–1897)*, Ankara 2000, s. 1-2.

⁷¹⁷ *BOA. A. DVN. MHM. d. (Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Mühime Defterleri)*, 263, s. 55.

Erzurum Valisi, bir ara, Rusya ve İran sınırları üzerinde bulunan Kürt Reislerini yanına çağırarak bundan böyle Ermeni ve diğer ahaliye hiçbir zarar vermemeleri için kendileri ve halkları adına teminat olarak gerekli uyarı ve tembihlerde bulunmuştur⁷¹⁸.

Erzurum Vilayeti dâhilindeki Kiğı Ermenilerinin, Çapakçur Eşkiası ile Kürt Aşiretlerinin saldırılarından şikâyetçi olmaları üzerine yapılan tahkikatta, bu Ermenilerden bir kısmının hakikaten ihtiyaç sahibi ise de diğerlerinin tüccardan para alamadıklarından ve çoğunun ziraat ehli olmadığından, ticaret için harice dahi gidemediklerinden, karışıklık bahanesiyle, vermeleri gereken vergileri vermek istemediklerinden bu gibi yollara tevessül ettikleri tahakkuk etmiştir⁷¹⁹.

Kürtlerin saldırılarının kesilmemesi üzerine, Erzurum Valisi Rauf Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen bir telgrafnamede, adı geçen bu eşkıyaların tecavüzlerinin önlenmesi için Bitlis Vilayeti'ne İrade buyrulması arz edilmiştir⁷²⁰.

1891 tarihli bir arşiv belgesinde Dersim'deki Kürt eşkıyalarının Müslüman ve Ermeni köylerine saldırımları üzerine ahalinin verdiği dilekçeler üzerinde durulmuş ve Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından, Ermenilerin isyan çıkarma emarelerinin belirttiği böyle nazik bir zamanda, askeri, dağlık arazide yuvalanmış olan eşkıya üzerine sevk etmenin makul olmayacağı ve Dersim yöresine kudretli bir mutasarrıfın tayini tavsiye edilmiştir⁷²¹.

Zaptiye Nezâreti'nden kaleme alınan bir mazbatada da İstanbul'daki Aşiret Mektebi'nde okuyan öğrencilerin, Erzurum ve Van taraflarındaki aşiret reislerine mektuplar yollayarak bu aşiretleri, Ermeniler aleyhine tahrik ettiklerine ilişkin bir tahkikattan bahsedilmektedir⁷²².

1880 yılında ıslahâta memur edilen 1. Komiser Yusuf ve Mazhar Paşalar ile 2. Komiser Serkis ve Noryan Efendi'lere verilen ıslahât talimatında savaş gailerini dolayısıyla, oralarda eskisi kadar asker konuşlandırılmadığı için bu durumdan istifade ederek pek çok zulüm ve zorbalık yapan özellikle, Dersim Eşkiası, Mutki Kürtleri, Hasenanlı Aşireti ve İsalı Kabilesinin itaat altına alınması emredilmiştir⁷²³. 1891 tarihli bir arşiv belgesinde, asayişin sağlanması noktasında çok önem verilen Hamidiye

⁷¹⁸ BOA. Y. PRK. EŞA. 12/57. 9 Aralık 1890 (1308.R.26).

⁷¹⁹ BOA. A. MKT. MHM. 639/25, 24 Şubat 1896 (1313.N.11).

⁷²⁰ BOA. Y. PRK. DH. 9/7, 24 Kasım 1895 (1313.C.7).

⁷²¹ BOA. Y. MTV. 49/71, 18 Mart 1891 (1308.Ş.27).

⁷²² BOA. Y. PRK. ZB. (Zabtiye Nezâreti Marûzâtı) 16/66, 31 Ekim 1895 (1313.Ca.13).

⁷²³ BOA. İ. DH. 63676, 5 Nisan 1879 (13.R.1296).

Alayları sayesinde, düzenin sağlanmasının yanı sıra doğu ve güneydoğu havalisinin ıslah edilmesinin de önemli bir unsuru olduğu belirtilmiştir⁷²⁴. Buna rağmen Ermeniler, Hamidiye alaylarının varlığından duydukları rahatsızlıkları, buldukları her fırsatta dile getirmişlerdir⁷²⁵. Başka bir belgede, Kiğı Kazâsı'nda 12 Ermeni kızının kaçırıldığı ve Pasinler'de bazı köylerin yağmalandığı haber verilmiş ve gerçekleştirilen operasyonlarda, el konulan hayvan ve malların sahiplerine iade edilmiş olduğu ve kızlar konusunda haberleşmenin devam ettiği bildirilmiştir⁷²⁶.

Asayiş ihlal eden bazı hallerin de misyonerlerin çalışmaları olduğunu ortaya koyan bir başka arşiv belgesinden anlaşıldığı kadarıyla, Erzurum'daki Amerika konsolosunun memuriyeti uzun zamandır Bâb-ı Âli'ce tasdik edilmemiş ve bunun gerekçesi olarak da bu konsoloshanenin Amerikan misyonerlerinin şehirde asayiş bozucu faaliyetlere ses çıkarmaması gösterilmiştir. Aynı belgede, Amerikan sefirinin, misyonerlerin çalışmaları sonucu bazı Ermenilerin Protestanlığa geçtiklerinin doğru olmadığı ve misyonerlere atfedilen kabahatlerin Ermeni Patriği'nin şahsi menfaat sağlamak istemesinin bir sonucu olduğu ve misyonerlerin masum oldukları gibi ifadeleri de yer almıştır⁷²⁷. Bu son ifadelerin, Protestanlığı terviç etmek isteyen İngiliz kökenli Amerikalıların, Katolik Ermeni Patriğine karşı bir ayak oyununun neticesi olduğu açıktır. Devletin, ABD'li konsolosun görevini onaylamamasına rağmen, bu görevin Erzurum'da yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Vilayetlerin genel durumları ile ilgili padişaha sunulan bir raporda, Amerika hükümetinin Erzurum'da tebaa ve ticaret noktasında önemli bir münasebeti bulunmamasına rağmen burada -görevi onaylanmamasına rağmen- bir konsolos bulundurmasının garip görüldüğü ve erbab-ı ihtilale ders hocalığı yapan ABD'li misyonerlerle konsolos arasındaki ilişkilerin dikkatten uzak tutulmaması gereği ifade edilmiştir⁷²⁸.

XIX. yüzyılın sonlarında 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nın da etkisiyle Doğu Anadolu'da ortaya çıkan bunalım ve asayişsizlikten yararlanan ihtilalci Ermeni cemiyetler, durumun nezâketini kendi lehlerine çevirmek ve davalarını haklı göstermek gibi amaçlarla, bölgedeki asayişsizliği körüklemişlerdir. Ayrıca misyonerlerin asayiş

⁷²⁴ BOA. Y. PRK. ASK. 48/39, 21 Şubat 1891 (1308.B.12).

⁷²⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 91/85, 19 Haziran 1893 (1310.Z.5). Bu belgede, Erzurum'un Rus konsolosuna ve maiyetinin Kars'a giderek geri döndüğü ve yolda görüştüğü Ermenilerin, kendilerine alaylardan şikâyetlerde buldukları belirtilmiştir.

⁷²⁶ BOA. A. MKT. MHM. 643/4, 2 Kasım 1902 (1320.Ş.1).

⁷²⁷ BOA. Y. PRK. HR. 3 Mayıs 1898 (1315.Z.12).

⁷²⁸ BOA. Y. PRK. MYD. 20/87, 31 Ocak 1898 (1315.N.9).

ihlal eden hareketlere ön ayak olması, devletin bölgede güçsüzlüğü gerçeğini ortaya koyacak ve büyük devletlerin müdahalesine meşrû bir zemin hazırlanmış olacaktır. Osmanlı Devleti, tüm bu girişimlerin önünü alabilmek için, kanuni tüm imkânlarını seferber etmiş ve asayiş ihlal eden hallerin ortadan kladırılması için kolluk kuvvetlerini güçlendirerek devreye sokmuştur. Alınan tüm önlemlere rağmen bölge güvenliğinin istenen düzeyde sağlanamamasının ise, misyonerlerin ve Ermeni cemiyetlerinin, yurt dışı bağlantıları tarafından takviye edilmiş olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir.

4.1.1.5. İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Çalışmaları

Osmanlı'da 1860 yılından itibaren, sosyal amaçlı olduklarını iddia eden Ermeni Cemiyetler kurulmuştur. Bunlardan bazıları, Hayırsever Cemiyeti (İstanbul 1860), Araratlı (Van), Okul Sevenler (Muş), Doğu (Muş), Milliyetçi Kadınlar'dır (Erzurum). Bunların yanında ihtilalci karakterli Kara Haç (Van 1878), Anavatan Müdafileri (Erzurum 1881) gibi cemiyetler de kurulmuştur⁷²⁹.

Rus Ermenileri, milliyetçi ideolojilerini Doğu Anadolu'ya getirene dek Ermeni İsyanı, Osmanlı Devleti için gerçek bir sorun teşkil etmemiştir. Yukarıdaki cemiyetlerden başka, Ermeni isyanına iki parti önderlik etmiştir. Bunların birincisi olan Hınçak İhtilalci Partisi, Rusya'dan gelen Ermeniler tarafından 1877'de İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulmuştur. Diğeri olan Ermeni İhtilalci Federasyonu (Taşnaklar) ise 1890'da Tiflis'te kurulmuştur. Şiddete dayanan yöntemleri benimseyen bu partilerin parti bildirgelerinde, Osmanlı'ya karşı silahlı ihtilal çağrısı yer almıştır. Marksist olan bu iki parti, milliyetçiliği, ihtilal felsefelerinin en önemli kısmı haline getirmiştir⁷³⁰.

Hınçak Komitesi, 1889 tarihinde Londra'da, Anadolu'daki Ermenileri tahrik amacıyla **Tuğyan-ı Cedid**, ve **Açık Mektup** isiminde iki risale yayınlamıştır⁷³¹. Bu eserlerin muhtelif yerlerinde, kendilerinin anarşist olduklarını, soğukkanlılıkla bir yere varılamayacağını, Anadolu'da bağımsız, milli bir hükümet kurma amacıyla olduklarını, sosyalist fikirlerin bir gereği olarak zengin-fakir ayrımının kalkması gerektiği⁷³² gibi ihtilalci yaklaşımlarını ifade etmişlerdir. Hınçaklar, merkezlerini Londra'ya taşıyarak

⁷²⁹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, ss. 128-129.

⁷³⁰ Justin McCarthy, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", *Temel Bilgi ve Belgeler*, s. 63.

⁷³¹ *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001, ss. 6-9.

⁷³² Bu kısım şöyle dile getirilmiştir; "...ziraat ve ticaret ve fabrika ve vapur ve şimendifer gibi vesait-i serveti, eyâdi-i sermâyedârândan nez' ile bunları umûm ahaliye tahsis ve teslim etmek kaziyelerine matuf..." *Ermeni Komiteleri*, ss. 6-9.

burada, günlük Hınçak Gazetesi'ni çıkarmışlar ve bu gazete nüshalarını Anadolu'ya bol miktarda göndermişlerdir. Taşnaksutyun komitesinin ilk faaliyetleri de; Anadolu'ya silahlı teröristler sızdırmak, Türkiye Ermenilerini silahlandırıp onlara silahlı eğitim vermek olmuştur⁷³³.

Ali Şahbaz, İsmail Rıdvan ve İbrahim isimli kişilerin mührünü taşıyan bir jurnal belgesinde, masraflarını karşıladıkları güvenilir birini, gizlice Ermeni fesat cemiyetine sokmayı başardıkları ve bu cemiyetin merkezi Marsilya'da bulunmasından, bu kişiyi Marsilya'ya göndererek cemiyetin liderleri ve ajanları hakkında bilgi toplamak için faaliyete geçtikleri yazılıdır⁷³⁴.

Yukarıdaki sebeplerden de görüleceği üzere, iç ve dış amillerin etkisiyle doğup büyüyen Ermeni meselesi, büyük devletler tarafından, Osmanlı Devleti'ni dış politikada savunmasız bırakmaya yönelik bir araç olarak ele alınmıştır. Nüfusunun önemli bir bölümünü Ermenilerin oluşturduğu Erzurum gibi bir vilayet de Ermenilerin ve büyük devletlerin ilgi alanlarına girmiştir. Bu vilayetteki devrimci Ermeniler, propagandist papazlar, misyonerler ve yabancı misyon şeflerinin de etkileriyle yıllarca beraber yaşayan Müslüman ve Ermeni ahali, birbirine düşürülmek istenmiştir. Toplumsal hayatta uyum içerisinde yaşamlarını sürdüren bu iki grup halk, yukarıda sayılan sebeplerin neticesi olarak, bu uyumun bozulduğu ortamda karışıklık ve asayişsizlik nedeniyle zor günler yaşamıştır. Bu çalışmanın Vilayet İdaresi bölümünde de gösterildiği üzere, Ermeniler, nüfusları nispetinde, vilayetin yönetiminde de söz sahibi durumuna yükselmişler ve bu ayrıcalıklarını, çıkardıkları gailelere rağmen korumuşlardır.

4.1.2. Erzurum Ermeni Olayları

Ermeniler, Erzurum'da, 1890 ve 1895 yıllarında iki büyük olay çıkarmışlardır. İlk olay, Ermeni Kilisesi ve Sanasaryan Mektebi'nde savaş aletleri yapıldığının ihbar edilmesi üzerine, buraların aranmasına tepki gösteren Ermeniler tarafından çıkarılmıştır. İkinci olay ise Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi gereğince doğudaki Altı Vilayet'te Ermeniler lehine ıslahât yapmaya söz vermiş olan Osmanlı Devleti'nin bölgeye, ıslahâta memur edilen ve Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Ahmed Şakir Paşa'ya göndermesi üzerine çıkmıştır. İslahât programına Erzurum'dan başlayan Şakir Paşa,

⁷³³ Neşide Kerem Demir, *The Armenian Question in Turkey*, Manisa 2000, s. 36.

⁷³⁴ *BOA. Y. PRK. AZJ*, 17/9, 25 Haziran 1890 (1307.Za.8).

Ermenilerin isyanı ile karşılaşmıştır. Osmanlı arşivinden elde edilen ve pek çoğu ilk defa kullanılan belgelerle olayların vukuu, ayrıntılı bir şekilde verilecektir⁷³⁵.

4.1.2.1. 20 Haziran 1890 Olayı

Bu olay, Erzurum'daki Sanasryan Ermeni Mektebi ve Ermeni Kilisesi'nin demir atölyelerinde savaş aletleri yapıldığı konusunda, Erzurum merkez komutanına, isimsiz ihbar mektupları gönderilmesi ve devlet tarafından buraların aranması emrinin verilmesi üzerine, yapılan aramaları protesto eden Ermeniler tarafından çıkarılmıştır.

Konu ile ilgili Sadâret telgrafında, Erzurum'da Hıristiyan kilisesinin avlusunda yapılan demirhanede, bol miktarda malzeme ile bir adet torna tedarik olunarak, savaş aletleri imal edilmekte bulunduğu ve (Ermenilere ait) Sanasryan Mektebi'nde dahi böyle bir imalathanenin mevcut olduğu IV. Ordu Komutanlığı'ndan bildirilmiş olduğu, hem kilisenin ruhani liderine hem de okulun müdürüne şüpheleri gidermek için arama yapılacağı söylendiği ifade edilmiştir⁷³⁶. IV. Ordu telgrafnamesinde ise; bu mealde çokça istihbarat alındığı, şüphelerin giderilmesi için gerekli aramaların zaman geçirmeden yapılması gerektiği ve kilise etrafında “*fatîn ve dirâyetli*” ajanlar bulundurularak hiçbir şeyin gözden kaçırılmaması gerektiği ifade edilmiştir⁷³⁷.

Olaya sebep olan ve isimsiz, “Muhbir-i sadık” imzalı olarak yazılan, istihbarat raporunda (rapor, Erzurum Merkez kumandanı Rahmi Paşa'nın evine bırakılmıştır), Ermenilerin söz konusu kilise ve mektep demirhanelerinde Müslümanları katletmek için harp aletleri yaptıkları belirtilmiştir. Devamında, kilise ve mektepte adı geçen demirhanenin hangi kapısından girilmesi gerektiği, aramanın hangi gün yapılması gerektiği, aramaya nereden başlanması icap ettiği ayrıntılı bir biçimde anlatılmakta ve aramanın, aniden ve habersizce yapılması gerektiği beyan edilmektedir⁷³⁸.

⁷³⁵ Şurâsı da ilaveten beyan edilmelidir ki; 1893 tarihinde Erzurum merkez ve mülhakatında toplam 54.251 erkek ve 45.819 kadın Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfusun sayımında, Ermeni memurlar da görev almıştır. *BOA. Y. PRK. DH. 7/7*, 17 Ekim 1893 (1311.R.7).

⁷³⁶ *BOA. Y. PRK. AZN* (Adliye ve Mezahib Nezâreti Marûzâtı), 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10). (Sadâret telgrafnamesi)

⁷³⁷ *BOA. Y. PRK. AZN*, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10) (IV. Ordu telgrafnamesi).

⁷³⁸ *BOA. Y. PRK. AZN*, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10), (Belgede dipnot olarak yazılmıştır) Muhbir-i sadık'ın verdiği ayrıntılara bakılırsa bir Müslüman'ın kilise ve okulun içyapısı ve odaları ile ilgili bu kadar ayrıntı vermeyeceği anlaşılabilir. Bu görüş, isimsiz muhbirin Müslüman olamayacağı ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim bir Ermeni'nin hatıralarında, haber verenlerin Katolik Ermeni papasları olduğu, aramanın iki saat önceden okul idaresine haber verilmesi işini de Köpek Bogos adında bir Ermeninin yaptığı ifade edilmiştir. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 458.

Vali Samih Paşa'nın raporunda ise⁷³⁹, Arama ve teftiş işlemlerinin, gayet salim ve nazik bir surette cereyan ettiği, gerek mektepte gerekse kilisede ufak tefek demir parçalarından başka, savaş aletlerine rastlanmadığı bildirilmiştir⁷⁴⁰. Arama sonucu, 18 Haziran 1890 tarihli ve şifreli telgrafname ile⁷⁴¹ Bâb-ı Ali' ye bildirilmiş ve o gün akşama kadar şehirde hiçbir dedikodu meydana gelmediği ifade edilmiştir. O günün gecesinde, bazı müfsitlerin murahhashanede bir araya geldikleri de söz konusu edilmiştir.⁷⁴²

Valinin raporunda, ertesi gün (19 Haziran) Ermenilerin dükkânlarını açtığı ve iş-güçlerine bakıyorlar iken, bir kısım Ermeni mektebi öğrencileri ve gençlerin, kendilerini gizleyerek dükkânları kapatmağa çalıştığı, Murahhashane ve kilise avlusunda bir miktar Ermeni vatandaşın da biriktiğinin duyulduğu dile getirilmiştir. Bu biriken kişilere toplanma sebepleri sorulduğunda ise, kilise ve okulun aranması işlerinden duydukları memnuniyetten başka, istihbaratı yapan kişinin ortaya çıkarılmasını, bu yolda da padişaha bir telgraf çekeceklerini ve kendilerine zorluk çıkarılmamasını istedikleri ifade etmişlerdir. Ayrıca bu kişiler, telgrafi gönderdikten sonra da dağılacaklarını ve dükkânları açtıracaklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine, telgraf çektirilmiş ve dükkânlar açtırılarak, şehirde asayiş sağlanmıştır. Bir sonraki gün, 20 Haziran 1890 Cuma günü, Ermeniler dükkânlarını açtıkları halde, bir kısım Ermeni öğrenci ve gençlerin, esnafa, tekrar dükkânlarını kapatmaları için baskı yaptığı, bundan sonra da kilise avlusu ve Ermeni mezarlığında toplandıkları bildirilmiştir. Toplanan bu grubun dağıtılması için gerekli nasihatlerde bulunulmuş, dükkânların açılması sağlanmış ve asayiş sağlamak adına polis komiserleri ve polis memurları ile bir jandarma müfrezesi beraberlerinde gönderilmiştir⁷⁴³.

⁷³⁹ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10), (Vali Samih Paşa imzalı Rapor)

⁷⁴⁰ Vali Samih Paşa'nın bir başka raporunda; "...kemâl-i suhûletle taharriyat icrâ olunup ve orada başka kesân bulunmayıp, ahâli haberdar bile olmamış ve ba'det- taharrî, önünde hiçbir güft-gû ve makale tahaddüs etmeyip gerek mektep müdürü ve gerek murahhas beyan-ı teşekkür etmiş..." denilerek aramaların, "...sûret-i hakîmanede..." yapıldığını vurgulamıştır. BOA. Y. A.HUS. 236/11, 27 Haziran 1890 (1307.11.4). Yine Samih Paşa'ya ait bir raporda, Nizâmiye, Merkez ve Redif Kumandanları, Vilayet Mektupçusu, Maarif Müdürü ve Polis Komiseri ile birlikte yapılan aramada, okulun, ambarlarına kadar her yerin ve kilisenin de her tarafının arandığı, demirhanelerde, anahtar, kapı rezesi ve başka ufak tefek demirden bazı şeyler açıkta olmakla, öğrencilere eğitim verildiği ve silah üretimi yapılmadığının tahakkuk ettiği ifade edilmiştir. BOA. Y. PRK. ASK. 62/100, 4 Temmuz 1890 (1307.Za.17).

⁷⁴¹ Şifreli: kimse anlamayacak surette, gizlice telgraf çekmekte kullanılan, rakamdan ibaret rumuz usulü. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 780.

⁷⁴² BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10). , (Vali Samih Paşa imzalı Rapor)

⁷⁴³ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10), s. 2, (Vali Samih Paşa imzalı Rapor)

Kısa bir süre sonra Ermeni isyancıların, murahhası dövdükleri, dükkânları yağma ile kapattırmaya çalıştıkları haber verilmiş, bunun üzerine jandarma birliği bunlar üzerine gönderilmiştir. Sonra bu isyancılar, Müslümanların dükkânlarını da yağmalamaya başlayınca jandarmalara yardımcı kuvvet olmak üzere, nişancı taburundan üç müfreze, Kilise Kapısı denilen murahhashane önüne, yol ağızlarına ve diğer yerlere gönderilmiştir. Hapishanenin ve konsoloshanenin korunması için de hemen nizâmiye ve jandarma birlikleri ayarlanmıştır. Nişancı Taburu Binbaşısı, Kilise Kapısında ve murahhashane önünde kalabalığın dağılması için sözlü uyarıda bulunmuş ise de murahhashane içinden ve kilise etrafından Ermeniler, rovelver ile ateş ederek bir askeri şehit etmiş ve üç askeri yaralamışlardır. Kilise, Murahhashane ve evlerin damlarında pek çok Ermeni, askerler üzerine taş yağdırmaya, bazı evlerin pencerelerinden asker üzerine silah atılmaya ve Müslümanların dükkânları da yağmalanmaya başlayınca, çarşıda bulunan köylü ve ayak takımı ve odun arabacıları, arabalara yüklenmiş olan odunları alarak çarpışmaya koyulmuşlardır. Olayın büyümesi üzerine alınan, askeri ve mülki önlemler sayesinde karışıklık bir buçuk saat içinde giderilmiştir. Müslümanlar, Ermenilerden sayıca fazla olmalarına rağmen, çoğunun bu olaylara karışmaması ve Ermenileri bile evlerine alarak korumaya çalışması, daha fazla can kaybını önlemiştir⁷⁴⁴.

Olayın büyüdüğü o günün gecesinde ise, nizâmiye ve jandarmadan pek çok asker, şehir içinde ve dışında devriye gezerek, sokağa çıkma yasağı uygulanmış, imam ve muhtarlar vasıtasıyla halka öğütler verilerek asayişin devamına çalışılmıştır. 21, 22 ve 23 Haziran günlerinde herhangi bir olay meydana gelmemiş, başsavcı yardımcısı ve polis komiserleri refakatine belediye ve seyyar tabip ve cerrahları ile kilise hademesi de bulundurulmuş yaralı ve ölümlerin muayenesine çalışılmıştır⁷⁴⁵.

Olaylar sonunda yaralı ve ölümlerin tespiti, İstinaf Mahkemesi Başsavcılığı'nın hazırladığı resmi rapora göre ele alınmıştır⁷⁴⁶. Rapora göre, Ermenilerden 9 kişi ölmüş olup, bunlardan biri, kilisenin içinden atılan rovelver kurşunu ile yüzünden vurulmuştur (Kilisede Müslüman olmadığı ve askerler de rovelver kullanmadığına göre bu kişinin, kendi soydaşları tarafından vurulduğu dile getirilmiştir). Bir diğeri, Mahallebaşı ve diğer yerlerdeki Ermeni evlerinden atılan rovelver kurşunları ile yaralanıp ölmüş, diğer

⁷⁴⁴ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, s. 2.

⁷⁴⁵ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, s. 3.

⁷⁴⁶ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, s. 3.

altı-yedi ölünün ise, otopsi raporuna göre, bıçak ve bostan şişlerinden yaralanmış oldukları belirlenmiştir. Yaralı olarak ele geçen 10 Ermeni'nin yaraları, başlarında olduğuna göre, Ermeni evlerinin damlarından atılan taşların bunlara isabet ettiği anlaşılmıştır. Diğer yaralılar ise kesici aletlerle yaralanmışlardır. Hafifçe yaralı olan diğer 64 Ermeni'nin çoğunun, diz kapaklarıyla dirseklerinden, baş ve ellerinden yaralanmış olmaları, bunların, olay esnasında kiliseden çıkarken, birden, birbirlerini ezmeleri sonucu bu hale geldikleri anlaşılmıştır. Bazıları değnek ve kesici aletlerle yaralanmış ise de failleri henüz ortaya çıkmamıştır.

Olayın bilânçosunu değerlendiren Vali'nin raporuna göre, Müslümanlardan 1 asker şehit olmuş ve 3 zabıta eri yaralanmıştır. Ahaliden 45 kişi savaş aleti ve yaralayıcı cisimlerle yaralanmış ve yine İslam ahaliden 2 kişi de yaralayıcı cisimlerle öldürülmüştür. O günlerde yaralılardan bir Ermeni ve bir Müslüman daha vefat etmiş, diğerleri de eşit bir şekilde tedavi edilerek ayağa kalkmaları sağlanmıştır. İngiltere, Fransa, Rusya, İran ve İtalya Konsoloshaneleri ise yayınladıkları müşterek bir takirde, hükümetin tedbirlerinin hakkıyla yerine getirildiği bildirilmiş ve her birerlerine ayrı ayrı cevap nameler ile memnuniyet gösterilmiştir.⁷⁴⁷

Erzurum Valisi'nin "İfade-i Mahsusa" suretinde, olarak olayla ilgili raporuna melfuf bir takdiminde ise⁷⁴⁸; isyancıların, Ayastefanos Muahedesi'nin 16. ve Berlin Muahedesi'nin 61. Maddeleri'nde söz konusu olan hürriyete dair, birçok vakitten beri broşürler düzenleyerek içeride ve dışarıda komiteler aracılığıyla bütün Ermenilerde bağımsızlık fikrini uyandırmaya pek çok çalıştıkları ve başarılı da oldukları belirtilmiştir. Valinin ifadesine göre, bu uğursuz fikirleri gerçekleştirebilmek için Erzurum'un birçok mahallesinde Müslüman kılığına girerek her tür rezilliği işlemişler ve bildikleri her tür fesat çalışmalarını yaparak en son bu muhbir meselesini bahane ederek, bahsedilen (yukarıda oluş şekli anlatılan) olaya sebep olmuşlardır⁷⁴⁹.

Vali ayrıca, Ermenilerin bu hareketlerine karşı hükümet tarafından aynı ile karşılık verilmiş olması durumunda, olayın daha çok büyüyeceğinin ve belki bir katliama kadar gidebileceğinin şüphesiz olduğunu vurgulamıştır. Ancak alınan tedbirler dolayısıyla, isyancıların hepsi dağıtılmış ve Avrupa'ya karşı göstermek istedikleri

⁷⁴⁷ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, s. 4, (Vali Samih Paşa imzalı Rapor).

⁷⁴⁸ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, s. 7.

⁷⁴⁹ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49, 26 Ağustos 1890 (1308.M.10).

zulüm hallerine meydan verilmeyerek, kendileri de pişman olmuşlar ve asayiş tam anlamıyla sağlanarak hepsinin rahat ve emniyetleri sağlanmıştır⁷⁵⁰.

Erzurum İsyanı ile ilgili olarak kaleme alınan bir başka mazbatada devletin, Ermenilere karşı iyi niyetini her zaman koruduğu, onların güvenlik ve rahatlarını sağlamanın, devletin en önemli vazifelerinden biri olduğu ve onlar içinde asayişi bozan veya fesat çıkaranlara karşı da devletin, kendi terbiye mekanizmalarını harekete geçirmesinin yanlış olmadığı belirtilmiştir⁷⁵¹.

Bu olayın aydınlanması hakkında hassas davranan Bâb- Âlî, Erzincan'dan Erzurum'a 2 veya 4 tabur piyade ile Erzurum ve civar köylerde gezdirilmek üzere bir alay süvarinin sevk edilerek gönderilmesini uygun bulmuş ve zanlıların muhakemelerinde adalet ve hakkaniyet ilkelerine bağlı kalmanın önemini ifade ettikten sonra diğer zanlıların takibatında da soğukkanlı davranılmasını tavsiye etmiştir⁷⁵². Saffet Paşa'nın mütalaasında Erzurum Olayı, mahalli hükümetin hatasının bir neticesi gibi gösterilmiş ise de teferruatına dair izahatta bulunulmamıştır. Konuyla ilgili arşiv belgesinde, hükümetin Ermenilere karşı uyanık davranmasının gerekliliği üzerinde durulurken, Ermenilerin bu tür ayaklanma gibi vesilelerle Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin kendilerine sahip çıkmasını sağlama niyetinde olduklarının aşikâr olduğu belirtilmiştir⁷⁵³.

Olayla ilgili resmi belgeler yukarıdaki gibi iken, olayın dış basında nasıl ve ne suretle ele alındığını da incelemek gerekir. Yapılacak değerlendirmede, olaya yaklaşım tarzı ve dış basının ön yargılı yorumları dikkatten kaçmayacaktır.

New York'ta yayınlanan Union Post Gazetesinde Erzurum Olayı şu şekilde anlatılmıştır⁷⁵⁴; "...*taharriyat icra olunup silah bulunamamıştır. Kiliseye hakaretler edilip meçhul olan bir muhbirin ihbarına dayanan askerler, kutsal mekânları alt üst etmişlerdir. Müslümanlar ile hükümetin garazkârlık ve haksızlığı birçok kimselere zarar verdiğiinden, Ermeniler, dükkânlarını kapamışlardır. Kapamayanların tehdit edildiği rivayet edilmiştir. Okullar da kapatılıp anahtarları hükümete gönderilmiştir. Bu protestonun gayet mutedil olduğunu zannederiz. İki gün sonra Cuma günü bazı Ermeniler ayinden sonra kilise avlusunda toplanıp müzakere etmekteydi. Bunları*

⁷⁵⁰ BOA. Y. PRK. AZN, 4/49.

⁷⁵¹ BOA. Y. EE. 5/15, 17 Temmuz 1890 (1307.Za.30).

⁷⁵² BOA. İ. DH. 92539, 30 Haziran 1890 (1307.Za.13).

⁷⁵³ BOA. Y. EE. 10/49, 5 Temmuz 1890 (1307.Za.18).

⁷⁵⁴ BOA. Y. PRK. TKM. 19/41, 15 Kasım 1890 (1308.R.2).

dağıtmak üzere vali tarafından jandarma gönderilmiştir. Karışıklık arasında bir Ermeni bir revolver boşaltıp bir jandarmayı vurmuştur. Asker, jandarmanın yardımına gelip, süngü ile kilise avlusunu tahliye etmişlerdir. Hanelerden askerler üzerine taş atıldığı rivayet edilmiştir. Bu olaya karışan Ermeniler tutuklanmışlardır. İki gün sonra askerle Müslümanlar, sopalarla Ermeni mahallesine hücum ederek ölen askerin intikamını almaya kalkışmışlardır. 20 kişiyi ölene kadar dövmüşler ve bazılarının kafasını ezip sokak ortasında bırakmışlardır. 50–60 kişinin de yaralandığı bu olaya hükümet, akşama kadar müdahale etmemiştir. Konsoloslar, tutuklanan Ermenilerin serbest bırakılmasını istemişlerdir. Hükümet buna uymuş ise de Müslümanların cezalandırılması yoluna gidilmemiştir...⁷⁵⁵.

Bir başka gazete tercümesinde ise, olayın vukuu şu şekilde anlatılmıştır⁷⁵⁶;
“...Okullar yapılması için parasal olarak pek çok yardımda bulunan Mıgırdiç Sanasaryan'ın geçen Mayıs'ın 30'unda (11 Haziran) Paris'te vefat ettiğinin haber alınması üzerine Erzurum ahalisinden birçokları, adı geçen şahsın orada dahi güzel bir mektebin müessisi olmasından dolayı matem için dükkânlarını kapatmışlardır. Okul da kapanarak bütün memleket bir gamlı hale bürünmüştür. Yerel memurlar, bu vesile ile okul ve kiliselerde arama yapmaya kalkışmıştır. Dükkân ve mekteplerin bir anda kapanması Ermenilerin isyan ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Ermeniler de kiliselerine ve kendilerine iyilikler eden bir adamın ismine hakaret edildiği gerekçesiyle aramalara şiddetle direnmişlerdir. Bundan dolayı, birçok cana mal olan büyük bir arbede yaşanmıştır...”

Rusya'da çıkan Delinyüz gazetesi ise, 3 Temmuz 1890 tarihli nüshasında, bu olaylarda 130 kadar kişinin ölü ya da yaralı olduğunu duyurmuş, Rusya matbuatının, Erzurum'daki olaylardan dolayı, Osmanlı hakkında, evvelkinden daha şiddetli bir dil kullanmağa başladığı dile getirilmiş, hatta bazı yazarların, Rusya Devleti'ni “Ermenistan'a” bilfiil müdahale etme noktasında cesaretlendirdiği ifade edilmiştir⁷⁵⁷.

Yukarıda görüleceği üzere, dış basın, olayla ilgili olarak, Ermenilerin suçsuzluğu üzerine haber yapmıştır. Ermenileri isyana sevk eden komitecilerin

⁷⁵⁵ Aynı gazete tercümesinde ayrıca, Hazine-i Hassa ve Maliye Nazırı Agop Paşa hakkında; padişahın şahsi menfaatine hizmet ettiği ve Ermeniler tarafından sevilmediği ve Ermenilerin kendisine “Türk” dedikleri ifade edilmiştir. Böylesine nazik bir zamanda Padişah'ın Hazine-i Hassa'sının bile bir Ermeni'ye emanet edilmiş olması ilginçtir. Gazetenin mütercimi de “Bogos” isminde bir başka Ermenidir. *BOA. Y. PRK. TKM.* 19/41, 15 Kasım 1890 (1308.R.2).

⁷⁵⁶ *BOA. Y. PRK. TKM.* 18/20, 14 Temmuz 1890 (1307.Za.27).

⁷⁵⁷ *BOA. Y. EE. KP.* (Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Tasnifi), 86/3, 28 Haziran 1890 (1307.11.15).

rollerinin, valinin raporunda yer almasına rağmen, dışarıda haber değeri taşıması düşündürücü bulunmuştur. Ayrıca Ermenilerin, Osmanlı askerinde bile bulunmayan revolverleri nasıl ve nereden temin ettikleri de yabancı gazeteler tarafından görmezden gelinmiştir. Olayların, dış basında abartılarak veya dışarıya abartılarak verilmesine bir örnek; Delinyüz Gazetesi'nin 2 Temmuz 1890 tarihli nüshasında, İstanbul'dan geldiği ifade edilen telgrafnamede şu bilgilerin olduğu yazılıdır: “...*Ermeni patrikhanesine vücut eden malumata göre Erzurum'da vuku bulan müsademe esnasında, 130 kişi kadar telef veya mecruh olmuştur...*”⁷⁵⁸.

Erzurum İsyanının bambaşka bir boyutu ise, Fransız, Le Tan Gazetesinde yer bulmuştur⁷⁵⁹. Resmi haberlerin hilafına olarak kaleme alınan ifadelerde şunlar geçmektedir; “...*maahaza Şurâsını ilaveten beyana mecburum ki; bu sabah Erzurum'dan gelen Ermenilerin rivayetine nazaran, şu hadiseden dolayı, ölü ya da yaralı Ermenilerin sayısı 35'i bulmuş. Bundan başka 20 Haziran tarihli karışıklık neticesi olarak 30 Ermeni tutuklanıp, hapse konulmuştur. Belgeleriyle rivayet olduğuna göre, Hükümet memurlarının Erzurum Ermenilerinden şüphelendiği hususu, Ermeni Katolik Patriği, Azaryan'ın yanlış haberleri ve Erzurum'da bulunan vekilinin raporları ile kendisini aldattığı imiş. Şu hadisede, Ermenilerin muhtelif iki mezhepleri arasında bulunan kin ve adavetin artmasının etkisi çok olmuştur...*”

Bu ifadelerle bakılırsa “Muhbir-i Sadık”ın, Ermeni bile olabileceği, Kilise ve okulun demirhanelerinde silah üretilmemiş bile olsa Erzurum'da böyle bir isyanın baş müsebbibinin, Ermeni kiliseleri arasındaki ihtilaf ve çekişmelerin de olabileceği sonucuna varılabilmektedir⁷⁶⁰.

⁷⁵⁸ BOA. Y. EE. KP. 3/274, 28 Haziran 1890 (1307.11.15).

⁷⁵⁹ BOA. Y. PRK. TKM. 18/19, 12 Temmuz 1890 (1307.Za.25).

⁷⁶⁰ Kilise içi çekişmelere örnek olabilecek başka bir olay, Erzurum Ermenilerinden Dehabiryan Artin Efendi ile ilgilidir. Erzurum Murahhası iken oy çokluğu ile Ermeni patrikliğine seçilmiş, ancak kendisinin aslen Müslüman olup sonradan din değiştirdiği üzerine yazılar çıkmıştır. Y. PRK. TKM. 8/7, 14 Aralık 1884 (1302.S.25). Yapılan tahkikat sonucunda kendisinin mürted olmadığı ve bu konu ile ilgili yapılan isnatların şahsi menfaat peşinde koşan bazı garazkârların uydurması olduğu tahakkuk etmiştir. BOA. MV. 2/28, 22 Mart 1885 (1302.C.5.).

4.1.2.2. 30 Ekim 1895 Olayı

1890 olayında, yabancı devletlerin elçiliklerinin devreye girerek, olaya karışıp tutuklanan Ermenileri serbest bıraktırdıklarına yukarıda değinilmiştir. Olay sırasında ateş açarak bir askeri şehit eden Ermeni de serbest bırakılmıştır. Bu durumun, bundan sonra Ermenileri, isyan konusunda cesaretlendireceği şüphesizdir. Nitekim ayrıntıları verilecek olan 1895 olayında da Ermenilerin daha örgütlü ve silahlı olarak hareket ettikleri görülmüştür⁷⁶¹. Bu olayda da temel belge olarak, Erzurum Valisi Rauf Paşa'nın, konu ile ilgili olarak, Sadâret'e gönderdiği tahrirat kabul edilecektir⁷⁶².

Valinin raporuna göre, olayın, hükümet konağı'nda öğlen vakti başlamasıyla birlikte şehirdeki tüm Ermeni esnafın bir anda dükkânlarını kapatması ve dükkân ve evlerden Müslüman ahali ve askerler üzerine ateş edilmesi, olayın tertiplenmiş bir kalkışma olduğunu göstermektedir⁷⁶³. Bu tertibin de, Diruşakyan⁷⁶⁴ (Taşnakyan) ve Hınçakyan isimli iki kısma ayrılmış olan Ermeni Fesat Cemiyeti tarafından gerçekleştirildiği ve bu iki cemiyetin, "Talori Fakirlerine Yardım" adı altında Erzurum ve havalisi ahalisinden zorla para topladığı anlaşılmıştır⁷⁶⁵.

Rauf Paşa, Ermeniler için yapılan ıslahât programının matlup derecede olmadığı fikrini bütün dünyaya ilan eden Diruşakyan ve Hınçakyan Komitelerinin, murahhas ile ittifak ederek ahali ve şehrin ileri gelenlerinden zorla yardım topladıklarını ifade etmiştir. Ayrıca idarede görevli Ermenileri, memuriyetlerden zorla istifa ettirmişlerdir. Müslümanları da galeyana getirecek hareketlerinin sonucunda, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki kin ve düşmanlık da artmıştır. Islahât icrası için Erzurum'a gelen Şakir Paşa, şehre girdiğinde, ıslahât programını beğenmediklerinin bir göstergesi olarak, hiçbir Ermeni, Paşa ve maiyetini karşılamaya gitmemiş ve meclis azaları, birbiri

⁷⁶¹ Bu olaydan bir iki yıl önce, Trabzon Vilayeti tarafından yapılan bir istihbaratta, Rusya'da bulunan Ermenilerin, Erzurum sınırından içeri doğru hareket etmek istedikleri bildirilmiştir. Devlet de bu durum karşısında, Erzurum Vilayeti'ne, gelenlerin Osmanlı tabiiyetlerini ibraz etmeleri ve yurda silah vs. sokmamaları ile iyi hal göstermeleri şartları karşılığında ülkeye kabul edileceklerini ifade etmiştir. Demirel, *Yazışmalar*, s. 13.

⁷⁶² *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18).

⁷⁶³ 1895 olayı gerçekten de iyi tertiplenmiş bir olaydır. Çünkü Erzurum Topçu Kaymakamı tarafından yazılan bir arizada, olaydan bir-iki yıl önce Ermeni fotoğrafçıların, Erzurum'daki resmi binaların ve cephaneliklerin resimlerini çekmekte olduğu ve vilayet tarafından ise bunlar için gerekli önlemlerin alınmadığı ifade edilmiştir. *BOA. Y. MTV.* 77/51. 29 Nisan 1893 (1310.L.12).

⁷⁶⁴ Diruşak veya Tıroşak, "bayrak" anlamına gelmekte olup bu cemiyet daha sonra Taşnaksutyun (Birlik) ismini almıştır. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. 4, s. 333.

⁷⁶⁵ *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 3.

ardı sıra sebepsiz istifa etmiş olduklarından, Ermenilerle olan münasebet tamamen kesilmiştir⁷⁶⁶.

Olaydan önce, dükkânları kapatmak üzere dolaşırken, Polis Abdülğani Efendi tarafından tutuklanan Ermeni milletinden Hallaç Manuk oğlu Mıgırdiç, ilk sorgusunda suçunu inkâr etmiş olsa da, ikinci ve üçüncü sorgularında; Kilise Kapı'daki Ermeni millet kıraathanesine çay içmek için gittiğinde, Murahhas Kâtibi Mihran Efendi, kendisini bir köşeye çekerek, Ermeni dükkânlarını dolaşarak sahiplerine, işyerlerini kapatmalarını ve evlerine gitmelerini ihtar etmesini söylemiştir. Aynı kişi, ifadesinde, Murahhas Efendi'nin kilisede vaaz verirken, milletçe genel maksat olan Ermeni imtiyazının gerçekleşmesinin bir ihtilala bağlı olduğunu, bütün Ermenilere söylediğini de belirtmiştir⁷⁶⁷.

Valinin ifadesine göre, galeyana gelen Müslüman ahali ve aşiret mensupları, İstanbul, Trabzon, Erzincan, Bayburt ve daha sonra Erzurum olayları üzerine taşkınlık göstererek Ermenilerin oturduğu köylerde talan ve saldırılar düzenlemişler ise de alınan tedbirler ve sevk edilen askerlerle icra edilen etkili nasihatler sonucunda olayların büyümesi önlenmiş ve gasp edilen mallar sahiplerine iade edilmiştir. Şakir Paşa da aşiret mensuplarını teskin etmek maksadıyla reisleri evine davet ederek, nasihatlerde bulunmuştur⁷⁶⁸.

Dikkat edilmesi gereken bir nokta, valinin raporunda da ifade edilmiştir ki o da şudur; Komiteler, Müslüman ahalinin galeyana gelmiş halinin yanı sıra, kendi fikirlerinde olmayan ve onları desteklemeyen vilayet memurlarından Artin Efendi ile Merkez Ticaret Meclisi üyelerinden Simon Efendi'yi çarşı içinde katletmişler ve bu işi yapanlar da bir türlü yakalanamamıştır. Hatta şehirdeki pek çok Ermeni de bu komitelerin zararlarının kendilerine dokunacağından korkarak onlara karşı tavır almak durumuna gelmişlerdir⁷⁶⁹. Bu durum, vilayetteki tüm Ermenilerin komiteler ile aynı fikirde olmadıklarını göstermektedir.

⁷⁶⁶ Müslümanları galeyana getirebilecek Ermeni olaylarından bazıları şöyledir; Erzincan ile Kemah arasında ordu kaymakamlarından Reşid Bey'in eşyasını gasp edip, çavuşunu ve maiyet efradını öldürüp yaralamak, Hınıs'ta muhterem Şeyh Haydar'ı feci surette öldürmek, Hamidiye Yüzbaşlarından Hallo Ağa'nın gelinini ve kızını kaçırmak, ötede beride rastladıkları Müslümanları yaralamak ve öldürmek gibi terör olaylarıdır. *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 3.

⁷⁶⁷ *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 5

⁷⁶⁸ *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 4.

⁷⁶⁹ *BOA. A. MKT. MHM.* 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 4.

Buraya kadar, olayın öncesi ve mahiyeti ile ilgili bir takım bilgiler verilmiştir. Rauf Paşa'nın raporunda da ifade ettiği üzere, Komitelerin tertiplemediği olay, şu şekilde gerçekleşmiştir; Ermeni fedailerinden 10 kadar başıbozuk, öğlen vakti hükümet dairesinde gelerek Tabur Ağası'na saldırmış ve Bölük Emini'ni öldürmüşlerdir. Bunun üzerine şehirdeki tüm Ermeniler, dükkânlarını kapatmışlar dükkânların içlerinden ve evlerinden Müslümanlar üzerine silah atmaya başlamışlardır. Şehir bir anda harp meydanına dönmüştür. Çatışma hali iki buçuk üç saat sürmüştür⁷⁷⁰.

Hadisenin meydana geldiği esnada askerin tutumu da dikkate değer bulunmuştur. Üzerlerine silah atılan askerler, önceden belirlenen yerleri tutmuş olsa da saldırı altında buldukları için asayişin sağlanması gecikmiştir. Askerler, bir taraftan Ermenilerin sebep olduğu karışıklığı gidermeye ve ortamı sakinleştirmeye çalışırken diğer taraftan da Müslümanlardan bazı başıbozukların dükkânları yağmalamasına engel olmaya çalışmıştır. Alınan önlemlerin neticesi olarak, Kilise Kapı, Nazik Çarşısı ve Gölbaşı gibi en önemli ve işlek yerlerdeki dükkân, han ve mahaller tamamıyla korunmuştur. Ancak, Tebriz Kapı Çarşısı ile Arapkirliler Çarşısı'nın bazı dükkânları kısmen veya tamamen talan edilmiştir. Olay sırasında verilmiş olan emir üzerine Erzurum istihkâm kapıları kapatılarak, el konulan mal ve eşyalar, Müslüman ve Ermeni seçkin ve ileri gelenlerinden oluşturulan bir komisyon marifetiyle tamamen denecek ölçüde geri alınmış ve sahiplerine iade edilmiştir. Yaralılar tedavi edilmiş, muhtaç ve zarar görenlere ekmek ve yakacak dağıtılmıştır⁷⁷¹.

Adliye tarafından olay sonunda yapılan tahkikatta; iki Ermeni'nin, hükümet konağının büyük kapısının sol tarafında, bir Ermeni'nin merkez zabıta odasının iç aralığında, başka bir Ermeni'nin, Merkez Jandarma Binbaşısı Mehmet Bey'in odasının dışında, üç kişinin de vilayet dairesine çıkılan batı tarafındaki merdivenin ortasında öldürüldükleri belirlenmiştir. Jandarma Bölük Eminlerinden Mehmet Efendi, Zabıta odasında şehit edilmiş, Jandarma Yüzbaşlarından Mehmet Re'fet Efendi sağ elinden yaralanmış olduğu belirlenmiştir. İsyancılar, Müşir Şakir Paşa'nın kaldığı konağın etrafında dolaşırken, Merkez Jandarma Binbaşısı Mehmet Bey'i görerek, orayı terk etmişlerdir⁷⁷².

⁷⁷⁰ BOA. A. MKT. MHM. 639/14, s. 4.

⁷⁷¹ BOA. A. MKT. MHM. 639/14, s. 5.

⁷⁷² BOA. A. MKT. MHM. 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18), s. 6.

Hükümet dairesinde meydana gelen bu olayla ilgili olarak, dairede bulunan memur, zabıt, meclis üyesi, kalem memuru, jandarma, Müslüman ve Ermeni ahaliden sorguya alınan 110 kadar kişi yukarıda anlatılan olayları doğrulamışlardır. Olay sırasında Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan bir ikisi, İngiltere ve Fransa konsoloshaneleri ile Karantina Doktoru Grosman Efendiye pek yakın geçtiği, hatta Ermeni ölülerini kiliseye taşıyan belediye arabalarıyla muhafız jandarmalara Ermeniler tarafından silah atıldığı, konsoloslar tarafından da rapor edilmiştir⁷⁷³.

Müslümanlardan 600-700 kişi, olay sırasında ve sonrasında heyecana kapılarak talan yapmaya kalkışmış ve tutuklanmıştır. Bunların sorgu vs. işlemlerinin yapılması, mümkün olmadığından kefalet veya teminat usulü ile serbest bırakılmışlar, yalnızca sabıkalı olanlardan 40-50'si hala tutuklu olarak kalmıştır. Ahaliye uyararak talan yapmaya kalkışan askerlerden de 40-50 tanesi ile görevlerini aksatan veya rehavete kapılan birkaç zabıt de kumandanlık tarafından tutuklanarak muhakemeleri, Divan-ı Harb'e havale edilmiştir. Ermeni müfsitlerinin terörist kısmından olup Rusya ahalisinden iken İran pasaportu taşıyan ve olay sırasında İran Kârperdazhanesine iltica etmiş olan Melik Görgüyan (nam-ı diğer Parsih) ve Ardişes Rostumyan isimli kişiler, delil yetersizliğinden sınır dışı edilmişlerdir. Bunlardan Pasinler'de Meryem Ana Manastırı Murahhas Vekilini öldürüp, murahhashaneyi yakma suçuyla suçlanan ve fesat cemiyetinin icra mübaşiri olduğu rivayet edilen, Birvanet isimli diğer bir katilin ve onun gibi komitecilerin tutuklanması için fevkalade çalışılmakta olduğu dile getirilmiştir⁷⁷⁴.

Olaydan bir iki gün sonra, Ermeni ileri gelenleri, hükümete gelerek olaydan dolayı duydukları üzüntüyü dile getirmişler ve olayda rolü büyük olan Murahhas Gayunet Efendi'nin kabahatli olduğunu beyan ederek kendisinin acilen İstanbul'a çağrılmasını, Patrikhane'den istediklerini söylemişlerdir. Zaten Gayunet Efendi, kilisedeki bir vaazında bu olaylardan dolayı, Ermenilerin üzülmemesini, bu olayların kendileri hakkında çok fayda sağlayacağını ifade etmiştir⁷⁷⁵.

1895 olayından birkaç sene sonra bile Ermeni mektebi idarecilerinin, Padişahın sayesinde okullarının ilerlediğini ve hükümet tarafından kendilerine her türlü iznin

⁷⁷³ BOA. A. MKT. MHM. 639/14, ss. 5-6.

⁷⁷⁴ BOA. A. MKT. MHM, 639/14, s. 6.

⁷⁷⁵ BOA. A. MKT. MHM. 639/14, s. 6.

verildiğini ifade etmeleri, konsolosların da buna benzer beyanatlarda bulunmaları yabancı gazete habercilerini bile hayrette bırakmıştır⁷⁷⁶.

Vali Mehmet Rauf Paşa, raporunun sonunda olayların bilânçosunu şu şekilde vermiştir; Erzurum şehrinde, Müslümanlardan 21 ölü, 84 yaralı, Ermenilerden 264 ölü, 179 yaralı, Bayburt'ta Müslümanlardan 19 ve Ermenilerden 544 ölü ve Müslümanlardan 22 ve Ermenilerden de 72 yaralı vuku bulmuştur. Aynı yıl Erzurum ile birlikte Erzincan (21 Ekim 1895) ve Bayburt'ta (26 Ekim 1895) da meydana gelen olaylarda ölenlerin ve yaralıların toplam sayısını da şu şekilde belirtmiştir⁷⁷⁷;

Tablo 4.1. Erzurum Vilayeti'nde, 1895 Ermeni Olaylarında Ölen ve Yaralananların Sayısı

	MAKTUL			MECRUH		
	Zükûr	İnas	Etfal	Zükûr	İnas	Etfal
İslam	129	2	-	256	-	-
Ermeni	1.152	11	11	496	-	-
Rum	2	-	-	-	-	-
Yekûn	1.283	13	11	752	-	-

Yabancı kaynaklardaki verilerle yukarıdaki rakamlar arasında bir mukayese yapmak gerekirse, örneğin Illustrated Armenia and The Armenians adlı eserde, 1894–1896 yılları arasında, Bayburt ve köylerinde 1200'den fazla ölü, Erzincan ve köylerinde 1000'den fazla ölü, Erzurum ve çevresinde ise, 3000'den fazla ölü gösterilmiştir⁷⁷⁸. Bu eserde verilen rakamların, ortalama olmanın ötesinde, mübalağa olduğu da aşikârdır.

The Ottoman Empire 1801-1913 adlı eserde de bu tarihlerde yaşanan olaylarda 30.000 kişinin öldüğü ve olayların, bizzat Şakir Paşa tarafından organize edildiği belirtilmiştir⁷⁷⁹.

Sidney Whitman, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Mr. Graves'e "...sizce, şehre hiçbir Ermeni Devrimci gelmeseydi ve Ermeni halkını isyan için kışkırtmasaydı ölüm olayları olur muydu?" sorusunu sorduğunu ve Konsolos'un da "Kesinlikle hayır, bir Ermeni'nin bile öleceğine inanmıyorum" cevabını verdiğini söylemektedir⁷⁸⁰.

⁷⁷⁶ BOA. Y. PRK. ASK. 134/97, 27 Kasım 1897 (1315.B.3).

⁷⁷⁷ BOA. A. MKT. MHM. 639/14, 3 Ocak 1896 (1313.B.18).

⁷⁷⁸ Ohan Gaidzakian *Illustrated Armenia and The Armenians*, Boston 1898, s. 256.

⁷⁷⁹ Miller, *The Ottoman Empire*, s. 429.

⁷⁸⁰ Whitman, *Turkish Memories*, ss. 93-94.

Vali'nin olayla ilgili bir başka raporunda; Pasinler'de Meryem Ana Manastırı ile Ova köylerinde iki adet kilisenin yandığı ve Bayburt'un Arzi köyleri ile şehir merkezindeki okul ve kiliselerin de zedelenmiş oldukları, Bayburt'taki hasarın, yerel hükümet tarafından resmedildiği ve olaylarda ölenlerden dolayı, kimsesiz kalanlar olduğundan, bunların, Ermenileri şımartıp mübalağalara yönlendirebileceği ifade edilmiştir⁷⁸¹.

Erzurum Ermeni cemaatinin olaylardan dolayı pişmanlık bildirmesine ve yabancı devlet konsoloslarının alınan tedbirler dolayısıyla Osmanlı hükümetine çoğu zaman memnuniyetlerini göstermesine rağmen II. Abdülahmid Dönemi'nin sonlarına kadar ve O'ndan sonra Ermeni komitecilerinin, faaliyetlerini durdurduğu söylenemez. Aşağıda, resmi belgelere dayanarak ortaya konulan örnekler, Ermeni çetecilik faaliyetlerinin devam ettiğini göstermektedir.

Erzurum Valisi Nazım Paşa imzalı bir telgrafta saraya; bir müddetten beri Erzurum havalisinde girişilen düzen bozucu faaliyetlerin neticesiz kaldığı ve isyancıların şimdilik bir icraata girişmeyerek adeta hükümetin Ermeniler hakkında güvenini tazeleyip ve fakat Kafkasya'da ufak tefek hareketlere girdikleri beyan edilmiştir⁷⁸².

Erzurum Vilayeti'nden Yıldız Sarayı'na çekilen 1907 tarihli bir başka telgrafta; Rusya'da bulunan Ermeni komitesi, isteklerinin kabul görmesi amacıyla Lahey Konferansında görüşülmesi için büyük devletlere birer dilekçe sunmuşlar ve İsveç'teki Ermeniler de orada bu mealde bir konuşma yaparak, Lahey'den kendi istekleri doğrultusunda kararlar çıkmazsa büyük devletleri müdahaleye mecbur etmek için Doğu Anadolu'da büyük olaylar çıkaracaklarını ifade etmişlerdir⁷⁸³.

1907 tarihli bir Başbakanlık arızasında da, o günlerde Ermeni fesat cemiyetinin isyan emareleri gösterdiği vurgulanarak, askerlerin jandarma ve polislere ne derece yardım etmesi gerektiği sorulmuştur. Esasen askerlerin öteden beri asayişi sağlama konusunda zaten polis ve jandarmanın görevlerine yardım ettiğinden bahsedilen belgede ayrıca, bu sıralarda daha dikkatli ve uyanık davranmak gerektiğinden de söz edilmiştir. Öte taraftan Ermenilerin oturduğu yerlerdeki zabıta kuvvetleri ve askeriye

⁷⁸¹ BOA. Y. MTV. 176/73, 14 Mayıs 1898 (1315.Z.23).

⁷⁸² BOA. Y. A. HUS. 481/54, 21 Kasım 1904 (1322.9.13).

⁷⁸³ BOA. İ. HUS. No: 87, 10 Nisan 1907 (1325.S.26).

güçlendirilerek, devlet binaları ve yabancıların binaları ile herkese açık binaların çevresindeki zabıta güçlerinin de artırılması planlanmıştır⁷⁸⁴.

Belediye memurlarının da özel hizmetlerde kullanılmayarak gerektiğinde, zabıtaya yardıma mecbur tutulmaları ve uygun yerlerde fazla dikkat çekmeden asker sayısının artırılması münasip görülmüştür. Bir hadise vukuunda da askerlerin, kumandanlıktan izin alınmaksızın sevk edilerek zabıtaya yardıma koşturulması ve hep birlikte olay mahallini sararak, teröristlerin kaçmalarına ve olayın başka yerlere sıçramasına meydan verilmemesi gereği belirtilmiştir. Silah atılacak olursa askerlerin de silah kullanmalarına izin verilmesi ama sadece olaylara karışanlara karşı silah kullanılması ve kadın ve çocuklara zarar verecek her tür harekettten kaçınılması gereği vurgulanmıştır. Anadolu'da isyan vukuunda askerlerin gönderilmesinin asker sayısını noksanlaştıracığı bahsine gelince; böyle bir durumda Nizâmiye askerleri yerine Redif kuvvetlerini göndermenin uygun olacağı ifade edilmiştir. Özellikle doğu vilayetlerinde asker eksikliği hissedilecek olursa, diğer vilayetlerdeki fazla askerlerin bu vilayetlere sevkinin uygun olacağını aşikâr olduğu belirtilmiştir⁷⁸⁵.

Yukarıdaki ifadelerden görüleceği üzere Anadolu'da Ermeni hareketleri ve fesat komitelerinin içerideki ve dışarıdaki faaliyetleri durmuş değildir. Ermeniler, dışarıdan gördükleri desteğin bir neticesi olarak, büyük devletlerin Osmanlı'yı yalnızlaştırma ve köşeye sıkıştırma politikalarının bir piyonu durumuna gelmişlerdir. Bu nedenle asayişî koruma noktasında devlet katında müzakereler sürüp gitmektedir. Alınan tüm önlemlere rağmen II. Abdülhamid döneminden, II. Meşrutiyet dönemine güvensiz bir ortam bırakılmıştır denilebilir.

⁷⁸⁴ BOA. Y. A. HUS. 492/50, 12 Eylül 1907 (1323.6.30).

⁷⁸⁵ BOA. Y. A. HUS. 492/50.

4.2. VİLÂYÂT-I SİTTE ISLAHÂTI

Vilâyât-ı Sitte veya Vilâyât-ı Şarkıye bölgesi, 36–45 Doğu Meridyenleri ile 37–41,5 kuzey paralelleri arasında yaklaşık 164.000 km² bir alanı kapsamaktadır⁷⁸⁶. Bugünkü idari yapıya göre on sekiz vilayeti kapsayan bu bölge, o dönemde Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz ve Van vilayetlerinden oluşmaktadır. Vilâyât-ı Sitte 1900'lerdeki idari yapılanmaya göre 6 vilayet, 95 kazâ, 427 nahiye ve 14.427 köyden ibarettir⁷⁸⁷.

Avrupa devletleri nazarında Türkiye'de ıslahât demek, herhangi bir Hıristiyan unsurunun muhtariyetini temin edecek müesseselerle imtiyazların toplamı anlamına gelmiştir. Lübnan'da, Sisam'da, Girit'te, Doğu Rumeli'de, Bulgaristan'da ve sairde yapılan ıslahât işte hep bu mahiyette olmuştur. Fakat arada iki büyük fark vardır; Mesela Girit, Sisam veya Bulgaristan'da Rumlarla Bulgarlara nispetle Müslümanlar azınlık durumunda olduğu halde, Anadolu'nun her tarafında Müslümanlar çoğunluktadır. Girit, Bulgaristan ve diğer yerler, anavatan çerçevesi içinde olmadığı halde Vilâyât-ı Sitte, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşını teşkil eden Türk anayurdunun coğrafi ve tarihî bir parçasıdır⁷⁸⁸. Bu nedenlerle, büyük devletlerin, Osmanlı'yı Anadolu'da ıslahât yapmaya zorlamaları, burada bulunan azınlıkların, muhtariyet, özerklik ve ilerisinde de bağımsızlıklarını temin etme çabalarına müncer olmuştur. Büyük devletler, azınlıkları istedikleri statüye kavuşturduktan sonra da, ortaya çıkan bu yeni idareleri, kendi emperyalist hedefleri doğrultusunda kullanabileceklerdir. Bu yüzden Anadolu'da ıslahât meselesini, sadece iç politika ile ilgili bir vetire olarak düşünmemeli, dış müdahalelerin de etkisiyle olgunlaşan ve çok boyut kazanan bir süreç olarak değerlendirmelidir.

Islahâtlar konusunda dönemsel bir sınıflandırma yapılacak olursa; 1878–1894 arasını, diplomatik ilişkilerin yoğun olduğu ve devletlerarası notaların gidip geldiği **Birinci Dönem** ile 1894 Sason İsyanı ile girilen ve müşahhas ıslahât faaliyetlerinin olduğu **İkinci Dönem** diye ayırmak yerinde olacaktır.

⁷⁸⁶ Aydoğan, *İttihad ve Terakki'nin Doğu Politikası*, s.16

⁷⁸⁷ Aydoğan, *Age*, s. 19.

⁷⁸⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. 4, s. 332.

4.2.1. Birinci Dönem (1878-1882)

Osmanlı Devleti'nin, doğuda Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde ıslahât yapılması taahhüdünü, 1878 Berlin Antlaşması'nda verdiği yukarıda belirtilmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, reformların nasıl yapılacağı ve devletlerin denetimi konusunda açık bir hüküm taşımadığı için, bu işe bir netlik kazandırmak amacıyla -özellikle de İngilizlerle- uzun görüşmelerin yapılacağı anlaşılmıştır. Ermenilerin Rusya'ya olan sempatisinden dolayı İngilizler, Ermenilerin Rusların himayesine girmemesi için zaman kaybetmeden girişimlerine başlamıştır⁷⁸⁹.

1878 yılının Ağustos'unda, İngiliz Hariciye Nazırı Lord Salisbury, İstanbul'daki sefirleri Layard'a gönderdiği bir talimatla gerek 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Antlaşması⁷⁹⁰ ve gerek Berlin Antlaşması ile Osmanlı Hükümetinin gerçekleştirmeyi taahhüt ettiği ıslahâta bir an evvel başlaması için gerekli teşebbüsü yapmasını istemiştir⁷⁹¹.

Bunun üzerine Layard, Avrupalı uzmanlar vasıtasıyla yürütülmesi isteğini taşıyan geniş bir lâyiha hazırlayıp II. Abdülhamid'e verdikten başka, bu lâyihanın uygulanması için Bâb-ı Âli'ye de bir nota vermiştir. Hükümetin hazırladığı cevabî notada maddi imkânsızlıklardan söz edilmiş olsa da Layard, 17 Temmuz 1879 tarihinde iki sözlü nota daha vermiştir. İngiliz Hükümeti, 27 Ekim'de ıslahâtların uygulanmasına yönelik sert bir nota daha vermenin yanı sıra, Osmanlı hükümetini ıslahâta zorlamak için donanmayı da harekete geçirmiştir. Bunun üzerine telaşlanan Sultan, İngiliz hükümetinin yirmi dört saat içinde kararını değiştirmemesi halinde Ruslarla işbirliği yapacağını belirtmiş ve İngilizler, donanmanın Boğazlara sevki kararından caymıştır. ıslahât maddesini ağırdan alan hükümet, 15 Kasım tarihinde hazırladığı bir ıslahât lâyihasını Layard'a vermiştir. Hükümetin verdiği bu raporda, yapılacak olan ıslahâtlar; antlaşma hükümlerinin gerektirdiği ıslahâtlar ile devletin İrâdesine bağlı ve gerekli ıslahâtlar olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Bundan tatmin olmayan Layard, Osmanlı Hükümeti'ne, 9 maddeden oluşan bir ıslahât lâyihası vermiş, Layard'ın bu lâyihasını görüşen Osmanlı Hükümeti, daha önce alınan kararlar doğrultusunda

⁷⁸⁹ Şaşmaz, *British Policy*, s. 27.

⁷⁹⁰ İki maddelik bu anlaşma ile İngilizler, Kıbrıs'ı, icabında Rusya'ya karşı üs olarak kullanmak üzere almış ve yine bu anlaşma ile Doğu Anadolu'da Hıristiyanların bulunduğu eyaletlerde Osmanlı hükümetinin ıslahât yapması hususunda bir de taahhüt koparmıştır. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 72 ve 130. Erim, *Devletlararası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 401.

⁷⁹¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 114.

hazırlanmış cevabı İngiliz Hükümeti'ne iletmiştir. 1880 yılında da İngiltere'nin yeni başbakanı Gladstone, büyük devletlere, Osmanlı'yı ıslahât konusunda sıkıştırmaları için önyak olmuş ve bundan sonra Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçileri, 11 Haziran 1880'de ayrı ayrı notalarını Bâb-ı Âli'ye iletmişlerdir⁷⁹².

Elçiler, bu nota ile Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi gereğince yapılması icap eden maddeleri sıraladıktan sonra, o tarihe bu konuda hiçbir şey yapılmamış olduğunu, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerdeki konsoloslarından aldıkları raporlara göre bu bölgeler ahalisinin acınacak durumda olduklarını ifade etmişlerdir⁷⁹³.

Yine bu nota ile doğuda merkezci olmayan bir idarenin kurulmasını, memur ve subayların tayininde Müslüman ve Hıristiyan halkın çoğunluk durumunun dikkate alınması lüzumunu öne sürmüşlerdir. Bu istekler yerine getirildiği takdirde doğu vilayetlerinde bir nevi muhtariyet idaresi kurulmuş olacaktır⁷⁹⁴. Bu idarenin başına da Hıristiyan bir valinin getirilmesi düşünülmüştür⁷⁹⁵. Bu notaya aynı sertlikte cevap veren Hariciye Nazırı Abidin Paşa, ıslahât konusunda devlet'in aldığı kararları ve tüm imkânsızlıklara rağmen ıslahât işinin ihmal edilmediğini söylemiştir⁷⁹⁶.

Osmanlı Hükümeti'nin bu notalara cevap vermesi üzerine bu kez elçiler, İngiltere elçisinin hazırladığı bir başka notayı müştereken vermişlerdir (7 Eylül 1880). Oldukça sert bir üslupla hazırlanan bu notaya Bâb-ı Âli yine gerekli cevabı vermiştir⁷⁹⁷. Bu gelişmelerden görüleceği üzere, diplomatik girişimlerinden sonuç alamayan İngiltere, kendi amaçları için diğer devletlerin yardımına başvurarak Osmanlı Devletini adeta köşeye sıkıştırmaya çalışmıştır.

⁷⁹² Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 39.

⁷⁹³ Erzurum'daki İngiliz konsolosu Everett'in şu ifadeleri dikkate değer bulunmuştur; "...Avrupalıların otonomi için yardımcı olacaklarına Ermeniler inanmamakta ve İstanbul'dan gelen öğretmenler, halkı yönlendirmekte olup Ermenilerin silah ithal ettikleri, her Ermeni evinde silahlar bulunduğu ve zamanı gelince büyük bir karışıklık çıkaracakları haber alınmaktadır...", Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 120.

⁷⁹⁴ Bu konuda Lübnan örneği dikte edilmektedir. 9 Haziran 1861 tarihinde Lübnan'da şöyle bir idari yapı oluşturulmuştur; Lübnan kendi içinde 4 bölgeye ayrılmıştır (Beyrut, Sayda, Trablusşam ve Bekaa). Lübnan, Osmanlı Devletinin atayacağı Hıristiyan Katolik bir mutasarrıf tarafından yönetilecektir. Mutasarrıfın altında, Marunî, Dürzî, Grek, Sünni ve Şii temsilcilerinden oluşan bir karma konsey bulunacaktır. Mutasarrıfın emrinde de güvenlikten sorumlu bir jandarma birliği kurulmuştur. İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara 1989, s. 18.

⁷⁹⁵ *BOA. Y. PRK. ASK.* 104/39, 19 Mayıs 1895 (1312.Za.24).

⁷⁹⁶ Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 9.

⁷⁹⁷ Karaca, *Age*, s. 39.

9 Eylül 1881’de bir araya gelen altı ülke elçileri⁷⁹⁸ yine İngiltere’nin önderliğinde bir nota hazırlayarak Bâb-ı Âli’ye vermiştir. Bu kez Doğu Anadolu için bir genel vali atanmasını isteyen batılı devletler, önceki isteklerini de yinelemişlerdir. Ocak 1882’de II. Abdülhamid, Anadolu ıslahâtının uygulanacağını umut ettiğini ve genel valilik için de uygun birinin henüz bulunmadığını ifade etmiştir. Sultanın oyalama taktiği bir kez daha kendini göstermektedir. 1886’da yeniden işbaşına gelen Gladstone, Hariciye Nazırı Said Paşa’ya yeni bir memorandum vermiş ise de bu girişimden de bir sonuç alamamıştır⁷⁹⁹.

1886’dan sonra Anadolu ıslahâtı konusu, Ermenilerin Sason’da çıkardıkları karışıklıklara kadar durgun bir halde kalmıştır. Nitekim “...1883 yılında kesintiye uğrayan birinci dönem ile 1894 yılında başlayan ikinci dönem arasında geçen yıllar içerisinde gazete sütunlarında görülen bazı makalelerle Ermeni taraftarları tarafından parlamento kürsülerinde yöneltilen bazı sorulardan ve bunlara verilen yanıtlardan başka değerlendirmeye değer siyasal bir girişim görülmemiştir...” ifadeleri, yukarıda vurgulanan dönemsel tasnifi kuvvetlendirmiştir⁸⁰⁰.

Yukarıda özetlenen diplomatik münasebetler ve karşılıklı olarak ita edilen memorandumlara bakıldığında özellikle yabancı devletlerin, Osmanlı Devleti’nin ıslahât konusunda hiçbir şey yapmadığı yönündeki iddiaları belirlemektedir. Bu konudaki eleştirilerinin haksızlığını ortaya koyan bir arşiv belgesinde, Erzurum, Van, Diyarbakir ve Halep Vilayetleri ıslahâtına memur edilen Birinci Komiser Yusuf Paşa ile İkinci Komiser Serkiz Efendilere verilen talimat yer almaktadır⁸⁰¹. 1880/1296 yılında ıslahât için görevlendirilen bu şahıslara verilen ve ıslahâta yönelik eleştirilere dayanılarak hazırlanan on maddelik talimatta şu hususlar yer almaktadır:

1- Vilayete gidildiğinde cemaat temsilcilerinden oluşan karma bir komisyon oluşturulacak ve bu komisyon ıslahâta yönelik olarak nelerin yapılması gerektiği

⁷⁹⁸ O tarihte söz konusu altı devlet ve sefirleri şunlardır: Almanya (V. Hatzfeld), Fransa (Th. Tissol), İngiltere (Goschen), Rusya (Novicow), Avusturya-Macaristan (De Calice), İtalya (L. Corti). Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 12.

⁷⁹⁹ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, ss. 42-43.

⁸⁰⁰ Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 22.

⁸⁰¹ *BOA, Y. A. HUS.* 160/111, 22 Nisan 1879 (1296.4.30). Yusuf Paşa ile Serkiz Efendi Erzurum ve Van cihetine gönderilmiş iken aynı zamanda Mazhar Paşa ile Noryan Efendiler de yine 1. ve 2. Komiserler olarak Diyarbakir, Halep ve Zeytun taraflarına gönderilmişlerdir. *BOA. İ. DH.* 63676, 05 Nisan 1879 (13.R.1296). Ayrıca bkz, Şaşmaz, *British Policy*, ss. 44-55.

hakkında mütalaalarda bulunacaktır. Mevcut kanunlarda değişiklik yapılmak gerekiyorsa, gerekçeleriyle birlikte Bâb-ı Âli'ye bildirilecektir.

2- Vilayette işinin ehli olan kişilerden oluşturulacak bir başka komisyon, Jandarma Nizâm-nâmesini dikkate alarak güvenilir ve namuslu kişilerden Zaptiye Heyeti oluşturacak.

3- Nizâmiye Mahkemeleri iki daireye taksim edilecek: birinci daire sadece hukuk işlerine bakacak ve bunun reisliğini, mevcut hâkim yapacak. İkinci mahkeme de sadece cünha ve cinayet davalarına bakacak, bunun reisliğini de önce komiserler, sonra Bâb-ı Âli'ce onaylanacak olan reis vekili yapacaktır.

4- Komiserler, İdare Meclisleri'nin seçilmiş üyeleri hakkında şikâyet vaki olduğunda, yapılacak olan tahkikattan sonra ait olduğu mahkemeye havale ederek yerlerine seçilecek olanları da tayin etmeye yetkilidirler.

5- Vilayet memurlarından uygunsuz harekette bulunanlar, hemen görevlerinden alınacaktır. Büyük küçük azli lazım gelen memurların yerlerine vali ile birlikte atama yapılacaktır. Uygunsuz hareketi görülen, Mutasarrıf veya onun muadili olup da görevden alınması Bâb-ı Âli kararına mütevakıf olanların yerlerine uygun birisi tevkîl edilecektir.

6- Her tür verginin konulma ve tahsil işlemlerinde İdare Meclisleri ile birlikte hareket edilecek, bu iş ve işlemler, etraflıca tahkik ve tetkik edildikten sonra valinin de oluruyla kanun dairesinde icra edilecektir. İslahı mümkün olan şeyler hemen ıslah edilecek, mümkün olmayanlar da İstanbul'a bildirilecektir.

7- Vilayetin işlerini yoluna koyduktan sonra bizzat gidilmesi lazım gelen yerlere gidilecek ve ahalinin şikâyet ettikleri hususlar dinlenecek ve gereği yapılacaktır.

8- Kanunlara uymayan göçebe ve aşiretler, inzibat altına alınacak ve vergilerini vermeleri sağlanacaktır. Bu hususta gerekirse askeriyeden yardım alınacaktır. Bu önemli işler için örfi idare (sıkıyönetim) bile ilan edilebilecektir. İskânı mümkün görünen aşiretlerin yerleştirilme işlemleri hakkında oraların yerel hükümetlerine bilgi verilecektir.

9- Memurlar hakkındaki şikâyetleri birinci dereceden tahkik etmek için komisyon kurulacak, zanlılar, sorgu evrakları ile birlikte mahkemeye gönderilecektir. Mahkemeye başsavcı tayin edilebilecektir. Kürt kabileleri ve aşiretlerin yağmalarına engel olunacaktır. Savaş gaileleri dolayısıyla oralarda eskisi kadar asker

konuşlandırılmadığı için bu durumdan istifade ederek pek çok zulüm ve zorbalık yapan özellikle, Dersim Eşkîyaları, Mutki Kürtleri, Hasenanlı Aşireti ve İsalı Kabilesi itaat altına alınacak. Özellikle bazı Kürt reisleri, birkaç köyü ele geçirerek haksız vergiler toplamaktadırlar. Hıristiyanlardan bazıları dahi bir diğeri aleyhine garzinden dolayı Kürtlere para vererek onları kullanmakta olduklarına dair devamlı şikâyetler gelmektedir. Bu durum dahi tahkik edilecektir. Bunlar hakkında gerekli kanuni işlemler başlatılarak ceza almaları sağlanacaktır.

10- Maarif Nizâmnâmesi'nin uygulanması için bir an evvel yerel memurlar ve bölgenin ileri gelenlerine gerekli tembihat yapılacak ve nasihatler verilecektir⁸⁰².

Yukarıdaki talimatnameden çıkarılabilecek sonuçlar şunlardır: Bölgeye gönderilen özel yetkili komiserler pek çok konuda valinin yetki sınırlarını zorlamayacaklardır. Bu durum merkezi idarenin takviye edilmesinin bir emaresi olarak kabul edilebilir. Ayrıca komiserler, ıslahât işinde sürekli İstanbul ile haberleşme içerisinde olacaklar, kanuni düzenlemeler ve nizâmnâmelere uygun hareket ederek yeni kanun koyma gibi bir işe asla girişmeyeceklerdir. Bunda, devletin, sorunların kaynağı olarak kanunlara uyulmaması ve bu yüzden de kanunları etkili ve işler hale getirme gayreti içerisinde olduğu sonucu çıkarılabilir. Talimatta, özellikle Ermenilerin en çok şikâyetçi oldukları hususlar (Kürtlerin yağmaları, yerel yönetimde söz hakkı sahibi olma, adaletsiz vergi dağılımı ve toplanması, memurlardan kaynaklanan sıkıntılar, adalet sisteminin yetersizliği, Zaptiye teşkilatının uygunsuzlukları vb.) üzerinde durulmuştur.

1881 yılında Hüdavendigâr, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Sivas valiliklerine gönderilen bir talimatnâme, Devlet'in yönetim ve asayişle ilgili kaygılarından ve bu kaygılardan dolayı yapılması istenen idari düzenlemelerden bahsetmektedir⁸⁰³. Söz konusu telgrafta valilere, nahiyelerin oluşturulması ile ilgili olarak şunları yapmaları emredilmiştir; "...*Bu telgraf geldiğinde vilayet merkezine bağlı nahiyelere bizzat gidilecek ve gereken kazâlara da ahalinin önde gelenleri ve sancaklara da mutasarrıflar bizzat giderek nahiyeleri şu şekilde teşkil ve taksim ve müdür ve muavin ve azaları seçip onaylayacaklardır. Kazâlara gönderilecek muteber kimseler ve sancaklarda da mutasarrıflar, kazâ merkezine vardıklarında kazâ idare*

⁸⁰² BOA, Y. A. HUS. 160/111, 22 Nisan 1879 (1296.4.30). BOA. İ. DH. 63676, 5 Nisan 1879 (13.R.1296). Ayrıca bkz, Şaşmaz, *British Policy*, ss. 44-55.

⁸⁰³ BOA. DH. MKT. 1333/17, 3 Eylül 1880 (1297.N.27), s. 1.

meclisi üyelerinden başka, bilgi sahibi ve ehliyetli kişileri toplayarak bir komisyon oluşturacaklardır. Bu komisyon, her kazâyı büyüklüğüne göre nahiyelere bölecektir. Her nahiyenin erkek ve kadın nüfusu 2000 ile 5000 arasında olacağı gibi nahiyeye merkezi olacak köy, kendine bağlı köylerden en fazla 2 saat uzaklıkta bulunacaktır. Bir nahiyeye birkaç köyü içine alabileceği gibi 5000 nüfusluk bir köy de nahiyeye olabilecektir...”⁸⁰⁴.

“...Bu şekilde oluşan nahiyelerin nüfus itibariyle çoğunluğu Müslüman ise, müdürü Müslüman ve yardımcısı gayrimüslim; nüfusun çoğunluğu Gayrimüslim ise, müdürü gayrimüslim ve yardımcısı Müslüman olacaktır. Bu nahiyeye müdür ve meclisleri, kazâ kaymakamını mercii bileceklerdir. Her nahiyeye meclisinde 4 veya 6 kişi, o nahiyeye ahalisinden üye olarak seçilecektir. Bunlar, nahiyeye merkezi olan köyde haftada bir kere toplanacaktır. Müdür ve aza olarak seçilenler, kendi iş ve güçleriyle ilgilenebilecekleri ve kişisel özelliklerine hiçbir hâlel gelmeyeceğinden gönüllü olarak tayin olunacaklardır. Nahiyeye merkezi olan köylerde devlet tarafından uygun miktarda jandarma tayin olunup nahiyeye müdürü bu jandarma ile nahiyenin inzibatına bakacak. İcâbı halinde iki üç nahiyenin jandarması birleşip eşkiyayı takip edebilecek. Köylerde uygunsuzluk veya zulüm işleyenler olursa bunlar kazâ merkezi olan yere gönderilerek muhakemesine bakılacak. Vergi toplama işinde tahsildarlar, nahiyeye geldiğinde, nahiyeye müdürleri, tahsilât işinde kolaylık göstereceklerdir. Nahiyeye meclisindeki müdür, muavin ve azanın isimleri üç nüsha halinde hazırlanarak, kazâ merkezine, vilayete ve Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilecektir...”⁸⁰⁵

Görüldüğü üzere merkezîyetçi politikanın tezahürlerini de yansıtan bu düzenleme, hem mülki alanda hem de asayiş alanında pek çok şikâyeti ortadan kaldırmaya yöneliktir. Ayrıca en küçük yönetim birimlerinde bile gayrimüslimlerin ihmal edilmediğini ortaya koymaktadır. Bu durum da devletin, gayrimüslimlerin haklarını çiğnediği yönündeki eleştirilere cevap niteliğindedir.

IV. Ordu-yı Hümâyûn dairesinde bulunan Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinin ahvalini tahkik etmek üzere görevlendirilen bir komisyonun vermiş olduğu rapor bu bölgedeki uygunsuzluklar hakkında bilgi vermektedir⁸⁰⁶. Raporunda Zaptiye ile ilgili olarak; bu vilayetlerde zaptiye

⁸⁰⁴ BOA. DH. MKT. 1333/17, s. 2.

⁸⁰⁵ BOA. DH. MKT. 1333/17, 3 Eylül 1880 (1297.N.27).

⁸⁰⁶ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6).

teşkilatı oluşturulurken, Asakir-i Zaptiye Nizâm-nâmesi'ne riayet edilmediği ve zaptiye alayının sancak ve kazâların büyüklük ve önemine göre kanunda belirtilen şekilde taksim olunmadığı, zaptiye güçlerine kumanda edecek iktidarlı memurlar bulunmadığı belirtilmiştir. Zaptiye zabıtalara ayrıca kazâlarda başsavcı yardımcılığı ve tahsilât nezâreti görevleri de verilmiştir. Bu sebepten dolayı, dağıtılan bu görevlerin üçü de istendiği şekilde yapılamamaktadır. Zabitanın asli görevine su-i istimaler karıştırılarak çeşitli şikâyetlere sebep olunmaktadır. Zaptiye askerlerinin ahaliden bedava yem ve yiyecek almaya çalıştıkları tespit edilmiştir⁸⁰⁷.

Adliye ile ilgili olarak; adalet kanunlarına yeterince uyulmadığı belirtilmiştir. Bazı vilayetlerde pek çok kimseler, mağdur olarak haklarını elde edememekte, Adliyede işler sebepsiz yere bekletilmekte, suçlular, cezalarını almamaktadır. Başsavcıların asıl işi ceza işlerini takip etmek iken bu işler bir köşede unutulmuştur. Bu durumlar da suçluların suç işleme ve su-i istimal oranlarını artırmaktadır. Şahsi hukuk davalarında, genellikle zayıf ahali mağdur bulunup, nüfuzlu ve zengin kimseler davaları kazanmaktadır. Çünkü nizâmiye mahkemelerindeki üyelerin seçimleri, mahalli memurların nüfuz ve baskıları altında gerçekleştiği ve tayin olunan üyelerin çoğu da zengin kesim olduğu için adaletsizlikler devam etmektedir. Bu seçilen üyeler içinde kâğıt okuyamaz, uygunsuz ve işe yaramaz pek çok adamlar bulunmaktadır. Bu üyelerle birlik olan bazı Ermeniler de kanuni şartlara sahip olmadıkları halde dava vekilliğini (bir çeşit avukatlık) sanat ittihaz ederek kazâlara yayılıp türlü iftiralarla zayıf ahaliye zarar vermektedirler. Yerel hükümetlerin adalete yardımcı olmaması adliye işlerinin aksamasına sebep olmaktadır. Adaletsizliğin en önemli sebepleri, mülkiye memurları ile adliye memurlarının birbirlerini korumaları ve zulümde ortak olmalarıdır⁸⁰⁸.

Mülkiye konusunda ise Sivas Vilayeti'nde yıllardır devam eden idari yolsuzluklar anlatılmıştır. Bu rapor 1893–94 senelerinde yani Ahmed Şakir Paşa'nın ıslahâtlara başlamasından önceki bir yılda Anadolu vilayetlerinin ve özellikle doğu vilayetlerinin içinde bulunduğu bozuk durum hakkında yeterli bilgi vermektedir⁸⁰⁹.

1894 tarihli bir başka belgede de Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmediğini iddia eden Ermeniler ve onlara yardım

⁸⁰⁷ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6), s. 2.

⁸⁰⁸ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6), s. 3.

⁸⁰⁹ BOA. Y. PRK. KOM. 8/28, 27 Ekim 1892 (1310.R.6), s. 4.

eden İngiliz siyasetçiler muhatap alınarak, yapılan ıslahât faaliyetleri özetlenmiştir⁸¹⁰. Belgede; 1878'den beri doğuda pek çok ıslahât icra edildiği, buralar ahalisinin pek çok ilerleme kaydettiği ve bu bölge ahalisinden gerek Ermeni ve gerekse Kürtlerin pek vahşi olduklarından, medeniyet usul ve araçlarının buralara tedricen sokulmaya çalışıldığından bahsedilmektedir. İslahâta esas olmak üzere birçok okulların açıldığı, ileri gelen Kürtlerin İstanbul'a çağrılarak kendilerine nasihatler verildiği, çocuklarının okullara yazdırıldığı da belirtilmiştir. Belgenin sonunda Osmanlı ülkesinde yaşayan bir buçuk-iki milyon Ermeni'nin, 600 yıldır huzur ve rahat ile vakitlerini geçirdikleri, dil ve milliyetlerini korudukları ve bu durumun da takdire şayan bulunması lazım geldiği ifade edilmiştir.

Bu tarihlerde İngiltere Sefiri, hem ıslahâtların bir an önce başlaması hem de Erzurum, Van gibi vilayetlerde bazı memurların zararlı belge bulma ümidiyle misyonerlerin ev ve elbiselerini aramaları gibi anlaşmalara aykırı uygulamalara son verilmesi için sürekli diplomatik baskı uygulamaktadır. Öyle ki, Sefir, bu hususları bizzat Padişaha arz etme azmindedir⁸¹¹. Sefirin bu çabaları, İngilizlerin, ıslahât konusuna verdikleri önemi göstermekle birlikte, bu mevzuyu sahiplendiklerini de ortaya koymaktadır.

4.2.2. İkinci Dönem (1894-1899)

Bu dönem ıslahâtları, 1894 yılında Sason'da meydana gelen Ermeni olayları üzerine büyük devletlerin Osmanlı Devleti nezdinde diplomatik girişimler başlatmaları üzerine başlamıştır. Münir Süreyya Bey'in İkinci Dönemi, 1897'de bitirmiş olmasının sebebi, kendisinin, dönemselsınıflandırmayı dış ilişkiler muvacehesinde değerlendirmiş olmasıdır. Esasen Şakir Paşa ölümünden önce de ıslahât çalışmalarına devam ettiğine ve Paşa'nın 1899'da öldüğüne göre İkinci dönemi 1897'de bitirmek doğru olmayacaktır.

1894 yılı Ağustos ayının ortalarında başlayıp aynı ayın 23'ünde sona eren Sason İsyanı'nda, Hamparsum Boyacıyan isimli bir terörist, kendi kurduğu çetesi ile Behran ve Zadyan Aşiretleri'nin mallarını yağmalamış ve üzerlerine gönderilen asker ile de Antok Dağı'nda silahlı çatışmaya girmiştir⁸¹².

⁸¹⁰ BOA. Y. PRK. BŞK. 31/85, 1892 (1310).

⁸¹¹ BOA. Y. PRK. BŞK. 28/11, 1892 (1310).

⁸¹² Bu isyanda, konsolosluk raporlarına göre, Ermenilerden ölü sayısı 900'ü geçmemektedir. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 149.

Sason olaylarını takip eden günlerde İzmirliyan, yeni Ermeni Patriği olarak seçilmiştir. İngilizlere yakın olan İzmirliyan, büyükelçi Currie ile çok sayıda görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerden, Sason olaylarının aydınlatılması ve reformların faaliyete geçirilmesi için büyük devletleri de aynı amaç etrafında birleştirme sonucu çıkmıştır⁸¹³.

Sason olaylarını tarafsız bir şekilde tahkik ettirmek için Bâb-ı Alî tarafından Amerika'ya teklif edilen aracılığı bu hükümet kabul etmemiş ve bu tahkikata üç devletin aracılık etmesi için Padişah, Fransa elçisine teklif göndermiştir. Bu elçi dışişleri bakanı Hanotu'yu bu tekliften yararlanması konusunda uyarmıştır⁸¹⁴.

Muş'taki tahkikatın devam ettiği sırada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın büyük elçileri, hazırladıkları bir nota ile Vilâyât-ı Sitte'de yapılmasını istedikleri ıslahâtları muhtevi 40 maddelik bir ıslahât projesini Bâb-ı Alî'ye vermişlerdir. Bu proje, Fransa ve Rusya'yı memnun etmeyince İngilizler Almanya, İtalya ve Avusturya'yı da sürece dâhil etmişler ve bu altı büyük devlet ıslahâtla ilgili 14 maddeden oluşan bir muhtıra üzerinde anlaşarak Bâb-ı Âli'ye iletmışlerdir. Bu muhtırada özetle, valilerin tayininde büyük devletlerin görüşlerinin alınması, vergilerin düzenlenmesi, jandarmaya gayrimüslimlerin kabulü, Kürtlerin yaylak ve kışlaklarının sınırlandırılması gibi hususlar bulunmaktadır. Abdülhamid, bu teklifleri, kendi hükümlerlik haklarını kısıtladığı için reddetmiştir⁸¹⁵. Bu konuda Bâb-ı Âli ile sefaretler ve sefaretler ile kendi bakanlıkları arasındaki yazışmalar, bir süre daha devam etmiş, Ermenilerin 30 Eylül 1895'te düzenledikleri Bâb-ı Âli gösterisi dolayısıyla üç devlet yeniden harekete geçmiştir. Hariciye Nazırı'nın arızasında da artık ıslahât işinin uygulama alanına konulması gerektiği, aksi halde bu işe Padişahın bizzat engel olmaya çalıştığı şeklinde dedikoduların dolaştığı, yapılacak olan ıslahâtın, devletin menfaatlerine uygun bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılacağı bildirilmiştir⁸¹⁶. Nihayet 22 Ekim 1895 günü üzerinde mutabık kalınan bir ıslahât metni, hem nota ile 3 sefarete⁸¹⁷, hem de talimat olarak 6 vilayet ve Müşir Şakir Paşa'ya gönderilmiştir⁸¹⁸.

⁸¹³ Şaşmaz, *British Policy*, s. 131.

⁸¹⁴ Münir Süreyya Bey, bu ifadeleri Said Paşa'nın hatıralarından nakletmektedir. Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 24.

⁸¹⁵ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 46.

⁸¹⁶ *BOA. Y. PRK. HR. 21/20*, 15 Ekim 1895 (1313.R.26).

⁸¹⁷ Islahât Programının İtalya Sefareti'ne de gönderildiği anlaşılmaktadır. *BOA. HR. SYS. 2836/84*, 21 Kasım 1895. İtalya Sefareti, yazısında, programın kendilerine de gönderilmesinden duydukları memnuniyeti ve kendi devletine durumla ilgili bilgi vereceğini bildirmiştir.

⁸¹⁸ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 171.

4.2.2.1. Ahmed Şakir Paşa ve Vilâyât-ı Sitte Islahâtı

Ahmed Şakir Paşa⁸¹⁹ 30 Mayıs 1838 (6 Rebiyülevvel 1254) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiş olup Yozgatlı Çapanoğulları sülalesine mensuptur. Şakir Paşa, Osmanlı'nın son döneminde görev yapmış ve çok iyi yetişmiş bir devlet adamıdır. Devletin iç ve dış siyasetinde önemli mevkilerde bulunmuştur. Girit, Tuna ve Bağdat Vilayetlerinde görev almış, Petersburg'da büyük elçilik yapmış, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bulunmuş, Ermeni faaliyetleri, aşiret problemleri ve demiryolları gibi stratejik konularla ilgilenmiş, Yaver-i Eklem'lik yapmış ve en sonunda da Anadolu islahâtı gibi önemli bir konuda yetkilendirilmiştir⁸²⁰.

Şakir Paşa'nın müfettişlik görevinde, kendisine 40.000 kuruş maaş bağlanmıştır. Yardımcısına 20.000 kuruş, Başkâtibine 6.000 ve diğer iki kâtibe 3.000'er kuruş maaş tahsis edilmiştir. Paşa'nın maiyetinde bulunacak yaver ve çavuşlara da askerlik maaşlarının birer misli zammıyla Paşa ve diğer üyelere gereken harcırahın da ödenmesi kararlaştırılmıştır⁸²¹. Şakir Paşa'nın muavininin gayrimüslim olması Fransa'nın teklifi üzerine ele alınmış ve uygun görülmüştür⁸²². Şakir Paşa'nın muavinliğine, Rum asıllı olan Mavrokordato Efendi'nin atandığı tespit edilmiştir⁸²³.

Şakir Paşa'nın Anadolu Islahâtı Müfettiş-i Umumîliği görevine atanması, Rusya ve Fransa cephesinde memnuniyetle karşılanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı, bu atamaya muhalefet etmesi halinde, İngiltere'nin, Rusya ve Fransa ile karşı karşıya geleceği hesabını yapmıştır. İngilizler, ise birkaç gün içinde, isteksiz de olsa Rusya ve Fransa'ya katılmıştır. İngilizler, Şakir Paşa'nın yeni görevinin yeterli kabulü görmüş olmasına rağmen, bu vesile ile Kürtlerin kontrolünün sağlanacağı ve Hamidiye rejiminin doğuda aynı sertlikte uygulanacağına inanmaktadırlar⁸²⁴. Bunun yanı sıra İngilizler, Şakir Paşa'nın Padişah'a karşı olan sadakatinden dolayı yeterince özgür olmadığını ve

⁸¹⁹ 7 Mayıs 1895 tarihli "İndependence Bilser" Gazetesi'nin ifadesine göre Şakir Paşa'dan önce, Anadolu genel valiliği için Turhan Paşa ve Yardımcılığı için de İstavrakî Bey'in isimleri geçmekte isede arşiv belgesindeki bilgiler, bunu doğrulamamaktadır. *BOA. Y. PRK. TKM.* 34/54, 7 Mayıs 1895 (1312.Za.12).

⁸²⁰ Şakir Paşa, 20 Ekim 1899 tarihinde, Sinop'ta teftiş faaliyetleri devam ettiği bir sırada kalp krizi geçirerek 61 yaşında iken vefat etmiştir. *BOA. DH. SAİD. d.* (Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri) 1/606 ve Karaca, s. 17-34.

⁸²¹ *BOA. Y. A. RES.* (Sadâret Resmi Marûzât) 76/20, 29 Mayıs 1896 (1313.Z.16).

⁸²² *BOA. Y. PRK. MŞ.* 6/27, 3 Ekim 1895 (1313.R.14). Şeyhülislam'ın, Islahât Lâyihasını tasdik ettiği bu fetvasında, gayrimüslim muavin meselesi için; "...*hâlen ve zamânen zaruriyât-ı umûrdan olduğu...*" ve bu konuda Padişah'ın tasdikinin yeterli referans olduğu belirtilmiştir.

⁸²³ *BOA. Y. PRK. ML.* (Maliye Nezâreti Marûzâtı) 17/41, 13 Eylül 1897 (1315.R.16).

⁸²⁴ Şaşmaz, *British Policy*, s. 187.

kendisine asla güvenilemeyeceğini ifade etmişlerdir⁸²⁵. Şakir Paşa'nın görevini sorunsuz bir şekilde yürütebilmesi ve faaliyetlerinin denetlenebilmesi için İstanbul'da **Islahât Komisyonu** ile **Tesri-i Muamelat Komisyonları** kurulmuştur⁸²⁶.

Şakir Paşa'ya ayrıca verilen görev talimatnamesinde şunlar yazılıdır⁸²⁷;

1- Erzurum'dan başlayarak⁸²⁸ Anadolu'daki vilayetlerde her sınıf ahalinin adil kanunlardan istifadeleriyle hiçbir sınıf diğer sınıfın veya bir şahıs, diğer bir şahsın mağdur ve mazlumu olmamasına dikkat edilmesi,

2- Mahkemelerde hukuki ve cezai konuların kanunda öngörüldüğü vakit zarfında görülmesi ve şahsi ve kamu hukukunu ilgilendiren davaların geciktirilmeden görülmesine dikkat edilmesi,

3- İdarenin şubelerinde (mülkiye, adliye, maliye vs.) hiçbir memurun görevini kötüye kullanmaması için gereken tedbirlerin alınması,

4- Hangi seviyede olursa olsun, kötü hal ve hareketleri görülen memurlara işten el çektirilmesi, ait oldukları mahkemelere gönderilerek yerlerine uygun olanların tayin edilmesi,

5- Teftiş sahasına giren yerlerde adaletin oturması için herkesin emniyetinin sağlanması, her memurun işini iyi bir şekilde yapması sağlanarak, iyi idarenin teminine çalışılması,

6- Islahâtların uygulanması konusunda bazı yönlerinin uygulanamayacak olması veya karışıklık durumlarında ve Müslümanların menfaatleriyle uyuşmayan yönleri görülecek olursa gereği yapılmak üzere hemen mütalaa ilave edilerek Bâb-ı Âli'ye gönderilmesi maddeleridir.

Talimatnamenin yanı sıra Şakir Paşa'ya verilen irsaliye tezkeresinde; altı vilayette Müslüman ahalinin din, mezhep, can ve mallarını tehlikeye atacak durumlar ortaya çıktığında, bu durumların araştırılarak sebeplerinin ortadan kaldırılması, ıslahâtın uygulanmasında herhangi bir uygunsuzluk meydana gelmemesi için Şakir Paşa, valiler, teftiş komisyonu ve icracı olan tüm memurların son derece dikkatli davranması, yabancı memleketlere göçmüş olan Ermenilerin Osmanlı tebaası olanlarından, hüsn-i hal ve hareketleri görülmüş olanlarının geri dönebilmeleri için gereken kolaylıkların

⁸²⁵ Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, s. 39.

⁸²⁶ Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 59-60.

⁸²⁷ BOA. Y. EE. 81/5, 17 Kasım 1895 (1313.Ca.30), s. 1-2

⁸²⁸ Şakir Paşa'nın görevine Erzurum'dan başlaması bu şehir için avantajlı bir durumdur. Çünkü yapılacak olan ıslahât ilk önce bu ilde denenecek ve bu il, Islahât çalışmalarında diğer illere model olabilecektir.

gösterilmesi, aksi durumda olanların Osmanlı ülkesine göç etmelerinin engellenmesi konusunda dikkatli davranılması ve bu konuda suiistimali görülenlerin sorumlu tutulması gibi hususlar bulunmaktadır⁸²⁹.

Bu belgeden anlaşılacağı üzere devletin hazırladığı ve yabancı devletlerin de mutabık kaldığı bu ıslahât programında, devletin ve halkın menfaatleri ön planda tutulmuş, mevcut yasal sistemin işlettirilmesine yönelik yoğun bir çaba sarf edilmiştir.

Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Sivas Vilayetleri'nde⁸³⁰ uygulanacak olan İslahât Lâyihası, 16 Fasil ve 32 Maddeden oluşmaktadır⁸³¹.

İslahât Lâyihası'na eklenen Divan-ı Hümâyûn kararında; ıslahâtın icrasına nezâret için her yönden saygıdeğer bir müfettişin tayini, Müfettiş yardımcısının gayrimüslim olması, siyaset suçlusu olup kamu hukukuna kast etmemiş olan Ermeniler için genel af, memleketlerinden kovulmuş ve uzaklaştırılmış olup da tabiiyet ve hüsn-i hal gösteren Ermenilerin ülkeye serbestçe dönebilmeleri⁸³² ve Zeytun ve Haçin gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu yerlerde söz konusu kaidelerin uygulanması hususları yer almıştır.

İslahât Lâyihası'ndan da ele alındığı şekliyle, gayrimüslim tebaaya, Tanzimat ve İslahât Fermanları ile verilen hakların en son mertebesi verilmiş ve Müslümanlar ile aralarında, neredeyse hiçbir ayırım kalmamıştır. Bu lâyihanın pek çok yerinde, söz konusu fermanlara ve vilayet düzenlemeleri ile ilgili çıkarılan nizâm-nâmelere atıflar yapılarak hukukî meşruiyet tesis edilmeye çalışılmış ve "...yeni bir şey konulmuş değildir..." gibi ifadelerle muhtemel toplumsal tepkiler, göz önünde bulundurularak gereken tedbirler alınmıştır.

⁸²⁹ BOA. Y. EE. 81/5, 17 Kasım 1895 (1313.Ca.30), s. 3.

⁸³⁰ Bu lâyiha Anadolu'daki diğer illerde de uygulama alanı bulmuştur. Örneğin bir soru üzerine Aydın Vilayeti'ne yazılan bir telgrafta, altı vilayette uygulanan İslahât Lâyihasına göre Nahiye Müdür Yardımcılarının maaş alamayacağı, sadece Nahiye Müdür ve Kâtiplerinin –muvazzaf oldukları için- maaş alabilecekleri bildirilmiştir. BOA, Y. EE. KP. 6/584, 17 Kasım 1896 (1314.6.11). Ayrıca yine Aydın Vilayeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan bir başka telgrafta; "...ta'mîmen tebliğ olunan İslahât Lâyihası ahkâmına tevfiKAN..." Hıristiyan memur istihdamı hakkında bir soru yönelmiştir. BOA. Y. EE. KP. 6/594, 26 Kasım 1896 (1314.6.20). Bu suale cevaben kaleme alınan tahriratta, İslahât Lâyihası ahkâmınca, vilayetlerde nüfus oranına göre Hıristiyanlardan da memur tayin edilmesi gereği ifade edilmiştir. BOA. Y. EE. KP. 86/6, 26 Kasım 1896 (1314.6.20).

⁸³¹ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, 17 Ekim 1895 (1313.R.28), Y. PRK. A. 10/101, 11 Haziran 1896 (1313.Z.29). Lâyihanın tamamı için bkz. Karaca, *Anadolu İslahâtı*, ss. 217-222.

⁸³² 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'na göre iki taraf ahalisinden her ne sebebe dayalı olursa olsun vatanlarına dönmek isteyenlerin avdetlerine iki devlet de engel olmayacaktır. BOA. Y. EE, 80/9, 27 Nisan 1909 (1327.R.06). Ayrıca, Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 426.

Müslüman ahalinin Tanzimat ve İslahât reformlarına karşı çıkmasına rağmen II. Abdülhamid dönemindeki ıslahât çalışmalarına karşı çıkmamasının sebebi, Padişah'ın uygulamış olduğu Panislamist politikanın taşrada da kendini iyi bir şekilde ifade edebilme yeteneğini geliştirmiş olmasıdır. Hatta birçok arşiv belgesinde, bürokratik bir üslupla da olsa Müslüman veya gayrimüslim ahali, padişahın icraatlarından dolayı “...*farîza-i ubûdiyetlerinden olan tekrâr-ı daâvât ile meşguldür...*” denilerek halkın sadakati ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu durumla ilgili bir örnek vermek gerekirse Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen toplu sünnet törenleri, padişahı, devletin basit ve bürokratik bir temsilcisi olarak görünmekten kurtarmak ve böylece iktidarın baba sevgisi ve otoritesiyle yüklü bir padişahın kişiliğinde temsil bulmasını sağlamak üzere kurgulanmıştır.

Padişahın siyasi stratejisinin en önemli unsuru, İslamî bir söylemi, son derece kapsamlı bir modernleşme programıyla uyumlu bir hale sokabilme çabasıdır⁸³³. Bu düşünceyi destekleyen bir arşiv belgesinde⁸³⁴, “...*ale'l-ımmum ahâd-ı nâs, halim ve selim ve ehl-i nâmus ve iffet ve hey'et-i idarenin kökleşmiş olan sû-i istimâlât ve mezâliminden aynı Hıristiyanlar mertebesinde müteneffir olup, ahkâm-ı kadere ve icâbât-ı asrîye inkıyâd eylediği gibi nihâyet'ül-emr, menafîi kendi menfaatleriyle müşterek olan akvâm-ı Hıristiyanıye ile asırlarca temasa alışmış olduğundan Yeniçeriliğin mahvından beri, icrâ-yı ıslahât aleyhinde hiçbir zaman mevanî ve şikayet-i ciddîyede bulunmamıştır...*” denilerek Müslüman ahalinin ıslahâtlar aleyhinde bulunmadıklarının sebepleri izah edilmiştir. Yeniçerilik 1826'da kaldırıldığına göre ve 1839 ve 1856'da ilan edilen Tanzimat ve İslahât Fermanlarına da tepkiler olduğu bilindiğine göre, fermanların ilanından sonraki ıslahât çalışmaları ile II. Abdülhamid'in ıslahâtları arasındaki toplumsal kabul farkı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁸³³ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İstanbul 2008, s. 139.

⁸³⁴ *BOA. Y. EE. 10/8, 4 Ağustos 1880 (23 Temmuz 1296).*

4.2.2.2. İslahât Lâyihası'nın Erzurum'da Tatbiki

Şakir Paşa'nın Erzurum'a geldiği zaman (9 Eylül 1895) Erzurum'da faaliyet gösteren Ermeni İhtilal Cemiyetlerinin etkisiyle Ermeni memurların kendisini karşılamaya gitmeyerek bu suretle hoşnutsuzluklarını göstermek istedikleri⁸³⁵, bazı Ermeni memurlarının görevlerinden istifa ettikleri ve komitelerin fikirlerine uymayan bazılarının da halk içinde öldürüldüklerine yukarıda değinilmiştir. Bununla da kalmayan cemiyetler Şakir Paşa'nın güzergâhı olan Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Hınıs, Bitlis ve Muş'tan başka yerlerde de birçok isyanlar çıkarmaya başlamışlardır.

Şakir Paşa göreve ilk başladığında Erzurum'da iken kendisine gönderilen şifreli bir yazıda⁸³⁶, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın arızası söz konusu edilerek altı vilayet nüfusunun doğru bir şekilde bilinmesinin lüzumundan bahisle, Erzurum Vilayeti'nde Kuziçan Kazâsıyla Balaban Nahiyesi nüfusu tamamen ve Hınıs ve Kiğı Kazâları ile Bayezid Sancağı nüfusu kısmen tahrir edilmemiş olup, diğer vilayetlerdeki tahrir edilmemiş olan nüfusla birlikte düşünüldüğünde büyük bir vilayetin nüfusu kadar artacağı söylenmiş ve buralar nüfusunun doğru bir şekilde belirlenmesi ve Ermeni, Katolik vs milletlerin de ayrıntılı bir şekilde gösterilmesi için gerekli çalışmayı başlatması söylenmiştir.

Zeki Paşa'nın bir başka raporunda da Doğu Anadolu'da vilayetlerin Müslüman gerçek nüfusunun gösterilenden daha fazla olduğu belirtilmiştir. Hatta, Hamidiye alayları teşkilatı esnasında vilayetlerce 200-300 nüfuslu gösterilen aşiretlerin doğru sayımı yapıldığında 2000-3000 seviyesinde olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir⁸³⁷.

Erzurum'a gelişinin ertesi günü çalışmalarına başlayan Şakir Paşa'nın Erzurum Vilayeti'nde yaptığı ıslahât çalışmalarını şu şekilde sıralanabilir⁸³⁸;

* Adliye ve Hapishanelerin durumunu incelemek için bir **Taharrî Komisyonu**, Erzurum Vilayeti'nin servetinin artırmak ve medeni seviyesini geliştirmek için, **Tezyîd-i Servet Komisyonu** ve muhtaçları koruma ve ihtiyaçlarını sağlama maksadıyla da **İâne-i Muhtâcîn Komisyonlarını** kurmuştur.

⁸³⁵ Erzurum eski valisi İsmail Hakkı Paşa, Ermenilerin bu şekilde davranmasının, bilinen yabancı kaynaklardan aldıkları talimat ve gizli haberleşmelere dayalı olduğunun şüphesiz olduğunu ifade etmektedir. *BOA. Y. PRK. UM.* 33/25, 30 Ekim 1895 (1313.Ca.12).

⁸³⁶ *BOA. Y. PRK. MYD.* 17/13, 24 Eylül 1895 (1313.R.5).

⁸³⁷ *BOA. Y. PRK. ASK.* 111/18, 1 Mayıs 1896 (1313.Za.18).

⁸³⁸ Karaca, *Anadolu İslahâtı*, ss. 83-108.

* Maden araştırmaları çerçevesinde, Tercan'ın Pülek Köyü'nde gaz ve petrol bulunarak, örnekleri, ilgili nezârete gönderilmiştir. Erzurum'un Söğütlü, İspir'in Karahan Köyleri ile Tortum ve Narman kazâlarında bakır, İspir ve Bayburt Kazâları ile Ova'nın Kükürtlü Köyü'nde de kömür madenleri keşfedilmiştir.

* Erzurum Vali Muavinliğine Katolik bir Rum olan İbrahim Selim Susa atanmıştır⁸³⁹. Erzincan Mutasarrıf Muavinliğine de Yusuf Dalenda Efendi atanmıştır. Ova, Hınıs, Bayburt ve Kiğı gibi Hıristiyanların yoğun olarak bulunduğu yerlere de gayrimüslim muavinler atanmasına karar verilmiştir⁸⁴⁰. İslahât Lâyihasının üçüncü Faslı'na göre gayrimüslimlerden nüfus nispetine göre memur istihdam edilmesi maddesi uyarınca Erzurum'da nüfusun %18'ini⁸⁴¹ Müslüman olmayanların oluşturduğu tahakkuk etmiş ve bunların memuriyetlere atamaları gerçekleştirilmiştir⁸⁴².

* 1308, 1309 ve 1310 (1891-92-93) senelerine meydana gelen kıtlık ile Ermeni olaylarından kaynaklanan karışıklıklardan dolayı vergi mükelleflerinin göç etmesi gibi nedenlerden dolayı zarara uğramış olan vilayetin mali gücünü artırmak için çalışmalar yapılmış, mesela, IV. Ordu için istenilen ödeneğin civar vilayetlerden alınması teklif edilmiştir.

* Kazâlardaki idarecilerin maaşlarının artırılması için tekliflerde bulunulmuştur.

* Ilıca, Aşkale ve Stavuk nahiyeleri birleştirilerek Ova Kazâsı kurulmuş, ayrıca Erzincan ve Bayezid Kazâları'nın kurulmasının yanı sıra Diyadin ve Namervan Kazâları kaldırılmıştır.

* Vilayetin Jandarma Alayı teşkilatlandırılarak Jandarma er ve zabitlerinin maaşlarını gecikmeden alabilmeleri için gerekli mali düzenlemeler yapıldı. 3 tabur ve 1191 kişiden oluşan Erzurum Jandarma Alayı, 4 tabur şeklinde yeniden düzenlendi. Jandarmaya gayrimüslimlerden de kimselerin alınması zorunluluğu olduğu için onlar için 213 kişilik kontenjan ayrılmış buna da 78 Ermeni kaydolmuştur⁸⁴³.

⁸³⁹ Şakir Paşa ilk önce Zare Diler Efendi'yi, sonra Diyarbakır Rumlarından Fehmi Efendi'yi, sonra Dış ilişkilerde yetkin olan Papasian veya Bogos veya Civanian Nişan Efendileri, daha sonra, Giritli Kopasi Efendi veya Divan-ı Umûmiye'den Daniş Efendi'yi önermiş ise de Ermeni İsyanının yol açmış olduğu kargaşa ortamından dolayı atama gecikmiştir. Şaşmaz, *British Policy*, s. 203.

⁸⁴⁰ Şaşmaz, *British Policy*, s. 209.

⁸⁴¹ Vilayet genelinde 545.782 Müslüman'a karşılık 123.935 gayrimüslim bulunmaktadır. (%18,5). Şaşmaz, *British Policy*, s. 212.

⁸⁴² *BOA. DH. UMVM. (Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri) 83/1, 1903/1321, s. 2.*

⁸⁴³ Nüfus oranına göre gayrimüslimlerden 207 kişilik kontenjan ayrılmış olmasına rağmen Erzurum'da bir yıl içinde 60 Hıristiyan nefer kaydolunmuştur. *BOA. DH. UMVM. 83/1, 1903/1321, s. 6.*

* Polis teşkilatının düzenlenmesi için hazırlanan cetveller, İstanbul’ca kabul görmüş ve yapılan ıslahât çalışmaları sonucu 27 kişiden oluşan Vilayet polis mevcudu 88’e yükselmiştir. Yeni eklenen 61 kişinin⁸⁴⁴ 18’i gayrimüslimdir. Erzurum Serkomiserliği’ne Hicaz Vilayeti Serkomiseri İbrahim Bey getirilmiştir.

* Tahsildar sınıfı da yeniden teşkilatlandırılarak bir Baştahsildar ve 88 tahsildardan oluşan yeni düzenleme için gerekli İrade çıkarılmış ve çalışmalarına başlamıştır.

* Vilayetin nahiye teşkilatı da yeniden düzenlenerek Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları’nda yeni kurulanlarla birlikte nahiye sayısı 164’e çıkarılmıştır. Şakir Paşa’nın hazırladığı harita ve defterler, İstanbul’da kabul görmüştür. İslahât Lâyihası’na göre nahiyelerin oluşum usulleri ve Erzurum’un Ova kazâsına bağlı nahiyeler, Vilayet İdaresi kısmında değerlendirilmiştir. Şakir Paşa, bu nahiyelerdeki müdür ve kâtiplerin muvazzaf olmaları ve nahiyelere verilecek birer polis ile birlikte maaşlarının 1.279.000 kuruş fazla masraf çıkardığını öne sürerek, nahiye müdürlerinin eskiden olduğu gibi fahri olarak görev yapmalarını, her kazanın coğrafi konumu gereğince küçük nahiyelerin bileştirilerek büyük nahiye oluşturulmasını ve Müslüman ve Hıristiyanlardan üç sınıf olarak müdür veya zabita memuru ismiyle birer memur ve birer polis tayin olunarak maaşlarının da hazineden ödenmesini teklif etmiş ise de Teftiş Komisyonu, bu tarz bir değişikliğin mevcut nizâm-nâmelere uymayacağı gerekçesiyle bunu kabul etmemiştir⁸⁴⁵.

* Köy bekçileri ile ilgili Şakir Paşa tarafından bir talimat hazırlanmış ise de henüz padişahın onayından geçmediği için Köy Bekçileri’nin seçim ve görevlendirmeleri tevhür etmiştir⁸⁴⁶.

* Erzurum merkez hapishanesi ile diğer bazı tevkifhanelerin yeniden yapılması için izin verilmiştir. Yeni Kapı’daki hapishanenin 1906 yılında faaliyete geçmiştir.

* Mahkemelerin işleyiş ve uygulamalarındaki aksaklıklar tespit edilerek kazâ adliyelerine bağımsız ve yetkili müstantik atanması teklifinde bulunulmuştur. Vilayet merkezinde bulunan iki İstinaf Mahkemesinde işlerin aksamaması için iki Başkâtip görevlendirilmesi önerisi getirilerek bunların maaşları için gerekli tahsisat ayarlanmıştır.

⁸⁴⁴ İslahât çalışmalarını genel olarak değerlendirildiği bir arşiv belgesinde bu sayı 57 olarak verilmiş, ayrıca her nahiyeye birer Polis tayin edildiği de belirtilmiştir. *BOA. DH. UMVM.* 83/1, 1903 (1321), s. 5.

⁸⁴⁵ *BOA. Y. A. RES.* 77/75, 19 Ocak 1896 (1313.Ş.4).

⁸⁴⁶ *BOA. DH. UMVM.* 83/1, 1903/1321, s. 6.

Lağvedilen kazâların mahkeme heyetleri, yeni kurulan kazâlara nakledildiği gibi Nizâmiye Mahkemesi bulunmayan Keskim Kazâsı'nda da bir mahkeme oluşturulmuştur. Adliye'nin düzeltilmesi konusunda yoğun mesai sarf eden Şakir Paşa, Vilayet, Sancak ve Kazâlarda kurulmasını istediği mahkeme teşkilatları ve yönetimleri ile terettüp eden maaşlarını şu şekilde ifade etmiştir⁸⁴⁷:

Tablo 4.2. Vilayet Merkezindeki Adliye Dairesinin Oluşumu

İSTİNAF MAHKEMESİ	BİDAYET HUKUK MAHKEMESİ	BİDAYET CEZA MAHKEMESİ
Müdde-i Umûmi 3.000	Müdde-i Umûmi Muavini 1.800	Reis 2.000
Kâtip 400	Süvari icra Mübaşiri 250	Müstantık-ı Evvel 1.000
İstinaf Ceza Reisi 3.500	Bidayet Reisi 3.500	Müstantık-ı Sani 750
Munteheb Azalar ⁸⁴⁸ 1.000	Başkâtip 600	Munteheb Aza 500
Mensub Azalar 2.000	Munteheb Aza 500	Aza Mülazımı 270
Aza Mülazımı 540	Aza Mülazımı 270	Birinci Zabıt Kâtibi 350
Mahkeme Başkâtibi 1.000	Birinci Zabıt Kâtibi 350	İkinci Zabıt Kâtibi 300
Birinci Zabıt Kâtibi 350	İkinci Zabıt Kâtibi 300	Üçüncü Zabıt Kâtibi 250
İkinci Zabıt Kâtibi 300	İcra memurları 600	İcra Mübaşiri 150
Üçüncü Zabıt Kâtibi 250	İcra Mübaşiri 300	Odacı 60
İcra Mübaşiri 450	Odacı 60	
Odacı 120		

Kazâlar ve Sancaklarda kurulması öngörülen mahkemelerin yönetim ve planlanan maaş durumları da şöyledir:

⁸⁴⁷ BOA. Y. EE. 132/36, 21 Aralık 1896 (1314.B.16).

⁸⁴⁸ 1 Ocak 1876 tarihinde yürürlüğe giren İntihab-ı Aza'ya dair olan talimatta, mahkeme ve idare meclislerinin hükümetin taht-ı tesir-i nüfuzundan kurtarılması amacıyla her sınıf halka ruhsat verildiği ve aza seçilebilmek için en az yirmi yaşında ve vergi mükellefi olmak gereği belirtilmiştir. Bu talimatın kapsamına, vilayetlerin temyiz divanları ile kazâ meclisi temyizlerinin ve kazâlardaki dava meclisleri ile idare meclislerinin azaları girmektedir. *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No: 5. s. 14-15.

Tablo 4.3. Sancak Merkezindeki Adliye Dairesinin Oluşumu

<u>SANCAK İPTİDAİ MAHKEMESİ</u>	<u>SANCAK CEZA MAHKEMESİ</u>	<u>KAZÂ MAHKEMELERİ</u>
Müddeî-i Umûmi Muavini 1.500	Reisi 1.700	Mes'ul-i Müstakil Müstantık 500
Süvari İcra Mübaşiri 250	Münteheb 2 Aza 500	Mahkeme Başkâtibi 400
Mahkeme Başkâtibi 600	Müstantık 750	İkinci Kâtip 250
Münteheb 2 Aza 500	Aza Mülazımı 270	Münteheb 2 Aza 300
Aza Mülazımı 270	Birinci Zabıt Kâtibi 350	Süvari İcra Mübaşiri 250
Birinci Zabıt Kâtibi 350	İkinci Zabıt Kâtibi 300	Piyade İcra Mübaşiri 150
İkinci Zabıt Kâtibi 300	Üçüncü Zabıt Kâtibi 250	Odacı 60
İcra Memuru 500	Piyade İcra Mübaşiri 150	
Piyade İcra Memuru 150	Odacı 60	
Odacı 60		

Maarifin ıslahı ile ilgili olarak Şakir Paşa tarafından kaleme alınan iki adet tezkirede hem Paşa'nın eğitimle ilgili görüşleri yer almakta hem de devletçe yapılması gerekenler ifade edilmektedir⁸⁴⁹. Bu tezkirelerde özetle, ekonomik durumu iyi olmayan ahalinin çocuklarının zengin çocukları ile birlikte okutulmasının, fakir olanlarda Nihilist, Anarşist ve Sosyalist düşünceleri beslediğini ve sonrasında da zararlı cemiyetlere katılabilecekleri tehlikesini doğurduğunu ifade etmiştir. Herkesin, kendi sosyal tabakasına göre bir okulda okumasını tavsiye etmiştir. Taşrada, askeri mekteplerin, öğrencilerin elbise ve yiyecek ihtiyacını karşıladığı için bu okullara çok yoğun bir talep söz konusu olduğunu ifade eden Şakir Paşa, bu durumun da hem halkı tembelliğe alıştırdığını hem de Başkent'teki Harbiye Mektebi mevcudunun sınırlarını zorladığını belirtmiştir. Örneğin 120 kişilik Erzurum Mekteb-i İdâdîsi'nde 400 öğrencinin eğitim görmeye çalıştığı ifade edilmiştir. Bu yüzden de Hamidiye Alay komutanlarının çocukları, bu okula gidememektedir denilmiştir⁸⁵⁰.

Özellikle İbtidai mekteplerin yaygınlaştırılmasının üzerinde duran Şakir Paşa, her nahiyede ve büyük köylerde mutlaka bir ibtidai mektebin bulunması lüzumunu dile getirmiştir. Bütün ısrarlarına rağmen, Maarif Nezâreti'nin ibtidai mektepler açılması işini geciktirdiğinden yakınan Paşa, bu okullardaki öğretmenlere 250'şer kuruş maaş verilmesi lazım gelirken, Maarif Nezâreti'nin 100 veya 120 kuruş maaş vermek için

⁸⁴⁹ BOA. Y. EE. 131/20, 20 Aralık 1898 (1316.Ş.06), s. 2.

⁸⁵⁰ BOA. Y. EE. 131/20, s. 3.

çeşitli vesilelere başvurduğunu belirtmiştir. Maarif bütçesinin iyi idare edilmediğini söyleyen Şakir Paşa, bu okullardaki öğretmenlerin maaşları için gereken bütçenin, Maarif Hisse-i İanesi'nden⁸⁵¹ karşılanması için defalarca önerilerde bulunduğunu da eklemiştir⁸⁵².

Maarifin geliştirilmesi işini ciddiye alan Şakir Paşa, Erzurum'da Müslüman ahali arasında sanayinin gitgide azaldığını belirterek, Müslümanların çocuklarının uğraşacakları bir sanat dalı bulamadıklarından, sefalet içinde dilencilik yaptıklarını belirtmiş ve bu çocukların eğitim görmeleri için vilayetteki Sanayi Mektebi'ni canlandırmak üzere Maarif Nezâreti'nden iki yüz kûsur bin kuruş istemiştir. Ayrıca Erzurum'da kıtlıktan dolayı yapılan yardımlardan arta kalan Belediye bütçesindeki 6.160 kuruşun da bu okula devri için izin istemiştir⁸⁵³.

Maliye ilgili olarak, Erzurum Defterdarlığı'ndan Maliye Nezâreti'ne gönderilen bir telgrafta, İslahât Lâyihası'nın maliye işleri ile ilgili maddelerinin, Ermeni İsyanı'ndan dolayı henüz uygulanamadığı, huzur ve asayişin sağlanmasının ardından uygulamaya geçileceği belirtilmiştir⁸⁵⁴. Teftiş Komisyonu'ndan Maliye Nezâreti'ne gönderilen bir mazbatada, İslahât Lâyihası'ndaki Âşar ile ilgili maddelerin Âşar nizâm-nâmesine uygun olmasıyla birlikte, yalnız bunun iyi bir şekilde yürütmesini temin edecek bazı tedbirler almak gerektiğinden ve vilayet defterdarlıklarından dahi bu yolda izahat istendiğinden bahsedilmiştir⁸⁵⁵. Maliye Nezâretinin cevabî tavrında ise, halen yürürlükte olan Âşar ve Tahsil-i Emval Nizâm-nâmelerine tam olarak uyulması halinde herhangi bir sorunun yaşanmayacağı dile getirilmiş ve Tahsil-i Emval Nizâm-nâmesi de matbu olarak mevcut takrire eklenmiştir.⁸⁵⁶

Vilayet ve sancaklardaki İdare Meclisleri, İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi ve Vilâyât Nizâm-nâmesi hükümlerine göre oluşturulmuştur. Buna göre İslahât Lâyihası'nın 6. Maddesinde de belirtildiği üzere, bu meclislerin bir doğal bir de seçilmiş üyeleri olup, seçilmiş üyeler, 2 yıllığına seçilmişlerdir. Bu seçilmişlerin seçim

⁸⁵¹ **Maarif Hisse-i İanesi**; özellikle taşra idâdî mekteplerinin mali açıdan istikrarlı bir temele oturtulması için konulan özel bir eğitim vergisidir. Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın, eğitim öğretim ile ilgili kısmına bakılabilir.

⁸⁵² *BOA. Y. EE.* 131/20, 20 Aralık 1898 (1316.Ş.06), s. 4.

⁸⁵³ *BOA. Y. MTV.* 140/128, 24 Nisan 1896 (1313.Za.11).

⁸⁵⁴ *BOA. A. MKT. MHM.* 675/13, 2 Şubat 1896 (1313.Ş.18), (Erzurum Defterdarlığı'nın Telgrafnamesi).

⁸⁵⁵ *BOA. A. MKT. MHM.* 675/13, Teftiş Komisyonu'nun Mazbatası.

⁸⁵⁶ *BOA. A. MKT. MHM.* 675/13, Maliye Nezâreti'nin Takriri.

zamanları haricinde sebepsiz yere azil veya tayinlerinin yapılmaması gereği de vurgulanmıştır ve vilayetlere gerekli tebligat yapılmıştır⁸⁵⁷.

Sonuç itibariyle, icrası için Şakir Paşa'nın görevlendirildiği Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası'nın değerlendirildiği bir Dâhiliye Nezâreti belgesinde, 32 maddeden oluşan Islahât lâyihasının hemen hemen tamamının uygulama alanına konulduğundan bahsedilmektedir. Sadece Bitlis ve Van vilayetlerinde Nahiye teşkilatının tamamlanmasına rağmen, bölgenin bazı özelliklerinden dolayı bir takım mahzurlara yol açacağı rapor edildiği için, uygulamaya konulmasının ertelendiği belirtilmiştir. Ayrıca, yukarıda da belirtildiği gibi köy bekçilerinin silah ve kıyafetleri ile ilgili nizâmname henüz hazırlanmadığı ve Padişah'ın onayına sunulmadığı için bu işin de sonraya bırakıldığı ifade edilmiştir⁸⁵⁸.

Yabancı devletlerin sefirlerinin ortaklaşa kaleme aldıkları bir raporda Islahât Lâyihası'nın düzeltilmesini istedikleri hususlar ve kendilerince ortaya koydukları önerileri yer almaktadır⁸⁵⁹. Sayfanın bir tarafında elçilerin önerileri ve diğer tarafında da hükümetçe bunlara verilen cevaplar bulunmaktadır. Hükümetin verdiği cevaplarda, genellikle, yürürlükte olan mevzuat düzenlemeleri kaynak olarak gösterilmiş ve bunun dışına çıkılmamaya gayret edilmiş olduğu görülmektedir. Verilen cevaplarda ayrıca daha geniş bir bakış açısından olaylara yaklaşıldığı ve halkın istek ve beklentilerinin göz önünde bulundurulduğu görülmekle birlikte merkeziyetçi politikadan da taviz verilmemeye çalışıldığı da gözlenmektedir. Örneğin, sefirler tarafından, Sulh Mahkemelerinin ilamlarının Ermenice de olması gerektiği söylenmiş, buna cevap olarak da ilamların resmi dil olan Türkçe ile yazılması doğal olmakla birlikte, ilamların, ülkede konuşulan diğer dillere tercümesinin İdare-i Umûmiye-i Vilâyât hakkındaki Talimat'ın 26. maddesine göre uygun olacağı ifade edilmiştir⁸⁶⁰. Bir başka örnekte, nahiyelerdeki polislerin, o nahiye halkından seçilmesi gereği belirtilmiş ise de hükümet tarafından buna verilen cevapta, bunun uygun olmayacağı, çünkü polislerin kendi akrabalarını gözetme veya düşman oldukları ailelere farklı davranma ihtimalinin olacağı ifade edilmiştir. Bir başka örnekte de nahiye ahâlisinin nahiye müdürünü seçtikten sonra doğrudan Vali'ye bildirerek icabının yapılması önerilmiş, buna cevap olarak da seçilen

⁸⁵⁷ BOA. A. MKT. MHM. 675/13, 2 Şubat 1896 (1313.Ş.18) Teftiş Komisyonu'nun Mazbatası.

⁸⁵⁸ BOA. DH. UMVM. 83/1, 1903/1321, s. 9.

⁸⁵⁹ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, 17 Ekim 1895 (1313.R.28).

⁸⁶⁰ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, s. 3.

nahiye müdürlerinin kaymakam ve mutasarrıftan sonra valilik makamının onayını alması gerektiği ifade edilerek merkeziyetçi ve hiyerarşik bir tavır sergilenmiştir⁸⁶¹.

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere İslahât Lâyihası yürürlüğe konulmasına rağmen, aslında, asıl düzenleme ve ıslahâtlar, mevcut nizâmnâmeler çerçevesinde yapılmakta, ıslahât maddelerinin yürütülmesi ile ilgili hemen tüm düzenlemelerde yaşanan sıkıntıların çözüm mercii olarak, yine yürürlükteki nizâmnâmeler dikkate alınmaktadır⁸⁶².

⁸⁶¹ BOA. Y. PRK. BŞK. 43/58, s. 6.

⁸⁶² Bu tutumun, Sultan Abdülhamid döneminin ilk yıllarında da örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Erzurum Ahkâm Defteri'nde bulunan 1879 (1295) tarihli bir hükümde, Erzincan'ın Kuruçay Kazâsı'nda, iki köy arasında yıllardır çözümlenemeyen bir su meselesinde, (iki köy ortasından geçen Eğin Dersi'nin kullanımı konusunda) uzun yıllardır çok farklı hükümler verilmesine rağmen, Sultan II. Abdühamid olayın çözümü için Anadolu Kazâskeri'ni görevlendirerek Vali, Mutasarrıf, Naib ve diğer idare meclisi görevlilerinin de katılımıyla ortaya konulacak kararda, eski kanunlara uygun hareket edilmesini ve "...şer'-i şerîf ile kanun-ı münîfe tevfikân muhikkâne ve âdilâne..." davranılmasını emretmiştir. A. DVNS. AHK. ER. 19, s. 80.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum Vilayeti ahalisinin ve vilayetin ekonomik durumunun kötü olduğuna yukarıda değinilmiştir. Mali durumu yeterince iyi olmayan Erzurum halkının, yaşam standartlarının da düşük olacağı ortadadır. Kimi seyyahların ifadelerine göre, Erzurum halkının geçim sıkıntısı, neredeyse yüzünden okunabilmektedir. Sosyal hayatın temel dinamikleri olan eğitim hayatının, vakıfların, halkın gündelik yaşamını geçirdiği evlerin ve kahvehanelerin, sosyal alışkanlıkların ve vilayetin ve Erzurum şehrinin genel sağlık durumunun ortaya konması, Erzurum'un sosyal yapısının tespit edilip değerlendirilmesini daha mümkün kılacaktır.

5.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAYATI

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren mevcut olan medreseler, XIX. yüzyılda da varlığını sürdürmüş, bu yüzyılda açılan modern okulların yanında medreseler de eğitim ve öğretime devam etmiştir. Bu durum, tebaanın eğitim ve dünya görüşünde ikiliğin oluşmasına sebep olmuştur. Medreseler daha ziyade vakıfların kontrolünde iken açılan yeni okullar Maarif Nezareti'nin denetim ve kontrolündedir. Okulların hayatiyetini sürdürmesi ve yeni okulların açılması maliye ile yakından ilişkili olmakla birlikte, devlet okulları, aynı zamanda gayrimüslimlere ve misyonerlere ait olan okullarla da rekabet etmek durumundadır.

5.1.1. Osmanlı'da Eğitim Politikaları

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar, başkent dışında eğitim ve öğretim faaliyetleri, devamlı surette vakıfların kontrolünde varlığını devam ettirmiştir. Osmanlı Müslüman toplumunun genel eğitimi ile uğraşan ve ilkokul seviyesinde olan sıbyan mektepleri ve medreseler, esasları dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaret olarak, İmparatorluğun kuruluşundan yıkılışına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. XVII. yüzyıl'dan itibaren devletin zayıflamaya, sosyal ve ekonomik düzenin de bozulmaya başlamasıyla birlikte, vakıflar ve bunlara bağlı olan eğitim kurumları da çökmeye yüz tutmuştur. Vakıfların bozulmasıyla birlikte medreseler de birer menfaat yuvasına dönüşmüş, vakfin kurucusu tarafından, kabiliyete ve bilgiye bakılmaksızın aileden,

hısım ve akrabadan olan kimseler, medreselere müderris veya hoca olarak tayin edilmeye başlanmıştır. Ayrıca medreselerde okutulacak dersler de vakfiyelerde belirtilerek bunların zamana göre değiştirilmesi veya yeni derslerin konması engellenmiştir⁸⁶³.

Eğitimin bir devlet meselesi olarak ele alınması, Tanzimat'tan bir yıl önce kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia marifetiyle gerçekleşmiş ve bundan sonra, mevcut mali imkânsızlıklara rağmen, bu alandaki teşkilatlanma faaliyetleri devam etmiştir. Bu çalışmalar sürerken medreselere ve sıbyan mekteplerine devlet olarak el atılmaması ve bu kurumların, vakıfların uhdesinde kalmaya devam etmesi, eğitimde ikiliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin devlet, sıbyan mekteplerine alternatif olarak İptidâî Mektepleri'ne himmetini hasretmiş, önemli bir yekûn teşkil eden sıbyan mektepleri ise, yol açacakları ekonomik yük nedeniyle, devlet tarafından ihmal edilmiştir⁸⁶⁴.

Sultan II. Abdülhamid döneminde bir taraftan batılı misyonerlerin eğitim girişimleri, bir taraftan yerel azınlıkların kurdukları okullar ve diğer taraftan da sınırlardan gelen kuşatılmışlık duygusunun da etkileriyle, rekabetçi, muhafazakâr ve İslami yönü ağır basan eğitim formları gerçekleştirmek mecburiyeti hissedilmiştir⁸⁶⁵.

Genellikle köhne, geliştirilmemiş, yeterince mali destek görmemiş olan Müslüman okulları, gayrimüslim okullarıyla da boy ölçüşecek durumda değildir. Tanzimat Dönemi'nden, olgunlaşmamış ve çarpık bir eğitim sistemi miras alan II. Abdülhamid idaresi, orta öğrenimi en dikkate değer kademe olarak belirlemiştir. Devletin eğitim bürokrasisi, idâdî seviyesinde göze batan açığı kapatmak suretiyle sistemi tamamlamak yönünde, mesaisini en çok bu alanda yoğunlaştırmıştır⁸⁶⁶. Ancak ilköğretim düzeyindeki eksikliği de hissedilen eğitim bürokrasisi, bu durumu da düzeltmeye çalışmış ve okul inşası ve idaresi için yeni fonlar temin edilmiştir⁸⁶⁷.

⁸⁶³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1999, s. X. Tüccarzade İbrahim Hilmi ise Osmanlı ülkesinde eğitimin yozlaşmasının sebeplerini sıralarken, "...*kabahât, Meşihatta ve nâ-mütenahi varidât-ı vakfiyesi olan Evkaf Nezâretindedir...*" demek suretiyle medreselerin bozulmasının sebeplerine işaret etmiştir. Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığırçan, *Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri*, İstanbul 2009, s. 32.

⁸⁶⁴ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s. 16.

⁸⁶⁵ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn; Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi'nde İslam, Devlet ve Eğitim*, İstanbul 2005, s. 74.

⁸⁶⁶ Fortna, *Age*, s. 119.

⁸⁶⁷ Fortna, *Age*, s. 151. Örneğin Maarif Hisse-i İanesi gibi. Özellikle taşra idâdî mekteplerinin mali açıdan istikrarlı bir temele oturtulması için konulan özel bir eğitim vergisi olup Küçük Said Paşa'nın çabaları sonucu ihdas edilmiş ve 1 Mart 1884'ten itibaren uygulanmaya konmuştur. Normal olarak toplanan Âşâr vergisine %5,3 oranında zam yapılarak elde edilen bir gelir türüdür. Tarımla uğraşmayan şehirli halktan ise Musakkafat (Gayrimenkul) vergisi olarak taşınmazın değeri üzerinden alınan % 6 oranındaki verginin

Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1 Eylül 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde telaffuz edilen plan devralınmıştır. Bu nizâmnâmeye göre, vilayetlerde maarif meclisleri kurulacak ve maarif müdürleri göreve başlayacaktır⁸⁶⁸. Meclislerin daimi üyeleri, Başkan, 2 Muavin, 4 Muhakkik, Müfettişler, 1 Muhasip, 1 Kâtip ve 1 de Sandık Emimi olacaktır. Yapılan düzenlemelerle birlikte maarif merkez teşkilatı da şu şekilde oluşturulmuştur; Nazır, Müsteşar, Yüksek, Orta ve İlköğretim Müdürlükleri, Telif ve Tercüme ile Matbaalar Dairesi, Maarif Meclisi ve diğer memur ve kâtiplerdir⁸⁶⁹.

Sultan II. Abdülhamid döneminde ülke genelinde ve Erzurum Vilayeti'nde öğretim basamakları şu şekilde oluşmuştur; İlköğretim (Sıbyan Mektepleri/Medreseler ve İbtidâî Mektepler), Orta Öğretim (Rüşdiye ve İdâdî Mektepleri, Sultaniler), Yüksek öğretim (Darülfünun)⁸⁷⁰.

5.1.2. Erzurum Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim

Doğu Anadolu'da ve Erzurum'da eğitimin, öğretmenin ve okullaşmanın yetersizliğinin dile getirildiği çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Bu belgelerin çoğunda eğitimsizlikten dolayı Doğu Anadolu ahalisinin cehalet karanlığı içinde bulduklarından bahsedilmektedir. Örneğin, Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın, 1901 tarihli bir raporunda, "...Kiği'da, Sünni ve Ehl-i İslam olması lazım gelen birçok Kürdün, Şiileştiği bildirilmiş ve bu bölgede acilen çok sayıda ibtidai mektepler açılması gerektiği ve köylerin hemen hiçbirisinde yeni usule uygun eğitim yapacak ibtidai mektep bulunmadığı..." ifade edilmiştir⁸⁷¹. Belgeler incelendiğinde, yerel yöneticilerin ve devletin, mevcut okulların yetersizliği ve eğitimin geliştirilmesi konularında bilinçli oldukları görülmekle birlikte, eğitimin geliştirilmesinin malî imkânlarla mümkün olabileceği de dikkate alınmıştır.

Eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması, öğretmen maaşlarının ödenebilmesi ve okulların eksikliklerinin giderilmesi gibi amaçlarla yeni finans kaynakları arayan

1'idir. Selçuk Akşin Somel, "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğubati Dergisi*, 4/17, Ankara 2001, s. 70. Bu iane ile ilgili nizâmnâme, 1. Tertib Düstur'un 6. cildinin 335. sayfasında bulunmaktadır.

⁸⁶⁸ Erzurum Vilayeti'nde, 1882 tarihinde Maarif Meclisi kurulmuş ve müdürlere 1200–1500 kuruş maaş bağlanmıştır. *BOA. İ. DH.* 67/930.

⁸⁶⁹ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s. 28–30. Sonraki dönemlerde bu teşkilatta çeşitli değişiklikler meydana gelmiş, yeni daire ve müdürlükler eklenmiştir. Bkz. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s. 33.

⁸⁷⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 3, s. 895–1044.

⁸⁷¹ *BOA. İ. HUS.* 91/24 Kasım 1901 (1319.Ş.13).

Osmanlı Devleti, **Maarif Hisse-i İanesi**'nin yanı sıra ayrıca **Evkaf-ı Munderise** bedellerinin maarife terk olunması için de teşkilatlanma çalışmalarına başlamıştır. Erzurum Vilayeti'nde, Vali başkanlığında oluşturulan bir komisyon (Maarif Müdürü, Evkaf Muhasebecisi, Müftü, Defterdar Vekili ve Arazi Memuru), vilayet dâhilinde, meşrut'un-lehleri (yararlananları) veya yararlanılma imkânı kalmayan vakıfların tespitine girişerek, bu tür vakıflara ait Âşâr bedellerinin tespiti ve bu bedellerin maarife devredilmesi için hizmet görmüştür⁸⁷². Örneğin, Erzurum'da açılacak olan bir adet İnas Rüşdiyesi'nin masraflarının vilayet merkezinden veya karşılık bulunabilirse, Evkaf-ı Munderise'den karşılanabileceğinin münasip olduğu ifade edilmiştir⁸⁷³.

Evkaf-ı Munderise komisyonunun 1904 yılında yaptığı bir tahkikatta, Erzurum Merkez Sancağı ve bağlı kazâ ve köylerde bulunan 28 adet zaviye, Evkaf-ı Munderise kapsamında değerlendirilmiş ve bu zaviyelerin, 56.821 buçuk kuruş olan maarif hissesi gelirleri ve vakıf köyler Âşâr bedelleri Maarif Sandığına devredilmiştir⁸⁷⁴.

Evkaf-ı Munderise gelirleri, 1905 yılında, ödeneksizlikten dolayı kapatılması düşünülen bir kısım İbtidâî mekteplerin de imdadına yetişmiştir. Bu yılda, İbtidâî Mekteplerin öğretmenlerinin, maaşlarının azlığından dolayı görevlerine devam etmedikleri haberi alınması üzerine, Maarif Müdüriyeti tarafından bu okulların yarısının kapatılarak, elde edilecek tasarrufla diğer okullardaki öğretmenlerin maaşlarının iki katına çıkarılması düşünülmüştür. Bakanlıktan gönderilen yazıda ise, okulların kapatılmasının uygun olmayacağı ve Evkaf-ı Munderise gelirleri ile veya başka bir yoldan, gereken ödeneklerin karşılanması tavsiye edilmiştir⁸⁷⁵.

⁸⁷² BOA. MF. MKT. (Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi), 129/58, 29 Haziran 1891 (1308.Za.22). Başka bir arşiv belgesinde, Erzurum'daki munderise vakıfların gelirlerinin dörtte birinin Evkaf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne, geri kalan dörtte üçünün de maarife devredildiği ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 87/70, 9 Ekim 1885 (1302.Z.30). Evkaf-ı Munderise gelirlerinin Maarife devredilmesi ile ilgili İrâdenin tahakkuk etmesinden sonra iki sene zarfında adı geçen gelirlerden maarif hesabına, 2 yük 50.160 kuruş nakledilmiştir. MF. MKT. 124/1, 13 Aralık 1890 (1308.Ca.1). (1 yük, 500.000 kuruşluk meblağdır. Sami, Kamus-i Türkî, s. 1565) Bu meblağdan da anlaşılacağı üzere âtil olan vakıfların böylesine yüksek miktarlardaki gelirleri, maarif için çok cazip bir kaynak olarak görülmüştür.

⁸⁷³ BOA. MF. MKT. 121/93, 17 Eylül 1890 (1308.S.2).

⁸⁷⁴ BOA. MF. MKT. 860/17, 1 Haziran 1905 (1323.Ra.27). Adı geçen arşiv belgesinde, Erzurum Valiliği, Maarif ve Maliye Nezâretleri ve Sadâret arasında gerçekleşen yazışmalar ve zaviyelerin isimleri de verilmiştir.

⁸⁷⁵ BOA. MF. MKT. 873/6, 27 Temmuz 1905 (1323.Ca.24). Evkaf-ı Munderise gelirlerinin nasıl bir yekûn teşkil ettiğine dair somut bir örnek vermek gerekirse; Erzurum Merkez ve diğer sancaklarda açılan 31 adet okulun öğretmen maaşları ile diğer masrafları için 40.000 kuruşluk Munderis Vakıf gelirleri ile yine 40.000 kuruşluk Zebhiye Vergisi zammı karşılık olarak gösterilmiştir. BOA. MF. MKT. 905/34 9 Ocak 1906 (1323.Za.14). Açılan okulların, biri kız olmak üzere 30'u İbtidâî ve biri de Rüşdiye'dir.

Bir vakitten beri askeriyenin silah vb. mühimmatının konulmuş olduğu Hatuniye Medresesi'nin (Çifte Minareli Medrese) -ki hesap, tahsisat ve gelirleri Evkaf-ı Münderise talimatına uyularak maarife devredilmiştir- geniş ve mevki olarak her tarafa şümüllü olması gibi nedenlerle Sıbyan Darülmualimini ve İbtidai Mektebine dönüştürülmesi için girişimler başlatılmıştır⁸⁷⁶. 8-9 sene sonra bu konu ile ilgili olarak çıkan Meclis-i Vükelâ kararında, medresenin içindeki askeri malzemelerin boşaltılıp, kiralanacak başka bir yere taşınması gereği ifade edilerek, "...*bu gibi emâkîn-i hayrîyenin uzun müddet depo olarak kullanılmasının doğru olmayacağı...*" belirtilmiştir⁸⁷⁷.

Vakıf gelirleri, okullaşma faaliyetlerinin yanı sıra kütüphane yapımında da başvurulan bir gelir kapısı olarak görülmüştür. Örneğin İspir'de açılacak olan bir kütüphane için gereken masraflar, halk tarafından veya maarif bütçesinden karşılanmayacak kadar yüksek olduğu için vakıf gelirlerinden karşılanması cihetine gidilmiştir⁸⁷⁸.

1890'ların başında vilayet genelinde toplam 857 okulda 4.758 öğrenci (bu öğrenci toplamına sadece Erzurum ve Erzincan sancaklarının merkezleri dâhildir) öğrenim görmekte ve bu okullarda 90 öğretmen görev yapmaktadır⁸⁷⁹. 1897 yılında ise Erzurum'da toplam 865 mülki ve askeri mektepte 17.894 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu sayının vilayet nüfusuna oranı ise, yüzde 4,88'dir⁸⁸⁰.

Modern okulların yanı sıra vilayette dini eğitimin ağırlıkta olduğu medreseler de bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Erzurum Merkez Sancağı'nda faaliyet gösteren önemli medreseler ve talebe sayıları şöyledir: Lala Paşa Medresesi (14), Karakilise Medresesi (15), Ahmediye Medresesi (19), Caferzade Medresesi (30), Çukur Medrese (9), Zeynel Dairesi Medresesi (31), Köse Ömer Ağa Medresesi (25), Emin Kurbu Medresesi (15), Esad Paşa Medresesi (17), Yeğen Ağa Medresesi (7), Kabziye Medresesi (24), Salihîye Medresesi (15), Namervan Medresesi (51), Caferîye Dairesi Medresesi (10), İbrahim Paşa Medresesi (25), Daru's-Sefa Medresesi (30), Mahmudiye Medresesi (50), Mesudiye Medresesi (15), İkbaliye Medresesi (20), Mahmudiye Dairesi

⁸⁷⁶ BOA. MF. MKT. 84/40, 20 Temmuz 1884 (1301.N.27).

⁸⁷⁷ BOA. MV. 75/10, 7 Haziran 1893 (1310.Za.22).

⁸⁷⁸ BOA. MF. MKT. 99/151, 19 Temmuz 1888 (1305.Za.10).

⁸⁷⁹ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 142.

⁸⁸⁰ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 142.

Medresesi (19), Hamidiye Medresesi (20), Yakutiye Medresesi (9), Yakutiye Medresesi (40), Şabaniye Medresesi (10)⁸⁸¹.

Bu medreselerden bazılarının, Sultan IV. Murad zamanında (Yakutiye), bazılarının da Sultan I. Mahmud zamanında (Mahmudiye, Mesudiye, İkbaliye) yapılmış olmaları, Erzurum medreselerinin oldukça köklü oldukları konusunda fikir vermektedir. Ancak bu kadar köklü medreselerin öğrenci sayılarının az olması, buraları tercih edenlerin sayılarının azlığını göstermektedir. Medreselerin az tercih edilmeleri, modern eğitim kurumları ile rekabet edemedikleri gerçeğini de ortaya koymaktadır.

1905/1321 Maarif Salnâmesi'ne göre; Erzurum Merkez'de 5⁸⁸², Bayburt'ta 1, Erzincan'da 2 ve Kemah'ta 1 olmak üzere 9 adet kütüphane bulunmakta olup bu kütüphanelerde ise toplam 3.749 adet kitap bulunmaktadır. Erzurum Merkez Sancağı'nda, Hükümet konağı'nda, Türkçe Dili'nde eser basılan hurufat ve taş türünde, bir adet matbaa (Envâr-ı Şarkiye Matbaası) bulunmaktadır⁸⁸³. Aynı salnâmede, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığından beri Erzurum'da açılan okulların bilgisi şu şekilde verilmiştir; Erzurum'da 1 İdâdî, 1 İnas Rüştîyesi, 1 Rüştîye ve 19 İbtidâî mektep, Erzincan'da 1 Rüştîye ve 12 İbtidâî, Bayezid'de 1 Rüştîye ve 4 İbtidâî mektep bulunmaktadır. Ayrıca, nüfusu, 647.010 kişi olan vilayette, okula devam eden öğrencilerin sayısı, 19.693 olarak verilmiştir⁸⁸⁴. Bu da nüfusun yaklaşık % 3'üne denk gelmektedir. Tüm vilayet için düşünüldüğünde öğrenci sayısının toplam nüfusa oranı oldukça düşük görünmektedir.

⁸⁸¹ Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 240.

⁸⁸² Bu kütüphanelerin isim ve kitap sayıları şöyledir; Hacı Mehmet Efendi Kütüphanesi (273), Cennetzade Abdullah Efendi Kütüphanesi (450), Halil Efendi Kütüphanesi (150), Hacı Dede Ağa Kütüphanesi (330) ve Habip Efendi Kütüphanesi'dir (145). Çetin, *Erzurum'un XIX. yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 243. XX. yüzyıl'ın başlarında en az 50.000 nüfusu bulunan Erzurum şehrindeki kütüphanelerde toplam 1.348 adet kitap bulunması kütüphanelerin toplumsal hayattaki yerini göstermesi bakımından önemli olduğu gibi Erzurum halkının okumaya karşı olan tutumuna da işaret etmektedir. Kütüphanelerdeki kitapların bir kısmının da Arapça veya Farsça oldukları da düşünüldüğünde kabil-i istifade olacak kitap sayısının daha az olacağı tahmin edilmektedir.

⁸⁸³ *Salnâme-i Maarif*, 1905 (1321), s. 279. Matbaa ise 1866 tarihi'nde Vilâyât Kanunu'nun bir gereği olarak kurulmuştur. Vilayetin ilk gazetesi olan Envâr-ı Şarkiye (1866), bu matbaada basılmaktadır. Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 17. Gazeteye bu ismin verilmesi Başbakanlık tarafından da onaylanmıştır. *BOA. A. MKT. MHM.* 355/13, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.30). Vilayet'in ilk özel gazetesi ise Hadikatü'l Ahrar Gazetesi olup ilk nüshası 1907 yılında çıkmıştır. Duman, *Age*, s. 90.

⁸⁸⁴ *Salnâme-i Maarif*, 1905 (1321), s. 285.

5.1.2.1. İbtidâî Mektepler

İbtidâî Mekteplerde, öğretim süresi 3 yıl olup⁸⁸⁵ okutulan dersler ise, Elifba, Kuran, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmanî, İmla, Kıraat, Mülâhhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Hesap, Hüsn-i Hat dersleridir⁸⁸⁶. Cuinet'in verdiği bilgilere göre 1890'ların başlarında Erzurum Merkez Sancağı'nda dini ilimlerin eğitimini üstlenmiş olan 110 medrese ile 62 adet de ibtidai mektep bulunmaktadır⁸⁸⁷.

XIX. yüzyıl'da Anadolu'da süregelen yaygın bir geleneğe göre, yedi yaşına gelen bir Müslüman çocuğu için, okula ilk başladığında, "Âmin Alayı" düzenlenmektedir. Buna göre çocuk, diğer öğrenciler ve öğretmenler tarafından evinden alınır, süslü bir at veya eşeğe bindirilerek kısa bir dua faslının ardından, dualar ve ilahiler eşliğinde okula kadar götürülür. Bu vesile ile okula ısındırılmağa çalışılır⁸⁸⁸.

Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın 1906 yılında kaleme aldığı bir tahrirde, Erzurum'da, 1800 haneden mürekkep Ermeni ahalinin kız ve erkek çocuklarına mahsus 10 adet okul olduğunu ve bu okullarda 2.060 çocuğun öğrenim gördüğü belirtilmiştir⁸⁸⁹. Ermenilerin, Zardet Danfon (Çocuk Bahçesi) ismini verdikleri okullarında, 3 yaşından 7 yaşına kadar erkek ve kız çocuklarına işaretle ve oyuncak tarzında yapılmış harflerle dilleri öğrettikleri, yine çocukları, küçük model parçalarla bina yapımı ve sanayiye alıştırdıkları ifade edilmiştir. Öyle ki, bu çocuklar, 3 yaşındayken bile görgü kurallarını öğrenmekte ve ciddi terbiye almaktadırlar. Bundan sonra da ilim ve fen tahsili için 6 yıllık ibtidai mekteplerine kaydolmaktadırlar. Bu ilkokullarda da öğrenci sayısına göre istihdam edilmiş ve ders usullerini iyi bilen çeşitli öğretmenler ders vermektedirler. Nazım Paşa, yazısında, eğitim konusunda Ermenileri geçmek için çok sayıda ibtidai mektebin açıldığını ve halen açılmağa devam edildiğini, bu okullarda görev alacak kudretli öğretmen yetiştirmek için iki-üç sene önce açılan Darülmualimin'in daha iyi seviyeye gelmesi için çalışıldığını belirtmiştir⁸⁹⁰.

⁸⁸⁵ 1892 yılı itibariyle köylerdeki İbtidâî Mekteplerin 4 yıl olduğunu anlaşılmaktadır. Köylerdeki dersler, şu şekilde belirtilmiştir; Elifba-yı Osmanî, Ecza-yı Şerife, Hesap, Kuran-ı Kerim, İlmihal, Kıraat, Hat. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999, s. 197.

⁸⁸⁶ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s. 88

⁸⁸⁷ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 182. Kodaman, Cuinet'in eğitimle ilgili olarak verdiği bilgilerin yaklaşık rakamlar olduklarını ve pek güvenilir olmadığı ifade etmiştir. Kodaman, *Age*, s. 85. Yine Kodaman'a göre 1905-06 yıllarında Erzurum Vilayeti'nde resmî olarak toplam 90 erkek ve 2 kız ve 2 de karışık ibtidai ile hususi olarak 2 erkek ibtidaisi bulunmaktadır. Kodaman, *Age*, s. 89.

⁸⁸⁸ Basmajian, *Social and Religious Life*, ss. 178-179.

⁸⁸⁹ *BOA. Y. MTV. 282/25*, 30 Aralık 1905 (1323.Za.4).

⁸⁹⁰ *BOA. Y. MTV. 282/25*, 30 Aralık 1905 (1323.Za.4).

1896 tarihinde, Vilâyât-ı Sitte köylerindeki Müslüman çocukların dini akideleri öğrenebilmeleri için, bu vilayetlerdeki her nahiyede birer ibtidai Mektep kurulması için padişah İrâdesi tahakkuk etmiştir⁸⁹¹. 1901 yılında Maliye Nezâreti'nden Dâhiliye'ye yazılan bir tahriratta, Erzurum'da padişahın İrâdesi gereğince açılması gereken 49 adet ibtidai mektepten 42'sinin açıldığı, kalan 7 tanesinin de ahâlisinin büyük kısmını, Kürtlerin ve aşiretlerin oluşturduğu bölgelerin durumundan kaynaklanan sebeplerden dolayı açılmadığı ifade edilmiştir⁸⁹². Bu ibtidai mekteplerin açılış masrafları için 1902 yılı Martı'ndan itibaren Erzurum'da mahalli **Zebhiye Rüsûmu** karşılık tutulmuştur⁸⁹³.

5.1.2.2. Rüşdiye Mektepleri

Maarif Nizâm-nâmesi'ne göre Rüşdiye mekteplerinde öğretim süresi 4 yıl olarak planlanmış ve okutulacak dersler de şu şekilde belirtilmiştir; Mebadi-i Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmla ve İnşa, Tertib-i Cedit Üzere Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hudut, İlm-i Hesap, Defter Tutmak Usulü, Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umûmi ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik dersleridir.

Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nin başlarında Erzurum'da 20 Rüşdiye Mektebi'nde, 607 öğrenci ders görmekte iken, bu padişah döneminde bunlara 4 mektep daha eklenmiştir. 1905–06 yıllarında ise Erzurum Merkez Sancağı'nda 5 Erkek, 1 kız ve 1 karma Rüşdiye, Hınıs Sancağı'nda 1 erkek, Bayezid'de 3 ve Erzincan'da da 2 erkek rüşdiyesi bulunmaktadır⁸⁹⁴. Cuinet'e göre Merkez Sancağı'ndaki 1 Hazırlık Rüşdiyesi'nde 150 ve İkinci Kademe Rüşdiyesi'nde ise 300 öğrenci öğrenim görmekte ve bu iki okulda toplam 8 öğretmen bulunmaktadır⁸⁹⁵.

5.1.2.3. İdâdî Mektepleri

Rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin öğretim gördüğü İdâdîler ise, 1000 haneden fazla olan bölgelerde kurulacak ve öğretim süresi 3 yıl olacaktır. Bu okullarda, Kavâid-i Osmaniye, Arabî, Farisî, Kıraat ve Kitabet-i Türkî, Tarih-i Umûmiye-i

⁸⁹¹ BOA. İ. HUS. 1314.Ca.24–42 (31 Ekim 1896).

⁸⁹² BOA. DH. TMIK. S. 34/9, 28 Nisan 1901 (1319.M.9).

⁸⁹³ Kesilen hayvan başına alınan vergidir. Belgede, sığırlardan 20'şer ve koyun ve keçiden 10'ar para ile yıllık yaklaşık 40.000 kuruş gelir sağlanmasının umulduğu belirtilmiştir. BOA. İ. MF. (İrâde Maarif Nezâreti), 1319.Za–4 (13 Şubat 1902). Erzurum'da, ibtidai mekteplerin muallimleri için 100 ile 200 kuruş arasında değişen rakamlarla maaşlar bağlanmıştır. BOA. DH. TMIK. S. 11/58, 9 Temmuz 1897 (1315.S.9).

⁸⁹⁴ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, ss. 95-104.

⁸⁹⁵ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 182.

Osmanî, Mükemmel Hesap, Cebir-i Ali, Coğrafya-yı Umûmiye-i Osmanî, Jimnastik, Mükemmel Hendese, Müsellesat, Resim ve Tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce dersleri okutulmaktadır⁸⁹⁶.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum'da biri mülkî, biri de askerî olmak üzere iki idadi mektep hizmet vermiştir. 1887 tarihinde Erzurum Mekteb-i İdadî-i Askerîsi'nin birinci sınıfında 37, ikinci sınıfında 19 ve üçüncü sınıfında da 24 olmak üzere toplam 80 öğrenci eğitim görmektedir⁸⁹⁷.

Yatılı kısmı da bulnan mülkî idâdî mektebi ise, bugün Şair Nef'i İlköğretim Okulu'nun bulunduğu yerde eğitime başlamıştır. 1889/1305 yılında kurulmuş olan Erzurum İdadîsi ve 1890/1306 yılında da eğitim-öğretime başlamıştır. Erzurum İdadîsi (Lisesi) bugünkü binasına gelmeden önce, bir süre Harbiye Kışlası olarak anılan, bugün Uzman Çavuş Misafirhanesi olarak kullanılan binada eğitimini sürdürmüştür. Daha sonra Nene Hatun Kız Lisesi'nin bulunduğu binaya taşınmıştır (1927). Bugünkü binaya ise 1939'da taşınmıştır⁸⁹⁸. 1900-1901 yıllarında bu okulda, 149 Müslüman ve 4 de gayrimüslim olmak üzere toplam 153 öğrenci öğrenim görmektedir⁸⁹⁹.

Mali imkânsızlıklar ve Rüşdiyelerde derslerin tam anlamıyla ikmal edilememesi gibi nedenlerden dolayı Erzurum İdadîsi'nde öğretim süresi 7 yıla çıkarılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarında 120 kişilik olarak yapılan mülki idâdîde 400 talebe eğitim almakta iken askeri idâdîde öğrenci sayısı 236'dır. 7 yıllık yatılı Erzurum İdadîsi'nde yıllara göre okutulan dersler şöyledir;

1. yıl; Ulûm-ı Diniye, Arapça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Hüsn-i Hat, Resim
2. yıl; Ulûm-ı Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim
3. yıl; Ulûm-ı Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim.
4. yıl; Ulûm-ı Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim.
5. yıl; Ulûm-ı Diniye, Arapça, Türkçe, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Usûl-i Defter, Malumat-ı Fenniye, Hüsn-i Hat, Resim.

⁸⁹⁶ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, ss. 87-117.

⁸⁹⁷ Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihî Coğrafyası*, s. 222.

⁸⁹⁸ M. Halis Özsoy, *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi*, Ankara 2002, ss. 29-32.

⁸⁹⁹ Çetin, *Age*, s. 239.

6. yıl; Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hesap, Hendese, Cebir, Coğrafya, Tarih, Usûl-i Defter, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, Kavânin, Edebiyat ve Ahlak, Resim.

7. Yıl; Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hesap, Hendese, Cebir, Müsellesat (Trigonometri), Kozmografya, Makine, Tarih, Usûl-i Defter, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, Mevalid ve Hıfzıssihha, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim⁹⁰⁰.

Sultan II. Abdülhamid döneminden önce kurulduğu anlaşılan Sanayi Mektebi, II. Abdülhamid döneminde yeniden canlandırılmak istenmiş ve 1904 tarihinde, belediye ve halkın ileri gelenlerinin yardımıyla yaptırılan yeni binasında eğitime başlamıştır⁹⁰¹. Sanayi Mektebi'nde, halıcılık, dokumacılık, marangozluk, terzilik, kunduracılık ve demircilik gibi Erzurum'un geleneksel zanaatları öğretilmektedir⁹⁰².

Sultan II. Abdülhamid dönemi'nde Erzurum Vilayeti genelinde mevcut idadî, rüşdî ve ibtidaî okulları aşağıdaki tabloda verilmiştir⁹⁰³. Verilen istatistikî değerlerden görüldüğü üzere devlete ait bu okullarda, gayrimüslim öğrenci bulunmamaktadır. Ayrıca kız öğrencilerin de gösterilmemiş olması, bu okullarda kız öğrencilerin bulunmadığı anlamına gelmekle birlikte, kızlara ait rüşdî veya ibtidaî mekteplerin bu hesaba dâhil edilmediği ihtimalini de ortaya koymaktadır.

Tablo 5.1. 1897 Tarihinde Erzurum'da Eğitim ve Öğretim

Okul türü	Okul sayısı	Öğrenci Sayısı		Toplam	Genel toplam
		Erkek	Kız		
İdadî	1	124	-	124	17.089
Rüşdî	11	645	-	645	
İbtidaî	850	16.320	-	16.320	

⁹⁰⁰ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, ss. 123-131.

⁹⁰¹ 1873/1290 tarihli Erzurum Salnamesi'ne göre Sanayi Mektebi'nde 29 Müslüman ve 13 Hıristiyan olmak üzere toplam 42 öğrenci eğitim görmektedir. Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 221. 1896 yılında Ahmed Şakir Paşa'nın, yeni kurulacak Sanayi Mektebi için finans kaynağı aramakta olduğu görülmüştür. *BOA. Y. MTV.* 140/28, 24 Nisan 1896 (1313 Za 11).

⁹⁰² Küçükkuşurlu, *Erzurum Beldiyesi Tarihi-I*, s. 193. Bu okulun içinde ayrıca açılan bir matbaada, 1908 yılından itibaren, Erzurum'un ilk yerel gazetesi olan Hadikatü'l-Ahrar gazetesi basılmıştır. Küçükkuşurlu, *Age*, s. 193.

⁹⁰³ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı 1897*, ss. 108-110.

Buraya kadar verilen bilgilerden görüleceği üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde İbtidâî Mekteplerin yaygınlaştırılmasına yoğun bir mesai harcanırken, Rüşdiye ve İdâdî mektepler de ihmal edilmemiştir. Ancak aşağıda, gayrimüslimlerin eğitim durumlarında da ifade edildiği üzere, Müslüman kız çocuklarının eğitimden aldıkları payın, gayrimüslimlere göre çok düşük olması, düşündürücü bulunmuştur.

5.1.2.4. Gayrimüslim Mektepleri

Cuinet'in verdiği bilgilere göre Erzurum Merkez Sancağı'nda Gregoryen Ermeni Cemaati'ne ait 10 ilkokul, kız okulları, Ardzrounian, Sanasaryan, Der-Azaryan, Agabalyan, ve Heropsimian Mektepleri bulunmaktadır. Katolik Ermenilere ait olmak üzere bir kız ve bir erkek ilkokulu ile bir başka okul (Saint-Joseph), Protestan Ermenilerin ve Ortodoks Rumların da birer adet okulları bulunmaktadır. Bu 21 okulda toplam, 1.650 erkek ve 625 kız öğrenci ders görmektedir. Sadece Gregoryen Ermeni okullarında 38 öğretmen bulunmaktadır⁹⁰⁴.

Bu dönemdeki en önemli Ermeni okullarından biri olan Sanasaryan Mektebi⁹⁰⁵, Rusyalı bir Ermeni olan Mıgırdiç Sanasaryan tarafından kurulmuştur. Okulda, Almanya, İngiltere ve Fransa'ya gönderilip, eğitim almaları sağlanarak, bu ülkelerin dillerini öğrenmiş olan Ermeni öğretmenler (2.000 kuruş maaşlı) görevlendirilmiştir. Bu okulda, sanayi, ticaret ve ziraata dair basılan fen kitapları ile eğitim yapılmakta ve yabancı memleketlerle ticari iletişim kurmaya yetkin gençler yetiştirilmektedir⁹⁰⁶.

Gregoryenlere ait bir kız rüşdiyesinde de kız öğrencilere ilim ve fen derslerinin yanı sıra ev ekonomisi, terzilik ve halıcılık gibi sanayi ilimleri öğretilmekte olup bu okulda, 17 erkek ve bayan öğretmen bulunmaktadır. Bu eğitim çabalarının bir neticesi olarak Ermeni erkeklerinin yüzde sekseni ve bayanlarının da yüzde altmışı okuryazar

⁹⁰⁴ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 142.

⁹⁰⁵ Binbaşı Muhammed Şevki imzalı olarak Padişaha sunulan bir raporda, İdâdî seviyesindeki Sanasaryan Mektebi'ndeki öğrencilerin, öğretmenler Nezâretinde, bir Ermeni Köyü olan İğdasor Köyüne götürülerek, silah atış ve harp usulü talimleri aldıkları bildirilmiştir. Yiyeceklerini de yanların götürülen bu öğrenci ve öğretmenler, her sene Temmuzun 10'u ile Ağustos'un 15'i arasında hava değişimi bahanesiyle bu köyde kamp kurmaktadırlar. Yanlarında ise, yine Ermeni olan jandarma veya zaptiyeler bulundurarak bu gizli faaliyetlerini sürdürmektedirler. *BOA. Y. PRK. ASK.* 180/63, 1901/1319. Bu okulun sürekli gözetim altında tutulabilmesi için, Osmanlıca lisanını öğretmek üzere Müslümanlardan iki kişi (Mekteb-i İdâdî-i Mülki öğretmenlerinden Mustafa Efendi ile Vilayet İdare Meclisi Zabıt Kâtibi İsmail Efendi), bu okulda göreve başlatılmıştır. *BOA. Y. MTV.* 236/26, 7 Kasım 1902 (1320.Ş.6). Raporda ayrıca bu okulun adeta bir silah imal atölyesi gibi çalıştığı da ifade edilmiştir. 1881'de kurulup 1914 yılında Sivas'a taşınan okul, I. Dünya Savaşı'nda kapanmıştır. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. II, s. 763.

⁹⁰⁶ *BOA. Y. MTV.* 282/25, 30 Aralık 1905 (1323.Za.4). s. 1.

olmanın ötesinde, kendi şahsi işlemlerini yürütebilen, vilayetin genel ticaretinden hakkıyla yararlanabilen, sanayi ve ziraat gibi alanlarda da hakkıyla çalışarak her yönüyle maddi olarak ilerleyebilen insanlar olarak yetişmektedirler⁹⁰⁷.

Vali Nazım Paşa'nın bir başka telgrafında, Vilayet dâhilinde yalnız Erzurum Merkez Sancağı'nda iki Amerikan Mektebi mevcut olduğu, bu okullarda, Osmanlı tebaası olup Amerikalı iki erkek ve iki kadın öğretmen ile bir Ermeni öğretmen bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca bu okullara Müslüman çocuklarının gitmelerinin yasak olmasından, hiçbir Müslüman çocuğunun bu okullara devam etmediği de ifade edilmiştir⁹⁰⁸.

1903/1319 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Erzurum şehrinde bulunan 11 adet ecnebi mektebinde 1.072'si kız ve 1.164'ü de erkek olmak üzere toplam 2.236 gayrimüslim çocuk eğitim görmektedir⁹⁰⁹. Bu rakamlar, gayrimüslimlerin, kız çocuklarının eğitimine, Müslümanlardan daha fazla önem verdiklerini göstermektedir.

1905 (1321) yılına ait Maarif Salnâmesi'nde Erzurum'da bulunan Ermeni mektepleri şöyle gösterilmiştir⁹¹⁰:

Tablo 5.2. 1905 (1321) Yılında Erzurum'da Ermeni Mektepleri

Livâ	Kazâ	Mektebin İsmi	Mektebin Mensub Olduğu Cemaat	Mektebin Derecesi	Aded-i Talebe	
					Zükûr	İnas
Erzurum	Erzurum	Azertiyân	Ermeni	İdâdî	196	0
“	“	Çerismiyan	“	Rüştiye	7	33
“	“	Mısıryan	“	Rüştiye	38	27
“	“	Diraryan	“	İbtidaî	43	0
“	“	Ağayalyan	“	İbtidaî	0	57
“	Hınıs	Gavuntyan	“	İbtidaî ve	516	77
“	Erzurum	Sanasaryan	“	Rüştiye		

⁹⁰⁷ BOA. Y. MTV. 282/25, 30 Aralık 1905 (1323.Za.4), s. 1.

⁹⁰⁸ BOA. Y. PRK. UM. 77/34, 1 Ekim 1905 (1323.Ş.2). Vali Nuri Bey'in bundan 2 yıl sonraki bir tahriratında da, Erzurum Merkez'de Amerika Birleşik Devletleri'ne ait, bir erkek rüşdiyesi ile bir kız ibtidaî ve rüşdiyesi olmak üzere 3 okulun bulunduğu, bu okullara, Ermeni ve Protestan çocukların devam ettiği, Müslüman çocuklarının bu okullara gitmediği ifade edilmiştir. BOA. Y. PRK. MF.(Yıldız Perakende Maarif Nezâreti) 5/20, 8 Mart 1907 (1325.M.23).

⁹⁰⁹ Çetin, *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası*, s. 243.

⁹¹⁰ *Salnâme-i Maarif*, 1905/1321, s. 275.

Yukarıda verilen gayrimüslim okulları ruhsatlı olup devletin denetim ve kontrolündedir. Ancak bunların dışında mahalle aralarında ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları köylerde ruhsatsız bir şekilde açılan kilise, manastır ve mektepler de bulunmaktadır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid döneminde bu konuda yapılan tahkikat ve incelemeler neticesinde Erzurum Vilayeti'nin genelinde 269 kilise ve manastır ile 187 mektebin ruhsatsız bir şekilde faaliyetlerini sürdürdüğü tespit edilmiştir⁹¹¹. Bazı okul ve kiliselerin yapılış tarihlerinin bilinmemesi veya “*mâfi zamanında*” şeklinde ifade edilmesi Osmanlı ülkesinde azınlıkların, içerisinde buldukları serbestlikle ve sıkı bir kontrole tabi tutulmadıkları olgusuyla açıklanabilir.

Ruhsatsız olarak açılan okullarla ilgili ne tür bir resmi işlem yapıldığına dair Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Bundan, bu okullara dokunulmadığı sonucu çıkarılabilir. Medreselerde okuyan Müslüman öğrenci sayısının tespit edilmesinin imkânsız olduğu gibi bu okullardaki öğrenci sayılarını belirlemenin de imkânı yoktur. Sonuç olarak denilebilir ki medreselerin kayıt dışı durumlarına müdahale etmeyen Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin kayıt dışı okullarına da aynı tavırla yaklaşmıştır.

Ruhsata tabi olarak, Vilayet dâhilinde Misyonerlere ait okullar da bulunmaktadır. 1319 tarihinde Erzurum Valiliği'nden Şurâ-yı Devlet'e gönderilen bir tahriratta; Erzurum Merkez'de iki ibtidai ve iki rüşdiye, Pasinler'in Todaveren Köyü'nde 1, Erzincan Merkez'de 1 ve Kemah Kazâsı'nda da 2 mektep bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Kiğı'da, okul olmağa müsait bina bulunamamasından dolayı, 1288 ve 1292 yıllarında padişah İrâdesi ile açılan 3 adet kilisenin içinde eğitim faaliyetleri yürütülmektedir⁹¹².

Gayrimüslimlerin eğitime ve okullaşmaya verdikleri önem hafife alınmayacak ölçülerde iken, bunlarla rekabet edebilmek için devlet tarafından açtırılan okulların modernleştirilmesi konusunda devletin harcadığı çaba da dikkate değer bulunmuştur. Gayrimüslimlerin eğitim programlarının devlet tarafından takip edilmesi, bu rekabeti ortaya koyarken, devletin maddi durumu nispetinde, yeni okulların açılması gayretleri de Osmanlı Devleti'nin bu dönemlerde de mevcut olan sosyal yönünü ortaya koymaktadır.

⁹¹¹ BOA. A. d. (Bâb-ı Âsafî Defterleri) 267, ss. 94-98. Bkz. Ek/Çizelge-9.

⁹¹² Demirel, *Yazışmalar*, s. 188. Müslüman çocukları, bu okullara kesinlikle gitmemektedir.

5.2. VAKIFLAR

Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hayatın önemli amillerinden biri olan vakıflar, Erzurum Vilayet'inde de ilk İslam fetihleri ile birlikte eğitim, dini hayat ve diğer alanlarında belirleyici birer unsur olmak suretiyle önemli sosyal ve dini fonksiyonların icracıları olarak yer bulmuştur. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Erzurum'da da vakıflar, sosyal hayatın ve şehir hayatının önemli birer unsuru olarak yer almışlardır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı'nın veri tabanında yapılan araştırmalar sonucu, Sultan II. Abdülhamid döneminde, Erzurum'da bulunan vakıfların bazılarının vakıfnameleri elde edilmiştir. Döneme ışık tutması açısından son derece önemli olan bu vakıfnamelerden bazıları incelenerek, adı geçen dönemdeki vakıf uygulamaları değerlendirilecektir⁹¹³.

2171 No'lu defterin 20. sahife ve 30. sırasında kayıtlı, **Halil Efendi b. Hacı Hamdullah Vakfı**'nın 15 Rebiülevvel 1298 tarihli vakfiyesinde; Halil Efendi, babasından kendisine nakleden ve tapuları kendi elinde olan ve Gürcü Kapısı'ndaki Esb Meydanı'nda bulunan 3 bab alefdar dükkânını (vâkıf, dükkânların yerini belirtmek için komşularını sayarak dükkânların sınırlarını da göstererek) vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i muhalled ile vakfetmiştir. Vâkıfın şartları ise, dükkânların kiraya verilerek işletilmesi, elde edilen kira gelirleri ile öncelikle, dükkânların tamir ve bakımlarının yapılması, kalan para ile her sene belirli günlerde altı kıyye yağ ve dört buçuk kıyye baldan helva yapıp dağıtılması, her sene dört kıyye mum yağından mum yapılarak Dinarkom Köyü'ndeki Caminin aydınlatılmasının sağlanması, her sene kurban bayramında bir baş koyun kesilerek fakir Müslümanlara dağıtılarak sevaplarının kendisi ile birlikte babası ve annesinin ruhlarına bağışlanmasıdır. Bundan sonra, vâkıf, vakfın tevliyet (vakıftan sorumlu olma, mütevellilik) sırasını göstermiştir.

2171 numaralı defterin 48. sayfa ve 59. sırasında bulunan **Receb Efendi b. Durak Vakfı**'nın 25 Cemazilahir 1301 tarihli vakfiyesinde; Receb Efendi'nin, Hasan-ı Basri Mahallesi'ndeki bir aşhane, bir oda ve bir avludan oluşan menzilin vakfettiği belirtilmiştir. Şartlar olarak ise, bu menzilin kiraya verilerek elde edile kira geliri ile öncelikle menzilin bakım ve tamirinin gerçekleştirilmesi, her sene Hasan-ı Basri Camii'ndeki orta askıdaki kandillerin yanmasının sağlanması, kırılan kandillerin

⁹¹³ Vakıf bilgileri ve vakıfnameler, belirtilen kurumda, bilgisayarlı sistemde veri tabanına kaydedilmiştir. Burada verilen vakıfname örnekleri de söz konusu kayıtlardan alınmıştır.

yenileri ile değiştirilmesi, caminin pencerelerinin kâğıtla kapatılarak kapı ve perde eksiklerinin giderilmesi gösterilmiştir.

591-5 numaralı defterin 24. sahife ve 28. sırasında kayıtlı **Nene bt. Ali b. Mustafa Vakfı**'nın 15 Cemazilahir 1308 tarihli vakfiyesinde; Nene Hanım'ın, 4.500 kuruş kıymetindeki bir bab menziline vakfettiği belirtilmiştir. Kadana Mahallesinde bulunan menzil, bir aşhane, bir oda altı kiler, bir üst oda, bir kahve ocağı, bir ahır, bir menzil ve bir avluyu içine almaktadır. Şartları ise; menzil kiraya verilerek elde edilen kira geliri ile önce menzilin tamir ve bakımı görülecektir. Geri kalan para ile her sene Kurban Bayramı'nda bir koyun satın alınıp kesilecek ve etinden, müteveli olanlar yiyecek ve fakir Müslümanlar da istifade edecektir. Her sene 3 kıyye mum satın alınıp Kadana Mahallesi'ndeki caminin aydınlatılmasında kullanılacak, aynı camide, avize olan beş kandilde kullanılmak üzere yeteri kadar zeytinyağı temin edilecek, sevapları da Nene Hanım'ın ölmüş olan eşi Hacı Hasan Ağa'nın ruhuna bağışlanacaktır. Yine her sene üç kıyye mum yağından yapılacak mumlar ile beş adet kandile yetecek kadar zeytinyağı, adı geçen camide kullanılarak sevapları da kendi ruhuna bağışlanacaktır. Bundan sonra Nene Hanım, hayattayken kendisinin müteveli olduğunu ve ölümünden sonra, sırasıyla kimlerin (oğulları, oğullarının oğulları vs.) tevliyette bulunacağını saymıştır.

Yukarıda örnekleri görülen ve elde olan diğer vakıfnameler beraber değerlendirildiğinde, Erzurum Şehri'ndeki vakıfların en önemli gelirlerinin kira gelirleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelirlerin önemli bir kısmı, vakfa ait gayrimenkullerin idamesi için harcanırken kalan önemli bir miktar da özellikle camilerin eksiklerinin giderilmesine yönlendirilmiştir. Yine yukarıdan da görüleceği üzere Erzurum'da varlıklı kesim, kadınlı ve erkekli olarak vakıf uygulamasına katılmışlardır. Vâkıfların, müteveli olarak genelde kendi ailelerinden olanları tayin etmeleri ise, vakıf kurumunun adeta aile içi sosyal güvence temin eden bir kurum olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim mütevelliler, vakıf gelirlerinden ücret (vazife-i tevliyet/ecr-i müteveli/ücret-i nâzır) alma hakkına sahiptirler. Bu ücret ise vâkıf ya da hâkim tarafından belirlenmektedir⁹¹⁴.

Erzurum vakıflarının faaliyet alanlarının, sadece camilerin bakım ve onarımı olduğu söylenemez. Zira su kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgede kurulmuş olan Erzurum'da, şehrin ihtiyacını gören ve dağlardan getirilen suların büyük

⁹¹⁴ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 321.

bir bölümü, vakıflar marifetiyle şehre dağıtılmıştır. Vakıfların kontrolünde olup sonradan belediyeye devredilen bu suların önemlileri şunlardır⁹¹⁵:

1. **Şeyhler Suyu:** Palandöken Deresi'nin sağında bulunan bu kaynağın doğusu Palandöken yoluna doğru uzanan taşlık arazi, batısı Kom Dağı, kuzeyi Viranşehir mevkiidir.

2. **Ali Paşa Suyu:** Palandöken Deresi'nin sağında olan Ali Paşa Suyu kaynağı, Şeyhler Suyu ile aynı mevkide bulunmaktadır.

3. **Murat Paşa Suyu:** Palandöken Deresi'nin sağında bulunan bu su kaynağının doğusu Palandöken'e giden taşlık arazi, batısı Kom Dağı, güneyi Palandöken'e giden taşlık arazi, kuzeyi Palandöken yolu köprüsüdür.

4. **İbrahim Paşa Suyu:** Kırk Değirmenler'de Boğaz mevkiindeki su kaynağının doğusu Kavaklı Tepe, batısı Tuzevi Yaylası, güneyi Solak Komu Deresi, kuzeyi Emrullah Efendioğlu İbrahim Bey Fabrikası'na uzanan boş alandır.

5. **Keteci Suyu:** Kapıkaya ve Kara Göze mevkiinde bulunmaktadır. Doğusu Kapıkaya, batısı Kom Deresi, güneyi Kapıkaya Dağı, kuzeyi Kapıkaya Deresi'dir.

6. **Yeğenağa Suyu:** Kapıkaya Kurmuş Gözesi mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Ejderha Dağı, batısı Kapıkaya, güneyi Kân Yaylası, kuzeyi Kapıkaya Deresi'dir.

7. **Dervişağa Suyu:** Yapraklı Oyuklu Göze mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Ejderha Dağı, batısı Kapıkaya Deresi, güneyi Kân Yaylası, kuzeyi Kapıkaya Deresi ile çevrilidir.

8. **Caferiye Suyu:** Kapıkaya Ürya Göze mevkiindedir. Doğusu Kapıkaya Deresi, batısı Kom Deresi, güneyi Kapıkaya Dağı, kuzeyi Kapıkaya Deresi ile çevrilidir. Türbe Deresi'nden şehre ulasan bu su, uzun süre şehrin su ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır.

9. **Hanım Hamamı Suyu:** Bu suyun kaynakları Palandöken'e giden derenin sağ ve solunda olup, doğusu Bezirgân Tepesi, batısı Büyük Sivri Dağ, güneyi Palandöken Deresi ve kuzeyi yine Palandöken Deresi ile çevrilidir.

10. **Lala Paşa Suyu:** Palandöken'e giden derenin sağ ve solunda bulunan kaynağın doğusu Basık Tepeler, batısı Palandöken Deresi, güneyi Palandöken Sivri Dağı, kuzeyi Kom Deresi'dir.

⁹¹⁵ Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi-I*, s. 150.

11. **Tophaneli Suyu:** Tekman'a aşan dağ mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Topalak Dağı, batısı Kan Yaylası, güneyi Tekman Dağı ve kuzeyi Topalak Dağı'dır.

12. **Tophaneli Suyu:** Hacı Kurban Gözesi ve Topalak yolunda bulunan bu kaynağın doğusu Topalak Yolu Deresi, batısı Akyarlar, güneyi Topalak Dağı ve kuzeyi Çiğdem Tepesi'dir.

13. **Tophaneli Suyu:** Besirin Çayırı'nda bulunan kaynağın doğusu Topalak Deresi, batısı Akyarlar, güneyi Topalak Yolu ve kuzeyi Besirin Çayırı'dır.

14. **Mazmilik Suyu:** Kapıkaya mevkiinde bulunan bu suyun doğusu Türbe Dağı, batısı Türbe Deresi, güneyi Kapıkaya Deresi, kuzeyi Türbe Deresi ile çevrilidir.

Yukarıdakilerden başka, vakıfnamelerinde su ve suyolları ile ilgili kayıtlar bulunan bazı vakıfların isimleri şöyledir⁹¹⁶: Habib Efendi Vakfı, Pervizzâde El-Hâcc Mehmed Efendi Vakfı, Derviş İbrahim Ağa bin El-Hâcc Bektaş Ağa Vakfı, Mansûrizâde Mustafa Efendi Vakfı, Sertunay El-Hâcc Ahmed Ağa ibni El-Hâcc Mehmed Vakfı, Cennetzâde İsmail Efendi Vakfı, Kağızmanlı El-Hâcc Ahmed Ağa Vakfı, Mehmed Emin Paşa Vakfı, Erzurum Müftüsü El-Hâcc Lütfullah Efendi Vakfı, Hasan Basri Mahalleli Narmanlı Hacı Hüseyin Vakfı, Alioğlu Habib Efendi Vakfı, Hasan Efendi Vakfı, Hazık Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi ibni Mustafa Efendi Vakfı, Tophaneli Hacı Mehmed Efendi Vakfı, Hakkıoğlu Seyyid Ağa Vakfı, Tezkireci Ömer Efendi Vakfı, Manavoğlu Mehmed Efendi Vakfı, Hacı Yusuf oğlu Hacı Hasan Vakfı, Kağızmanlı Hacı Ahmet Vakfı, Asçı Mahmud Ağa bin Ahmed Vakfı, Şeyh Ömer Efendi Vakfı, Sertunay Ömer Efendi Vakfı, Kadızade Hacı Mehmed Efendi Vakfı, Hacı Hüseyin Paşa kerimesi Raziye Hanım Vakfı, Afife Hanım Vakfı, Mehmed Efendioğlu Hacı Salih Efendi Vakfı, Hacı Yusuf oğlu Hacı Hasan Vakfı⁹¹⁷.

⁹¹⁶ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi-I*, s. 155.

⁹¹⁷ Genel olarak bakıldığında şehir halkının içmek için kullandığı sular iki kısımdır: Dağ suları ve yerli sular. Dağ suları şehre bir buçuk saat mesafede Palandöken dağ silsilesiyle Abdurrahman Gazi civarında çeşitli kaynaklardan çıkmaktadır. Bu sular 12 mecra ile şehre ulaşmaktadır. Suyolları genellikle kârgir ve bir takım kavlı künkler ve pöhrenlerden yapılmıştır. 1913 yılı itibarıyla şehir dâhilinde sırf dağ sularına ait olmak üzere 313 lüle su olup bunlar 269 çeşmeye dağılmaktadır. Keza şehrin muhtelif noktalarında yersularına ait olmak üzere 31 kaynak mevcut olup 212 lüle olan bu sular 126 çeşmeye dağılmaktadır. Dağ suları gibi şehir dâhilinde çıkan yer suları da eski tarz ahşaptan mamul borular ve toprak künkler vasıtasıyla şehir içerisinde cereyan etmektedir. Küçükuşurlu, *Age*, s. 220. Kaynak sularının, şehir merkezinde hangi çeşmelere dağıldığının listesi için bkz. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 147-176.

Erzurum vakıflarının mali durumları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti Defterleri'nde gösterilen bilgiler ışığında incelenmiş olup 1864/1280 yılından, Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar kronolojik olarak değerlendirilecektir.

1864-1874 yılları arasındaki vakıf gelirlerinin yıl yıl gösterildiği bir defterde⁹¹⁸; 1864 yılında 160.768 kuruş gelir elde edildiği, bu gelirin 48.380 kuruşunun maaş, vezaif, havalat, ve hums-u müdür gibi giderlere harlandıktan sonra 112.387 kuruşunun da hazineye gönderildiği ifade edilmiştir⁹¹⁹. 1865 yılında toplam vakıf gelirleri, 126.153 kuruş 14 para olup, bunun 32.125 kuruş 16 para'lık kısmı masraflara harlandıktan sonra kalan 94.028 kuruş 8 parası hazineye teslim edilmiş ve kâr edildiği vurgulanmıştır⁹²⁰. 1866 yılında vakıflardan beklenen gelir toplam 426.330 kuruş iken, 398.093 kuruş 13,5 para gelir temin edilmiş, bunun 32.868 kuruşu masraflara harlandıktan sonra 71.207 kuruşu hazineye aktarılmış, 28.207 kuruş da bakaya kalmıştır. Bu yılda vakıf gelirlerinin düşmesinin sebebi, 1866 yılındaki depremten dolayı vakıf binalarının tamir edilmesine fazla pay ayrılmış olmasındandır denilebilir⁹²¹. 1872 yılında da 663.790 kuruş vakıf geliri temin edilmiş, bunun 381.783 kuruşu poliçe ve 105.070 kuruşu da nakit olarak hazineye gönderilmiştir⁹²².

Başka bir defterde, Erzurum Evkaf Muhasebecisi Muhammed İzzet Efendi marifetiyle, 1873 yılında Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları itibariye üç aylık vakıf gelirlerinde hazineye toplam 32.556 kuruş 10 para gönderildiği gösterilmiştir⁹²³. Bir aylık vakıf gelirlerinden hazineye ait gelirlerin gösterildiği bir başka defterde de 1299 senesi Ağustos'unun başından sonuna kadar(1883), Erzurum Sancağı'ndan 5.951,32 Kuruş, Erzincan Sancağı'ndan, 2.187,20 kuruş ve Bayburt Sancağı'ndan da 5.141,36 kuruş gelir elde edildiği gösterilerek toplamı olan 13.279 kuruş 88 paranın 4.331,25'lik kısmı masraflara ayrıldıktan sonra 8.648,23'lük kısmı da hazineye gönderilmiştir⁹²⁴.

⁹¹⁸ BOA. EV (Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti Defterleri), 18841, 1864-1874 (1280–1290).

⁹¹⁹ BOA. EV 18841 1864-1874 (1280–1290), s. 110.

⁹²⁰ BOA. EV 18841, s. 112.

⁹²¹ BOA. EV 18841, s. 114.

⁹²² BOA. EV 18841, s. 126.

⁹²³ BOA. EV. 22797, 1874/1290, ss. 1-2.

⁹²⁴ BOA. EV. 24913, s. 1

Vakıf gelirlerinin ve hazineye yapılan gönderilerin gösterildiği bir başka defterde, Erzurum Vilayeti'nde, 1892 yılı itibariyle, bir senelik toplam vakıf gelirlerinden, 65.818 Kuruş (Mecidi) irsalât (Hazine'ye yapılan gönderiler) yapıldığı bildirilmiştir⁹²⁵.

Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru tutulmuş ve daha teferruatlı olan bir başka defterde, üçer aylık dönemlerde Erzurum Sancağı'ndaki vakıf gelirleri gösterilmiştir. Sandık Emni, Başkâtip ve Evkaf Muhasebecisi tarafından tutulan bu defterde, başlıca vakıf gelirleri olarak; Âşâr, İcare-i Vahide, Nevce-i Cihat Harcı, Varaka Pahası, Arazi-i Mevkufe, Tevcih-i Cihat Harcı, Müsakkafat-ı Mevkufe, Tevcih-i Cihat Harcının Varaka Pahası, Maaş-ı Muharrer ve Harc-ı Mahiye, Hususi-i Mahlûle, Mal Maktuası, Müsakkafat Mahlulâtı, Bedel-i Muamele-i Âşâr, Tevcih-i Cihatın Berat-ı Varaka Pahası, Arazinin Ferağ ve İntikalâtı, Tâbi ve Hums-u Kazâlar Hâsılatı, Tayine-i Kayd Harcı gelirleri gösterilmiştir. Bu gelir kalemlerinden Sadece Sancak dâhilinde ilk üç ay, 31.697 Kuruş, ikinci üç ay, 32.287 kuruş 35 para, üçüncü üç ay, 76.384 kuruş (hasat zamanına denk geldiği için toprak gelirleri artmıştır) ve dördüncü üç ayda da 49.361 kuruş gelir elde edilmiştir. Erzincan Sancağı vakıf gelirlerinin de gösterildiği defterde Erzurum Sancağı gelirleri, Erzincan'ın yaklaşık dört ila beş misli seviyesinde (sadece son üç aylık dönemde Erzincan'ın gelirleri Erzurum'dan fazla çıkmıştır) tahakkuk etmiştir⁹²⁶. Defterde ayrıca Erzurum Sancağı Merkezi'nde bulunan 42 adet vakfın isimleri de verilmiştir⁹²⁷. Vakıf bütçelerinden de görüleceği üzere –Erzurum'un ekonomik durumunun değerlendirildiği bölümde gösterilen olumsuz tabloya nazaran– vakıflar, sürekli kâr eden birer kurum olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hazineye

⁹²⁵ BOA. EV. 27730, 1893-94 (1309–1310) s. 46.

⁹²⁶ BOA. EV. 30396, 1908-1909 (1323-24), s. 3; 7; 13; 18.

⁹²⁷ Gösterilen vakıflar şunlardır: Kırkçeşme Suyunun Zimmet Ambarı, Lala Mustafa Paşa Vakfı, Mumcu-yı Ulya Mahallinde Cami-İ Şerif Vakfı, Şeyhlerden Azize Hanım Vakfı, Yesarizade Mustafa Efendi Vakfı, Yusuf Ziya Paşa Vakfı, Hacı Mustafa Efendi Vakfı, Cennetzadelerden Hatice Hanım Vakfı, Ahmediye Vakfı, Hatuniye Vakfı, Yakutiye Vakfı, Mehdi Abbas Nam-I Diğeri Emir Şeyh Vakfı, Özbek Vakfı, Ahmediye Dairesi Vakfı, Tacirzade Hacı Mehmet Efendi Vakfı, Mansurizade Mustafa Efendi Vakfı, Hacı Mennanzade Hacı İbrahim Vakfı, Tosunzade Mustafa Efendi Vakfı, Hacı Dede Ağa Vakfı, Cedid Mahallesinde Hacı İsmail Efendi Vakfı, Boyahane Cami-İ Şerifi Vakfı, Hatuniye Medreseleri Vakfı, Hacı Ahmet Efendi Vakfı, Sultan Melik Vakfı, Gürcü Mehmet Paşa Vakfı, Ova Kazâsında Topal Çavuş Vakfı, Hacı Cafer Efendi Cami-İ Şerifi Vakfı, Mazlum Osman Ağa Vakfı, Ali Paşa Vakfı, Ümmühan Hatun Vakfı, Hacı Hamza Vakfı, Alemdar Hacı Muhammet Efendi Vakfı, Zağracı Ali Ağa Vakfı, Piruzzade Hazı Muhammet Efendi Vakfı, Dört Beş Muhammet Vakfı, Caferiye Cami-İ Şerifinin Vakfı, Erzurum Ovasında Ümidim Baba Cami-i Şerifi Vakfı, Gazi Sinan Paşa Vakfı, İbrahim Paşa Vakfı, Abdurrahman Gazi Vakfı, Ebu İshak Kâzruni Vakfı, Pir Ali Baba Vakfı.

yapılan irsalâtlardan da görüleceği üzere devlet bütçesinin önemli gelir kalemlerinden biri de şüphesiz vakıf gelirleridir.

Vakıfların giderlerinin önemli bir bölümünü de tamir masrafları oluşturmaktadır. Nitekim Erzurum Yeğenağa Mahallesi'nde bulunan Habip Baba Türbesi'nin harabeye dönüşmüş ve tamire muhtaç olan yerlerinin tamiri için yapılan ilk keşifte, 15.150 kuruş masraf tahakkuk etmiştir⁹²⁸. Bu hususu örneklendirmesi açısından bu masrafın teferruatı verilecektir; Hangâhın su giderlerinin açık olmasından buraların üstünü kapatacak duvarlar (800 kuruş), bir odanın, inşası lazım gelen iki duvarı (400 kuruş), noksan kalan han (1.500 kuruş), dört oda ile bir aralığa gereken döşeme tahtaları (3.200 kuruş), üzerlerine konulması gelen cefnelik odun (1280 kuruş), içlerine gereken tavan tahtası (3.000 kuruş), sarf olunacak Karakça? (360 kuruş), dülger ustası (1.200 kuruş), döşenecek kamon? (400 kuruş), çamur... için amele (900 kuruş), bütün yan duvarlara verilecek şerbet (500 kuruş), sekiz pencereye gerekli iki kat cam (640 kuruş), içeriye gereken cam (320 kuruş), boya (650 kuruş).

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı'na ait veri tabanından elde edilen bilgilere göre Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum Merkez Sancağı'nda tanzim edilen vakıflar şunlardır⁹²⁹:

VAKFIN ADI	TANZİM TARİHİ (Hicri)
Ali Ağa Camii	20.01.1293
Ali Efendi b. Abdullah	14.03.1293
Saliha Hatun Camii	14.05.1293
Hamza Bey	25.11.1294
Mehmed Efendi b. Yusuf	21.01.1295
Mehdi Zaviyesi	30.10.1295
Ömer Ağa	02.02.1296
Ahmediye Medresesi	01.04.1296
Hüseyin Ağa b. Abdullah Ağa	17.04.1296
Hacı Cuma Camii	21.05.1296
Hidayet Hatun bt. Ali	09.06.1296
Karakullukçu Camii	11.07.1296
Abdulkerim Ağa	25.07.1296
Hasan Efendi b. Yusuf	25.07.1296
Hatuniye Medresesi	16.08.1296

⁹²⁸ BOA. Y. PRK. UM. 14/123, 4 Ekim 1888 (1306.1.28).

⁹²⁹ Burada verilen vakıflara ait bilgiler, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait bilgi bankasından elde edilmiştir. Listede verilen vakıflardan bazılarının Sultan II. Abdülhamid döneminden önce de mevcut olduğu tespit edilmiştir. Tanzim tarihlerine bakılınca, kimi vakıfların ilk defa tanzim edildiği veya söz konusu tarihlerde yeni bir düzenlemeye tabi tutulduğu sonucuna varılmıştır.

Hafize Hatun bt. Hüseyin	13.10.1296
Abdurrahman Gazi Zaviyesi	10.02.1297
Mehmed Emin Ağa b. Abuş ve Akrabaları	12.03.1297
Ahmed Ağa b. Hasan Ağa	03.05.1297
Abdullah Efendi b. Abdurrahman	03.05.1297
Halil Ağa b. Ali	05.06.1297
Hoşab (Mahmut Hoşab)	29.06.1297
Gürcü Mehmed Paşa Camii	15.07.1297
Muhammediye Medresesi	05.08.1297
Münife bt. Abdülkadir	07.10.1297
Emine bt. Nasuh	21.10.1297
Halil Efendi b. Hamdullah	15.03.1298
Vani Efendi	15.04.1298
Ali Efendi b. Bekir	17.06.1298
Huhi Hatun bt. Ali	17.06.1298
Ayas Paşa Camii	26.06.1298
Hüseyin b. Mustafa	02.09.1298
Gencübey Camii	11.01.1299
Yusuf Ağa b. Süleyman Ağa	19.02.1299
İsmet Hanım bt. Yusuf	19.02.1299
Tursun Hatun	24.03.1299
Fatma bt. İbrahim	14.07.1299
Külpeti (Kültepe)	14.11.1299
Hamdullah Bey	20.01.1300
Halil b. Şemseddin	22.02.1300
Ömer Fehmi Paşa	18.04.1300
Taş Mescid Camii	07.08.1300
Esat Paşa Camii	04.12.1300
Ömer Efendi b. Abdullah	07.03.1301
Zağaki Köyü Camii	17.03.1301
Ümidim Baba Zaviyesi	13.05.1301
Yusuf Ağa b. İbrahim	21.05.1301
İsmail Ağa b. Emin	27.05.1301
Receb Efendi b. Durak	25.06.1301
Mehmed Selim Ağa b. Mehmed	15.08.1301
Bekir Ağa b. Ömer	19.08.1302
Hasan Ağa b. Mustafa	15.03.1304
Emin b. Mehmed	29.06.1304
Penbe bt. Mustafa	17.09.1305
Yakutiye Medresesi	19.04.1306
Emir Şeyh Mescidi	02.05.1306
Gülruh Hanım bt. Hasan Ağa	21.05.1307
Ümmügülsüm bt. Abdullah	27.06.1307
Nene Hatun bt. Ali	15.06.1308
Hasan Efendi b. Ömer b. Emin	23.04.1309
Ahmed Ağa b. Mehmed	15.11.1309
Çırçır Mahallesi Camii	29.10.1312
Hasan Ağa b. Süleyman	03.11.1312

Osman Efendi b. Ahmed ve Kardeşleri	07.08.1314
Mehmed Efendi b. Hüseyin	17.11.1314
Fatma Hatun bt. Mehmed Ağa	23.01.1315
Kara Abdal	07.08.1320
Hüseyin Ağa b. Hasan	03.01.1323
Veli Dede Bey b. Mustafa	27.08.1323
Ali Mısırlı	16.10.1323
Ebubekir b. Abdullah ve Rufekası	05.02.1326
Halil Ağa b. Hurşid	09.09.1326

Yukarıdaki 72 adet vakıftan başka, yine Erzurum Sancağı'na bağlı İspir, Pasinler, Tortum, Narman, Olur, Horasan ve Aşkale Nahiyeleri'nde tanzim edilmiş vakıflar da gösterilmiş olup yukarıda gösterilenlerle birlikte, II. Abdülhamid'in saltanatı süresince Erzurum Merkez Sancağı dâhilinde toplam 123 adet vakfin tanzim edildiği anlaşılmıştır⁹³⁰.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, sosyal ve ekonomik hayatın canlı birer unsuru olarak faaliyet göstermeleri, vakıfların, toplumsal hayattaki yerlerini ortaya koymaktadır. Mali getirileri ile cazip birer finans kaynağı olarak görülen vakıfların, kimi zaman diğer devlet dairelerine borç verebilecek seviyeye gelmesi de düşündürücü bulunmuştur. Devletin ekonomik kontrol ve denetiminin yoğun olarak hissedildiği vakıflar, camiler gibi önemli sosyal ve dinî yapıların hayatiyetini sürdürmesinin yegâne amili durumunda iken şehre su temin etme gibi fonksiyonları ile de beledî ihtiyaçların giderilmesinde rol almışlardır. Yararlanma imkânı kalmayan münderis vakıfların gelirlerinin eğitime yönlendirilmesi, bu vakıflardan elde edilen haksız kazancı engellemiştir.

5.3. ERZURUM EVLERİ VE ŞEHİR HAYATI

Erzurum evlerinin oluşmasında, Erzurum şehrinin zengin coğrafya, tarih ve kültür ortamının payı büyüktür. İklim ve doğal çevrenin de etkileri sonucu Erzurum'da esas olarak Türk ev mimarisine uyan fakat kendine has özellikleri olan bir konut türü ortaya çıkmıştır.

Zemin katta, ahır, kiler, samanlık gibi yardımcı hizmet bölümlerinin yanı sıra yaşama mekânları da bulunmaktadır. Önemli yaşama birimi olan tandirevi ve kışlık odalar da bu kata yerleşmiştir. Evlerin ana yapı malzemeleri, taş, ahşap, toprak, tuğla ve

⁹³⁰ Elde edilen listede, bu vakıflara ait vakfiyelerin buldukları, defter, sayfa ve sıra numaraları da mevcuttur.

metalden ibarettir. Karataş, Boztaş ve Kamber gibi türleri olan taşlar, Hasankale, Nenehatun Köyü, Ağzıaçık Tabyası, Ağveren ve Kamber Köyleri'nden getirilmektedir. Taş binaların malzemesi de Erzurum yakınlarındaki taş ocaklarından sağlanmaktadır. Bunların en önemlisi, şehrin hemen yakınındaki Kanber'de bulunmaktadır. Burası, kırmızımsı ve işlenmeğe çok uygun taşlarıyla şehrin ihtiyacını karşılamaktadır. Hatta Erzurum'daki mezar kitabelerinin ekseriyeti bu taştan yapılmıştır⁹³¹.

Kanber yakınındaki Tufanç, Ümidim, Yılanlı ve Pasinler'in Ağa Köyü'nde taş ocakları vardır. Ahşap ise, duvarları bağlayan hatılların, toprak örtüyü taşıyan kirişlerin, döşeme, tavan ve bütün doğramaların ana malzemesini oluşturmuştur. Erzurum ovasındaki sazlıklardan getirilen saz ve kamış, damların örtü malzemesi olarak kullanılmıştır. Ev damlarının ana örtü malzemesi de topraktır. Tuğlalar ise, daha çok ara bölümlerde, birinci katın ve bacanın yapımında kullanılmıştır. Kapı ve pencerelerin menteşeleri, kuşakları, çiviler, pencere parmakları, kapı tokmakları da metalik malzemelerden yapılmıştır⁹³².

Taşlar, evlerin süslemesinde, özellikle dış cephe süslemelerinde; köşe pahlarının yapımında, ön cephe ve giriş kapılarında, kitabeliklerde ve saçakların yapım ve süslemesinde kullanılmıştır. İç süslemelerde ise; tandırbaşı, küçük ocaklar ve kurunların yapımı ile bezemelerinde kullanılmıştır. Özellikle XIX. yüzyıl'ın sonları ile XX. yüzyıl'ın başlarında inşa edilen evlerde zemin kat ve bazen ön cephenin tamamı düzgün kesme taştan yapılmıştır⁹³³.

XIX. yüzyıl'da Erzurum'da, ahşaptan yapılmış evler de bulunmaktadır. Ahşap evlerde kullanılan kerestenin büyük kısmı Soğanlı ormanlarından temin edilmiştir. Kırım Savaşı sırasında, Vali Zarif Paşa'nın teşvikleri ile Erzurum'daki evlerin çoğunun etrafına çok miktarda ağaç diktirilmiştir. Bu ağaçlar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslar karşısında geri çekilerek şehre kapanan Osmanlı ordusunun yakacak ve yemek pişirme ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmıştır. Kars'a bağlı olan Soğanlı'nın da savaş sonrasında Rusların eline geçmesi üzerine Erzurum şehrinde keresele yönünden sıkıntı yaşanmıştır XIX. yüzyıl'ın sonlarında, Müşir Zeki ve

⁹³¹ Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, Ankara 1989, s. 13.

⁹³² Karpuz, *Age*, s. 14.

⁹³³ Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Evlerinde Taş Süsleme", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Erzurum 2005, c. 5, sayı 5, ss. 124-130.

Müfettiş Ahmed Şakir Paşaların gayretleri sonucu, Erzurum'da, 500.000 ağaç diktirilerek şehrin yeniden yeşillendirilmesine çalışılmıştır⁹³⁴.

Vali Arif Paşa'nın 1859'daki tespitine göre adeta yerden bitme olan Erzurum evleri, penceresiz ve yerin altında kalmış gibidir. Aşırı soğuk sebebiyle neredeyse yarısı yere gömülen evlerin üstüne de muşamba örtülmüştür. Bunların dışında vaktiyle oldukça büyük bir alana yayılan Erzurum Kalesi, tabyaların inşasında ve birçok evin yapılmasında adeta taş ocağı gibi kullanılmıştır. Hal böyle olunca Erzurum kalesi de zamanla küçülmüş ve bugün sadece iç kalenin sadece küçük bir kısmı ayakta kalabilmiştir⁹³⁵.

1859 Depreminden sonra gerçekleştirilen imar faaliyetleri sonucunda zeminin üstünde ve etrafı görür şekilde yapılan evlerin çoğuna pencereler de ilave edilmiş ve daha güzel bir manzara verilmiştir⁹³⁶. Dönemin Valisi Arif Paşa, evlerin mimarisindeki bu değişikliği; "...Erzurum'un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa (ahalinin) ekserîsi hanelerini, fevkânî ve etrafa nezâretli ve pencereci olarak tarz-ı nev'in-i dil-nişîn üzere yapmakta..." sözleriyle dile getirmiştir. Hususi evlerin hemen hepsi çatısız ve tuğlasız olarak inşa edilmiş, evlerin damlarına ise yaklaşık bir buçuk metre kalınlığında toprak örtü serilmiştir. Bu toprak tabaka, özellikle bahar aylarında yağmurla birleşince ağırlığı kaldıramayıp evin bile yıkılmasına neden olabilmektedir. Evlerine hemen hepsinde bulunan ahırlar, ya odaların altında veya bitişik ve yakınlarında inşa edilmiştir. Bu durum da hane halkının sıhhatini olumsuz yönde etkilemektedir. Şehirdeki evlerin yarısından fazlasında tuvalet mevcut değildir. Mevcut olanlar da genellikle evin ana giriş kısmında bulunduğu için sağlık açısından olumsuz etkiler oluşturabilmektedir. Tuvalet bulunmayan evlerde pislikler, kül ve tezekle birlikte dışarı atılmaktadır. Şehirde lağım sistemi gelişmediği için harçtan yapılan su kuyularına

⁹³⁴ S. Tozlu; M. Küçükuşurlu, "Erzurum Evleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 20, Erzurum 2002, ss. 322-325.

⁹³⁵ XVII. yüzyılda Erzurum kalesi, Anadolu'nun en sağlam kalelerinden biridir. Öyle ki isyanı 10 yıl süren Abaza Mehmet Paşa'nın üzerine defalarca gönderilen Çerkez Mehmet Paşa, Dişlenk Hüseyin Paşa, ve Demirkazık Halil Paşa gibi kumandanlar, kaleyi ele geçirememişler ve Erzurum'u idareleri altına alamamışlardır. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. II, s. 235.

⁹³⁶ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s. 110-111. Bu depremde hususi evlerin yaklaşık üçte ikisi yıkılmış ve depremden sonra gerçekleştirilen imar faaliyetleri sonrasında eski tip evler yeni bir tarzda yeniden inşa edilmiştir. Dolayısıyla klasik Osmanlı dönemindeki Erzurum evleri büyük nispette şekil değiştirmiş ve yeni bir mimari görüntü kazanmıştır. Tozlu; Küçükuşurlu, *Agm*, s. 314.

bu tür pislikler sızabilmekte bu durum da tifo ve kolera gibi sâri hastalıkların hızla yayılmasına neden olabilmektedir⁹³⁷.

30 Ekim 1876 (11 Şevval 1293) tarihli bir hükümde ele alındığı şekliyle, Erzurum evlerinin en önemli birimleri; tahtânî ve fevkânî odalar, avlu, ahır veya merak, odun damı, matbah veya tandır ile kiler gibi unsurlardır. Müslümanlara veya vakıflara ait olan evler, gayrimüslimler tarafından da kiralanabilmektedir. Ev ve arsa gibi gayrimenkullerin, buldukları yerler, kira ücretlerine etki edebilmektedir. Örneğin, Gülahmet Caddesi civarındaki 6.000 kuruşluk değeri olan bir gayrimenkulun yıllık kirası 600 kuruş iken Taşhan çevresindeki bir başka gayrimenkulun değeri 8.775 kuruş iken, yıllık kirası 3.500 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Yine Taşhan civarında bulunan bir dükkânın bir zıra'ı (1 zıra' yaklaşık 75-90 cm) 30 ve bu dükkânın üzerindeki bir binanın zıra'ı 100 kuruş iken başka bir yerde, dükkânın bir zıra'ı 6 kuruş ve binanın zıra' kıymeti de 20 kuruş olabilmektedir⁹³⁸.

Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran ve kendi içerisinde planı belirleyen temel unsur tandirevidir. Tandirevinde taş ve taşa bağlı süsleme, tandırbaşı ve kurun üzerinde zengin bir çeşitlilik gösterir. Tandirevinin giriş kapısının sağ veya sol tarafında yer alan kurunlar üzerinde geometrik, bitkisel veya ibrik motifleriyle süvari süslü kompozisyonlar işlenmiştir. Bu kompozisyonlarda ise bölgesel etkiler ile dönemin üslup özelliklerini yansıtan motif anlayışı hâkimdir⁹³⁹.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Erzurum'da da kamu binalarının yapıldığı, mevcut olanlarının da tamir edildiği tespit edilmiştir. Bu dönemde yeniden yapılan en önemli kamu binaları, 1 adet Askeri Daire, 1 adet Askeri Hastane, 1 adet çeşme, Askeri İdadî Mektebi, Hükümet Konağı, Jandarma Kışlası, Mekteb-i İdadî-i Mülki, Mekteb-i Rüşdî-i Mülkî, Redif Dairesi, Rüsûmat Dairesi, Süvari Kışlası ve Topçu Kışlası'dır⁹⁴⁰.

Erzurum evleri ve mahallelerin yerleşimi ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; 1880'lerin sonu ve 1890'ların başında da 50 mahalleden oluşan şehir merkezinde 7.236 hanede toplam 38.906 sivil yaşamaktadır. Şehirde, Türk çoğunluğun

⁹³⁷ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 237.

⁹³⁸ BOA. A. DVNS. AHK. ER. d. 19, s. 84-86.

⁹³⁹ Köşklü, "Eski Erzurum Evlerinde Taş Süsleme", s. 131.

⁹⁴⁰ Çağrı Güntan, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı ile Osmanlı Kentine Yansıtılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007, ss. 217-240.

yanı sıra Ermeni, İrânlı, Rum, Yahudi ve Kıpti nüfus da vardır. Mahallelerin büyük bir kısmı, şehrin merkezindeki İç kale ve onu çevreleyen ve eskiden sağlam olan surların arasında bulunmakta, surların dışında ise dört mahalle yer almaktadır. Yönetim birimleri ve Müslümanların haneleri, İç kale etrafında kümelenmiştir. Hıristiyan mahalleleri ise şehrin kuzeyinde Hıristiyan okul ve kiliseleri etrafında şekillenmiştir. Hıristiyan mahallelerinin genişlemesi konusunda herhangi bir engel bulunmamakla birlikte, bu bölgeler gelişmeye oldukça müsaittir. Tütün Rejisi, Duyûn-ı Umûmîye İdâresi ve konsolosluklar bu bölgede faaliyet göstermektedir⁹⁴¹.

Erzurum şehrinde kent yerleşmeleri ile ilgili en kapsamlı bilgiler ve şehirdeki sosyal yaşamla ilgili en temel kodlar, şehri gezen seyyahlar tarafından verilmiştir. XIX. yüzyıl'da Erzurum'u gezmiş olan bazı seyyahların, Erzurum şehir yerleşmesi ve Erzurum evleri ile ilgili tespitleri şöyledir:

Dünya tarihinin en önemli seyahatnamelerinden biri olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde XVII. yüzyıl'ın Erzurum'u ile ilgili önemli detaylar verilmiştir. Evliya Çelebi'nin işaret ettiği hususların, genel itibarıyla XIX. yüzyılda da kendini göstermesi, dikkat çekici bulunmuştur. Erzurum'un bütün kanunname, defterhane ve sicillerine baktığını ifade eden seyyah, gezip gördüğü bütün köy ve kasabalardaki evlerin, toprak örtülü yapılar olduğunu ifade etmiştir. "...Evler, kârgir taş binadır ve iki katlı nadirdir. Evlerin genelde tek katlı olması kışın çok sert, soğuk ve uzun geçmesine bağlıdır. Evlerin keçe kaplı kapıları ve dam ve çatılarında birer muşambalı bacaları bulunmaktadır. 70 müslüman ve 7 Ermeni mahallesinin bulunduğu Erzurum'da Çingene ve Yahudi'ye rastlanmaz. Bütün ahalisi Türk, Türkmen, Kürt ve Ermenidir. Sayıları az olan Gökdolak Acemler de bulunmaktadır. Erzurum halkı düzgün vücutlu, sağlıklı, orta boylu, zinde olup gençleri ve yaşlıları tamamen kırmızı yanaklı ve sağlam bünyeli adamlardır..."⁹⁴².

Evliya Çelebi'nin işaret ettiği hususlar, genel itibarıyla XIX. yüzyıla tevarüs etmiştir denilebilir. Nitekim bu seyahatnamede tarif edilen ev formasyonu ve demografik yapı, umûmiyetle bu yüzyılda da kendini göstermektedir. Sayıları az da olsa

⁹⁴¹ Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 65. Curzon, yaklaşık 50 yıl önce bile Paşa'nın sarayının, Kadı'nın ofisinin ve diğer idari binaların şehri çevreleyen surların içinde yapılandırıldığından bahsetmektedir. Curzon, *Armenia*, s. 48.

⁹⁴² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. II, ss. 239-243. Seyahatname'de, Erzurum'un soğuğu ile ilgili; "...Azak diyarında ve Deşt-i Kıpçakta erbain ve zemherir geçirdik, böyle keskin kış görmedik, böyle kış iken, (Erzurum'un) bağ ve bahçesi olmayıp, meyvesi, İspir, Tortum ve Erzincan'dan gelir..." denilmektedir. Age, s. 246.

günümüzde de bu tarz evler bulunmakta olup, bu evler ya maddi durumu iyi olmayan kimseler tarafından iskân edilmiş ya da turistik amaçlarla restore edilmişlerdir.

Erzurum şehir merkezi, İç kale ve etrafında şekillendiği için buranın genel görünümü uzun yıllar değişmemiştir. Örneğin kale ile ilgili bugün de tanıtık olunan bir tabloyu Tozer de çizmektedir; “...*Kalenin duvarından bakınca her taraf güzel görünüyor. Modern duvarlar, çok sayıda minareler ve işlek caddeler...*”⁹⁴³.

XIX. yüzyıl’da Erzurum şehrinin silüetini oluşturan en görkemli yapının Çifte Minareli Medrese olduğu anlaşılmaktadır⁹⁴⁴.

1869 yılında Trabzon’dan Erzurum’a gelen Teophille Deyrolle’e göre, tüm Müslüman mahallelerinin etrafı duvarlarla çevrilidir. Evlerin özellikle tek katlı olanları, ışığı, tavanda açılmış olan bir delikten almaktadırlar. Bu delik, yağlı kâğıttan piramidal bir külahla örtülüdür. Evlerin damına serilen toprakta ot yetişmekte ve bahar aylarında etrafta koyun ve keçi otlatılmaktadır⁹⁴⁵.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Erzurum’da bulunmuş olan Fred Burnaby, Erzurum’da yaşayan Türkler hakkında bir takım olumsuz tariflerde bulunmuş ise de Erzurum’un, beşgen şeklinde bir şehir kurulmuş olduğunu ifade etmiştir. Şehri gemiye benzeten seyyah, Çifte Minareli Medrese’nin kulelerini de geminin ana direğine benzetmiştir⁹⁴⁶.

Erzurum’a ilki 1893/1894 ve ikincisi 1898 yılında olmak üzere iki defa gelmiş olan Lynch, kaleme aldığı “Armenia” isimli eserinde, Erzurum’un nüfus ve yerleşmesi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Erzurum şehrinin görünüşü için **kasvetli** ve **gösterişsiz** kelimelerini kullanan Lynch, bunu binaların yapımında kullanılan taşların rengine ve şehirdeki ağaç kıtlığına bağlamaktadır. Lynch, Erzurum’un, yazın en az 2–3 ay şiddetli güneş ışığı görmesine ve suyun çok bereketli olmasına rağmen, halkın, şehri yeşillendirmeğe çok az emek harcadığını ifade etmektedir. Erzurum yerleşim bölgesinin 1855 ile 1877 yılları arasında yapılandırıldığını belirten Lynch, şehirde 1895–1897 yılları arasında istihkâmların yapıldığını belirterek, şehrin, surları ve etrafındaki hendeklerle Paris’teki tahkimatlara benzediğini ifade etmektedir. Seyyaha göre, üç mil kare alandan oluşan şehrin dört ana

⁹⁴³ Tozer, *Turkish Armenia*, s. 414

⁹⁴⁴ Cameron, s. 65; Curzon, s. 48; Tozer, s.412.

⁹⁴⁵ Emre Madran, Nimet Özgönül, “Seyahatnamelerde Erzurum”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 1/4 1994, s. 21.

⁹⁴⁶ Hancı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, s. 189.

kapısı mevcuttur. Batısında Erzincan, doğusunda Tebriz, kuzey ve güney batıdakiler de Oltu ve Harput kapılarıdır. Her kapıda muhafızlar beklemektedir. Lynch'e göre, Erzurum'u diğer doğu illerinden ayıran en önemli fark, şehirde dikkate değer bir kilisenin olmayışıdır. Önceki seyyahların (Curzon gibi) iki önemsiz şapelden bahsettiklerini ileri süren gezgin, bu küçük kiliselerden birinin halen ayakta olduğunu da belirtmiştir. Bu da Gregoryenlere ait olup, o zaman papaz Şişmanyan'ın denetim ve kontrolündedir. Şehirde ayrıca birkaç bin Katolik Ermeni'nin de bulunduğunu ilave eden Lynch, gregoryen piskoposlarından birinin de bu şehirde oturduğunu yazmaktadır⁹⁴⁷. Erzurum şehrini kıtlığın eşiğine gelmiş olarak bulduklarını kaydeden seyyah, birkaç kişinin zafiyet geçirerek öldüğünden bahsetmiştir. Şehirde tohum sıkıntısı olmamasına rağmen tüm tohumlukların tüccarların elinde olduğunu ve bu tüccarların da fahiş fiyatlarla sattıklarını ifade etmektedir. Hatta hububat fiyatları, normalin üç katı fiyatla satılır olmuş ve insanlar, bunları tedarik edemez duruma gelmiştir⁹⁴⁸. Bu ifadeler şehirde ihtikâr ve karaborsanın mevcûdiyetini göstermektedir.

Erzurum şehrinde evlerin ısıtılması, genellikle tezekle sağlanmaktadır. Ormansızlık yüzünden bu bölgede en önemli yakıt tezekdir. Hanelerin etrafında tezelerin istiflerine (kalak) rastlamak mümkündür. Köylerde, zenginler de fakirler de tezekle ısınmaktadır. Evlerin aydınlatılmasında en çok kullanılan araç ise gaz lambasıdır. Genellikle fitilli ve gazla yanan lambalar kullanılmaktadır. Birçok evde, fitil ile yanan darı yağları ve çanaklar içinde kaba fitillerle bezir yağları kullanılmaktadır. Bu yağlar, petrol ile yanan lambalara göre sağlık açısından daha zararlıdır⁹⁴⁹.

24 Kasım 1897'de Trabzon'dan Erzurum'a gelmiş olan Sidney Whitman⁹⁵⁰ ise, şehre girişlerinde Erzurumluların, evlerin çatılarında, kadınlı çocuklu bir kalabalık halinde kendilerini görmek için biriktiklerini söylemektedir. Whitman'a göre; "...Erzurum insanının yoksulluğu, yüzünden okunabilmektedir. Pislik, bakımsızlık ve

⁹⁴⁷ Lynch, *Armenia*, c. II, s. 215.

⁹⁴⁸ Lynch, *Age*, ss. 206–218.

⁹⁴⁹ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 238.

⁹⁵⁰ *BOA. Y.PRK. ASK.* 134/46, 12 Kasım 1897 (1315.C.17). Bu belgede Whitman ve bir arkadaşı'nın bu yolculuklarının devlet tarafından gizlice takip ettirildiği, görüşme ve ziyaretlerinin kontrol altında tutulmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Belgede Whitman'ın bir refikinden de bahsedilmektedir. Söz konusu kişi ise Geo. H. Hepworth olmalıdır. Bkz. Geo. H. Hepworth, *Through Armania on Horseback*, London 1898, s. V. Whitman ve arkadaşı Hepworth'un, Avrupa'da, istikametli ve adaletperver insanlar olarak tanındıkları, Osmanlı resmi kayıtlarında da yer bulmuştur. Demirel, *Yazışmalar*, s. 90.

yeraltındaki evler dayanılacak gibi değildir⁹⁵¹. Bugün Erzurum'un 39.000 sakini vardır. Bunun yarısını Ermeniler, İranlılar ve Rumlar oluşturur. Şehirde İran, Rusya, İngiltere ve Amerika konsoloslukları vardır. Pazarda hediyelik kılıç veya kama yapan ustalar ortaçağlardan kalma ilkel yöntemlerle çalışıyorlar. Ama işler eskisi gibi değildir artık. Özellikle yetenekli Ermeni ustaların Rusya'ya göç etmelerinden sonra... Siyah kehribar (Oltu Taşı olabilir) atölyelerindeki ustalar, hammaddelerini eskiden İran'dan veya Van gölü boyunca olan yerlerden elde ettiklerini söylerken, şimdilerde maalesef Ruslardan aldıklarını ifade etmişlerdir. Türkler, -haklarındaki o kadar iftiralara rağmen- Ruslardan daha yumuşak başlı, uyumlu ve gönül alıcıdırlar. Pazaryerinde İranlı tüccarın ağırlığı söz konusudur. Ama bunların, Ermenilerle yarışamayacakları da bir gerçektir...⁹⁵²

Seyyahların gözlemlerine göre Erzurum halkının maddi durumu, evlere ve yaşam standartlarına yansımıştır. Sağlıksız evlerde yaşayan halk, uzun süren kış mevsiminde, ısınmak için yine sağlıksız olan bir yola tevessül etmekte, tezek yakmaktadır. Düzenli bir kentleşmenin görülmediği Erzurum'da, evlerin, mimari açıdan üstün özellikleri olduğunu iddia etmek de güçtür. Nitekim evlerin üzerine serilen ve bir buçuk metre kalınlığı bulan toprak örtü, sağlıksız olduğu kadar, tehlikelidir de. Sağlıklı bir aydınlatma sistemi kullanılmamakta ve çoğu kez ahırla bitişik yaşam alanları, halk sağlığını olumsuz etkilemektedir.

Anadolu'nun pek çok kenti gibi Erzurum'da da yoğun bir dini-tasavvufi yapılanmanın varlığından bahsedilebilir. Halkın çoğunun **Kadirî** tarikatına mensup olduğu şehirde, XIX. yüzyılın sonlarında 15 tekyenin varlığı bilinmektedir⁹⁵³. Bu dönemde en önemli Kadirî Zaviyesi, Şeyh Hüseyiniye Zaviyesidir. Bu zaviyenin şeyhi olan Tokadî İsmail Efendi ise irşad noktasında dikkat çeken önemli bir isimdir⁹⁵⁴. Bir

⁹⁵¹ Sokakların bu pisliği konusunda Sıhhiye Nezâreti, Sadâret ve Erzurum Valiliği arasında gerçekleşen pek çok yazışmadan birinde; Erzurum şehrinin temizliğinin istenen derecede olmadığı, lağımların eksikliğinden dolayı bir takım pis kokulu maddelerin sokak ortalarına bırakılmakta olduğu, şehrin temizliğine son derece özen ile sağlığa aykırı durumların giderilmesinin Sıhhiye Nezâreti tarafından uyarıldığı dile getirilmiştir. *BOA. A.MKT. MHM*, 566/12, 25 Ağustos 1899 (1317.R.18).

⁹⁵² Whitman, *Turkish Memories*, ss. 88-92

⁹⁵³ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 85. Zamanla fonksiyonunu yitiren bazı tekyeler, Evkaf-ı Munderise sınıfına dâhil edilerek buraların gelirleri eğitime tahsis edilmiştir.

⁹⁵⁴ Selçuk Günay, "Erzurum'da Hüseyiniye Zaviyesi ve Bazı Belgeler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı, 3, Erzurum 1995, s. 79. XIX. yüzyıl'ın sonları ile XX. yüzyıl'ın başlarında Erzurum'da dinî tasavvufî hayatı idâme eden önemli isimler için bkz. Mustafa Aşkar, "Son Dönem Tekye Mecmûalarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi'nin Rehber-i Tekâyâ'sı", <http://www.tasavvufdergisi.8k.com/sayi3/sayfa130/index130.htm>.

başka önemli Kadiri Tekyesi ise Haşîfzade Hacı Ali Efendi Tekyesi'dir. Erzurum'da en yaygın şekliyle, şeyhler, evlerinin bir kısmını tekyeye çevirerek (hane-tekye/hangâh) tasavvufî faaliyetlerini icra edegelmişlerdir⁹⁵⁵.

Erzurum'da Nakşibendîlik, aynı zamanda Erzurum Nakîbü'l-Eşraf'ı olan Abdurrezzak İlmî Efendi'nin riyasetindedir. Nakşibendîliğin Üveysiye kolu ise meşhur Erzurumlu İbrahim Hakkı ve onun veresesinde devam etmiştir⁹⁵⁶.

Erzurum şehir hayatında, ayrıca, 1869'da Şeyh Osman Efendi'nin getirdiği ve Abdullah Mekki'nin yaygınlaştırdığı Halidîlik, Sanamerli Hacı Ahmet Baba'nın (öl. 1913) öncüsü olduğu Rufaîlik, Kadiriğin kolları oldukları bilinen Müştakîlik ve Melamîlik gibi tasavvufî akımlar da rol oynamıştır⁹⁵⁷.

Tarikat şeyhlerinin, halkı, mutaassıbane olarak tasavvuf ritüellerine intisab ettiren kişiler olduğu düşünülmemelidir. Zira Halidîyeden Mehmed Nureddin Efendi Erzurum İdâdî-i Mülkiyesi gibi modern bir okulda hocalık yapmakta, İsmail Tokadî Efendi ise Hüseyniye'nin şeyhi olduğu halde Erzurum'un en büyük eğitim kurumlarından biri olan Muradiye Medresesi'nde müderrisliğe devam etmektedir⁹⁵⁸. Yukarıda Erzurum Belediyesi'nin faaliyetleri izah edilirken ortaya konulduğu üzere, 1904 yılında açılan Sanayi Mektebi inşaatında, yardımları ve inşaat için gerekli olan paranın toplanmasında hizmetleri görülen Hüseyniye Dergâhı Şeyhi Eşref, Attarlar Şeyhi Şakir, Tüccar Şeyhi Hacı Mehmet ve Kasımpaşa Camii Mütevellisi Arif Efendiler, Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir⁹⁵⁹. Bu örnekler, önde gelen tasavvufî simaların, şehirdeki eğitim kurumları ile olan yakın ilişkilerini kanıtlamaktadır.

Erzurum'da kış mevsimi uzun sürdüğü, dışarıda vakit geçirilecek yerler veya iş yapılacak fabrikalar olmadığından dolayı, halk, **kahvehaneleri** doldurmaya adeta mecbur kalmıştır. İçlerinde birkaç gazete bulunan beş-altı kiraathane dışında, kahvehaneler çoğunluktadır. Halkın kahveden ziyade çayı tercih ettiği bu mekânlarda,

⁹⁵⁵ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 78. Örneğin, Erzurum şeyhlerinden Abdurrezzak İlmî Efendi'nin Erzurum'da bulunan büyük konağı âlim ve ariflerle dolmakta ve gelenlere Mesnevi-i Şerif okutulmaktadır. Yücer, age, s. 93.

⁹⁵⁶ Yücer, *Age*, ss. 312-314. Nakîbü'l-Eşraf; Türkiye'de Hz. Peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin isimlerini ve soylarını havi defterler tanzim eden, bu mübarek neslin vasiliğini yapan ve bunlardan yanlı işlere girenler olduğunda ise tecziye işlemlerini gerçekleştiren memur. İstanbul'daki Nakîbü'l-Eşraf'ın, diğer vilayet, sancak ve kazâlarda da kaymakamları bulunmaktadır. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, ss. 165-170.

⁹⁵⁷ Yücer, *Age*, s. 334; 338; 353; 423.

⁹⁵⁸ Yücer, *Age*, s. 740; 765. Yine bu şeyhlerden sanata, edebiyata ve zanaata meraklı olanların varlığı da bilinmektedir.

⁹⁵⁹ *BOA. DH. MKT.* 893/20, 28 Eylül 1904 (1322.B.18).

Ramazan ve bayram günlerinde sesi güzel olanlar tarafından Âşık Garip, Kesikbaş veya Kerem gibi kitaplardan okumalar yapılmakta veya hikâyeler anlatılmaktadır. Kahvehanelerin pencereleri iki kat cam veya kâğıtla kapatılmaktadır. Bazılarının içlerinde müşterilerin oturdukları yerden bir kapı ile ayrılmış ahırlar da bulunmaktadır. Ara sıra bu kapılar açılarak kahvehanenin ısıtılması sağlanmaktadır. Bazılarında ise dışarıdan gelen yolcuların konaklamaları için özel donanımlar bulunmaktadır. Bu şekilde kahvehaneler, köylerde bulunan misafir odalarının fonksiyonunu icra etmektedirler. Şehirde tiyatro ve benzeri eğlence mekânları bulunmadığından, halk daha ziyade bu kahvehaneleri tercih etmiştir⁹⁶⁰.

Yaz aylarında havası güzel ve temiz olan Boğaz, Sütlüce, Abdurrahman Gazi, Tuzcu ve Ağzıaçık gibi yerlere dinlenme ve gezinti amacıyla giden Erzurumlular, Ilıca'daki kaplıçalarda da çadırlar kurarak sağlıklı geçiren bir kışın ardından bu sayede iki üç ay temiz hava teneffüs edebilmektedirler. Şehir merkezinde halkın dinlenme ve eğlenme yerleri olarak 6 bahçe, 1 "Millet Bahçesi" ile şehir dışında altı üstlü bir salon ve üç odalı "Nüzhetül Hazra denilen mükemmel bir köşk ve bu köşkün önünde çiçek ve ağaçlarla süslü "Ravzatü'l-Hazra" denilen bahçe bulunmaktadır⁹⁶¹. Şehirde ahlâksızlığın ve fuhşun önüne geçebilmek için belediye tarafından çeşitli önlemler alınmakta ise de zaman zaman yaşanan ihmallerin bir neticesi olarak, Frengi gibi bulaşıcı hastalıklar yayılabilmektedir⁹⁶².

XX. yüzyıl başlarında Erzurum'da devlet binası olarak 4 muntazam askeri kışla, 11 karakolhane, 1 mülkî idâdî mektebi, 1 askeri rüştiye, 1 büyük askeriye ambarı, 1 hapisane, 1 askeri hastahane, 1 Gurebâ Hastahanesi, 3 cephanelik; kamu binası olarak ise 65 cami ve mescit, 15 tekve ve türbe, 5 kilise ve manastır, 1 metropolithane, 1 piskoposluk, büyük ve mükemmel Sanasaryan Mektebi, 1 cizvit mektebi, 1 kız rüşdiyesi ve ibtidâî mektebi, 2 erkek ibtidâî mektebi, 1 sanayi mektebi, 120 medrese ve kütüphane, 42 sıbyan mektebi, 2.735 dükkân ve mağaza ve kahvehane, 35 han, 4 otel,

⁹⁶⁰ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 228. XIX. yüzyılda kahvehaneler, Osmanlı bireyinin sosyalleşmesi, mahalli ve siyasi gündemi takip edebilmesi için vazgeçilmez mekânlardır. Osmanlı kahvehaneleri ve toplumsal hayattaki yeri ile siyasi iktidarların kahvehanelere bakış açıları ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar, *Osmanlı Kahvehaneleri (Mekân, Sosyalleşme, İktidar)*, İstanbul 2009.

⁹⁶¹ *ES*, 1900/1318, s. 274.

⁹⁶² Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 216 ve 245.

17 hamam, 53 fırın, 20 değirmen, 125 çeşme, 6 bahçe, 1 büyük Millet Bahçesi bulunmaktadır⁹⁶³.

Kafkasyalı Yarbay Fuad Bey'in hazırlamış olduğu, 1904 tarihli Erzurum Haritası'nda, ek olarak verilen bilgilere göre, nüfusu 45.000 olan şehirde, Halid Ağa, Bastırmacı, İzmir ve Cebbar'ın Otelleri olmak üzere dört adet otel⁹⁶⁴ hizmet vermektedir. Şehirdeki bellibaşlı hanlar ise, Derviş Ağa Hanı, Kilise Hanı, Hacılar Hanı, Tophane Hanı, Nemlizade Hanı, Kanburoğlu Hanı, Cebbarların Hanı, İt Uyumaz Hanı gibi hanlardır. Aynı haritada verilen bilgilere göre, şehirde, bir adet Büyük Ermeni Kilisesi ile birer adet de Katolik, Rum, Protestan ve Cizvit Kiliseleri bulunmaktadır. Şehirdeki sanayi ve ticaret erbabı ise verilen bilgilere göre; 45 Kuyumcu, 17 Saatçi, 106 Debbağ (deri terbiye eden), 243 Bezzaz (bez satan, manifaturacı), 52 At Canbazı, 214 Sığır Canbazı, 7 Bastırma Fabrikası, 43 Alçıacı, 20 Boyacı, 32 Kalaycı, 45 Berber, 16 Semerci, 150 Terzi, 61 Kasab, 66 Nalbant, 40 Tenekeci, 104 Demirci, 42 Bakırcı, 100 Yemenici, 132 Kunduracı, 114 Kahveci, 72 Serracı, 16 Bıçakçı ve 25 Silahçı dükkânı mevcuttur⁹⁶⁵.

Genel olarak bakıldığında Erzurum, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki dönemde, I. Dünya Savaşı öncesine kadar büyümeye devam etmiş, fakat bu savaşla birlikte kaderi tamamen değişmiştir. Öyle ki; savaş sırasında büyük bir yıkım yaşayan Erzurum şehri, hane, dükkân sayısı ve nüfus olarak XX. yüzyıl başlarındaki rakamlara ancak 1940'ların ortalarında ulaşabilmiştir⁹⁶⁶.

5.4. SAĞLIK

Şehir merkezinde özellikle sağlıklı bir lağım sisteminin bulunmamasından dolayı salgın hastalıkların arttığı ve belediyenin de bu durum karşısında mevcut imkânlarını seferber ettiği yukarıda ifade edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum'da tam kapasiteli bir **askeri hastane** ile 1904 yılında açılan **Gureba Hastanesi** faaliyet göstermiştir. Bunların dışında halk sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalıklarla mücadele edebilmek için bu dönem boyunca yer yer karantinalar meydana

⁹⁶³ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, s. 76.

⁹⁶⁴ 1887 yılında Erzurum'da bir otelde, bir kişinin bir günlük ücreti, 12 kuruştur. Çiftçi, "E. G. Browne'nin Hatıralarında Doğu Seyahati", s. 339.

⁹⁶⁵ Hüseyin Yurttaş, "Fuad Bey'in Erzurum Haritası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 2000, sayı, 15, s. 55. Adı geçen harita için bkz. Ek/Harita-1.

⁹⁶⁶ Küçükuşurlu, *Age*, s. 77.

getirilmiş ve özellikle Rusya ile İran sınırlarında ve vilayetin Trabzon ile irtibatı olan yerlerde, ticaret kervanları ile birlikte bulaşıcı hastalıkların yurda girmemesi için tahaffuzhaneler oluşturularak sağlık adına koruyucu önlemler alınmağa çalışılmıştır.

Yeterli hastane olmadığı ve askeri hastaneden sivil halkın yararlanma imkânları da kısıtlı olduğu için⁹⁶⁷ gezici sağlık ekipleri oluşturulması yöntemi benimsenmiş, kimi zaman da Belediye tabibi, kazâları ve köyleri dolaşarak aşı ve tedavi gibi faaliyetleri yerine getirmiştir. Örneğin Kemah, Kuruçay ve Refahiye Kazâları'nda Belediye tabibi olmamasından dolayı buralardaki mevkuf ve mahpusların kendi kendilerini tedavi ettikleri ifade edilmiştir. Buralarda tabip bulundurulamamasının sebebi olarak ise buralar belediyelerinin gelirlerinde, tabip maaşı ödenebilecek karşılığın bulunamaması gösterilmiştir. Erzincan Sancağı'nda sadece Merkez'de bir adet Belediye Tabibi bulunmaktadır. Bu durumun çözümü olarak da birbirine yakın olan birkaç belediye dairesi gelirlerinden ortak olarak bir tabip maaşı kadar ayrılması veya gerekirse sancaktaki belediye dairesinden maddi yardım alınarak seyyar bir tabip görevlendirilmesi şeklinde bir formül geliştirilmiştir⁹⁶⁸.

Hastalıkların yayılmaması için alınan önlemler kapsamında elde edilen bir arşiv belgesinde Erzurum'da ortaya çıkan Frengi hastalığı ve bu hastalığın yayılmaması için alınması gerekli önlemler sıralanmıştır. Bu önlemler şöyledir⁹⁶⁹:

- Erzurum Merkez Sancağı ve diğer sancaklarında erkek ve bayanlar için ayrı bölümleri olan Frengi hastaneleri inşa edilmesi,
- Bu hastanelerin yatak, yemek ve diğer ihtiyaçlarının acilen giderilmesi,
- Bu hastaneler için merkezden 3 tabip, 3 eczacı, 3 takım ecza ve vilayet dahilinde her zaman dolaşıp teşhis, tedavi, muayene ve tahkikat ile meşgul olacak seyyar tabip temin edilmesi⁹⁷⁰,
- Askeriyedeki başhekimin başkanlığında askeri tabipler, karantina inspektörü ve diğer uygun olan zevattan bir komisyon oluşturulması, bu komisyon marifetiyle gerekli

⁹⁶⁷ BOA. İ. ŞD. 1516/9, 9 Şubat 1889 (28 Şubat 1304). Belgede, "...murzâ-yı garîbenin bâdemâ askerî hastahanelerinde hasbe'l-irâde tedavi ettirilemeyeceği..." dile getirilmiştir.

⁹⁶⁸ BOA. DH. MKT. 2504/57, 29 Haziran 1901 (1319.Ra.12).

⁹⁶⁹ BOA. MV. 11/97, 29 Ağustos 1886 (1303.Za.29). İstanbul'dan sağlanacak tabiplere 2.000, eczacılara 1.000 seyyar tabibe 6.500 (başka bir belgede 2.500 kuruştur) ve eczacısına 1.250 kuruş maaş tahsis edilmesi öngörülmüştür.

⁹⁷⁰ Seyyar tababete, M. Ali Efendi, Tabipliklere, Halil Hasan, Hayrullah ve Hasan Şaban Efendiler atanırken seyyar eczacılığa Kristo Kuridis Efendi, hastane eczacılığına ise Ohannes Agop, Mıgırdiç Emrikan ve Karabet Basmacıyan Efendiler tayin edilmişlerdir. BOA. DH. MKT. 1375/101, 2 Kasım 1886 (1304.S.6).

önlemlerin alınması, hastanelerin tanzim edilmesi, tıbbi incelemelerin yapılarak mülki tıbbiyeye her ay fenni raporların gönderilmesi,

- Tabiplerin dolaşacakları mahaller için gerekli harcırahların ödenmesi,
- Ordu komutanlığınca belirlenecek ve özel olarak tanzim edilecek yerlerde bayan ve erkek hastaların sağlık memurları gözetiminde tedavilerinin görülmesi,
- Serseri ve kimsesiz olanların, özel memurlar vasıtasıyla belli noktalarda toplatılması,
- Aile reisi olup da evlerinden çıkmak istemeyenlerin, kendi evlerinde tedavi edilmesi.

Bu önlemler, hastalığın ciddiye alındığını ve yayılmaması için gerekli girişimlerin başlatıldığını göstermektedir⁹⁷¹.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla **Kolera** gibi bazı bulaşıcı hastalıklar, sadece şehirdeki lağımın içme suyuna karışması sonucu ortaya çıkmamaktadır. Rusya'dan gelen tüccar veya ticari mallar ile birlikte de hastalığın Osmanlı ülkesine girebildiği ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Nitekim bununla ilgili bir belgede, Rusya'daki Koleranın Erzurum'a sirayet etmemesi için gerekli incelemeleri yapmak ve önlemler almak üzere, Erzurum Sıhhiye Müfettişliği refakatine altı doktorun tayin edildiği belirtilmiştir⁹⁷².

Trabzon-İran-Rusya transit ticaretinin sağlandığı Erzurum Vilayeti'nin, hem Trabzon hem Rusya hem de İran sınırlarına yakın olan yerlerinde (Gümüşhane, Zigana, Hamsiköyü, Karahisar-ı Şarki, Bayezid, Erciş, Köprüköy, Kızıldize, Zivin, Kaleboğazı, Kötek vb.) tahaffuzhaneler açılmakta ve hastalığın şiddetine göre buralara gelen tüccar ve yolcular, uygun görülen sürelerde karantinada tutulmaktadırlar. Bu önlemler, bu ülkelerde meydana gelen salgınların ülkeye girmesini önlemeye yöneliktir.

Erzurum Vilayeti'nde 1892-1894 (1308-1310) yılında şiddetli bir kolera salgını meydana gelmiştir. Hemen tüm korunma tedbirlerinin ortaya konulduğu bu salgınlarda pek çok da ölen olmuştur. Erzurum ve Trabzon vilayetlerini etkileyen bu salgınlardan dolayı askerlerin sevk ve yer değiştirmeleri bile bir süreliğine tehir edilmiştir⁹⁷³. Yine

⁹⁷¹ Bu komisyonun yaptığı faaliyetler ve aldığı önlemlerin olumlu sonuçlar verdiğini ifade eden rapor hazırlanarak başkente gönderilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 1404/66, 14 Mart 1887 (1304.C.19).

⁹⁷² *BOA. DH. MKT.* 2647/7, 4 Kasım 1908 (1326.L.9).

⁹⁷³ *BOA. Y. MTV.* 71/98, 4 Aralık 1892 (1310.Ca.14). Belgede, Trabzon'da son bulmakta olan Kolera salgının yeniden başlamasının tek sebebinin, Erzurum'dan gelen topçu birlikleri olduğu da ifade edilmiştir.

bu salgından dolayı Erzurum istihkâmlarında çalıştırılmak üzere Almanya'dan getirilen ustalar, Trabzon Limanı'na bile giremeden İstanbul'a geri dönmüşlerdir⁹⁷⁴.

1892 yılının kasım ayının farklı günlerinde verilen sıhhiye jurnallerine göre Erzurum'da 45 kolera vukuatı meydana gelmiş ve 42 kişi hayatını kaybetmiştir. Bayburt'ta ise 3 vukuat meydana gelmiş ve 3 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar sırasında İran'dan gelen yolcular, Bayezid'de ve Trabzon sınırındaki tahaffuzhanelerde 10 ile 20 gün arasında değişen sürelerde bekletilmişlerdir. Bu bekleme süresi ticareti olumsuz yönde etkilediği için İran Sefareti'nin, sürenin 5 güne düşürülmesi konusundaki başvurusu söz konusu edilmiştir⁹⁷⁵.

1893 Yılıının Ocak ayında IV. Ordu Komutanlığı'ndan gönderilen bir telgrafta ise Erzurum'da hayli zamandır kolera hastalığından vukuat olmadığı bildirilmiş ve mevcut karantinaların lağvedilerek askerlerin yer değiştirme işlemlerinin başlaması için izin istemiştir. Aynı telgrafta, hastalığın Trabzon'dan güneye inmemesi için de Hamsiköyü'nde karantina kuruluncaya kadar Trabzon'dan gelecek yolculara Zeykâne Köyü'nde, önceden olduğu gibi beşer gün karantina uygulanmasının Gümüşhane Mutasarrıflığı'na bildirildiği belirtilmiştir⁹⁷⁶.

Osmanlı Arşivi'nden elde edilen bir kıta cetvelde Erzurum Vilayeti genelinde bulunan hastanelerde 1887/1303 ile 1893/1309 yılları arasında hastaneye yatan, sağlığına kavuşan ve ölenlerin sayıları verilmiştir. Erzurum ve Erzincan Sancakları'ndaki hastanelerin durumunun ifade edildiği belgede 7 yıllık bilânço çıkarılmış ve Bayezid Sancağı'nda hastane olmadığı için bu sancakla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir⁹⁷⁷:

⁹⁷⁴ BOA. Y. MTV. 71/18, 23 Kasım 1892 (1310.Ca.3), BOA. Y. MTV.72/47, 13 Aralık 1892 (1310.Ca.23).

⁹⁷⁵ BOA. Y. PRK. SH. (Yıldız Perakende Sıhhiye Nezâreti Marûzâtı), 3/75, 15 Kasım 1892 (1310.R.25).

⁹⁷⁶ BOA. Y. MTV. 73/88, 2 Ocak 1893 (1310.C.13). Esasen bu tarihlerde hastalık devam etmekte iken IV. Ordu'dan bu anlamda bir telgraf gitmesinin sebebi, hastalığın hafiflemekte olduğu ve komutanlığın emri altındaki askerlerin "...kâmilen ve serîan mensûb oldukları taburlara aldırılmaları..." kaygısından ileri gelmektedir.

⁹⁷⁷ BOA. A. MKT. MHM. 609/1, 12 Mayıs 1895 (1312.Za.17).

Tablo 5.3. Yıllara göre Erzurum ve Erzincan Hastanelerine giren, sağlığına kavuşan ve vefat edenlerin durumu

Yıllar	Erzurum Sancağı			Erzincan Sancağı		
	Girenler	Sağlığına Kavuşanlar	Vefat Edenler	Girenler	Sağlığına Kavuşanlar	Vefat Edenler
1887	187	17	11	283	192	1
1888	249	106	21	295	370	3
1889	310	297	12	331	351	5
1890	468	415	17	306	330	4
1891	544	483	27	347	374	2
1892	765	454	57	332	318	6
1893	565	516	57	350	165	3
Toplam	3.088	2.288	202	2.244	2100	24

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere özellikle Erzurum'da 1887 ile 1893 yılları arasında hastaneye müracaat edenlerin ve vefat edenlerin sayısında artışlar bulunmaktadır. Bu artışlar, o dönemde hüküm süren kolera hastalığı ile ilgili olmalıdır. Girenler hanesinde verilen değerlerin, sağlığına kavuşanlar veya vefat edenlere yapılacak oranlamasında, Erzurum Sancağı'ndaki sağlık şartlarının Erzincan'dan daha düşük olduğu gerçeği ortaya çıkmakla birlikte, Erzurum'da baş gösteren kolera salgınının etkisini de vurgulamak gerekmektedir.

Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 1910 tarihli bir tahriratta, cüzzam hastalığının Erzurum'da yayılmağa başladığı bildirilmiş ve bu hastalığın tedavisi için vilayet merkezinde bir adet miskinhane açılması için -belediye gelirleri yetmediğinden dolayı- maddi yardım istenmiştir. Bu miskinhanenin açılmaması durumunda bu hastalığa yakalanan kişilerin tedavi olabilmek için İstanbul'a dahi gidebilecekleri ifade edilmiştir. Nezâretin cevabında ise, bu hastalar için vilayet merkezindeki Gureba Hastanesi'nde özel bir yer açılması ve hastaların tedavilerinin burada görülmesi tavsiye edilerek hastaların İstanbul'a gelmelerinin uygun olmayacağı ima edilmiştir⁹⁷⁸.

⁹⁷⁸ BOA. DH. UMVM. 95/1, 15 Mart 1910 (1328.Ra.3).

SONUÇ

Erzurum Vilayeti, Anadolu'nun kuzeydoğusunda bugün Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Ağrı illerini içine alan geniş bir coğrafyada bulunmakta olup Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İran ile ilişkilerinde birinci derecede ticari ve siyasi öneme sahip bir vilayettir. İlk eyalet teşkilatlanmasına Kanuni döneminde kavuşan Erzurum, XIX. yüzyıl'ın son yarısında, ilk önce Tuna Vilayeti'nde uygulanan, Fransız idari sisteminin örnek alındığı "department" sistemi ile tanışmış ve yeniden örgütlendirilmiştir.

Bir bölge veya şehrin tarihini, bağlı bulunduğu devletin içerisindeki şartlardan ayrı incelemek mümkün değildir. Bu sebeple II. Abdülhamid döneminde Erzurum şehrine bakıldığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik şartların büyük ölçüde Erzurum'da da kendisini hissettirdiği söylenebilir. Hatta bu dönemde Erzurum şehri, bulunduğu konum itibarıyla bu zor şartları en fazla hisseden şehirlerin başında gelmektedir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan geniş toprak kayıpları ile çıkan Erzurum, Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum, Erzincan ve Bayezid Sancakları'ndan oluşmakta, Vilâyat-ı Sitte içerisinde, nüfus itibarıyla, Sivas'tan sonra ikinci sırada gelmektedir. Vilayetin nüfusu, devletin toplam nüfusunun % 2,1'i iken arazisi, toplam ülke alanının % 2,5'i oranındadır Erzurum'da Müslümanlar, her dönemde nüfusun en büyük bölümünü oluşturmuşlardır. XIX. yüzyıl boyunca, oldukça değişken nüfus hareketliliklerinin yaşandığı Erzurum'da, bu durumun temel sebepleri, savaşlar, kuraklıklar, depremler, Ermeni İsyancıları (1890-1895) gibi durumlardır. Depremler, kuraklıklar veya uğradığı istilalar, vilayetin matematiksel ve özel konumu ile ilgili olup, bu unsurlar, vilayetin jeoplotiğinin oluşmasını da sağlamıştır.

Osmanlı belediyeçiliği ile yaşıt olan Erzurum Belediyesi, ilk kurulduğu tarihten itibaren, tüm mali imkânsızlıklara rağmen, şehrin beledî ihtiyaçlarının giderilmesinde çok önemli hizmetler görmüştür. Tüzel kişiliğe sahip olmayan ve bütçesini kendi başına idare edemeyen belediye, kendine tahsis edilmiş olan vergi gelirlerini de tam anlamıyla toplayamaz iken, orta koyduğu faaliyetlerle bugüne dahi ışık tutabilecek hizmetler gerçekleştirmiştir.

Özel konumundan dolayı, iyi korunması gereken bir vilayet olması hasebiyle, Erzurum'da, tabyalar inşa edilmesi, aşiretlerin alaylara dönüştürülmesi, Dördüncü Ordu'nun önemli birimlerinin bu şehirde olması, polis, jandarma ve zabıta teşkilatlarına gereken önemin verilmesi, vilayetin ve Erzurum şehrinin güvenliğini temin eden öncelikli önlemlerdendir. Alınan güvenlik önlemlerinin neticesi olarak Erzurum halkının toplumsal yapısı korunmuş ve vilayetin sosyal organizasyonunu bozan göçebe aşiretler kontrol altına alınmıştır.

Erzurum Vilayeti'nin özellikle doğu ve güney tarafları göçebe aşiretler ile meskûn iken, batı ve kuzey tarafları şehir yerleşimlerinin sık görüldüğü alanlar olmuştur. Vilayetin doğu taraflarındaki konar-göçer aşiret yapılanmaları sebebiyle sağlıklı bir nüfus veya vergi tahriri yapılamamakta, bu durum da çoğu zaman ekonomik kayıplara neden olmaktadır. Osmanlı Hükümeti ise bu kayıpların önüne geçebilmek için, aşiretleri iskâna tabi tutmayı denemiş ve kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na katılımlarını sağlamak suretiyle de bu aşiretleri itaatkâr unsurlara dönüştürmeye çalışmıştır. Bu aşiretlerin ve Kafkaslardan gelen göçmenlerin iskânı meselesi ise, Vilayet idaresini uzun yıllar uğraştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, bu vilayette de kendini göstermiş, dışa bağımlı bir ekonomi ile kendi öz kaynaklarını yeterince kullanamayan Erzurum Vilayeti'nin bütçesi, hemen her dönemde açıklar vermiştir.

Ekonominin kötü olmasına rağmen, vilayetin üretim ve ihracat hacminin yükselmesi için gerçekleştirilen yol yapım faaliyetleri, özellikle XX. yüzyıl'ın ilk yıllarında daha çok dikkate alınan bir faaliyet alanı olmuştur. Bu çalışmalarda, askeri kaygılar da göz önüne alınarak, hem ulaşım hem de haberleşme ağlarının ülke içerisinde genişletilmesine çalışılmıştır. Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Erzurum'da, el sanatları ve küçük sanayi dalları da faaliyetlerini sürdürmüş ise de, bu alanlarda ilkel yöntemler kullanıldığı için, çok ciddi mali getirileri olmamıştır. Mali imkânsızlıklar nedeniyle sağlık ve eğitim yatırımları da istenen seviyede gerçekleşmemiştir. Açılan okullar da gayrimüslim ve misyoner okullarının seviyesini yakalayamamıştır. Dönemin sonlarına doğru Vilayet merkezinde Sanayi Mektebi açılmış ise de hüküm süren işsizliğe ve yetmişmiş eleman ihtiyacına çare olamamıştır.

Ekonomiden en büyük payı alan Askeriye, dönemin sonlarına kadar bu avantajlı konumunu korumuş, bu durum da vilayet dâhilinde sağlam bir mali disiplini

oluşturmağa imkân vermezken, Erzurum valileri çoğu zaman zaruri harcamalar için bile gerekli kaynağı bulamamaktan yakınmıştır. Askeri tahsisatın oluşturduğu malî yükün, sadece Erzurum'a mahsus bir problem olmadığı, diğer vilayetlerden de bu konuda muzdarip olanların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Valiler, devletin maddi yardımına müracaat ettikleri zaman da vilayetin ekonomisini daha iyi bir şekilde yönetebilmeleri hususunda uyarılmışlardır. Ekonomik bunalım, sonunda, hürriyet ayaklanmasına dönüşecek olan 1906-1907 olaylarını da beraberinde getirmiştir. Arşiv belgeleri, devlete olan sadakati ile temayüz etmiş Erzurum halkının 1906-1907 olaylarına geniş çaplı katılımının, muhalif fikirli asker ve subay kadrosunun yönlendirmesi sonucu olduğu ortaya koymuştur.

İdari ve siyasi kurumsallaşma anlamında en önemli değişim ve dönüşümünü Vilâyât-ı Sitte Islahâtı çerçevesinde gerçekleştiren Erzurum, içerisinde barındırdığı gayrimüslim nüfus sebebiyle, dış devletlerin müdahale alanı olmaktan kurtulamamıştır. Bu anlamda stratejik önemi artan vilayet, II Abdülhamid döneminde uygulanan ince politik manevralarla dış tesirlerin müdahalesinden kurtarılmağa çalışılırken, milli birlik ve bütünlük amacıyla uygulanan Panislamist politikanın tezahürlerine de sahne olmuştur. Yine bu kapsamda hem vilayetin hem de şehrin güvenliğini ön plana alan Osmanlı Devleti, mevcut askeri ve kolluk kuvvetlerini güçlendirerek devreye sokmuş, halkın huzur ve refahını sağlamağa özellikle çaba sarfetmiştir.

Alınan tüm önlemlere ve gayrimüslimlere verilen tüm haklara rağmen, dış destekli ve devrimci Ermeniler, kendilerine vaad edilen bağımsız Ermenistan Devleti uğrunda, Erzurum'da, 1890 ve 1895 yıllarında iki büyük olaya sebebiyet vermişler, bu olaylar hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın huzurunu bozmuştur. İçeride Ermeni Patrikhanesi ve papazlarının dini propagandası, dışarıda, büyük devletlerin Osmanlı politikaları çerçevesinde Ermenileri desteklemeleri ve misyonerlerin katkılarıyla meydana gelen bu olaylarda, İngiltere, Fransa, ABD ve Rusya devletlerinin etkileri aşikâr bir şekilde ortaya çıkmıştır. Osmanlı vatandaşı olan Erzurum Ermenilerinden bazıları, komitacı denilen devrimci Ermeni örgütlerine sempati ile yaklaşmış ise de bu örgütlere karşı tavır alarak, bunu hayatıyla ödeyen Ermeni vatandaşlar da olmuştur. Ermeni olaylarında, tüm Ermeni reayanın itham edilmesinin doğru olmayacağı açık olmakla birlikte, ihtilalci ve devrimci Ermeni komitelerine sempati ile yaklaşan Ermenilerin sayısı da az denilmeyecek ölçüdedir. İlk defa

kullanılan arşiv belgeleri ile ele alındığı üzere, devletin akliselim politikası sayesinde, hem bu olaylarda iki taraftan da ölü sayılarının artmasının önüne geçilmiş hem de büyük devletlerin istedikleri ıslahât çalışmaları, mevcut kanuni yapı göz önüne alınarak yürütülmeye çalışılmıştır.

Islahât çalışmalarında Erzurum'un adeta pilot bölge olarak kabul edilmesi ise bu vilayete bir avantaj sağlamanın yanı sıra, Erzurum'u, diğer vilayetlere bir model konumuna getirmiştir. Anadolu ıslahâtı kapsamında idari, adli, mali ve sosyal alanlarda önemli eksikleri giderilen Erzurum'da, devlet dairelerinin işleyişleri ve kanunların uygulanması konusunda yaşanan aksaklıklar da büyük oranda giderilmiştir. Yapılan ıslahât çalışmaları, diğer vilayetlerce de örnek alınmıştır. Islahâtlarda devlet politikası olarak dikkati çeken önemli bir nokta, mevcut kanuni altyapıdan taviz verilmemesi ve ıslahât sürecinde ihtilaf konusu olarak gösterilen sorunların çözümünde, yine mevcut kanunların dikkate alınmış olmasıdır. Bunu, Sultan II. Abdülhamid'in, büyük devletleri oyalayan bir politikası olarak tefsir edenler de olduğu gibi merkezi yönetimden taviz vermeyen politik taktikler olarak açıklayanlar da olmuştur.

Tabiat ve iklimin olumsuz şartlarına rağmen Erzurum'da kendine özgü bir şehir yerleşim görüntüsü teessüs etmiştir. Genel karakteristiğini, Erzurum Evleri'nde gösteren bu yerleşim tipi, günümüze kadar izlerini sürdürmüştür. 17. yüzyıl'da Erzurum'da bulunmuş olan Evliya Çelebi'nin çizdiği ev portresi XIX. yüzyılınkinden çok da farklı değildir. Erzurum mesken mimarisini etkileyen en önemli unsur, depremlerdir. Özellikle 1859 depreminden önce evler adeta yere gömülü tek kat şeklinde iken depremden sonra yapılan ıslah ve imar çalışmaları sayesinde iki katlı, pencereci, daha güzel görünümlü evler meydana getirilmiştir.

Klasik Osmanlı döneminde toplumsal kaynaşma, birlik ve beraberlik için en uygun yerler olan camiler iken, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda halkın, ayrıca, kahvehanelerde de bir araya gelerek zaman geçirdiği tespit edilmiştir. Erzurum'da uzun kış gecelerinde, işsiz pek çok genç, kahvehaneleri doldurmuşlardır. Yeterli sanayiî ve ticarî faaliyetlerin olmaması, işsizliğin en önemli etkenleri olarak, şehrin sosyal hayatının görüntüsüne de etki etmiştir.

Yaklaşık 1000 yıllık bir gelenek olan tasavvuf ve tarikat faaliyetlerine yabancı olmayan Erzurum'da en önemli tarikat, Kadirîlik olsa da diğer tasavvuf cereyanlarının etkilerini de müşahade etmek mümkündür. Genelde tarikat şeyhlerinin evinde icra

edilen tasavvufi faaliyetler, Erzurum'un Müslüman halkının hemen hepsine ulaşabilme başarısını da göstermiştir.

Vilayetin sosyal yapısında önemli rol oynayan vakıflar ise, şehirdeki hayatiyetin devamı açısından can alıcı faaliyetleri ile dikkat çekmiştir. Maddi getirileri ile devletin iştahını kabartan Vakıflar, bir taraftan vilayetteki hayır kurumlarının idame-i hayatını temin ederken, diğer taraftan da şehir halkı için çok gerekli olan su ihtiyacını karşılayacak donanımları oluşturmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde, 33 yıllık zaman zarfında, sadece Erzurum merkezde 72 vakfın kurulmuş olması, kadınlı erkekli pek çok Erzurumlunun vakıf oluşturma gayreti içerisine girmesi, vakıfların gündelik hayattaki yerini tespit edebilme adına önemli ipuçları ihtiva etmektedir. Vakıfların gelirlerinin başka alanlara kaydırılması sonucu olarak, vakıfların çözümlenmesine giden süreç de hızlanmıştır. Kimi vakıfların Evkaf-ı Münderise sınıfına dâhil edilerek, gelirlerinin devlet müdahalesi ile eğitime doğru yön değiştirmesi sonucunda, vakıf kurumu kan kaybederken yeni okulların açılması için gereken finansal kaynak da bu vesileyle temin edilmiştir.

Sağlık konusunda gerekli ve yeterli kurumlaşmanın gerçekleşmediği Erzurum'da halk sağlığını tehdit eden başlıca unsurlar; açıktan akan lağımalar, suların kirliliği, hastanelerin eksik ve donanımsız oluşu, dışarıdan gelen tüccar vesairenin getirdiği kolera, tifo, cüzzam gibi bulaşıcı hastalıklardır. Bulaşıcı hastalık vukuunda kendini çaresiz hisseden yerel yönetimler, mecburi olarak, karantinaların ve tahaffuzhanelerin yaygınlaştırılmasına çalışmışlardır. Önemli bir askeri mevki olan Erzurum'da bir askeri hastane faaliyet gösterirken dönemin sonlarına doğru açılan Gureba hastanesi de halkın sağlıkla ilgili ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. Maddi imkânsızlıklarla boğuşan bu hastane de zaman içinde kapatılmayla yüzyüze gelmiş ise de alınan önlemlerin neticesinde hizmetini devam ettirmesine imkân sağlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1 Belgeler

A.MKT. MHM. (Bâb-ı Âsafî Mektûbî Mühimme)

No. 525/27, 516/5, 639/14, 643/28, 639/25, 643/4, 675/13, 677/25, 640/3, 355/13, 609/1.

A.MKT. NZD. (Bâb-ı Âsafî Mektûbî Nezâret ve Devâir Kalemî)

No. 283/58

BEO. (Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri)

No. 1797/134755, 1748/131094.

DH. İD. (Dâhiliye İdâri Kısım)

No. 53/31, 77/11.

DH. MKT.(Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî)

No. 1379/9, 1507/108, 1554/57, 731/21, 1492/110, 1333/17, 908/50, 2504/57, 1375/101, 1404/66, 2647/7, 850/41, 2729/55.

DH. MUİ (Dâhiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi)

No. 3-3/7, 2-1/70

DH. TMIK. S. (Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahât Komisyonu)

No. 73/16, 57/17, 21/76, 47/4, 56/44, 34/9, 11/58.

DH. UMVM. (Dâhiliye Umûr-ı Mahalliye Vilâyât Müdiriyeti)

No. 83/1, 95/1.

DUİT. (Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi)

No. 146/27.

HR. SYS. (Hariciye Siyasi Kısım)

No. 1328/3, 2836/84.

HRT. (Haritalar Katalogu)

No. 1745, 1355.

HR. TO (Hariciye Tercüme Odası)

No. 356/67.

İ. DH. (İrâde Dâhiliye)

No. 1319.Z-9, 1314.S.21, 64767, 1312.Ş.17, 60351, 1283/101035, 1296/1310.M.13, 1317.R-20, 1321.B-3, 78225, 1313.Za-25, 62077, 82692, 63676, 92539, 1325.Ş.10, 67/930.

İ. HUS (İrâde Hususî)

No. 87/1235.s.26, 6/1310.Ca.51, 91/1319.Ş.13, 1314.Ca.24.

İ. MF. (İrâde Maarif Nezâreti)

No. 1319.Za-4

İ. MMS. (İrâde Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ)

No. 51/2233, 67/3134.

İ. OM. (İrâde Orman ve Maadin Nezâreti)

No. 1311.Za-1, 1312.B-5, 1316.L-2, 1325.S-5.

İ. PT. (İrâde Posta ve Telgraf Nezâreti)

No. 1314.R-1, 1322.R.15.

İ. RSM. (İrâde Rüşumât Nezâreti)

No. 310.Ş.2, 1311.B.12, 1311.L.9, 1315.Ca.23, 1326.Za-7, 1326.Ca.25

İ. ŞD. (İrâde Şûra-yı Devlet)

73/4326, 53/2979, 2580/47, 114/6825, 1516/9, 62/3563, 1509/8, 1523/2, 56/3165, 1516/9.

İ.TNF. (İrâde, Ticaret ve Nafia Nezâreti)

1319.Ra-1, 1319.Z-3, 1328.Ca-4.

MF. MKT. (Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi)

No. 129/58, 87/70, 124/1, 121/93, 860/17, 873/6, 905/34, 84/40, 99/151.

MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)

No. 2/28, 107/64, 75/10, 11/97.

Y. A. HUS. (Yıldız Sadâret Hususi Marûzât)

No. 236/11, 481/54, 492/50, 160/111, 295/14, 501/32, 501/102, 507/57, 515/413, 516/38, 509/806.

Y. A. RES. (Yıldız Sadâret Resmî Marûzât)

No. 76/20, 77/75.

Y.EE. (Yıldız Esas Evrak)

No. 33/7, 33/6, 33/50, 43/193, 112/2. 81/41, 5/15, 10/49, 80/9, 10/8, 81/5, 132/36, 131/20, 113/29, 131/15, 133/7, 81/58, 12/37, 139/17.

Y. EE. KP. (Yıldız, Esas Evrak, Kamil Paşa Evrakı)

No. 86/3, 3/274, 6/584, 6/594, 86/6.

Y. MTV. (Yıldız Mütenevvî Marûzât)

No. 237/99, 248/45, 242/120, 40/31, 196/116, 140/28, 1310.L-2, 75/27, 49/71, 77/51, 176/73, 140/128, 145/174, 188/121, 284/23, 49/29, 191/116, 116/2, 237/99, 248/45, 285/149, 279/69, 282/25, 236/26, 41/72, 71/98, 71/18, 72/47, 73/88.

Y. PRK. A. (Yıldız Perakende Sadâret Evrakı)

No. 10/101.

Y. PRK. ASK. (Yıldız Perakende Askeri Marûzât)

No. 255/56, 83/39, 81/16, 48/39, 91/85, 62/100, 134/97, 104/39, 111/18, 97/50, 172/101, 37/50, 180/63, 134/46.

Y. PRK. AZJ. (Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller)

No. 51/80, 16/39, 17/9.

Y. PRK. AZN. (Adliye ve Mezahib Nezâreti Marûzâtı)

No. 4/49.

Y. PRK. EŞA (Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı)

No. 12/57.

Y. PRK. HR. (Yıldız Perakende Hariciye)

No. 25/3, 1315.Z.12, 21/20.

Y. PRK. KOM. (Yıldız Perakende Komisyonlar Marûzâtı)

No. 8/28, 3/53, 9/73.

Y. PRK. MF. (Yıldız Perakende Maarif Nezâreti)

No. 50/20.

Y. PRK. ML. (Yıldız Perakende Maliye Nezâreti)

No. 17/41.

Y. PRK. MŞ. (Yıldız Perakende Meşihat Dairesi)

No. 6/27, 8/33.

Y. PRK. MYD. (Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi)

No. 7/38, 20/87, 11/66, 17/13.

Y.PRK. OMZ. (Yıldız Perakende Orman, Meadin ve Ziraat Nezaeti Marûzâtı)

No. 2/22.

Y. PRK. PT. (Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezâreti)

No. 12/168.

Y. PRK. SH. (Yıldız Perakende Sıhhiye Nezâreti)

No. 3/75.

Y. PRK. TKM. (Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği)

No. 36/25, 5/6, 19/41, 18/20, 8/7, 34/54, 28/62.

Y.PRK. UM (Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı)

No. 33/25, 68/111, 41/26, 39/89, 51/68, 30/64, 58/85, 34/120, 60/2, 28/9, 78/70, 77/61, 77/34, 14/123.

Y. PRK. ZB. (Yıldız Perakende Zabtiye Nezâreti)

No. 16/66

1.2. Defterler

A. DVN. MHM. (Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri)

No. 263.

A. DVNS. AHK. ER. (Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Erzurum Ahkâm Defteri)

No. 19.

DH. SAİD.d. (Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri)

No. 1/606.

EV. (Evkaf Defterleri)

No. 18841, 22797, 24913, 27730, 30396.

Meclis-i Tanzimat Defterleri

No. 4, 5, 6, 7.

ML. (Maliye Nezâreti Defterleri)

No. 1798, 4297, 1499, 1617.

ML. CRD. (Maliye Nezâreti Ceride Odası Defterleri)

No. 1924.

ML. VRD (Maliye Nezâreti Varidât Defterleri)

No. 3740, 4177.

Y. EE. d. (Yıldız Defterleri)

No. 212, 214, 219, 305, 413, 414, 934.

2. SÜRELİ YAYINLAR, GAZETELER VE SALNÂMELER

Düstûr

Envâr-ı Şarkiye Gazetesi

Mâlûmât Gazetesi; 22, 30, 207, 422,

Salnâme-i Devlet-i Osmaniye; 1293, 1325.

Salnâme-i Maarif; 1321.

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum; 1293, 1299, 1303, 1312, 1313, 1316, 1318.

3. KİTAPLAR VE MAKALELER

Acar, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK. Yayınları, Ankara 1989.

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, Selis Yayınları, İstanbul 2004, c. 1-2.

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Alkan, Necmettin, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis kitapları, İstanbul 2009.

Ambraseys, N.; Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, a Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayınları, İstanbul 1995.

Aras, M. Sıtkı; SÖNMEZ, Yavuz, *Erzurum'da Ziraat Kültürü ve Mahalli Ziraat Terimleri*, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2009.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda Ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi -I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Aşgın, Sait, *II. Abdülhamid Dönemi Yönetim Yapısı*, Ankara 1989.

Aşıroğlu, Tahsin, "Erzurum İlinin Tarihçesi", *Erzurum ve Çevresi (50. Yıl Armağanı)*, Erzurum 1974, c. I, ss. 65-117.

Aşkar, Mustafa, “Son Dönem Tekye Mecmûalarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi'nin Rehber-i Tekâyâ'sı”, Erişim Tarihi: 22.06.2010, <http://www.tasavvufdergisi.8k.com/sayi3/sayfa130/index130.htm>.

Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

-----, “Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1970, c. I, sayı. I, ss. 101-114.

Aydoğan, Erdal, *İttihad ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, sayı X, İstanbul 1953, ss. 1-26.

Basmajian, Krikor Hagop, *Social and Religious Life in the Orient*, American Tract Society Publications, New York 1890.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, TTK Yayınları, Ankara 1997,

Başar, Zeki, *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Bayraktar, Kaya, “Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/2, Sivas, 2002, ss. 71-88.

Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, Ankara 1991.

Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüştü, *Osmanlı Atlası*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Bolsover, G, H, “1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış” (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), *Belleten*, TTK Yayınları, Ankara 1996, c. 30, sayı 118, ss. 265-290.

Budak, Nazım, “Erzurum Tabyaları”, *TKAE, Türk Kültürü Dergisi*, yıl 31, sayı 359, ss. 160-172.

Cameron, Verney Lovett, *Türkler Arasında*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Paris 1892, c.1.

Curzon, Robert, *Armenia, a Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, Harper and Brothers Publishers, New York 1854.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara 1997.

-----, “Tanzimat Dönemi’nde Karayolu Yapımı”, Erişim Tarihi: 14.09.2010, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/21/57.pdf>.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Erzurum 1999.

Çam, Nusret, *Erzurum Tabyaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Çetin, Kenan, *Erzurum’un XIX. yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.

Çiftçi, Hasan, “E. G. Browne’nin Hatıralarında Doğu Seyahati (Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr.Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı), Erzurum 2005, sayı, 28, ss. 321-351.

Çoruh, Haydar, “Erzurum’daki Türk-Ermeni Nüfusunu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri”, Erişim Tarihi: 16.04.2010, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=290>.

-----, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.

Dağlı, Yücel, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, TTK Yayınları, Ankara 1997, c. I-IV.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. 1-5.

Darkot, Besim, “Erzurum”, *İ.A. MEB Yayınları*, Eskişehir 2001, c. IV, s. 340-345.

Demir, Neşide Kerem, *The Armenian Question in Turkey*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2000.

Demirel, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

-----, *Sultan II. Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2002.

Duman, Haluk Harun, *Erzurum Basın Yayın Tarihi*, Duyap Dumanay Yayınları, İstanbul 2000.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1999.

Erdem, Sevim, *Sultan II. Abdülhamid Devri Bayındırlık Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, TTK Yayınları, Ankara 1953, c. I.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1984, sayı, IV, ss. 69-78.

Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1936.

-----, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, c. 1-5.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996.

-----, "XIX. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Devletlerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, ss. 612-632.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, c. I-II.

Facts About Armenia, Armenian Patrotic Alliance Publications No I, E. Scott Co. Printers and Publishers, New York 1895.

Firuzoğlu, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı Ülkesine Göçler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, ss. 687-696.

Fortna, Benjamin Carr, *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gaidzakian, Ohan, *Illustrated Armenia and the Armenians*, Boston 1898.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Nahiye”, *İ.A.*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, ss. 37-39.

Göyünç, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, sayı, 32, ss. 331-348.

Gül, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık, Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 2, sayı 9, 2009, ss. 144-158.

Günay, Selçuk, “Erzurum’da Hüseyiniye Zaviyesi Vakfı ve Bazı Belgeler”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1995, sayı 3, ss.79-85.

-----, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 53, ss. 81-85.

Gündoğdu Hamza, “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Erzurum 1989, ss. 135-240.

Güntan, Çağrı, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı ile Osmanlı Kentine Yansıtılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007.

Güran, Tevfik, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

-----, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı” *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, ss. 165-179.

-----, *Osmanlı Mali İstatistikleri; Bütçeler, 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1983.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1997.

-----, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV. ss. 581-587.

Hancı, Hanifi, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, Ervak Yayınları, İstanbul 2009.

Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul 1309.

Heffening, "Vilayet", *İ.A. MEB Yayınları*, Eskişehir 2001, c. XIII, ss. 316-318.

Hepworth, H, *Through Armenia on Horseback*, Isbister and Company Ltd. London 1898.

Hodgetts, E. A. Brayley, *Round About Armenia*, Sampson Low, Marston and Company Ltd., London 1896.

Hülagü, Metin, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2007, ss. 39-54.

Issaverdens, James Dr, *Armenia and the Armenians*, Armenian Monastery of the St. Lazarus Prints, Venice, 1874.

İlter, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996.

İnalcık, Halil, "Erzurum", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, c. IV, ss. 353-357

-----; Şevket Pamuk; *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

İpek, Nedim, "93 Muhacereti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, ss. 661-668.

İzgöer, Ahmet Zeki, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2005, c. III, sayı VI, ss. 539-552.

Jorga, Nikolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, c. I-V, İstanbul 2005.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmed Şakir Paşa*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK yayınları, Ankara 2000, c. VIII.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan), İstanbul 2002.

-----, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

-----, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Karpuz, Haşim, *Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Kars, Zafer, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, Bilge Yayınları, İstanbul 2006.

Keskin, Mustafa, “Batılı Güçlerle Yapılan Antlaşmalar Işığında Osmanlı Devleti'nin Paylaşımı ve Ermenilere Yapılan Atıflar” *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2007, ss. 89-100.

Kıdwai, Şeyh Müşir Hüseyin, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşü*, İstanbul 1991.

Kılıç, Selda, “İran'da İlk Anayasal Hareket-1906 Meşrutiyeti”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XX, sayı 32, ss. 143-161.

Kırmızı, Abdülhamid, *Abdülhamid'in Valileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Kodaman, Bayram, *II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.

-----, *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, Isparta 2003.

-----, *Ermeni Macerası*, Isparta 2001.

-----, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Komisyon, “Salnâme”, *İ.A.*, Eskişehir 2001, c. X, ss. 134-136.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

Köşklü, Zerrin, “Eski Erzurum Evlerinde Taş Süsleme”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.5, sayı 5, Erzurum 2005, ss. 123-138.

Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge and Kegan Paul Ltd. London 1977.

Kuzucu Kemalettin, "II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Ayrılcı Hareketleri Önlemeye Yönelik Sosyo-Kültürel Çözüm Önerileri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör Sempozyumu Bildirileri*, Samsun 2009, ss. 277-292.

Küçük, Cevdet, "Ermeni Meselesi Karşısında II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi*, yıl XX, s. CCXXXVI, ss. 864-873.

-----, "Erzurum", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. XI, s. 321-329.

-----, "Tanzimat Dönemi'nde Erzurum Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1977, sayı, 7-8, ss. 185-224.

-----, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1975.

-----, Tefik Ertüzün, "Duyûn-ı Umûmîye", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 58-62.

Küçükuğurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Lynch, H. F. B, *Armenia Travels and Studies*, Khayat Oriental Reprints, Beyrut 1965.

Madran, Emre, Nimet ÖZGÖNÜL; "Seyahatnamelerde Erzurum", *Toplumsal Tarih Dergisi*, İstanbul 1994, yıl 1, sayı 4, ss. 19-23.

Mccarty, Justin, "The Population of the Ottoman Armenians", Erişim Tarihi: 13.07.2010, <http://www.armenian-history.com/books/Arm-pop-Ottoman-Emp.pdf>.

-----, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Derleyen, Ömer Engin Lütem), Terazi Yayınları, Ankara 2009, ss. 61-85.

Mcgowan, Bruce, "Ayanlar Çağı (1699-1812)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, c. II, ss. 759-885.

Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, Babîâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, İstanbul 1995, c. 1-3.

Memioğlu, A. Zeki, *Galip Paşa'nın Erzurum Valiliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.

Miller, William, *The Ottoman Empire 1801-1913*, Cambridge University Press, Cambridge 1913.

Minorsky, V, "Kürtler", *İ.A. MEB Yayınları*, Eskişehir 2001, c. VI, ss. 1089-1114.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.

Oktay, Tarkan, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2008, ss. 377-402.

Okur, Mehmet, "XIX. yüzyıl'ın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Üzerinde İngiliz, Rus ve Alman Rekabeti", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, ss. 216-228.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

-----, *Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

-----, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK yayınları, Ankara 2000.

Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Özcan, Besim, "Erzurum Ermenilerinin Arzuhalleri", *Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, ss. 47-55.

Özger, Yunus, *XIX. yüzyıl'da Bayburt*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

-----, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehri'nin Nüfus Yapısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, Erzurum 2006, ss. 239-266.

Özsoy, M. Halis, *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi*, Erzurum Lisesi Kültür-Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Öznel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, c. 1-3.

Palabıyık, M. Serdar, “Ermeni Sorununa Giriş”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Derleyen, Ömer Engin Lütem), Terazi Yayınları, Ankara 2009, ss. 3-23.

Pamuk, Bilgehan, *17. Yüzyıl’da Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.

Pamuk, Şevket, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi” *Doğubati Dergisi*, Ankara 2001, yıl 4, sayı 17, ss. 35-43.

-----, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para (1326-1914)”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Halil İncılık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, c. II, ss. 1053-1089.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.

Prof. Dr. Reşat Akdağ’a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Puşkin, Aleksander Sergeyeviç, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Recep Şükrü Güngör), İstanbul 2003. Timaş Yayınları, İstanbul 2003.

Quataert, Donald, “İslahâtlar Devri (1812-1914)”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Halil İncılık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, c. II, ss. 885-1053.

Said Paşa, *Said Paşa’nın Hatıratı*, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, c. 1-3.

Saral, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970.

Sarıcaoğlu, Mehmet Esat, “İskân-ı Muhacirin İane Pulları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, ss. 603-612.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Selvi, Haluk, “ABD’de Ermeni Faaliyetleri”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2007, ss. 101-113.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “1871 Vilayet Nizâm-nâmesi ve Getirdikleri”, Erişim Tarihi: 15.06.2010, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri7.htm>.

Shaw, Stanford, J., "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire 1885-1914 Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1985, sayı I, ss. 191-205.

Som, Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

Somel, Selçuk Akşin, "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğubatu Dergisi*, Ankara 2001, yıl 4, sayı 17, ss. 67-79.

Sonyel, Salahi R., "Büyük evletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, yıl XLIX, sayı CXCIV, TTK Yayınları, Ankara 1986, ss. 647-656.

Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1993.

Şafak, Nurdan, *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Şemseddin Sami, *Kâmusü'l- A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1307, c. I-II.

-----, *Kâmus-ı Türki*, İkdam Matbaası, İstanbul 1317.

Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleri ile II. Abdülhamid*, Armoni Yayınları, İstanbul 2007.

Tefler, J. Buchan, *The crimea and Transcaucasia*, Henry S. King and Co., London 1876, c. I.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Hodder and Stoughton, New York 1916.

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans, Green and Co, London, 1881.

Tozlu, Selahattin, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Erzurum 1996, yıl I, sayı I, ss. 119-126.

-----, "Erzurum Sazlıkları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Haziran 2002, yıl VIII, sayı VII, ss. 187-221.

-----, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, ss. 93-119.

-----, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.3, ss. 644-662.

-----, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 14, ss. 481-493.

-----, “XIX. yüzyıl’da Trabzon Limanı”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2001, c. I, ss. 381-397.

-----, “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları”, *Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, ss. 179-201.

-----; Murat Küçükuşurlu, “Erzurum Evleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2002, sayı 20, ss. 313-330.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Devleti’nin Çöküş Nedenleri*, (Haz. Başak Ocak), Libra Yayınları, İstanbul 2009.

Türkdoğan, Orhan, “1907–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I”. *TKAE, Türk Kültürü Dergisi*, yıl 22, sayı, 255, ss. 453-466.

-----, “1907–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması II”. *TKAE, Türk Kültürü Dergisi*, yıl 22, sayı 256, ss. 497-509.

-----, “1907–1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III”. *TKAE, Türk Kültürü Dergisi*, yıl 22, sayı 257, ss. 575-581.

Uca, Alaattin, “Erzurum Hürriyet Ayaklanmasının Sembolü Olup İki büyük Dergide Yayınlanan bir Türkü ve Ayaklanmanın Perde Arkasındaki Üç İsim”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Erzurum 2002, yıl 3, sayı 2, ss. 171-189.

Ulusalkul, Nedim, *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum İhtilali*, Ankara 1937.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Bilge Yayınları, İstanbul 1974.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Ünal, Fatih, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Millî Aşireti ve İbrahim Paşa”, Erişim Tarihi: 21.08.2010, www.hbektasveli.gazi.edu.tr/dergi_dosyalar/41-183-204.pdf.

Whitman, Sydney, *Turkish Memories*, London 1914.

Yaşar, Ahmet, *Osmanlı Kahvehaneleri (Mekân, Sosyalleşme, İktidar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

Yılmaz, Mehmet, “XIX. yüzyıl’da Osmanlı Devleti’nin Muhacirini İskân Politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, ss. 587-603.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapı)*, Elazığ 1998.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum”, *İ.A. MEB Yayınları*, Eskişehir 2001, c. IV, ss. 345-353.

Yurttaş, Hüseyin, “Fuad Bey’in Erzurum Haritası”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 2000, sayı 15, ss. 49-72.

-----; Haldun Özkan; Zerrin Köşklü; Şerife Tali; Demet Okuyucu; Gül Geyik; Muhammet Kındığılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Kariyer Matbacılık, Ankara 2008.

Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

EKLER

EK-1. VESİKALAR

- Vesika-1.** 1890 Erzurum Ermeni Vukuâtı hakkında alınan tedbirler (İ. DH. 92539)..... 286
- Vesika-2.** Vilayat-ı Sitte-i malume dâhilinde teşkil kılınan nevahînin her yerinde mekteb-i ibtidai tesisi hakkında (İ. HUS. 1314.Ca.24)..... 287
- Vesika-3.** Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmu ile Vergi-yi Şahsî'yi vermek istemeyen bazı kimselerin çıkardığı iğtişâşât ve esnafın dükkân kapatma işi (BOA. Y. A. HUS. 501/32)..... 288
- Vesika-4.** Dördüncü Ordu mıntıkası dâhilinde Hamidiye Alayları teşkilâtının teshîli için mevâki'-i askerîye ve mühimmenin telgraf hatlarıyla birbirine ve ordu merkezine bağlanması hususlarının görevli dairelerde irâde buyrulmasına dair Şakir Paşa'nın arzısı. (BOA. Y. EE. 139/17)..... 289
- Vesika-5.** Erzurum Vilayet'nin Tercan Kazâsı'na bağlı Pülek Köyü'nde bulunan petrol madeninin işletilmesine IV. Ordu'nun talip olduğu (BOA. Y. MTV. 279/69)..... 290
- Vesika-6.** Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerindeki nüfus durumu ve Ermeni nüfusun diğer nüfusa oranı hakkında (BOA. Y. PRK. ASK. 104/23)..... 291
- Vesika-7.** Erzurum'daki mali sıkıntı ve borçlar ve sairinden dolayı Vali Rauf Paşa'nın para istemesi (BOA. Y. PRK. UM. 34/20)..... 292
- Vesika-8.** Şadılı ve Fiskanlı Aşiretleri'nin Hamidiye Süvari Alaylarına katılmaları için arzı (BOA. Y. MTV. 77/52)..... 293
- Vesika-9.** Erzurum'da sefalet çeken yetim ve bazı çocukların Mekteb-i Sanayi'ye alınması ve masrafları hakkında arzı. (BOA. Y. MTV. 140/128)..... 294
- Vesika-10.** Erzurum'da bulunan Ermeni mektebine Lisan-ı Osmanî muallimi tayini (BOA. Y. MTV. 236/26)..... 295

EK-2. ÇİZELGELER

Çizelge-1. XX. Yy. Başlarında Erzurum Vilayeti'nin İdarî Taksimâtı (Osmanlı Atlası).....	296
Çizelge-2. Erzurum'da Belediye Teşkilatı Kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na kadar Belediye Başkanları (Küçükuğurlu).....	297
Çizelge-3. 1896 Yılında Dördüncü Ordu (BOA. Y. EE. d. 214).....	298
Çizelge-4. (a,b,c,d). 1896'da Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı Nahiyeler ve Köyleri.....	299
Çizelge-5. Vital Cuinet'e göre 1892'de Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu.....	301
Çizelge-6. Erzurum Vilayet Bütçesinin, 1319 (1903) Mali Yılı Asliyât Miktarları (BOA. ML. VRD. 4177).....	302
Çizelge-7. Erzurum Vilayet Bütçesinin, 1319 (1903) Mali yılı Tahsilât Miktarları (BOA. ML. VRD. 4177).....	303
Çizelge-8. (a-b).1901 yılı itibariyle Vilayet Dâhilinde mevcut ve inşaat kapsamında olan yollar (BOA. DH. TMIK. S. 56/44).....	304
Çizelge-9. Erzurum ve çevresinde çeşitli tarihlerde ruhsatsız olarak açılan gayrimüslim okulları (BOA. A. d. 267).....	306

EK-3. HARİTALAR

Harita-1. Kafkasyalı Yarbay Fuad Bey'in çizdiği 1904 Tarihli Erzurum Şehri Haritası.....	307
Harita-2. Erzurum Vilayeti Karayolu Haritası (BOA. HRT. 1745).....	307
Harita-3. Erzurum Vilayeti Haritası (BOA. HRT. 1355).....	308
Harita-4. Erzurum Dağ Suları ve Şehirdeki Dağılımı	308
Harita-5. Erzurum Şehri'ndeki Lağım Yolları.....	309
Harita-6. Tercan'ın Pülek Köyü'nde Keşfedilen Petrol Bölgesinin Haritası (Y. PRK. OMZ. 2/22 1316.S.29 (18 Temmuz 1898).....	309
Harita-7. Trabzon'dan Bayezid'e kadar uzatılması planlanan Demiryolu hattının güzergâhı (BOA. İ. MMS. 67/3134 1297).....	310

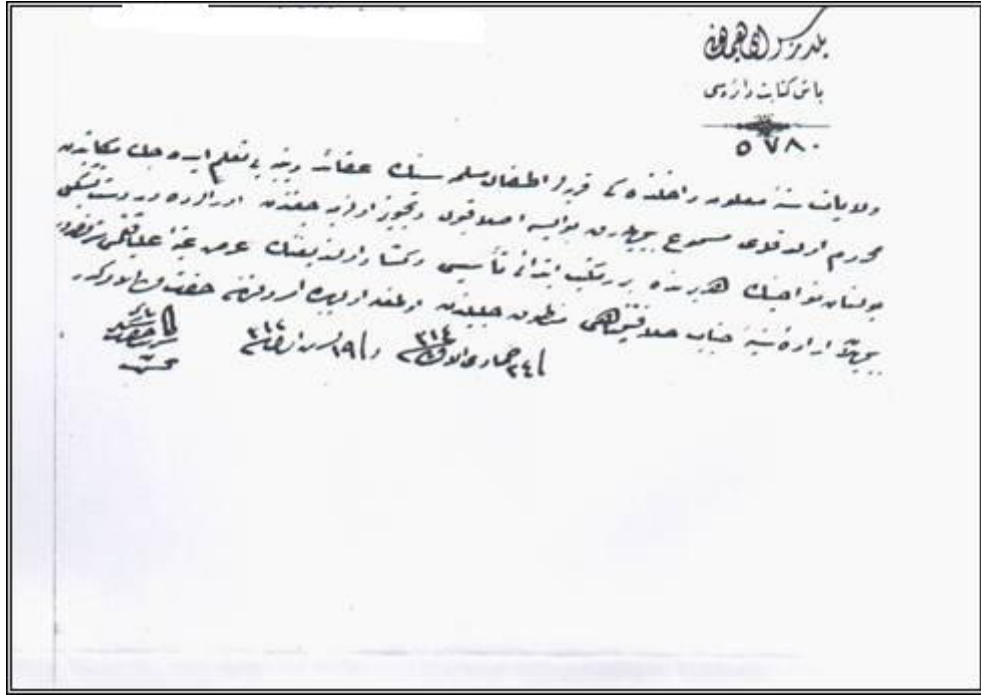
EK-4. RESİMLER

Resim-1. 1904 Yılında Erzurum'da açılan Gureba Hastanesi (BOA YEE. 413).....	311
Resim-2. Erzurum'da 1904 Yılında açılan Sanayi Mektebi (BOA YEE. 413)	311
Resim-3. Erzurum Mülkî İdadi Mektebi (Şair Nef'î İ.Ö.O).....	312
Resim-4. Erzurum Hükümet Konağı	312
Resim-5. Erzurum Hatab Meydanı'nda 1903 Yılında açılışı yapılan çeşme (BOA. YEE. 414).....	313
Resim-6. Belediye Bahçesi ile 1.200 m. uzunluğundaki büyük cadde (BOA. YEE. 414)	313
Resim-7. Erzurum-Hasankale Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan iki adet köprü (BOA. YEE. 414).....	314
Resim-8. Erzurum-Tercan Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan iki adet köprü (BOA. YEE. 414).....	315
Resim-9. Erzurum-Bayburt Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan köprü (BOA. YEE. 414).....	316
Resim-10. İstanbul Kapısı Civarında düzenlenen yol ile yeniden yapılan bahçe (BOA. YEE. 414).....	316
Resim-11. 1898 Yılında Erzurum (Hepworth, Through Armania on Horseback).....	317
Resim-12. 1898 Yılında Erzurum'da bir Misyoner Evi (Hepworth).....	317
Resim-13. Tespihçiler (Hepworth).....	318
Resim-14. Berberler (Hepworth).....	318
Resim-15. Ayakkabı Tamircileri (Hepworth).....	319
Resim-16. Anadolu Vilayati Müfettişi Ahmed Şakir Paşa (Malumat Gazetesi, No: 207).....	319

Ek-1. Vesikalar

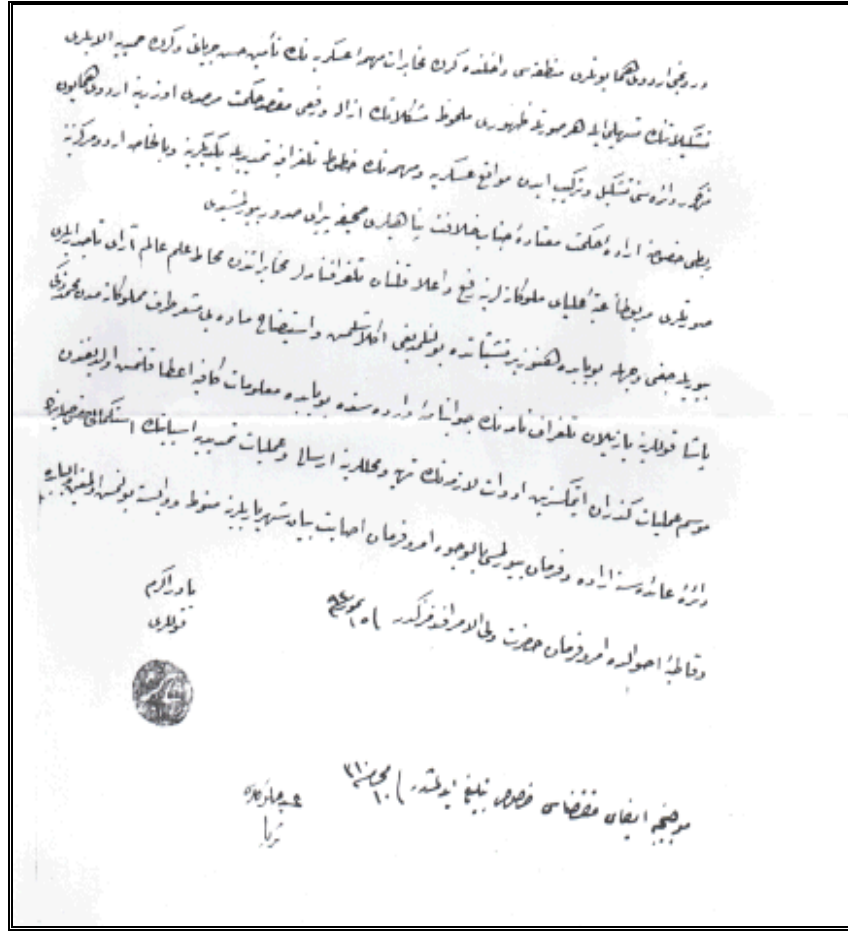
Vesika-1. 1890 Erzurum Ermeni Vukuatı hakkında alınan tedbirler (İ. DH. 92539)

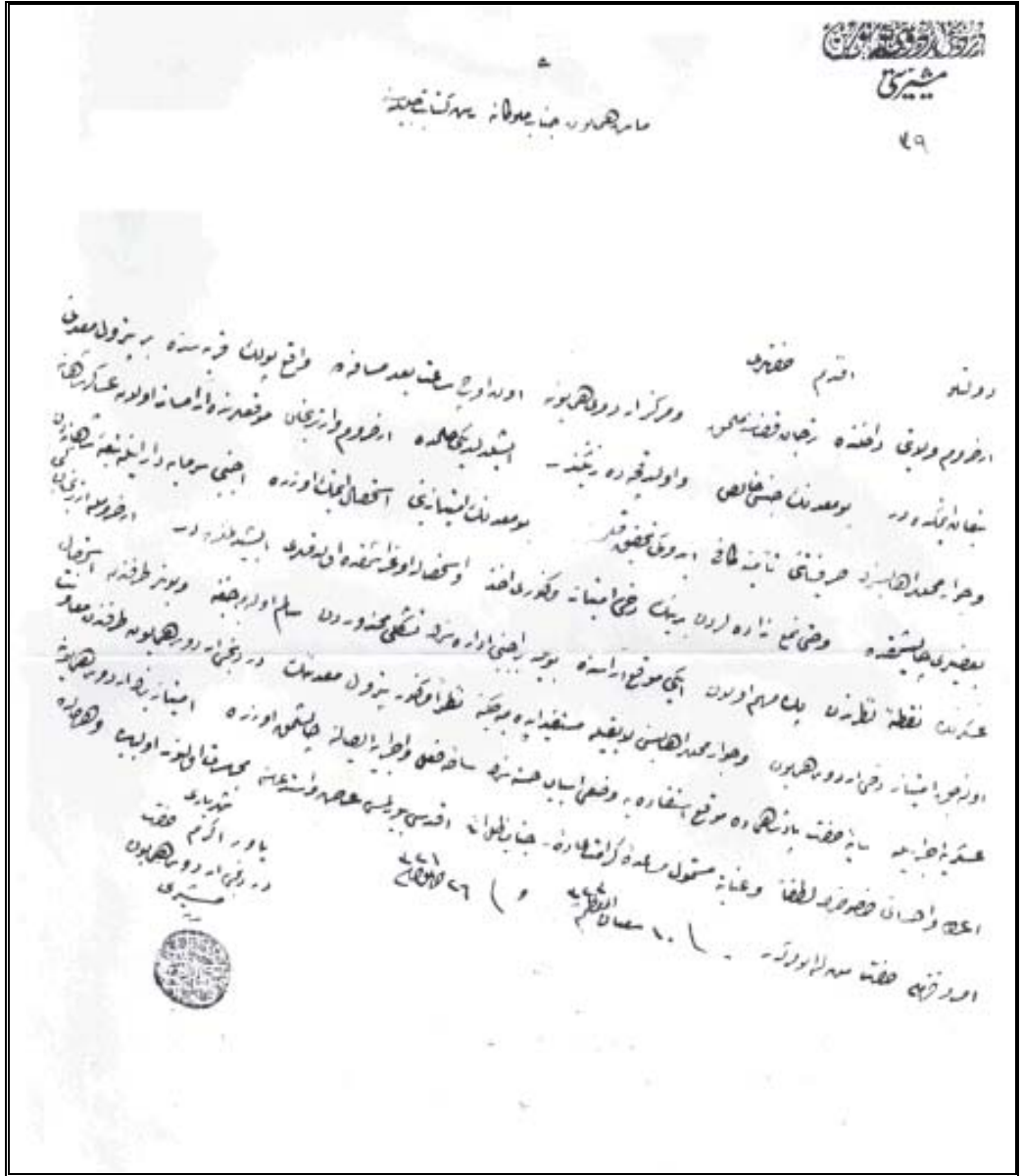
Vesika-2. Vilayat-ı Sitte-i Ma'lûme dâhilinde teşkil kılınan nevahînin her yerinde mekteb-i ibtidaî tesîsi hakkında (*İ. HUS.* 1314.Ca.24).

Vesika-3. Hayvanat-ı Ehliye Rûsûmu ile Vergi-yi Şahsî'yi vermek istemeyen bazı kimselerin çıkardığı iğtişaat ve esnafın dükkân kapatma işi (BOA. Y. A. HUS. 501/32).

Vesika-4. Dördüncü Ordu mıntıkası dâhilinde Hamidiye Alayları teşkilâtının teshili için mevâki'-i askerîye ve mühimmenin telgraf hatlarıyla birbirine ve ordu merkezine bağlanması hususlarının görevli dairelerde İrâde buyrulmasına dair Şakir Paşa'nın Arızası. (*BOA. Y. EE. 139/17*).

Vesika-5. Erzurum Vilayeti'nin Tercan Kazâsi'na bağlı Pülek Köyü'nde bulunan petrol madeninin işletilmesine IV. Ordu'nun talip olduğu (BOA. Y. MTV. 279/69)

Ek-2. Çizelgeler

Çizelge-1. XX. Yy. Başlarında Erzurum Vilayeti'nin İdarî Taksimâtı (Osmanlı Atlası)

KAZÂ DRC.	KAZÂLARI	NAHİYELERİ	KÖY ADEDİ
ERZURUM SANCAĞI			
	Erzurum	Merkez, Aşkale, Ilıca, Ovacık, Tortum, Azort	231
1	Bayburd	Merkez, Pulur, Everek, Hart	169
3	Pasinler	Merkez, Pasin-i Süfla, Aras, Karayazı	236
3	Kiğı	Merkez, Holhol, Hösnek, Çat, Laçık	233
3	Tercan	Merkez, Karakulak, Manas, Yavi	231
3	Keskim	Merkez, Öğdem, Hodiçor, Erkinis	68
3	İspir	Merkez, Kırık, Nörgâh	134
3	Narman	Merkez, Negücek, Arvus	122
ERZİNCAN SANCAĞI (2. sınıf)			
	Erzincan	Merkez, Asas, Cimin, Cencige, Selepür, Başköyler	157
3	Kemah	Merkez, Kamarık, Ermenek, İhtek	89
3	Refahiye	Merkez (Gercanis), Alakilise, Zevker, Çengerli	148
3	Kuruçay	Merkez, Kozkışla, Armudan	58
2	Kuzucan	Merkez (Pülümür), Şeteri, Danzik	60
BAYEZİD SANCAĞI (1. sınıf)			
	Bayezid	Merkez, Çukur	110
1	Diyadin	Merkez, Çukur	78
1	Karakilise	Karakilise, Hamur, Mirgezer	155
3	Eleşkird	Merkez, Haylaz	111
1	İntab	İntab, Sebki, Patnos	96
HINIS SANCAĞI (3. sınıf)			
	Hınis	Hınis, Madrek, Hacı Halil, Söylemez, Karaçoban	276
Toplam Köy Adedi:			2.762

Çizelge-2. Erzurum'da Belediye Teşkilatı Kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na kadar
Belediye Başkanları

Timur Ağa: 1870 öncesinde ve 1876'da görev yapmıştır.

Resul Şakir Paşa: 1870'lerde birkaç kez görevde bulunmuştur.

Sarıgümrükçüoğlu Osman Bey: 1880'lerin başında görevdedir.

Osman Saib Bey: 1880'lerin ortasında görev yapmıştır.

Abdülvahit Paşa: 1889 ve sonrasında bir süre görev yapmıştır.

Maksutbeyzade Şükrü Bey: 1892–1899 arasında bu makamda bulunmuştur.

Yavilizade Abdülhamit Bey: 1899-1900'de kısa süre başkanlık yapmıştır.

Hakkı Paşa: 1900'den itibaren kısa süre görev yapmıştır.

Şerif Efendi: 1901'den 1910'ların başına kadar kısa bir ara dışında görevdedir.

Şevket Efendi: 1906–1907 karışıklıklarında kısa süre görev yapmıştır.

Abdülvahit Paşazade Galip: 1913–1914 döneminde görev yapmıştır.

Yazıcıoğlu Hakkı Paşa: Rus işgal yıllarında vazife görmüştür.

Çizelge-3. 1896 Yılında Dördüncü Ordu (BOA. Y. EE. d. 214)

SINIFLAR	Adet	Ümera ve zabitan (mevcut)	Silah endaz (mevcut)	Ümera ve zabitan (gayri mevcut)	Silahendaz (gayri mevcut)	Silah altındaki ihtiyat	Yekûn	Hayvanat	Top
Piyade taburları	34	818	10.829	85	1.682		13.414	160	
Süvari bölükleri	30	148	2.252	13	103		2.516	1.432	
Seyyar Topçu Bölükleri	33	217	3.087	17	410		3.731	1.530	198
Cebel Topçu Bölükleri	6	25	362	5	195		587	69	36
Kal'a ve İstihkamat Topçusu	23	121	1.635	11	124		1.891	19	382
İstihkâm Taburu	1	33	384	1	42		460	4	
Nakliye Taburu	1	22	313		61		396	167	
Topçu nakliye bölükleri									
Süvari rimunet Bölükleri	2	7	184	2	15		208		
Telgraf-ı Askeri Bölüğü	1	10	98	1	7		110	1	
Sanayi Takımları	1	19	513	3	57		591	4	
İdare-i Askeriye kolu									
Sihhiye Kolu									
Dördüncü Ordu Yekûnu		1.420	19.657	138	2.694		23.909	2.386	616

Çizelge-4 (a,b,c,d). 1896'da Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı Nahiyeleler ve Köyleri

a) Stavuk Nahiyesi (Erzurum Mülhakatı)

Esami-i Kıra	Aded-i Hane	Zükur-ı İslam	Zükur-ı Hristiyan
Gercengüs	23	23	105
Haçkevank	43	94	27
Ümidim	130	169	382
Kerimç	93	55	293
Tasmasor	3	-	22
Müdüрге	89	465	10
Kevahor	76	185	119
Mülk	33	115	-
Ortuzi	65	207	-
Ağrasu	80	123	223
İrkinis	29	114	22
Tirink	89	72	289
Badişen	48	78	185
Terkini	6	26	244
Künk	82	105	189
Özni	174	80	676
Asavank	24	76	-
Şeyh Kömü	7	65	265
Soğuk Çermik	82	156	187
Kân	370	224	1106
Çiftlik	173	115	624
Kızıl Kilise	64	113	129
Karagöbek	53	138	-
Güngörmez	21	56	-
Giregörsek	32	120	-
Zağaki	31	85	-
Köşk	37	141	-
Geleveren	25	79	-
Çapak	25	69	-
Ahurcuk	10	17	-
Akdağ	51	169	-
Tafta	25	62	7
Hensi	116	50	427
Kanber	37	160	-
Harılmek	29	52	-
Dinarkom	80	128	143
Stavuk	148	52	747
Tufanç	121	270	232
Köse Mehmet	33	72	-
Arzuti	59	155	123

b) Ilıca Nahiyesi

Esami-i Kıra	Aded-i Hane	Zükur-ı İslam	Zükur-ı Hristiyan
Ilıca	88	196	251
Pulur	66	95	141
Merdülük	62	123	59
Tepeköy	26	64	-
Mahando	36	134	-
Tekedere	36	112	-
Gâgiri	31	86	-
Henege	32	161	-
Süngerç	51	102	65
Sükütlü	105	245	118
Sakalikesik	17	48	-
Özbek	51	130	-
Kebez?	75	244	37
Yağmuzsak	48	161	-
Ağviran	35	119	-
Zerdige komu	20	52	-
Zerdige Karyesi	26	66	-
Haydari	127	417	-
Tomra	41	170	-
Tebrizcik	78	255	-
İncioğlu Kömü	12	30	9
Abdülhamid Efendi Kömü	12	35	-
Keklik Deresi	6	21	-
Evrenni	96	225	-
Kuşçu	27	70	13
Karaarz	116	100	415
Pigrinç	28	70	-
Salasor	68	111	100
Erinkar	46	149	-
Erçik	50	149	-
Ebulhindi	64	110	92
Kayapa	38	74	35
Titkir	97	310	29
Poççik	57	191	-
Tusik	29	78	-
Emrecik	79	247	-
Ağaver	49	203	-
Alaca	96	385	-
Tazegül	126	411	-
Karabıyık	48	166	-
Ergemansur	67	343	74
Meymansor	98	353	-
Nurşin	86	109	86
Zuvans	72	255	-

c) Ovacık Nahiyesi

Esami-i Kıra	Aded-i Hane	Zükür-ı İslam	Zükür-ı Hristiyan
Ahurcuk	20	38	-
Ağdağ	23	67	-
Senhânk	18	80	-
Başkend	41	68	-
Kabaktepe	18	67	-
Başovacık	27	101	-
Arapkenti	22	114	-
Ebniyeli kale	15	61	-
Üç kilise	56	132	-
Karakale	29	150	-
Çurintgâr	22	38	-
Kapulu	22	100	-
Çıkrıklı	23	78	-
Debrakent	56	189	-
Kuzgaban	11	40	-
Sirli	27	74	-
Ağcakesen	10	15	-
Bezdbegâs?	4	9	-
Elmalı	15	61	-
Zebrevank	17	52	-
Hinzirik	38	133	3
Serçeme	68	243	-
Yoncalık	59	195	-
Mezra	37	145	-
Gölveren	36	112	-
Şegâv	67	225	-
Ağziaçık	39	122	-
Toprakkale	52	198	-
Kızılkale	21	78	-
Başagi	66	249	-
Sükütlü	42	125	-
Başzorderesi	56	225	-
Günans	74	249	-
Sağırzindanı	33	125	-
Çögender	25	94	-
Kesik	57	206	-
Canviran-ı Süfla	47	141	-
Gine	34	111	-
Canviran-ı Ulya	49	170	-
Çatak	28	79	-
Mindivan	4	14	-
Halilkaya	33	120	-

d) Aşkale Nahiyesi

Esami-i Kıra	Aded-i Hane	Zükür-ı İslam	Zükür-ı Hristiyan
Aşkale	149	498	67
Kağdariç-i süfla	39	131	-
Kağdariç-i Ulya	104	327	-
Koşapınar	124	424	-
Canveren	39	131	-
Kârver	82	284	-
Musa Danişmend	30	107	-
Karahasan	111	212	235
Tanzut	47	158	-
Haşağılı maa Camoğlu Kömü	92	311	-
Pırnakapan	101	293	4
Gülabi Kömü	39	108	-
Saptıran	55	165	-
Liç	54	160	-
Altuntaş	30	86	-
Kurtmahmut	46	144	-
Şoğbek?	34	99	-
Sos	55	171	-
Yalımpertek	38	154	-
Taşlıçayır	25	96	-
Çirmen	60	225	-
Topalçavuş	119	327	74
Becavren	45	129	-
Sarıbaba	48	168	-
Pirsor	50	169	-
Şeyhverren	40	132	-
Başköy	182	495	-
Hatuncuk	33	70	-
Hacı Hamza Kömü	13	40	-
Kükütlü Kömü	43	175	-
Abdalcık Kömü	18	76	-
Yezit Kömü	129	382	4
Nerdban	104	312	-
Cinis	143	277	171

Çizelge-5. Vital Cuinet'e göre 1892'de Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu

Sancak	Kazâ	Müslüman	Hıristiyan					Yahudi	Diğer (Yabancı)	Toplam
			Ermeni			Rum	Kıpti			
			Greg.	Kat.	Pro.					
Erzurum	Erzurum	60.097	21.413	2.988	545	532	-	6	2.038	
	Ova	49.087	20.311	510	-	-	-	-	577	
	Kığı	28.836	11.301	-	739	276	-	-	73	
	Tercan	19.913	6.689	-	-	126	-	-	67	
	Hınıs	19.746	9.312	-	761	-	-	-	148	
	Tortum	50.224	1.265	881	-	-	-	-	320	
	Keskim	23.929	764	5.193	-	58	-	-	10	
	Pasin	38.007	6.424	608	243	23	-	-	346	
	TOPLAM	287.839	77.476	10.180	2.288	1.015	16	-	3.480	
Erzincan	Erzincan	43.583	13.866	-	96	192	-	-	1.437	
	Refahiye	22.869	837	-	-	1.121	-	-	-	
	Kuruçay	10.670	2.610	-	-	-	-	-	203	
	Kemah	14.557	3.503	-	189	633	-	-	-	
	Bayburt	46.812	10.679	-	-	589	-	-	333	
	İspir	32.081	2.750	88	-	75	-	-	185	
	TOPLAM	171.472	34.145	88	285	2.710	-	-	2.158	
Bayezid	Bayezid	5.879	1.775	-	-	-	-	-	131	
	Diyadin	10.776	364	-	-	-	-	-	88	
	Karakilise	4.704	2.092	-	-	-	-	-	142	
	Eleşkirt	13.873	4.207	1.754	99	-	-	-	178	
	İntab	6.239	214	-	-	-	-	-	29	
	TOPLAM	41.471	8.652	1.754	99	-	-	-	568	
GENEL TOPLAM									645.702	

Çizelge-6. Erzurum Vilayet Bütçesinin 1903/1319 Mali Yılı Asliyat Miktarları (BOA. ML. VRD. 4177)

ESAMİ	ASLİYAT							
	319 SENESİ TAHAKKUKATI				319 SENESİ MARTINA MÜDEVVER SİNİN-İ SABİKA BAKAYASI			
	Mürettebat	Teçhizat-ı Askeriye Tertibi	Maarif Hisse-i İanesi	YEKÛN	Mürettebat	Teçhizat-ı Askeriye Tertibi	Maarif Hisse-i İanesi	YEKÛN
Erzurum Sancağı								
Erzurum Kazâsı	1.851.560	104.290	24.815,35	1.980.665,35	4.216.517	26.932	3.425	4.326.874
Keskim Kazâsı	439.766,10	19.880,5	2.761,15	372.407,30	57.035,10	-	-	57.025.10
Pasinler Kazâsı	501.794,30	29.750,5	5.417,20	536.962,15	582.233,15	78.976,25	4.135	665.345
Hımıs Kazâsı	386.106,11	22.488,15	1.823,20	410.418,6	2.691.875,8	30.397	12.294,9	2.734.566
Kiğı Kazâsı	542.335,30	31.216,15	3.759,10	577.311,15	2.276.325,30	24.915,35	38.890,10	2.340.131,35
Tercan Kazâsı	420.324,10	24.198,10	3.268,20	447.791,	1.091.569	25.128,35	854,5	1.117.552
İspir Kazâsı	286.785,10	17.173,25	2.963,20	305.922,15	203.395,20	2.607	100	206.102,20
Bayburt Kazâsı	723.193,20	41.911,25	8.771	773.766,5	708.598,1	-	19.662,15	728.260,17
Namervan Kazâsı	147.415,5	8.245,25	1.329,25	156.990,15	17.261,	7.646,30	381	178.288,30
Erzurum Sancağı Yekûnu	5.209.281,6	298.154,5	54.800,5	5.562.235,16	12.077.800,4	196.604,5	79.741,39	12.354.146,8
Erzincan Sancağı Yekûnu	1.592.795,20	92.879,10	17739,35	1.703.414,25	4.170.486,25	200.681,15	139.672,5	4.510.840,5
Bayezid Sancağı Yekûnu	732.039,12	42.128,25	7243,25	781.411,33	1.669.967,17	51.355,35	43.706,14	1.765.029,26
UMUM YEKÛN	7.534.115,38	433.162	79.783,35	8.047.061,33	17.918.254,6	448.641,15	263.120,18	18.630.015,39

Çizelge-7. Erzurum Vilayet Bütçesinin 1903/1319 Mali yılı Tahsilât Miktarları (BOA. ML. VRD. 4177)

ESAMİ	TAHSİLAT							
	319 Senesi Emvalinden				319 Senesi Martına Müdevver Sinin-İ Sabıka Bakayasından			
	Mürettebat	Teçhizat-ı Askeriye Tertibi	Maarif Hisse-i İanesi	YEKÛN	Mürettebat	Teçhizat-ı Askeriye Tertibi	Maarif Hisse-i İanesi	YEKÛN
Erzurum Sancağı								
Erzurum Kazâsı	1.010.393,35	94.476	24.371,5	1.129.241	389.233,15	2405,25	1.914,15	393.553,15
Keskim Kazâsı	310.343,35	19.174,20	2.757,20	332.275,35	42.242,25	-	-	42.242,25
Pasinler Kazâsı	444.339,35	21.744,30	2.976,10	469.070,35	91.226,35	99,15	31,25	91.357,35
Hınıs Kazâsı	268.980,30	18.418,15	842,25	288.241,30	326.070,25	14.304,25	2.471,5	342.846,15
Kiğı Kazâsı	377.218,35	17.378,15	1.942,5	396.539,15	91.503,10	874	2.27,20	92.604,30
Tercan Kazâsı	328.119,35	17.380,35	2.661,10	348.162	107.087	4.068,5	488,20	111.643,25
İspir Kazâsı	207.763,10	12.007,25	2.466,5	222.237	76.072,10	120,5	68,25	76.261
Bayburt Kazâsı	521.265,20	9.642,15	1.749,25	532.657,20	115.747	-	-	115.474
Namervan Kazâsı	118.006,35	5.781,30	460,25	124.249,10	13.086,35	372,30	4	13.463,25
Erzurum Sancağı Yekûnu	3.586.432,30	216.004,25	40.227,10	3.842.664,25	1.251.996,35	22.244,25	5.205,30	1.279.447,10
Erzincan Sancağı Yekûnu	1.148.939,10	35.378,35	5.631,15	1.189.949,20	353.695,10	12.268,35	761	366.725,5
Bayezid Sancağı Yekûnu	610.431,10	30.567,25	2.610,20	643.609,15	92.937,20	3.330,10	1.116,25	97.384,15
Umum yekûn	5.345.803,10	281.951,5	48.469,15	5.676.223,30	1.698.629,25	7.843,30	7.083,15	1.743.556,30

Çizelge-8 (a-b). 1901 Yılı İtibariyle Vilayet Dâhilinde Mevcut ve İnşaat Kapsamında Olan Yollar (BOA. DH. TMIK. S. 56/44)

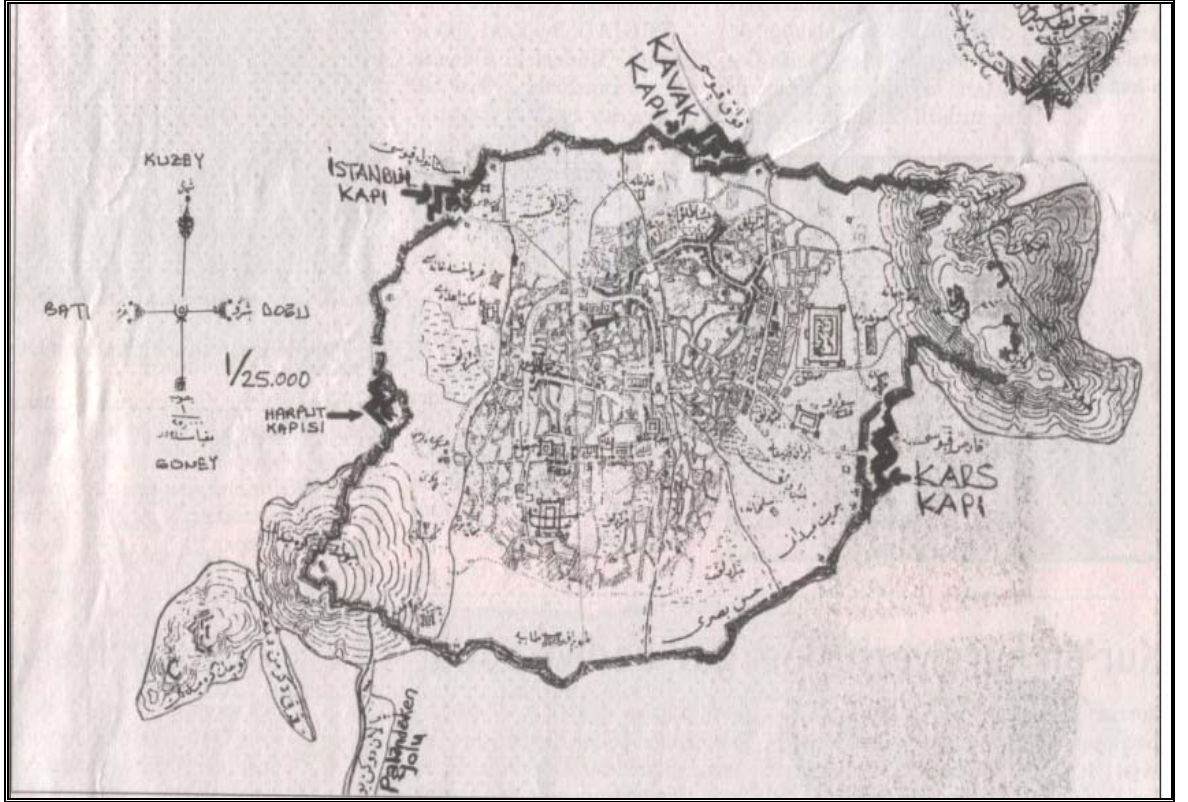
ESAMİ-İ TURUK	Vilayet Dâhilinde Tarikin Tülü	1320 senesi Martın iptidasında yolun hali		İNŞAAT								TAMİRAT				SARFIYAT		TAHSİLAT	
		Şose	Tes. Tur.	Şose	Tes.Tur	Kargir Köprü	Kargir Menfez	Kuru Menfez	Ahşap Köprü	Kuru İst. Duvarı	Kasis	Şose	Tathiren Tes. Tur	Tevsien Tes. Tur	Menfez	Amele-i Mükellefe (Nüfus)	Nakden Sarfiyat (Kuruş)	Amele-i Mükellefe (Nüfus)	Bedelen
		Şose	Tes. Tur.	Şose	Tes. Tur.	Köprü	Menfez	Menfez	Köprü	Duvarı			Tes. Tur	Tes. Tur		(Nüfus)	(Kuruş)	(Nüfus)	
Erzurum- Trabzon tariki	166.000	166.000				9		5		42	1	11.185		3.257	7	13.759	150.638,30		
Erzurum- Erzincan tariki	88.000	17.460	55.894	6.379	900	3		3			8					5.430	130.493,10		
Erzurum- Bayezid Tariki	99.493	34.566	2.777	1.662	754	8		1				2.560		457		5.375	84.824,20		
Erzurum- Tortum Tariki	76.000	4.964	28.793		3.312					60				410		5.622	18.434,10	41.860	278.892,10
Erz-Kiği- Harput Tariki	182.000		72.275		5.419								24.260	5.344		8.138	38.769,10		
Erzurum- Hınıs-Muş Tariki	150.000		1.505		2.221											1.858	8.234,20		
Erzurum- Kiskim Tariki					3.873			5	2	370						1.407	11.607		
Erzincan- Kemah- Eğin Tariki	93.000	15.838	11.657	421	1.555	11	7			68				1.948		3.034	153.974		
Erzincan- Gümüşhane Tariki	29.000	614	28.386	845						12				1.316		2.496	13.213	11.560	179.280
Erzincan- Refahiye- Karahisar Tariki	88.000	5.315	15.356	528	1.500						1			5.893		2.590	9.281		
Erizncan- Kiği-Muş Tariki	180.400		3.325																
Erzincan- Erzurum Tariki	70.000		9.056		5.402						2			148		3.439	6.782		
Bayezid- Erzurum tariki	175.000	6.269	4.604		871			1								272	2.487		
Yekûn				9.835	25.798	31	7	15	2	552	12	13.745	24.670	18.362	7	53.420	598.738,20	53.420	457.072

Esami-i Turuk			Müceddeden inşası mukarrer bulunan					Tamiren Tecdidü Mukarrer olan		Sarfı İcab eden Mebalîğ			MÜLAHAZAT
	Bedenen Amele -i Mükellefe	Bedel-i Nakdi	Şose	Tes. Tur	Köprü	Menfez	Kasis	Şose (M)	Köprü	Bedel-i Keşf	Bedel-i İhale	Keşfi düzenlenip tahmin olunan	
Erzurum-Trabzon Tariki	15.000							15.000					
“ “ “					1					256.668			Evrak-ı keşfiyesi Nezâret-i celileye takdim kılınmıştır
“ “ “									4		7.052		İhale olunmuştur
“ “ “					3		10					80.000	Evrak-ı Keşfiyesinin derdest-i takdim bulunduğu
“ “ “								22.180		291.075			Münakasada olduğu
Erzurum-Erzincan Tariki	10.000		5.000	10.000									
Erzurum-Bayezid Tariki	15.000			5.000			4	10.000			3.350		Dört Kasis müteahhide ihale olunmuştur
“ “ “									1	252.000			Evrak-ı keşfiyesi Nezâret-i celileye takdim kılınmıştır
“ “ “					1					65.063			Münakasada olduğu
“ “ “											7.700		Hasankale civarındaki 2 köprünün yan taraflarına yapılacak setler
Erzurum-Tortum Tariki	5.000			5.000	1					55.495			Köprü münakasada olduğu
Erzurum-Kiğı-Harput Tariki	15.000			15.000	7						293.000		Müteahhide ihale olunmuştur
Erzurum-Hınıs-Muş Tariki	5.000			8.000									
Erzurum-Keskim Tariki	10.000			25.000					3	191.327			1 m. arzında açılacak patika ve Keskim ve İspir Kaz. dah. inşa olunacak köprü
Erzincan-Gümüşhane Tariki	5.000		5.000										
Erzincan-Refahiye-Karahisar Tariki	5.000		2.000	4.000									
Erzincan-Erzurum Tariki	5.000			8.000									
Erzincan-Kemah-Eğir Tariki	5.000		1.000	4.000									
“ “ “					4	1						85.000	
Bayezid-Erzurum Tariki	5.000												
											36.980,30		Sene-i Haliyede inşa ve sene-i atiyede kabul-i kat'ileri icra kılınacak olan inşaat-ı sanaiyeden tevki olunan %10 olup tediyesi lazım gelen
	85.000		13.000	84.000	17	1	14	47.180	8	920.301	294.082	165.000	

Çizelge-9. Erzurum ve çevresinde çeşitli tarihlerde ruhsatsız olarak açılan gayrimüslim okulları (BOA. A. d. 267)

Aded	Mekteb	Mahal	Müessisi	Tabiiyet ve Milliyeti	İnşa Şekli	Tarih-i Tesis ve Küşadı
2	Hersimyan ve Hazogayliyan nam Ermeni	Ali Paşa Mah	Ermeni Milleti		Haneden Tahvilen	Mafi Zamanında
1	Mısıryan nam Ermeni	Yeğen Ağa Mah.	Mısıryan Kığork	Devlet-i Aliye	Haneden Tahvilen	
1	Rum	Ali Paşa Mah Kilise avlusunda	Rum Milleti		Haneden Tahvilen	
1	Rum	Kavak Mah.	Rum Milleti		Haneden Tahvilen	
1	Protestan	Eminkurbu Mah.	Protestan Milleti		Hane Derununda	
1	Protestan	Eminkurbu Mah.	Protestan Milleti	Amerika	Hane Derununda	
1	Ermeni	Gez Köyü Cami-i Şerif Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	
1	Ermeni	Kesenk Köyü	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	1301
1	Ermeni	Pulur K. Cami-i Şerif S.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Ahr ortasında	60 seneden beri
1	Ermeni	Erşuni Köyü Kilise Avlusu	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	
1	Ermeni	İlica'da Kilise Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	30-40 seneden beri
1	Ermeni	İlica'da Kilise Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	30-40 seneden beri
1	Ermeni	Kerineç Köyü Erzurum Cad.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	
1	Ermeni	Badişen Köyü Kilise Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	
1	Ermeni	İğdasor K. Cami-i Şerif S.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	Birkaç seneden beri
1	Ermeni	Kevahor Köyü Erzurum Cad	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	'94
1	Ermeni	Özni Köyü Cam-i Şerif Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	305
1	Ermeni	Bütünik Köyü Erzurum Cad.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	'90
1	Ermeni	Zegünü Köyü Ağalışe Cad.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	15 sene önce
1	Ermeni	Karaarz Köyü Erz Cad.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	30 sene önce
1	Ermeni	Şihköyü	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	50 sene önce
1	Ermeni	Salasor Köyü	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	
1	Ermeni	Soğuk Çermik Köyü	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Haneden Tahvilen	
1	Ermeni	Müdüрге Köyü Hadımoğlu Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Haneden Tahvilen	Kadim
1	Ermeni Katolik	Tufanç Köyü Kilise Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Haneden Tahvilen	'97
1	Ermeni Katolik	Topalçavuş Köyü Cami Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Haneden Tahvilen	
1	Ermeni Katolik	Sitavuk Köyü Cami Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye		89
1	Ermeni Katolik	Ümidim Köyü Arzuti Cad.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye		1291
1	Ermeni Katolik	Dinarkom Köyü Çiftçi Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	'94
1	Ermeni Katolik	Hensi Köyü Telliöğlü Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye		'74
1	Ermeni Katolik	Hensi Köyü Telliöğlü Sok	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye		1300
1	Ermeni	Kızılkilise K. Kilise Sok.	Ermeni Milleti	Devlet-i Aliye	Müceddeden	'17

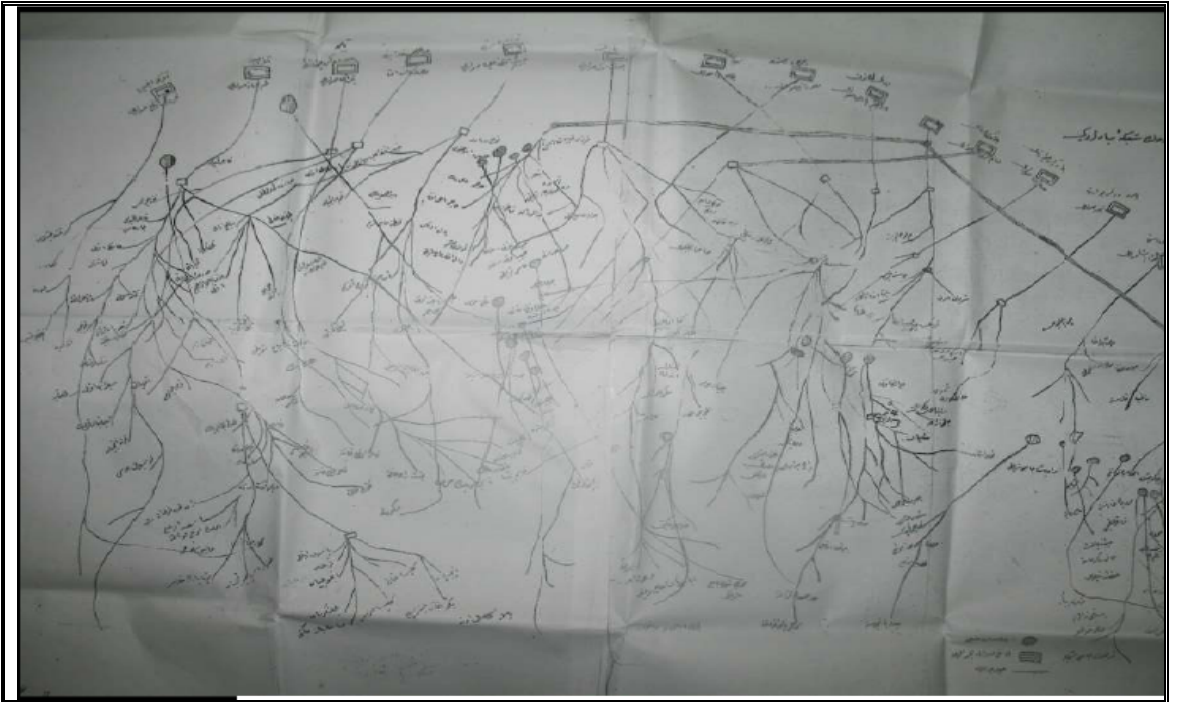
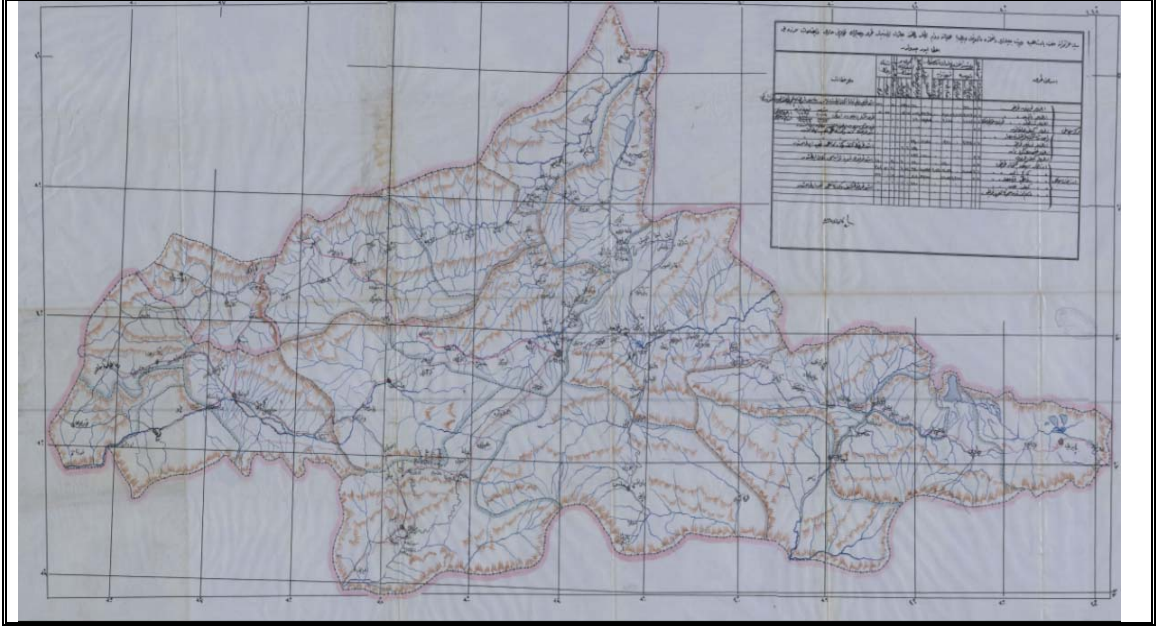
Ek-3. Haritalar

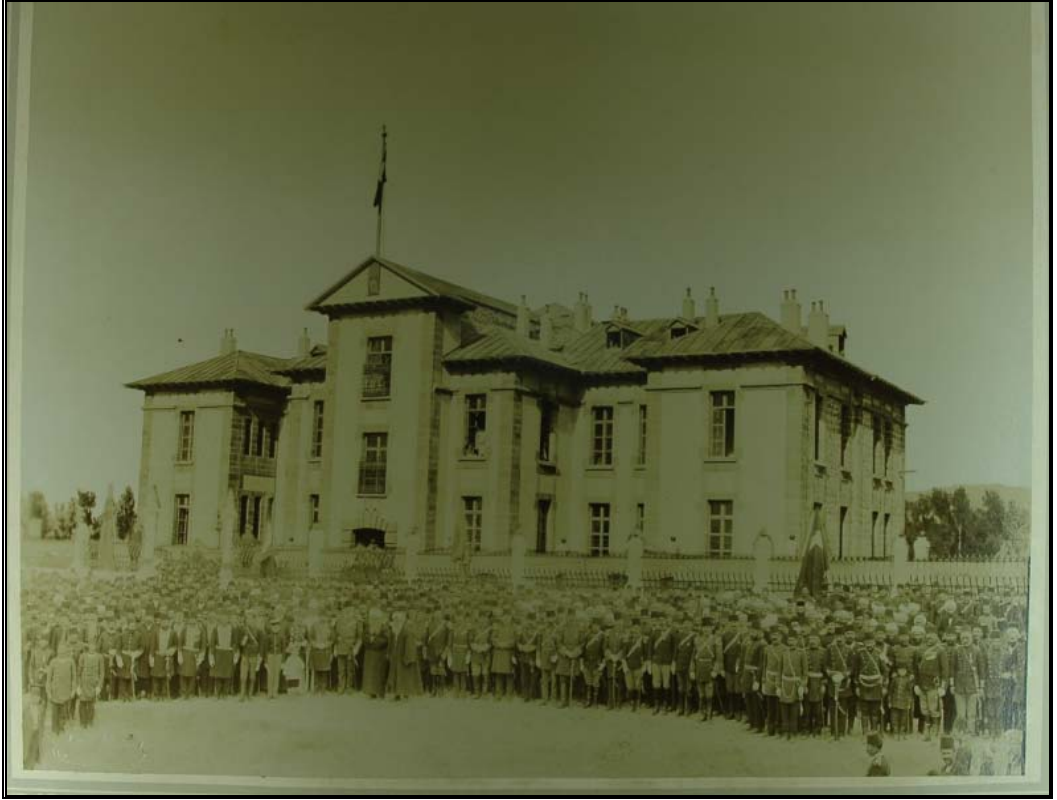
Harita-1. Kafkasyalı Yarbey Fuad Bey'in çizdiği 1904 Tarihli Erzurum Şehri Haritası

Harita-2. Erzurum Vilayeti Karayolu Haritası (BOA. HRT. 1745)

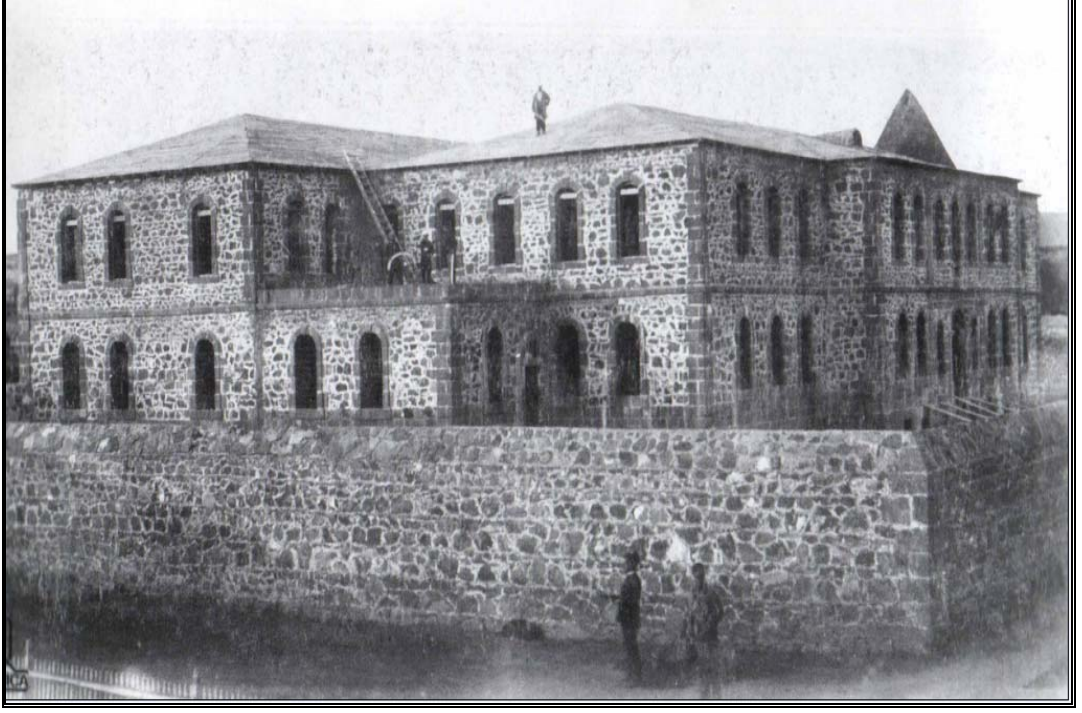
Harita-4. Erzurum Dağ Suları ve Şehirdeki Dağılımı (Küçükkuşurlu)

Ek-4. Resimler

Resim-1. 1904 Yılında Erzurum'da Açılan Gureba Hastanesi (*BOA YEE. 413*)

Resim-2. Erzurum'da 1904 Yılında Açılan Sanayi Mektebi (*BOA YEE. 413*)

Resim-3. Erzurum Mülkî İdadî Mektebi (Şair Nefî İ.Ö.O)

Resim-4. Erzurum Hükümet Konağı

Resim-5. Erzurum Hatab Meydanı'nda 1903 yılında açılışı yapılan çeşme (BOA. YEE. 414)

Resim-6. Belediye Bahçesi ile 1200 m. uzunluğundaki büyük cadde (BOA. YEE. 414)

Resim-7.(a-b). Erzurum-Hasankale Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan iki adet köprü (BOA. YEE. 414)

Resim-8 (a-b). Erzurum-Tercan Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan iki adet köprü (BOA. YEE. 414)

Resim-9. Erzurum-Bayburt Yolu üzerinde 1903 yılında açılışı yapılan köprü (BOA. YEE. 414)

Resim-10. 1903 yılında İstanbul Kapısı civarında düzenlenen yol ile yeniden yapılan bahçe (BOA. YEE. 414)

Resim-11. 1898 Yılında Erzurum: (Hepworth, *Through Armania on Horseback*)

Resim-12. 1898 Yılında Erzurum'da bir Misyoner Evi (Hepworth)

Resim-13. Tespihçiler (*Hepworth*)

Resim-14. Berberler (*Hepworth*)

Resim-15. Ayakkabı Tamircileri (*Hepworth*)

Resim-16. Anadolu Vilâyâtı Müfettişi Ahmed Şakir Paşa (Malumat Gazetesi)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yakup KARATAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum-1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Tarih Öğretmenliği (Gazi Üni.)
Y. Lisans Öğrenimi	Tarih Öğretmenliği (Gazi Üni.)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	“XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı (İdari ve Demografik Yapı)”, <i>III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu</i>
İş Deneyimi	
Stajlar	Ankara Kanuni Lisesi (1,5 yıl)
Projeler	“XIX. Yüzyıl Sonlarında Bayezid Sancağı Dâhilinde İskân Faaliyetleri” BAP Projesi (Halen devam etmekte)
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı (5,5 yıl) Ağrı İbrahim Çeçen Üni. (1 Yıl)
İletişim	
E-Posta Adresi	yakup198025@gmail.com
Tarih	22.10.2010